127.136

SUTJESKA

IZ RATNE PROŠLOSTI NAŠIH NARODA

KNJIGA SEDAMDESET DRUGA

POSEBNA IZDANJA

KNJIGA TRIDESET ČETVRTA

UREĐIVAČKI ODBOR

Petar BRAJOVIĆ, Ahmet ĐONLAGIĆ, Boško ĐURIČKOVIĆ, Veljko KOVAČEVIĆ, Viktor KUČAN, Nikola LJUBIČIĆ, Branko PEROVIĆ, Franc SOTLAR, Svetislav SAVKOVIĆ — odgovorni urednik

Naslovna strana i inicijali
Branko ŠOTRA

Vinjete
Đorđe ANDREJEVIĆ KUN, Pivo KARAMATIJEVIĆ

SUTJESKA

INICIJATIVNI ODBOR

Cana BABOVIĆ, Peko DAPČEVIĆ, Milinko ĐUROVIĆ, Pavle JAKŠIĆ, Đuro KLADARIN, Dušan KOSTIĆ, Vicko KRSTULOVIĆ, Ivan KUKOČ, Cvijetin MIJATOVIĆ, Dragi MILENKOVIĆ, Tanasije MLADENOVIĆ, Milijan NEORIČIĆ, Gojko NIKOLIŠ, Slobodan PENEZIĆ, Koča POPOVIĆ, Velimir TERZIĆ, Mijalko TODOROVIĆ, Ljubo VUČKOVIĆ

INV. BR. 127136

PIŠU UČESNICI

SUTJESKA

ZBORNIK RADOVA

KNJIGA ŠESTA

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA

VOJNOIZDAVAČKI ZAVOD
BEOGRAD 1966.

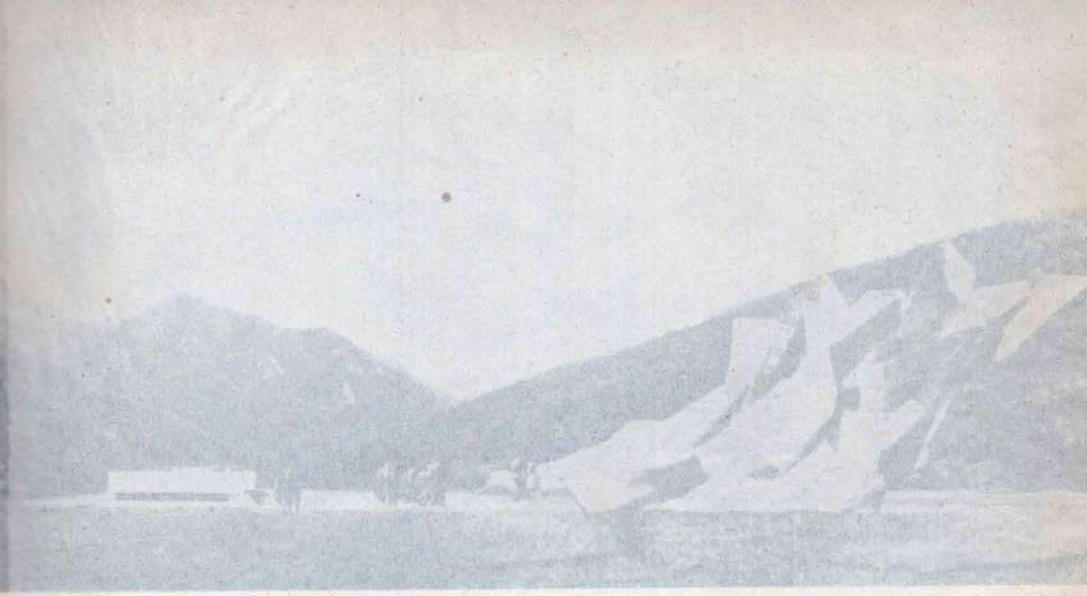

KAKO ĆE SE DANAŠNJE I BUDUĆE GENERACIJE NAJBOLJE ODUŽITI ONIMA KOJI DANAS LEŽE U GROBU NA TJENIŠTU I BRDIMA U OKOLINI? ONE SE MOGU ODUŽITI SAMO TIME ŠTO ĆE UVIJEK MISLITI NA NJIH I CIJENITI ŽRTVE KOJE SU DATE DA BI SADAŠNJA I BUDUĆA POKOLJENJA BILA SRETNIJA, ŠTO ĆE CIJENITI I ČUVATI VELIKE TEKOVINE NAŠE NARODNE REVOLUCIJE, ŠTO ĆE GAJITI ONE IDEALE ZA KOJE SU PALE STOTINE HILJADA BORACA NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE, ŠTO ĆE PRODUŽITI UPORNU BORBU ZA OSTVARENJE SOCIJALIZMA, ŠTO ĆE ČUVATI I GAJITI NAJVEĆU TEKOVINU NAŠE BORBE — BRATSTVO I JEDINSTVO NAŠIH NARODA.

TITO

SPOMENIK PRODORA I POBEDE NA SUTJESCI
(Delo vajara Miodraga Živkovića)

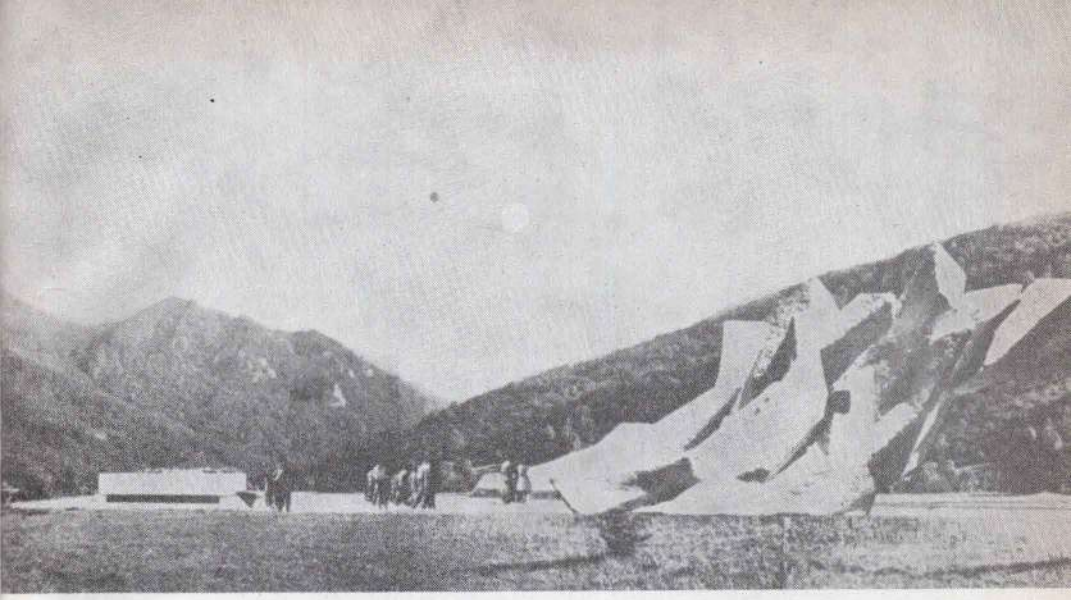

KAKO ĆE SE DANAŠNJE I BUDUĆE GENERACIJE NAJBOLJE ODUŽITI ONIMA KOJI DANAS LEŽE U GROBU NA TJENTIŠTU I BRDIMA U OKOLINI? ONE SE MOGU ODUŽITI SAMO TIME ŠTO ĆE UVIJEK MISLITI NA NJIH I CIJENITI ŽRTVE KOJE SU DATE DA BI SADAŠNJA I BUDUĆA POKOLJENJA BILA SRETNIJA, ŠTO ĆE CIJENITI I ČUVATI VELIKE TEKOVINE NAŠE NARODNE REVOLUCIJE, ŠTO ĆE GAJITI ONE IDEALE ZA KOJE SU PALE STOTINE HILJADA BORACA NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE, ŠTO ĆE PRODUŽITI UPORNU BORBU ZA OSTVARENJE SOCIJALIZMA, ŠTO ĆE ČUVATI I GAJITI NAJVEĆU TEKOVINU NAŠE BORBE — BRATSTVO I JEDINSTVO NAŠIH NARODA.

TITO

SNABDIJEVANJE 3. DIVIZIJE U TOKU BITKE NA SUTJESCI

SAVJETOVANJE U PIVSKOM MANASTIRU

edinice 3. divizije su, aprila 1943. godine konačno stvorile sve uslove za nastupanje ka budućem poprištu velike bitke. Krajem tog mjeseca deo divizijskih snaga nastupa pravcem: Gacko — Ravno — Pivski manastir. Spuštamo se prema malom selu Pivske župe — Goransku. Svuda ista slika. Mnoštvo popaljenih kuća, još od prošle godine kada su Italijani i četnici vršili ofanzivu na naše snage, jezivo zjapi po razbacanim selima hercegovačko-crnogorskog krša. Tada je plamen progutao i mnoge porodice. Tragovi od italijanskog i četničkog straha i gladovanja duboko su urezani na licima preživjelih.

Napuštamo selo puni novih utisaka. Štab divizije, sa prištapskim dijelovima, smješta se u Pivski manastir.

U ovim krajevima narod je poznat kao veoma štedljiv. Naučio je da čuva svako zrno žita i sve vrste namirnica. I da trpi kad nema. U surovim planinskim uslovima upoznao se sa svim nedaćama — i borio se za samoodržanje. Glavni izvori bogatstva leže mu u stoci. A ona se teško može sakriti od neprijatelja koji silom oružja pljačka. U tome mu pomažu domaći izrodi. Opšta nemaština i razne nedaće davno su zakucale na vrata ovih domova.

Utisci o ekonomskom stanju ne obećavaju mnogo u pogledu snabdijevanja. Te misli zaokupljaju sve starješine. U rejonu Gatačkog polja teško se moglo doći do stoke. Čak je i nesporazum izbio između intendanata 5. crnogorske i 1. dalmatinske brigade. Umiješali su se jedni drugima u »teritorijalnu nadležnost«.

Deseta hercegovačka brigada ostaje sjeverno od Gatačkog polja. Zatvara pravce Avtovac — Ravno i Avtovac — Čemerno. Hercegovci se moraju hitno snabdjeti. Bar stokom. Ubijeđeni smo da ćemo se lako snabdjeti iz ovih krajeva samo ako bude što sačuvano. Narodna i vojnopozadinske vlasti imaju velika iskustva u organizovanju snabdijevanja vojske. Pokrajinski NOO za Crnu Goru i Boku bio je prošle godine u sličnoj situaciji u pogledu snabdijevanja vojske. Do početka treće neprijateljske ofanzive, na slobodnoj teritoriji Glavnog štaba Crne Gore i Boke razvio se veliki broj komandi mjesta i područja, koje su svojim radom doprinijele urednijem snabdijevanju jedinica. One su u pozadini držale skladišta oružja i municije, organizovale radionice za izradu bombi i opravku oružja, krojačke i obućarske radionice. Održavale su pekare, snabdijevale hranom jedinice, prikupljale namirnice na terenu i skladištile ih u svoja skladišta. Pri komandama područja bili su i zarobljenički logori iz kojih su se zarobljenici zamjenjivali za uhapšene i internirane rodoljube iz okupatorskih zatvora i logora. U zajednici sa NOO, komande mjesta i područja su uspjele da rasterete operativne trupe od poslova u pozadini.

Uz pomoć NOO i vojnopozadinskih vlasti prošle godine, po ovim planinama, osnivane su farme za snabdijevanje vojske, a u prvom redu ranjenika i bolesnika, mesom i mliječnim proizvodima. Delegat Vrhovnog štaba Moša Pijade — čiča Janko, osnovao je oko 19 farmi u kojima je bilo preko 4.500 ovaca i koza i preko 750 goveda.[1]

Ali od tada je prošla jedna ratna godina. Ostala su velika iskustva — to je sigurno. Pitanje je samo da li je ostalo nešto našta bi se ta iskustva mogla primijeniti.

Pozvali smo intendante brigada, za 2. maj, na savjetovanje u štab divizije, u Pivski manastir. Na dnevnom redu bila je analiza rada u rejonima Nevesinjskog i Gatačkog polja, vojno-politička i ekonomska situacija u novooslobođenim krajevima i, najzad, dalji zadaci.

Savjetovanje intendantskog kadra divizije otpočelo je u 7 časova izjutra. Sastanku su prisustvovali i drugovi: Ivan Milutinović Milutin, član Politbiroa CK KPJ i član Vrhovnog štaba NOV i POJ, i Radomir Babić, politički komesar divizije.

Vrhovni štab je bio veoma zainteresovan za dejstva i rad 3. divizije. Ona je morala brzim akcijama da oslobodi nove krajeve i zauzme povoljne položaje, radi zatvaranja odgovarajućih pravaca, naročito iz doline Zete i Morače, da bi što prije obezbijedila desni bok Glavne operativne grupe VŠ. U novooslobo-

[1] Arhiv Vojnoistorijskog instituta, reg. br. 7-2, k. 6/II.

đenim krajevima divizija je morala da razvije vrlo intenzivan politički rad, da bi razbila strah i laži kojima je neprijatelj terorisao narod gotovo godinu dana. Ona je morala da pomogne u radu organima narodne vlasti i razvije mrežu vojnih vlasti u pozadini. Svojim radom divizija je trebalo da doprinese stvaranju uslova za masovnu mobilizaciju novih boraca i da organizuje prihvat velikog broja dobrovoljaca koji su se probijali sa još neoslobođene teritorije Crne Gore i Boke i tražili »svoje« jedinice — 4. i 5. brigadu. Na ovako osjetljivom i siromašnom terenu divizija je morala veoma oprezno da rješava pitanje snabdijevanja svojih jedinica i da, i pri dobrovoljnim davanjima, vodi računa o ekonomskim mogućnostima domaćina, odnosno sela.

Svakako da je uspješno izvršenje zadataka divizije zavisilo od zalaganja svih njenih jedinica i organa — pa i intendantskih. Zbog toga je Milutin, na savjetovanju, i uzeo veoma živog učešća u diskusiji.

Savjetovanja intendanata rijetko su održavana bez prisustva političkog komesara divizije. On je, zajedno sa političkim komesarima brigada, pružao punu pomoć intendantima, održavao sa njima česte sastanke, davao im direktive za rad i kontrolisao ih. Naročito je vodio računa o snabdijevanju ranjenika i bolesnika u brigadnim i divizijskoj bolnici. Cenio je intendanta kome vojska ne gladuje, koji ima rezervi, ali je veoma oštro reagovao kod slučajeva nepravilno primljenog dobrovoljnog priloga, nepropisno sprovedene rekvizicije ili konfiskacije i tsl.

Na savjetovanju u Pivskom manastiru intendant divizije i intendanti brigada podnijeli su izvještaje o radu intendantskog kadra za vrijeme dejstva kroz Hercegovinu i o snabdjevenosti jedinica i bolnica. Konstatovano je da su rezerve u nekim artiklima ishrane, stvorene od ratnog plijena u Prozoru, dobro čuvane i da je ratni plijen iz Nevesinja, Gacka i Fazlagića Kule pravilno prikupljen, raspoređivan i korišćen.

Treća divizija je stalno nastojala da stvori rezerve hrane po jedinicama koje bi se mogle upotrijebiti samo u slučaju krajnje potrebe. Tu »krajnju potrebu« cijenili su štabovi brigada, odnosno štab divizije, i donosili odluku. Rezerve su bile male ali veoma dragocjene za potkrepljenje, kada drugih mogućnosti nije bilo, poslije iscrpljujućih, danonoćnih borbi i besanih, dugih marševa. Ove rezerve su ipak obezbjeđivale kakav-takav kontinuitet u snabdijevanju, tim prije što se obično nije uvijek znalo na kakvu će se ekonomsku situaciju naići u nekom kraju. Neprijatelj je umio da ogoli i najbogatije rejone, da ih spali, pa otuda izvanredna briga o stvaranju i čuvanju rezervi.

Međutim, dalji opstanak divizije u ranijem rejonu, tj. u širem rejonu Gatačkog polja, ugrožavao je rezerve po jedinicama i redovnu ishranu uopšte. Otuda i pojava nepravilnog rada i postupaka. Na primjer:

— Zapaženo je da po selima ima slučajeva nepravilne rekvizicije kao i konfiskacije. Nije se vodilo dovoljno računa o ekonomskim mogućnostima i opstanku pojedinih porodica. Takvi slučajevi pravdani su sumnjom u mogućnu vezu tih porodica sa četnicima odnosno ustašama.

— Dizivija je intervenisala u nekoliko slučajeva nepravilno primljenih dobrovoljnih priloga. Od jedne porodice sa dvoje djece dobivena je jedina krava kao dobrovoljni prilog, a od druge, takođe sa dvoje djece, posljednjih pet ovaca. Politički komesar divizije vratio je porodicama primljenu stoku. On je zahvalio na njihovoj gotovosti da daju i posljednji zalogaj Narodnooslobodilačkoj vojsci, ali je rekao da to naša vojska ne može da primi, upravo zato što je narodna i što mora da vodi računa ne samo o ishrani svojih boraca nego i o ishrani i opstanku svoga naroda.

— Intendanti 5. brigade primili su stoku i druge namirnice iz jednog sela koje je trebalo da snabdije jedinice 1. dalmatinske brigade, što je bilo nepravilno, jer su imali svoj rejon za snabdijevanje. (Jedinicama 3. divizije redovno su određivani rejoni za snabdijevanje, ako su dejstvovale na istim pravcima ili bile dislocirane u istim ili susjednim mjestima. U određenim selima intendanti su se snabdijevali, sarađivali sa NOO i bili odgovorni za rad i postupke svojih organa u tim rejonima. Na taj način se lako utvrđivalo koja je jedinica odgovorna za eventualne nepravilne postupke na terenu).

— Treća divizija je bila često prinuđena da vrši poravnanje materijalnih sredstava između brigada, bilo na bazi ličnog uvida u stanje rezervi, bilo na bazi izvještaja. Tačan uvid u brojno stanje jedinice i stanje pojedinog artikla omogućavao je pravilnu raspodjelu ratnog plijena i pravilno poravnanje. Siromašni rejon Gatačkog polja uticao je da neki intendanti podnesu netačne izvještaje o stanju.

— U jednom bataljonu 1. dalmatinske brigade utrošene su rezerve hrane bez znanja i odobrenja štaba brigade. Pravdanje utroška time što nije na vrijeme dobijen obrok i time što je bataljon bio u borbi — nije prihvaćeno. Rezerve su se uvijek morale čuvati za teže dane.

Drug Milutin je oštro reagovao na slučajeve nepravilnog rada. Naročito je bio ljut na intendante 5. brigade tim prije što je intendantura te brigade imala veći broj sitne i krupne stoke. Milutin je ukazao na značaj pravilnih odnosa između jedinica, na

potrebu uzajamne pomoći u snabdijevanju, bez čekanja naređenja »odozgo«. Ovo je naročito važno za predstojeće operacije u kojima će, ponekad, zajednički dejstvovati dijelovi dvije ili više divizija. On je ukazao na potrebu čuvanja i stvaranja rezervi — ne samo u ishrani nego i u opremi. Na terenu treba prikupljati i organizovati izradu: džempera, čarapa, veša, opanaka, vune, kože itd. Ako to i u tim količinama ne treba jednoj — biće potrebno drugoj jedinici.

Milutin je govorio i o vojno-političkoj i ekonomskoj situaciji. On je istakao značaj pravilnog rada na snabdijevanju i potrebu neprekidne saradnje sa narodnim i vojnopozadinskim vlastima. Naredio je da se intendant divizije odmah poveže sa Komandom mjesta u s. Pišće i da se hitno nabavi stoka u prvom redu za potrebe 10. hercegovačke brigade. Na kraju je pohvalio rad štabova jedinica 3. divizije oko materijalnog obezbjeđenja jedinica.

Komesar divizije je na dan savjetovanja uputio štabu 2. divizije sljedeću depešu: »Mi smo napustili Gacko i Nevesinje. Naše brigade sa bolnicom moramo ishraniti sa oslobođene teritorije Crne Gore, jer je to jedina mogućnost. Dio Hercegovine koji još držimo popaljen je i iscrpljen ekonomski do krajnjih granica . . . «. Ovo obavještenje je bilo nužno, pored ostalog, i radi koordinacije u daljem radu oko snabdijevanja naših jedinica.

Intendanti su pošli iz Pivskog manastira oko 1 sat poslije podne na izvršenje postavljenih zadataka. Sa Pivske planine i iz Pivske župe trebalo je hitno snabdijeti 3. diviziju.

RASPORED I ZADACI DIVIZIJE

Očekivao se brz prodor u pravcu Nikšića i Podgorice. Jedinice bi time dobile bogate izvore snabdijevanja u Nikšićkoj Župi i u dolini Zete.

Na Pivskoj planini već su organizovano radili vojnopozadinske vlasti i NOO. Preko njih je Ekonomski odsjek Vrhovnog štaba preduzeo mjere za formiranje stočnih depoa radi snabdijevanja Centralne bolnice mesom i mlečnim proizvodima.

Drugog maja uveče završeno je, na Javorku, uništavanje dijelova italijanske divizije »Ferara«, ojačane četničkim snagama. Zaplijenjena je veća količina oružja i municije, tenkova, kamiona, radiostanica, ali malo hrane i odjeće. Peta crnogorska brigada prodirala je prema Nikšiću, znatno proširujući slobodnu teritoriju i time poboljšavala uslove za snabdijevanje 3. divizije.

Pred početak pete neprijateljske ofanzive 3. divizija je imala u svome sastavu slijedeće jedinice i ustanove:

I. Brigade: 5. crnogorska NOU, 10. hercegovačka NOV i 1. dalmatinska NOU brigada.

Brigade su se sastojale iz slijedećih jedinica i ustanova:

1. — Peta crnogorska NOU brigada:

četa pratećih oruđa;
zaštitni vod;
brigadna bolnica;
intendantura;
ekonomat štaba i
pet bataljona.

2. — Deseta hercegovačka NOU brigada:

omladinska četa (sastavljena najvećim dijelom od dečaka od 13 do 15 godina);
baterija topova;
zaštitni vod;
brigadna bolnica;
intendantura;
ekonomat štaba; i
šest bataljona.

3. — Prva dalmatinska NOU brigada:

prateća četa;
zaštitni vod;
brigadna bolnica;
intendantura;
ekonomat štaba; i
četiri bataljona koji su imali svoje nazive: »Ante Jonić«, »Bude Borjan«, »Jozo Jurčević« i »Tadija Anušić«.

Bataljoni brigada 3. divizije su, obično u svom sastavu imali po tri čete, prateći vod, sanitet i intendanturu.

Čete su se sastojale od vodova, po jednog samostalnog odjeljenja (sa vrlo različitim imenima), saniteta i ekonomata.

II. Prištapske jedinice i ustanove:
prateća četa;
divizijska artiljerija;
četa za vezu;
pionirska četa;
divizijska bolnica;
hirurška ekipa;
divizijska komora;
divizijska muzika; i
ekonomat štaba.

Ovim jedinicama i ustanovama direktno je rukovodio štab divizije, koji su sačinjavali: komandant, politički komesar, načelnik štaba, obavještajni oficir, referent saniteta i intendant.

Početak pete neprijateljske ofanzive za okruženje i uništenje snaga Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba zatekao je 3. diviziju sa jako razvučenim rasporedom, na frontu širokom preko 100 km. Da bi izvršila postavljeni zadatak — zaštita desnog boka Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba — divizija je prije početka ofanzive u zajednici sa 2. proleterskom divizijom formirala udarnu grupu bataljona iz četvrte proleterske i Pete udarne brigade i uputila je pravcem: Nikšićka župa — Radovče — Bioče. Osnovni zadatak ove udarne grupe bio je da presiječe komunikaciju Podgorica — Kolašin i ne dozvoli udar neprijateljskih snaga iz doline Zete i Morače u desni bok glavnine. Radi izvršenja opšteg zadatka — diviziji je potčinjen Zetski NOP odred koji je dejstvovao na podgoričkom sektoru. Za intendanta u štabu ove udarne grupe bataljona, iz sastava 4. proleterske i 5. crnogorske brigade, određen je Radoš Ljumović. Udarna grupa bataljona bila je već 15. maja na komunikaciji Podgorica — Kolašin tako da je na dan početka pete neprijateljske ofanzive 3. divizija imala slijedeći raspored.

10. hercegovačka brigada zatvarala je pravce koji vode od Gacka i Avtovca prema Čemernu i Goransku;

1. dalmatinska brigada bila je u rezervi u rejonu Bajevo polje — Brezna, na pravcu Nikšić — Pivska župa;

5. crnogorska brigada, sa prostorije sjeverno i sjeveroistočno od Nikšića, zatvarala je pravac: Nikšić — Jukovo — Šavnik;

grupa udarnih bataljona, sa Zetskim NOP odredom, bila je u rejonu Bioča;

štab divizije, sa prištapskim dijelovima u s. Mokro (jugozapadno od Šavnika).

Ovakav raspored divizije onemogućavao je centralizovani sistem snabdijevanja. Deseta hercegovačka brigada branila je dva odvojena pravca. Peta crnogorska imala je takođe podijeljene snage: na pravcu prema Nikšiću i na pravcu prema Podgorici. Intendant grupe bataljona, pa čak i intendanti bataljona povezivali su se direktno sa vojnopozadinskim vlastima i sa NOO radi snabdijevanja. Zadatak intendanata brigada i divizije u tom periodu bio je da stvaraju rezerve u dubini rasporeda svojih snaga; da pruže pomoć u slučaju potrebe, naročito u stoci; da kontrolišu rad potčinjenih intendanata i komisija za ishranu; da vrše poravnavanje u materijalnom obezbjeđenju, odnosno manevar materijalnim snagama i sredstvima; da u slučaju po-

vlačenja, kada je intendantura potčinjene jedinice u pokretu, pripreme hranu u određenom rejonu; da u pozadini organizuju opravku stare i izradu nove opreme i da stvore uslove, u slučaju potrebe za popunu komora konjima, opremom i dr.

Vojnička situacija i konfiguracija zemljišta vrlo često su nalagale dejstvo na odvojenom pravcu, čak i čete. Organizacija intendantske službe i oprema — bile su prema tim potrebama i podešene. Svaka četa imala je: ekonoma, kuhinju, malu komoru, »krojača« i »obućara«, koji su u svakoj situaciji radili na materijalnom obezbjeđenju svojih boraca. Drugarice — borci: bombaši i puškomitraljesci, strijelci i bolničarke — pomagale su intendantskom kadru, za vrijeme odmora, u kuvanju, krpljenju odjeće, veša itd.

U diviziji je primjenjivan centralizovani sistem snabdijevanja — kad god je situacija to dozvoljavala. Ali, u slučaju potrebe, svaka je jedinica bila osposobljena za samostalno materijalno obezbjeđenje. Decentralizovani sistem snabdijevanja nametala je operativna situacija, jako široki frontovi, dejstvo na odvojenim pravcima i sl. I u takvom slučaju svi intendantski organi, počev od ekonoma četa, imali su da se pridržavaju važećih opštih i posebnih naređenja i uputstava za snabdijevanje. S obzirom na to da su prostorije, na kojima su jedinice locirane ili na kojima su dejstvovale po odvojenim pravcima, bile različne ekonomske moći, često se ukazivala potreba da se hrana i ostalo dotura onim jedinicama koje su bile na ekonomski iscrpljenim terenima. U takvim slučajevima obično bi intendanti jedinica koje su dejstvovale na bogatijim rejonima, prikupljali stoku i dr., a za potrebe drugih jedinica i stavljali to na raspolaganje višem intendantskom organu radi raspodjele i dotura.

I pored borbi koje su vodili dijelovi 3. divizije, u periodu od 15. do 20. maja, bilo je omogućeno da se divizija sredi, popuni i odmori. Snabdijevanje je bilo dosta dobro. Na prostoriji između Nikšića — Šavnika i Pivske župe narod je dijelio sve što je imao sa svojim borcima. Najbogatiji izvori za snabdijevanje bili su u Pivskoj i Nikšićkoj župi.

Počev od 21. maja pa do poslednjeg dana borbe na Sutjesci — ishrana jedinica 3. divizije bila je veoma oskudna. Danonoćne borbe, prodori, povlačenja, marševi zbog pregrupisavanja snaga, stalno angažovanje na frontu uz maksimalne napore — nisu dozvoljavali, često, da se koristi ni jedan obrok dnevno. Više puta se moralo prosuti i ono što je primljeno, zbog hitnog zauzimanja novih položaja. Komad kuvanog mesa bila je često hrana borca za cio dan. Naime, situacija na frontu 3. divizije bitno se izmijenila oko 20. maja, pojavom krupnih nemačkih

snaga na pravcima od Gatačkog polja — Nikšića i Podgorice. Tada je već bilo očito da će Nijemci preduzeti ofanzivna dejstva sami ili u zajednici sa svojim saveznicima. U odnosu na front 3. divizije Nijemci su imali namjeru da koordiniranim dejstvima od Gatačkog polja i Nikšića što prije ovladaju Pivskom župom i Šavnikom dejstvujući pravcima Nikšić — Gornje polje — Vojnik i Nikšić — Lukovo Krnovo. Povezano sa dejstvima Nijemaca na pravcima ostalih divizija, koja su se već do tada jasno ispoljila, uočavala se i neprijateljska namjera za potpunim okruženjem i uništenjem Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba.

OFANZIVA JE POČELA

Pred frontom 3. divizije koncentrisala se njemačka 7. SS divizija, pored italijanskih snaga, sa izraženim težištem na pravcu 5. brigade. Novonastala situacija zahtijevala je hitno pregrupisanje snaga divizije radi uporne odbrane na pravcima Gatačko polje — Pivska župa i Nikšić — Šavnik:

— 10. hercegovačka, ojačana jednim bataljonom 1. dalmatinske brigade branila je pravce koji izvode u Pivsku župu;

— 5. crnogorska brigada zatvarala je pravce prema Šavniku;

— 1. dalmatinska brigada branila je Nikšićku župu i istovremeno bi ugrožavala desni bok neprijateljskih snaga koje budu dejstvovale pravcem Nikšić — Lukovo.

Udarnoj grupi naređeno je da se hitno vrati sa Bioča, a bataljonima 5. brigade da dođu u sastav svoje brigade, zajedno sa dijelovima Zetskog NOP odreda. Do dolaska ovih snaga 5. brigada se branila sa svega tri bataljona (1, 3. i 5). Peti bataljon je bio veoma mali. Istopio se u borbama prije, u toku i poslije četvrte ofanzive po Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori. Formiran je avgusta 1942. godine od ljudstva iz Zijameta (kod Bugojna) zbog čega je poznat i kao Zijametski bataljon. Po dolasku snaga iz Bioča njegovo ljudstvo raspoređeno je po ostalim bataljonima. Od dijelova Zetskog NOP odreda formiran je 5. bataljon 5. brigade.

U skladu sa grupisanjem snaga divizije određeni su i rejoni za njihovo snabdijevanje. Deseta hercegovačka imala je da se koristi izvorima snabdijevanja sa teritorije Pivske župe, 5. crnogorska sa prostorije između Gornjeg polja — Lukova i Vojnika, a 1. dalmatinska iz Nikšićke župe. Ostali dijelovi divizije snabdijevali su se preko Komande mjesta Šavnik. Intendanti brigada trebalo je da, pored redovnog snabdijevanja svo-

jih jedinica, prikupljaju rezerve namirnica, naročito stoke, radi evakuacije na prostoriju između rijeka Komarnice, Pive i Tare. Teritorije komandi mjesta Pišća i Žabljaka morale su biti pošteđene, što je više moguće, radi snabdijevanja drugih jedinica, prvenstveno ranjenika i bolesnika u Centralnoj bolnici. Divizija je, u zajednici sa komandama mjesta Šavnik i Pišće, obezbijedila veću količinu sitne i krupne stoke koju je rasporedila u rejonu sela Bezuje, Dubrovsko i Duži.

Odmah poslije 20. maja, čim su se jače ispoljile namjere neprijatelja i čim je jače ugrozio osjetljive pravce odbrane, naročito na desnom krilu divizije, Vrhovni štab je ojačavao odbranu na tim pravcima jedinicama drugih divizija Glavne operativne grupe. Dolaskom novih jedinica i postepenim napredovanjem neprijatelja, sužavali su se rejoni za snabdijevanje. Zadatak svih intendanata bio je da prihvataju nove jedinice, da se međusobno pomažu i koordiniraju rad svojih organa, naročito komisija za ishranu. Bez takvog rada snabdijevanje bi bilo vrlo teško uz stalne borbe i pregrupisanje snaga. Teškoće su povećane još i time što je narod bio prinuđen da napušta ugrožena sela i da se sklanja u planine, jer je grozna smrt čekala svakoga koga neprijatelj uhvati. Sve ovo otežalo je i evakuaciju ranjenika. Teško je bilo naći dovoljan broj konja za transportovanje onih ranjenika i bolesnika koji su mogli jahati. Jedinice su ostavljale sav materijal, sem krajnje neophodnog i oslobađale komorske konje da bi ranjenike evakuisale na Pivsku planinu. I dio boraca morao se angažovati za nošenje nepokretnih ranjenika.

Do kraja maja divizija je vodila teške danonoćne borbe sa mnogo nadmoćnijim neprijateljem. Brigade su odstupale na svojim pravcima odbrane stopu po stopu da bi, odmah poslije toga, vršile juriše. Položaji su po nekoliko puta prelazili iz ruke u ruku. Po šumovitom, slabo prohodnom zemljištu često se nije znalo ko drži koji položaj. Borbom prsa u prsa, iznenadnim udarima u bokove, dejstvima u pozadinu, naše brigade miješale su se sa neprijateljskim jedinicama, prinuđavajući ih da se vrlo često sređuju i pripremaju za nove napade. Neprijatelj je trpio žrtve i gubio dragocjeno vrijeme za stezanje obruča oko Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba. Borbe jedinica 3. divizije mogu se uzeti kao istorijski primjer uporne odbrane protiv mnogo nadmoćnijeg neprijatelja. O tome govore i rezultati koje je on postigao. Na pravcima odbrane divizije, uspio je do kraja maja da izbije, iz rejona Gatačkog i Nikšićkog polja, samo na donji tok Pive i na Komarnicu. To vrijeme, od početka ofanzive pa do konca maja, bilo je dovoljno da se sa ostalim snagama Glavne operativne grupe izvrši manevar i dejstva usmjere u

pravcu Vučeva i Zelengore, radi proboja iz okruženja. Treća divizija je i dalje izvršavala ranije postavljeni zadatak. Organizovala je odbranu, krajem maja, na desnoj obali Pive i Komarnice. Desetu hercegovačku brigadu, bez Mostarskog bataljona, uputila je na lijevu obalu Pive da bi spriječila napredovanje neprijatelja u pravcu Javorka i Mratinja. U to vrijeme se štab divizije, sa prištapskim dijelovima, nalazio u s. Boričje (Pirni Do), a divizijska bolnica u s. Trsa (4 km jugozapadno od s. Nedajno).

U drugoj polovini maja teritorija Durmitorskog vojnog područja postepeno postaje glavni oslonac za snabdijevanje svih jedinica i bolnica, ali je krajem mjeseca ostao samo dio te teritorije. Uzana prostorija između Komarnice, Pive i donjeg toka Tare ostala je jedini izvor za snabdijevanje. Glavni teret pada na Pivsku planinu, teritoriju Komande mjesta Pišće. Narod je od sebe dao sve što je mogao dati. Približavanjem neprijatelja kod njega se pojačavao strah od pokolja. Psihički je bilo teško izdržati stalna bombardovanja, slušati jezivi zvižduk »štuka«, danonoćnu grmljavinu artiljerije i paklenu vatru pješadijskog oružja i gledati duge kolone teških ranjenika na nosilima. Narod je bježao i sakrivao nejač u guste šume i pećine dubokih kanjona ili se pribijao uz operativne jedinice i bolnice. U takvoj situaciji teško je bilo pronaći i dobiti ma šta za ishranu, a i uzeti ponuđeno kada se zna da je to posljednje i da je potrebno za održavanje golog života onoga koji nudi.

Jedinice 3. divizije, krajem maja i početkom juna, imale su za ishranu krupnu i sitnu stoku. No to je bilo teško sačuvati. Neprijateljska avijacija je bombardovala i stado ovaca. Po pravcima kretanja komora i marvenih depoa mogao se otkriti i pravac pokreta ili koncentracija jedinica. Premorena i izgladnela stoka morala se danju zbijati u guste šume, kada je to bilo moguće, a noću goniti dalje. Pa ipak, kada joj zaprijeti neposredno opasnost od avionskih bombi i artiljerijskih granata, bježala je na sve strane, te ju je teško bilo pronaći i pohvatati po šumi. Ipak čuvale su se te jedino preostale »pokretne rezerve«. Po jedinicama je još bilo pomalo soli, brašna za zapršku i za poneki rijetki skrob, a u komorama se mogla pronaći još po koja konzerva s mesom. Divizijska bolnica imala je još i malo pirinča i makarona. No, i ono što se imalo — bilo je teško pripremiti. Teško prohodno zemljište i široki front otežavali su i raspodjelu rijetkih obroka. Uspjeh je bio dati borcima, ujutro i uveče, po komad kuvane govedine ili ovčetine. Kolibe i kuće bile su prepune ranjenika, bolesnika i izbjeglica, a uza sve to situacija na frontu bila je vrlo promjenljiva. Primljeno meso ni izdaleka nije bilo dovoljno za dnevnu ishranu, s obzirom na

CENTRALNA VOJNA BIBLIOTEKA
INV. BR. 12736

napore. Krompir, čorba ili žitki skrob — rijetko su se mogli dobiti. O hljebu nije bilo ni govora. Na pomolu je bila glad. Iz iskustva smo znali da se poslije nje javlja psihička glad. Borci danima nisu mogli da se najedu. To je kao neka vrsta bolesti. Leči se ne samo određenim obrocima nego i izobiljem. Potrebno je biti na ekonomski jakoj teritoriji, jer je trebalo jesti kao poslije tifusa. Izgledi za skori odlazak u neki bogati kraj nisu bili ružičasti. Trebalo je još dugo ratovati po pustim vrletima Volujaka i Zelengore, prije svega, probiti se iz okruženja. Takva situacija nalagala je krajnju štednju i napore da se sačuva ono što se imalo. Jer moglo je biti još i težih dana. Komore su bile brojno veoma smanjene. Konji su ginuli i padali od gladi.

RADOSNA VIJEST

Krajem maja pronio se glas da će i naša divizija da učestvuje u proboju iz okruženja. Radost je bila velika. Komandant i komesar divizije pošli su iz štaba naprijed, na lijevu obalu Pive. Prve vijesti doneli su, kao i obično, kuriri. Oni su bili glavni obavještajci i za unutrašnji život jedinica. Preko njih se moglo doznati i da li je bilo večere u jedinici i kakva je bila, da li je jedinica iscrpljena, jesu li intendanti prikupili hranu, stoku i dr., je li kraj kroz koji su prošli bogat ili siromašan itd. Često su prenosili i usmene poruke intendanata, kada nije bilo vremena da se napiše izvještaj. Kuriri divizije: Baničević, Starović, Tiodorović, Šarenac, Papić i ostali bili su stasiti i ozbiljni momci, prekaljeni borci. Neki njihovi drugovi bili su već komandiri i politkomesari četa — u 1. dalmatinskoj, 5. crnogorskoj i 10. hercegovačkoj brigadi. Oni su, među sobom, raspravljali i kako je trebalo napasti, kako se braniti, kuda odstupati, gdje ostaviti zasjedu. Intenzivno su pratili tok borbenih dejstava jedinica i živo raspravljali i o novom zadatku divizije:

»Zna Vrhovni komandant koga će poslati da probija obruč. Pamti on da divizija od Skender-Vakufa pa preko Prozora, Neretve, Nevesinja, Gacka — sve do Podgorice, nije nigdje ustukla. Sve je čistila ispred sebe. Svuda je odnosila pobjede. Drug Tito samo naredi: Prozor mora pasti i — Prozor je pao. Tako će i sada: 3. divizijo, probijaj obruč na tom i tom pravcu — i ona će ga probiti«. Nisu samo mogli da se pogode koju bi brigadu trebalo staviti na čelo za vrijeme proboja. Svaki je mislio da bi »njegova« brigada, iz koje je došao u diviziju, bila za to najpogodnija.

— Samo pustite druga Gliga sa Dalmatincima, pa da vidite čuda od Nijemaca — kaže Dalmatinac. On neće nego pravo

po sredini. Privuče se pa juriš i već ti je probio obruč prije no što Nijemac zine. Šta je bilo samo na Ćusini kod Jajca i na Prozoru kod katoličke crkve i . . .

— Slažem se — kaže Hercegovac — samo da ti vidiš šta bi bilo kad bi pripustili »Mostarce« naprijed. Sve goli bombaši. Ma ne moš ih vidjet dok ne bace bombu. A onda drug Šegrt vikne »juriš«, cijeloj brigadi. Đe ti je onda Nijemac? Neka mu je halal, majčinu sinu, ako ostane živ . . .

— Sve je to lijepo — javlja se Crnogorac. No ko bi zadrža Savu u zaštitnici? I bi li to bilo pravo? A samo da Peta pođe naprijed, ne bi živa oka za svjedoka ostalo. Ma dosta bi im bilo kad bi čuli, iznenada, kako Sava komanduje. Polovini bi puške iz ruku poispadale . . .

— Ja bih sve tri brigade stavio u liniju, jednu do druge — pomirljivo će komandir zaštitne čete. Napravili bi prolaz za svu vojsku . . .

— A zaštitnica?

— Šta će ti zaštitnica? Za nama će ići druge brigade. A kad si baš navalio, dao bih po jednu četu iz svake brigade. Neka se nađu pri bolnici i komori.

— A koga ćeš u rezervu? — navaljuju kuriri na komandira zaštitne čete.

— Šta će ti rezerva? Samo da slabiš glavne snage. A smiješ li to u ovoj situaciji kada se radi o životu ili smrti? Ne smiješ. Sve što nosi pušku, naprijed u silovit i nesalomljiv juriš! — završava izlaganje komandir.

Kuriri su, izgleda, zadovoljni borbenim poretkom za prodor divizije i takmiče se u pretpostavkama šta će sve biti sa neprijateljem na pravcu proboja. Svi su raspoloženi za ofanzivna dejstva. Nagađa se ko će biti u zaštitnici. Prošle godine ostali su, zajedno sa ranjenicima, 5. brigada i hercegovački odred, u širem rejonu Vrbnice. Još su sasvim svježe uspomene iz marševa, borbi i proboja iz okruženja na Treskavici i na padinama Bitovnje. Peta brigada i hercegovački odred časno su izvršili zadatak. Sačuvali su ranjenike i predali ih Centralnoj bolnici na prostranoj slobodnoj teritoriji. Neko mora dobiti sličnu ulogu i ove godine.

Međutim, situacija na frontu nije se odvijala po »kurirskom planu« i našim željama. Vodile su se oštre borbe na lijevoj obali Pive. Neprijatelj je nastojao da na pravcu Javorak — Mratinje odbaci nešto naših snaga i time ugrozi dio Glavne operativne grupe koja je vodila borbe za proboj na Sutjesci. Ako u tome uspije zatvoriće sve prelaze na Pivi i onemogućiti drugom dijelu Glavne operativne grupe i Centralnoj bolnici da nastupaju za prvim. U tom slučaju morao bi se vršiti proboj

ka jugu ili istoku, u pravcu nastupanja krupnih neprijateljskih snaga, ili preko Tare u Sandžak. Zbog velikog broja ranjenika i bolesnika to bi otežalo položaj naših snaga koje su ostale u međuriječju donjih tokova Pive i Tare. U svakom slučaju situacija je bila teška i neizvjesna. Predstojale su duge i oštre borbe. Trebalo je obratiti još veću pažnju na svaki gram hrane i iskoristiti vrijeme za opravku odjeće, obuće i ostale opreme. Tovarni konji morali su se odmoriti i štedeti do krajnjih granica mogućnosti, kako bi što duže izdržali u teškim situacijama, a trebalo je misliti i na stvaranje prehrambenih rezervi za Centralnu bolnicu. Priliv novih ranjenika iz danonoćnih teških borbi bio je velik. Evakuisalo se sa svih strana u Centralnu bolnicu da bi se teškim ranjenicima brzo ukazala pomoć. Nova situacija nalagala je da se opet preduzmu mjere za nabavku makar stoke. Ovo tim prije što smo bili obavješteni da Nijemci i Italijani sve plijene za svoje potrebe. Stada ovaca nije bilo lako sakriti od neprijatelja koji je nastupao širinom cijelog fronta. O njegovoj pljački izbjeglice su obavijestili seljaci. Komandant Durmitorskog vojnog područja Mićun Jauković i intendant 3. divizije sporazumjeli su se da zajedno pođu, 3. juna, u Dobri Do, pod Durmitorom. Tamo su i inače bili katuni i masa izbjeglica sa stokom. Život u zbjegu bio je ispunjen strahom, tugom i neizvjesnošću. Imali su svoje izviđače, osmatrače i stražu, kao »država u državi«. Mladi su sav teret posluživanja primali na sebe. Stariji iznemogli čuvali su djecu ili obratno, djeca njih. Svi su bili izmiješani. Združila ih je zajednička nevolja, bliska opasnost i strah od užasne smrti. Naročito su se bojali za nejač, za svoj podmladak, produžetak njih samih. Kome bi, inače, prenijeli iskustva u borbi sa divljinom i nevremenom? Ko bi zapamtio njihov život, njihovu istoriju, njih same, ako djecu ne sačuvaju?

— Oće li se moć ovoj nevolji stat na put, Mićune? — pitali su. Mićun je bio njihov stari i dragi znanac. Pažljivo su slušali njegovo izlaganje. Nisu zaboravili ni da počaste goste. Na kraju su poželjeli »Titovim sokolovima« širom zemlje svako dobro i »junačku sreću«. Za vojsku su odvojili više nego što smo očekivali — jedno dobro stado ovaca. Sami su se ponudili da ga otjeraju u selo Trsa.

NEOČEKIVANO NAREĐENJE

Sljedećeg dana, 4. juna, čekala su nas velika iznenađenja. Nova situacija nalagala je da Vrhovni štab donese odluku o podjeli Glavne operativne grupe na dva dijela. Prva grupa trebalo je da se, pod neposrednim rukovodstvom Vrhovnog štaba, pro-

bija preko Sutjeske i Zelengore u pravcu istočne Bosne. Druga grupa, 3. i 7. divizija, ostala je sa ranjenicima. Ona je imala zadatak da teške ranjenike skloni u teško pristupačna mjesta dubokih kanjona Pive, Tare i Sušice i dobro ih obezbijedi, a potom da zajedno sa ostalim ranjenicima pređe, po mogućnosti, u Sandžak i što prije se nađe u pozadini neprijatelja. Nova odluka imala je još iznenađenja za 3. diviziju. Iz njenog sastava uzeta je 10. hercegovačka brigada, na čije je mjesto došla 3. sandžačka koja se tog dana branila na liniji: Tepca — Žabljak — Motički Gaj — Dobri Do. Za komandanta 3. divizije postavljen je Sava Kovačević, a za komandanta 5. crnogorske brigade Savo Burić.

Otpala su nagađanja u pogledu daljih dejstava divizije. Po novoj odluci ona nije bila ni u prethodnici ni u zaštitnici Glavne operativne grupe. Teško je bilo odvojiti se od Vrhovnog štaba pod čijim smo neposrednim rukovodstvom dejstvovali još od formiranja prvih brigada. Sa kakvim zanosom i kakvom sigurnošću se išlo na izvršenje svakog zadatka! Ići će se i sada, jer je to odluka vrhovnog komandanta. Drugoj grupi povjereni su ranjenici i bolesni drugovi iz svih jedinica. Ukazano povjerenje, ljubav i dug prema ranjenim drugovima nadahnjivali su sve borce, utrostručavali njihove snage da bi mogli izvršiti postavljeni zadatak. Teško je bilo rastati se i sa 10. hercegovačkom brigadom. Ona je u sastavu divizije od prvog dana. Kroz teške borbe, brigade 3. divizije stekle su ogromno međusobno povjerenje i ljubav. Upoznale su »ćud« jedna drugoj. S druge strane, radovali smo se što ćemo imati prilike da bliže upoznamo Banijce i Sandžaklije i da sarađujemo sa njima.

Počev od 4. juna, pažnja intendantskih organa bila je koncentrisana na Sandžak. Ekonomska situacija u Crnoj Gori i Hercegovini, a posebno na pravcu preko Vučeva, Sutjeske i dalje bila je dobro poznata. Trebalo je što pre uhvatiti vezu sa intendantima 3. sandžačke brigade, steći uvid u stanje njihove snabdjevenosti i raspitati se o mogućnostima za snabdijevanje po eventualnom prelasku rijeke Tare. U štabu grupe nije formiran intendantski organ, niti je to bilo potrebno u ovoj situaciji. Sada će biti prilike za češće sastanke intendanata. Izdata su naređenja da se tokom noći i sjutradan 5. brigada izvuče na liniju: Dobri Do — Boričje — Pišće, 1. dalmatinska da se pomjeri u pravcu donjeg toka Pive na liniji Suvodo — Barni Do. Štab divizije, sa prištapskim dijelovima, premjestio se u jedan zaselak sela Nikovići. Tamo se već nalazila i divizijska bolnica.

Petog juna održan je u Nikovićima kratak sastanak sa intendantima brigada. Cilj sastanka bio je da se stekne uvid u stanje snabdjevenosti, izvrše eventualne dopune, ravnomjerno

po jedinicama podeli stoka, a i da se prodiskutuje o zadacima u ovoj situaciji. O času pokreta niko ne govori, ali se svima vrzmaju slične misli. Samo da se već jednom krene sa ranjenicima, pa ma u kom pravcu. Treba što prije napustiti ovu uzanu prostoriju na ušću Pive i Tare u Drinu. Intendant 5. brigade vidno je zabrinut.

— Šta je, Radoše, da nijesi bolestan?, pita ga neko od drugova.

— Nijesam. Ništa meni ne fali. No, evo već dva dana borci mi ništa nijesu jeli. Borbe i pokreti danju i noću. Da mogu da ih pošteno nahranim — čini mi se prokrilatio bih.

Toga dana svi su kuvali po bataljonima. Nadali su se da neće biti pokreta. Prva dalmatinska i 5. crnogorska tek su došle na nove položaje. Intendanti brigada posebno su kuvali i pekli peciva — po kolibama i kućama. Avijacija valjda neće ništa vidjeti i ako dođe po ovakvom nevremenu. Spremili su po komad mesa da podijele borcima kao »suvu hranu«. Dobro je što ima soli. Prošle godine, u Vrbnici, nije je bilo više od deset dana. Koliko je dragocjen neki artikal — kad ga nema! Stvarno, ništa nije prijalo bez soli. Od tada intendantima više nije nestalo soli. I borci su je nosili u svojim torbama ili džepovima. Po izvještaju Miljana Tomičića, 3. sandžačka je sa artiklima ishrane i opremom stajala kao i ostale brigade 3. divizije. Radoš Ljumović i Tomaš Kazimir Lešo obasipali su intendanta 3. sandžačke pitanjima o stanju u Sandžaku.

Poslije sastanka intendanti su pošli u svoje brigade sa nadom da bar toga dana, s obzirom na nevrijeme, neće biti žešćih borbi i novih pokreta i da će se tokom noći borci odmoriti i nahraniti. Bilo je to neophodno, tim prije što su se tokom sjutrašnjeg dana očekivali marševi i borbe. Intendanti su dobili zadatak da u ovakvoj situaciji posebnu pažnju obrate na osposobljavanje svojih komora i da u tom pravcu preduzmu potrebne organizacione mjere, da se oslobode materijala koji nije neophodan za život i borbu i da lično kontrolišu naređenja o štednji. Naređeno je da se ratni zarobljenici iz svih jedinica upute u Nikoliće. Moralo se povesti računa i o izbjeglicama koji su se kretali za jedinicama. Izbjeglice je, po mogućnosti, trebalo uključiti na razne poslove. Svakoga ko bi se dobrovoljno javio — trebalo je primiti u komoru. One bi tako dobile veoma iskusne ljude za rad oko konja i veoma vične poslovima oko tovarenja. Vještina je bila pripremiti tovar i natovariti konja tako da na strminama i uzbrdicama ne poklekne kao i da se pri svemu tome ne povredi od raznih kolana i konopaca. Intendanti su na kraju imali zadatak da hitno obavještavaju o svakoj promjeni stanja.

»Čujem da su intendanti konferisali dugo danas« — kaže jednom od kurira divizije stari borac 5. brigade Radule. »Ili će biti ljeba uskoro u izobilju ili će da dijele, po kapama, i ovo malo što imamo. Nema, u ove krajeve, više ljeba ni za koga, ja im kažem. Možemo ga dobiti samo preko mušice od puške — oteti od neprijatelja. Oni ga jedu svaki dan. Vidim ja to po ovim što ih zarobljavamo. Imaju vratove ko bivoli, crvene ko kuvani rakovi«. Uzalud je Radule »opipavao puls« kuririma divizije. Nisu mu mogli ništa reći iako su ga dobro poznavali. On je uvijek navraćao u štab kad bi ga »put nanio«. Po raspoloženju cijenio je stanje na frontu i opštu situaciju — tako je uvijek i po nešto saznao, makar i od kurira. Sada je doveo teške ranjenike iz 5. brigade pa nije htio da se vrati baš bez ikakvih novosti. No i on je rado prenosio »svježe« vijesti, u »strogom« povjerenju i šapatom. Ta navika da govori tiho kad nešto važno saopštava ostala mu je još iz vremena komitovanja u prvom svjetskom ratu. Tada je »ispekao« vojnički zanat i »srodio se« sa planinama. Danas nije šaputao ali se iz cijelog njegovog držanja vidjelo da se priprema da saopšti krupne novosti. Tako je i bilo. Kada je zasukao guste, gotovo potpuno sijede brkove, namjestio titovku, popravio bluzu i stavio strojnicu »o desno rame«, otpoče:

— E djeco moja, danas sam ima veliki doživljaj. Nijesam mu se nada, a odavno ga čekam. Predosjeća sam da će mi se nešto veliko desiti, ali nijesam zna što će to biti. Kažu juče u brigadnu bolnicu: »Ko će da odvede ranjenike u Nikoviće?« — Ja ću, kažem ja njima. Oni pristadoše. Mirni su kad ih ja vodim. Prije bih puštio glavu da izgubim no ranjeniku da se nešto desi. I spremim se ja što sam bolje moga. Može se usput i poginut pa ne bih htio da ko kaže: Vidi ovog starog što se zapustio, sigurno se bio demoralisa«. Pregledam dobro ovu »jajčanku«[1], može kakva zasjeda usput da nas dočeka. Ima rupa na frontove koliko god oćeš i za nas i za njih. Poslije mi krenemo i dođemo vrlo lijepo do Nikovića. Prije no što ćemo skrenut ka kućama đe ćemo predat ranjenike, kažem ja da malo stanemo, po strani, da se odmorimo, da popravimo nosila i ostalo. Oću da bude sve u redu. Taman malo počinuli, kad vidim ja prema nama neki konjanici. Skočim ja i stanem, evo ovako ko što me sad vidite. Kad dođoše blizu nas usporiše hod. Naprijed jašu dva-tri golobrada momka, pa onda 5—6 ozbiljnih ljudi i za njima opet neka momčadija. »Vrhovni štab« viknu neko. Znam i bez tebe, mislim se, ja i oću da dobro vidim i dobro zapamtim vrhovnoga komandanta. Prvi od onih iz sredine kolone. Kad naiđoše pored

[1] Tako je zvao svoju strojnicu koju je zaplijenio u borbama za oslobođenje Jajca.

nas ja ruku na pozdrav. Oni otpozdraviše i rekoše da odmah odnesemo ranjenike u kuće, obodoše konje i pojuriše ka rijeci Pivi, sigurno put Vučeva. Žao mi je što nijesam i one druge dobro vidio i zapamtio. Nijesam oka moga odvojit od druga vrhovnog komandanta. Po njemu sam vidio da nijesmo u teškoj situaciji iako nam se to čini.

— Da si živ i zdrav, moj Radule. Nije drug Tito bio danas u Nikoviće. Ko zna kada je ovuda proša. Juče ujutru je bio u Mratinju, s onu stranu Pive. Bio je i naš štab tamo. Velike odluke su juče donijete — ubjeđuje ga jedan kurir i golica mu radoznalost.

Radule ga je slušao sa nevjericom. Gledao je njega i ostale kurire ispitivački. Čas bi se smješkao, čas uozbiljio i nabrao guste veđe. Po glavi mu se vrzmale stotine misli. Pred očima mu je bila jasna slika »njegovog« Vrhovnog štaba. Nije moguće da se prevario. Zar nije neko i prije njega viknuo »Vrhovni štab«? Sigurno se kuriri šale s njim.

— Pričajte vi to kome drugome. Nijesam ja lud. Vidio sam ja druga Tita i prošle godine u Vrbnici, ali iz daljine. Znam ga i po slikama. I drugi su rekli da je to bio Vrhovni štab.

— Zaludu, Radule, pričaš — kaže Mato Šarenac. Lično sam bio u Mratinje i juče otuda stigao. To si ti vidio štab neke jedinice ili neku komisiju za ishranu.

— Fala vam, momci, što ste me tako dobro obavijestili. Ali da znate nije vam to lijepo. Svaki čas može se poginut. Rat je. A zar je pravo da stari Radule pogine, a da nije vidio svoga vrhovnog komandanta? Nije pravo. Nemojte o ovom pričat onim mojim ranjenicima. Neka bar oni misle da je to bio Vrhovni štab. Ko zna da li će više ikad imati prilike da ga vide.

Kuriri nisu očekivali ovakav obrt. Nikakve vijesti, ni šale nisu mogle povratiti dobro raspoloženje starome Radulu. O ovom slučaju nekako je saznao i novi komandant divizije Sava Kovačević. On je pozvao Radula i čvrsto mu obećao da će lično odnijeti izvještaj divizije drugu Titu, čim se za to ukaže potreba. Tako je Radule, veoma zadovoljan, očekivao čas kada će mu se ukazati prilika da se »ponovo« sretne sa drugom Titom.

POKRET PREMA VUČEVU

Treća sandžačka brigada je tokom 5. juna obavijestila o prisustvu jačih neprijateljskih snaga na desnoj obali Tare. Snažan pritisak neprijatelja na frontu 5. crnogorske i 3. sandžačke i veoma slabi izgledi za forsiranje Tare nalagali su hitno izvlačenje naših snaga u pravcu Vučeva. Ovo tim prije što su

postojale realne mogućnosti da i taj veoma teški ali još jedino slobodni pravac bude presječen od neprijateljskih snaga koje su gledale da ovladaju svim mogućnim prelazima na lijevoj obali Pive. Bilo je jasno da neprijatelj želi da uništi naše snage baš tu, između dubokih kanjona Pive i Tare, na njihovom ušću u Drinu, danonoćnim dejstvima avijacijom i artiljerijom i sve jačim stezanjem obruča mnogo nadmoćnijim snagama. Zbog toga je uslijedila odluka o hitnom izvlačenju snaga 2. grupe, zajedno sa Centralnom bolnicom, u pravcu Vučeva.

Pivu je prva otpočela da prelazi 7. divizija, zajedno sa lakim ranjenicima, pošto je njene položaje na lijevoj obali Tare posjela 1. dalmatinska brigada. Za vrijeme prebacivanja 7. divizije, tokom 6/7. juna, 3. divizija je vršila forsirane pripreme za organizovanje pokreta ka Pivi i dalje za 7. divizijom. Najveća briga bili su teški ranjenici. Pored civilnog stanovništva, Centralnoj bolnici bili su predati i svi italijanski zarobljenici za nošenje teških ranjenika. Treća sandžačka povučena je na lijevu obalu Sušice, a 5. crnogorska u pravcu Nikovića s tim da manjim snagama zatvore pravce između Nedajna i Barnoga Dola. U sastav 3. divizije ponovo je ušao Mostarski bataljon 10. hercegovačke — pošto nije imao mogućnosti da forsira Pivu i probije se do svoje brigade. Bataljon je bio raspoređen u širem rejonu sela Rudine gdje je, padom mraka 6. juna, stigao i štab divizije sa svim prištapskim dijelovima.

Noću 6/7. juna očekivao se pokret i dijelova 3. divizije, prema mostu na Pivi iznad Gornjeg Kruševa, u prvom redu 1. dalmatinske brigade i Mostarskog bataljona koji su bili i najbliži mjestu prelaza. Vrijeme se nije smjelo gubiti pogotovu poslije odlaska 7. i prikupljanja snaga 3. divizije prema stavama Pive i Tare. Osim toga, neprijatelj je uočio namjeru snaga 2. grupe i neumorno je bombardovao mjesta prelaza na Pivi kod Donjeg i Gornjeg Kruševa. Ova mjesta, kao i prilaze ka njima, neprijatelj je tukao i artiljerijom sa lijeve obale Tare. Uočljivi pokret 7. prema Vučevu i prikupljanje snaga 3. divizije ka Pivi — neprijatelj je udvostručio napore da ovlada položajima 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade. Jednom riječju, situacija je nalagala da se ne izgubi ni jedan trenutak, naročito ne noću, za forsirano izvlačenje snaga u pravcu Vučeva. Međutim, noću 6/7. nije došlo do pokreta dijelova 3. divizije prema mostu iznad Gornjeg Kruševa. Cijenilo se da će 7. divizija završiti sa prelazom Pive tek 7. izjutra zbog teških uslova spuštanja u kanjon Pive, prebacivanja preko rijeke i penjanja na Vučevo.

Intendanture jedinica bile su u pokretu ka novim mjestima dislokacije još od rane zore 6. juna. Padom mraka kao i tokom

noći, otpočele su sa ubrzanom pripremom hrane, jer je trebalo izdati što obilatiji obrok. Tokom noći takođe se pripremao i obrok mesa koji bi se 7. juna, u zoru, izdao borcima kao suva hrana. Izgledi za pripremu hrane bili su dobri s obzirom na odluku da se te noći ne vrše pokreti divizije prema mjestu prelaza Pive. Intendantski organi su dobili punu pomoć od svojih jedinica da bi ovaj veoma važan zadatak oko pripreme i izdavanja hrane što prije i što bolje izvršili. Te noći, 6/7, najveći teret pao je na drugarice. One su radile u kuhinji, krpile veš, čarape, odjeću, popravljale opanke itd. i ujutru bile spremne, kao i svi ostali, za dalje borbe i pokrete. Drugovi koji su se nalazili u komorskim jedinicama osposobljavali su komore i bili spremni svakoga časa za dalji pokret.

U OČEKIVANJU ODLUKE

Sjutradan, 7. juna, čekalo nas je novo iznenađenje. Obustavljen je pokret divizije i Centralne bolnice prema Pivi. Saznali smo da će se ponovo vršiti pripreme za prelazak u Sandžak preko nabujale i plahovite Tare i pored obavještenja o prisustvu neprijatelja na njenoj desnoj obali. U tom slučaju povoljniji položaji omogućavali su neprijatelju da i manjim snagama kontroliše prelaze u duboki kanjon i spriječi pravljenje prelaza i zauzimanje suprotne obale. Da li je pokret 7. divizije prema Vučevu mogao da navede neprijatelja na zaključak da je to naš konačno izabrani pravac dejstva? To se ne bi moglo reći — s obzirom na prisustvo krupnih snaga na desnoj obali Tare i na koordinirano dejstvo tih snaga sa snagama na lijevoj obali te rijeke, odnosno u međuriječju donjih tokova Pive i Tare. Odluku za prelazak u Sandžak u ovoj situaciji mogla je izazvati samo potreba za širom dekoncentracijom naših snaga. Samo se nametalo pitanje: Ako ne uspije prelazak u Sandžak, da li će pravac prema Vučevu biti slobodan? Da li će neprijatelj, poslije odlaska 7. divizije, uočiti svoju grešku i požuriti da zatvori i taj pravac?

Pri štabu 3. divizije, između ostalih, bilo je i nekoliko penzionisanih oficira bivše jugoslovenske vojske, boraca iz ustanka 1941. godine. Među njima bio je i stari Srdan Novaković[1]. Visok, koščat, dugih sijedih brkova i špicaste bradice, u oficirskoj uniformi, ličio je na stare vojskovođe iz prvog svjetskog rata. Tokom 1941. godine bio je i dobar komandant jednog partizanskog odreda i kao takav uživao veliki ugled među drugovima. Govorio je malo ali glasno i odsječno. Za

[1] Poginuo na Sutjesci 13. jula 1943.

njega nije bilo teške situacije, »jer u ratu ništa nije lako«. Volio je da ističe kako »svaka situacija ima svoje karakteristike, svoju logiku i svoje rješenje«. U ranu zoru 7. juna njegov konj je bio osedlan i spreman za pokret. Šetkao je žustro po stazici. Svojim drugovima izdao je kratko saopštenje:

— Spremni za pokret. Kucnuo je zadnji čas. Operacije se odvijaju po planu.

Kada je čuo da se obustavlja pokret prema Pivi i da se organizuje prelaz u Sandžak, zastao je iznenađen. Ali samo za momenat da bi sljedećeg trenutka »naredio«:

— Rasedlajte konje! Suvi obrok jedemo za doručak. Za ručak ćemo dobiti drugi, za večeru treći, izjutra četvrti. O našoj odluci obavijestite intendante.

Uvijek je svojim humorom razbijao tmurne misli. Ovoga puta mu to nije polazilo za rukom. Jedan mu to i ozbiljno zamjeri.

— Srdane, nema mjesta šali. Vidiš li ti kolika je sila ranjenika i bolesnika s nama. Kud ćemo ih — a moramo ih negdje krenut. Mogu li borci više zadržavati neprijatelja?

— Vidi se da ne razumiješ situaciju, kaže mu Srdan. Džabe te školujem. Naš pokret je obustavljen — jer nam je položaj poboljšan. Ovladivanjem Vučevom i Maglićem od strane snaga 7. divizije, popunjena je praznina između 1. grupe i nas. A što to znači? Proširena je naša slobodna teritorija. Povećane su mogućnosti manevra. Osujećeno je okruženje. Sad biramo pravce: hoćemo li ka Vučevu ili preko Tare. Logično, razumiješ. Maskiraj bijelca, jer dolaze avioni.

— Maskiraj ti bradu, Srdane, dira ga drug koji ne vjeruje u njegovu strategiju. Ove »štuke« tebe traže. Poznaju te sa slika. Samo, ako ni do podne ne krenemo ka Vučevu, izgubili smo vezu sa 7. divizijom. Eto ti onda slobodne teritorije i mogućnosti manevra.

— Ne viči, čuvaj nerve, sjedi, čuvaj snagu. Pođi do intendanture i znaćeš situaciju. Ako su naredili da se kolje stoka, nema pokreta. Odmaraj se, slušaj i osmatraj. Zaključke drži za sebe. Trebaće ti za istoriju.

Ni tokom 7. juna nije došlo do pokreta. Neprekidno se očekivalo naređenje za prelazak Tare. Neprijatelj je nastojao da ih zbaci sa položaja i potisne prema stavama Pive i Tare. Avijacija je neumorno napadala. Lijep i sunčan dan omogućavao joj je da izviđa i tuče sve što zapazi na toj ograničenoj prostoriji. A ciljeva je imala dovoljno. Ranjenici i bolesnici su prelazili iz jednog ešelona u drugi, bliže poznatim drugovima. Ratni zarobljenici okupljani su oko teških ranjenika. Kod izbjeglica je, kad naiđe avijacija, vrvjelo kao u osinjaku. Roditelji su jurili na sve strane i tražili djecu. Lako uočljive su bile

i komore jedinica i stoka. Broj žrtava je rastao. Sa svih strana pristizali su novi ranjenici. Oni kojima je ukazana pomoć i koji su bili makar i malo sposobni da se kreću — htjeli su opet na front. Nisu mogli da se odvoje od svojih jedinica.

7. jun bio je težak dan za 3. diviziju. Snage su bile pri kraju, a tek su se očekivali najveći napori. Teške borbe i bombardovanja povećavali su ionako veliki broj ranjenika. To je iziskivalo nove nosače ranjenika za one najteže i nove konje iz komora — za one koji su mogli da se drže na konju. Očekivala se odluka o pravcu daljih dejstava, odluka za izlaz iz ove situacije, u ma kom pravcu. Sa sigurnošću se računalo da će se padom mraka krenuti preko Tare ili, ako je to nemoguće, preko Pive. Pravci prema jugu ili jugoistoku nisu dolazili u obzir. Na tim pravcima su dejstvovale nekoliko puta jače neprijateljske snage. Prema njima su mogle i dalje da vode samo zaštitničke borbe dve brojno male brigade: 5. crnogorska i 3. sandžačka.

Odluka nije pala ni tokom noći 7/8. juna. Sigurno je teško bilo utvrditi stanje na desnoj obali Tare od koje nas je delio gotovo 1.000 metara dubok i teško prohodni kanjon. Pred mrak je naređeno da se forsirano priprema hrana — tokom cijele noći. Po cijenu najvećih napora borcima je trebalo doturiti bar parče kuvanog mesa. Njima se do zore 8. juna mogao podijeliti i »rezervni« obrok koji se sastojao od kuvanog ili pečenog mesa. Pored sopstvenih kazana, za kuvanje se koristilo sve što se moglo naći na terenu i izgledalo malo upotrebljivo: limene kante, kotlovi, kazani i drugo. Sitna stoka se pekla na ražnju, a meso krupne se kuvalo. Velike kriške mesa su bacane na žar, toliko debele da su se jednim prevrtanjem mogle dovoljno ispeći. Svakako da su i takvi obroci iscrpenom borcu povraćali bar i malo snagu. Ovi »obroci« nisu mogli da utole glad. Kada ih je neko pitao da li su jeli, borci bi obično odgovarali: »Malo smo se zavarali«.

Osmoga juna osvanuo je oblačan dan. To je bilo dobro zbog avijacije, loše ako borci budu kisnuli na položajima. Neprijateljska avijacija ne bi mogla po kiši da izviđa i tuče dugačke kolone ranjenika i bolesnika, komorskih dijelova i jedinica. Navikli smo da se u marševima i pokvasimo, do gole kože, i potpuno osušimo. Odluka za pokret nije donijeta ni tokom cijelog prijepodneva. Prva dalmatinska je uporno pokušavala da uspostavi i obezbijedi prelaz na Tari. Ako bi uspjela ne bismo bili daleko od odmora, sna i dobre hrane. Sandžak je, momentalno, najbliži i najpovoljniji za brzo okrepljenje svih. Vjerovatno bi se brzo popunili prorijeđeni redovi jedinica, a naročito 3. sandžačke svježim snagama.

Osmoga juna, tokom popodneva, doneta je najzad odluka za pokret preko Pive u pravcu Vučeva stopama 7. divizije. Hrabri pokušaji 1. dalmatinske brigade da omogući prelaz preko Tare ostali su bez uspjeha, jer su jake neprijateljske snage već posjele povoljne položaje na njenoj desnoj obali. Trebalo je neodložno izvršiti pokret prema Vučevu, jedino preostalim pravcem. Nije se znalo da li na Vučevu ima još dijelova 7. divizije. Ako ih ne bude, pitanje je da li će i taj pravac biti slobodan. U tom slučaju spuštanje u kanjon Pive i penjanje na Vučevo moralo bi se odvijati pod borbom. Taj zadatak je dobila 1. dalmatinska brigada. Ona je 8. juna poslije podne krenula usiljenim maršem prema Pivi, u pravcu Vučeva. Jedinice su pratili njihovi komorski dijelovi. Na začelju brigade, ispred zaštitnice, svila se intendantura.

Ostale dvije brigade mogle su da se sviju u kolonu tek kada se odvoje od neprijatelja. To nije bilo lako. Neprijatelj je vršio jak pritisak kao da je uočio pravac pokreta divizije. Njegovi napori da uništi 3. diviziju i Centralnu bolnicu između Pive i Tare, oko njihovih stava, bili bi uzaludni — ako naše snage izbiju na Vučevo.

Naređeno je da iza 1. dalmatinske brigade maršuje 5. crnogorska, potom štab divizije sa prištapskim dijelovima, ešeloni ranjenika i bolesnika, Mostarski bataljon, i na kraju, kao zaštitnica, 3. sandžačka. Međutim, odmah po odlasku 1. dalmatinske pokrenuti su svi ešeloni ranjenika i bolesnika u pravcu sela Rudine. Time se dobilo u vremenu, jer se 5. crnogorska brigada nije mogla izvući sa položaja do pada mraka. Osim toga, ona je zajedno sa 3. sandžačkom štitila i evakuaciju Centralne bolnice. Tek potom se 5. brigada prikupila u rejonu Rudine i otpočela marš u pravcu G. Kruševa. Intendanture i ekonomati svijali su se u marševsku kolonu iza svojih jedinica, odnosno ešelona.

Od samog početka uočilo se da se brzina pokreta neće odvijati prema zamišljenom planu. Duž ešelona ranjenika i bolesnika, niz rukovodilaca požurivao je pokret. Slabo je to pomagalo. Svako je shvatao stanje u kome su se nalazili teški ranjenici i bolesnici. Nezgodniji pokret konja ili nosioca izazivao je užasne bolove. Mnogi, već poslije prvih sati jahanja, nisu mogli više da se održe na konju bez pridržavanja. A i većina konja se jedva vukla od umora, gladi i žeđi. Kolona se često prekidala. Nosioci ranjenika su zastajali, bilo da se odmore bilo da se ranjenik bolje namjesti ili da mu se ukaže pomoć. Duž kolone su se žurili ljekari i sanitetsko osoblje. Za njih nije bilo odmora

ni za vrijeme zastanka ni u pokretu. Posljednjih dana su izdržali velike napore. Radili su tiho i brzo. Između njih i njihovih pacijenata vladalo je puno razumijevanje. Dugački bolnički ešeloni, prepuni izmučenih ljudi, polako su odmicali. Tišinu su s vremena na vrijeme remetili teško oboljeli tifusari. I pored najvećih naprezanja koja su ulagali ranjenici i bolesnici da izdrže u pokretu, da se ne odvoje od svojih drugova, da ne zaostanu iza svojih jedinica, vidjelo se da će broj onih koji moraju biti ostavljeni u skrovitim i teško pristupačnim pećinama pivskog kanjona biti veći nego što se predviđalo.

Spuštanje u kanjon Pive nije se prekinulo ni noću. Na položajima je ostala jedino 3. sandžačka brigada. Kolona je miljela stopu po stopu. I zastajala. Oslonac za sljedeći korak trebalo je često utvrditi pipanjem. Naročito ako se ne držiš za druga ispred sebe ili ako ga ne čuješ. Vidjeti se ne može ni on ni bespuće kojim se silazi. To ne dozvoljava neobično crna noć, još crnja u kanjonu. Duž kolone stalno se čuje: »Veza, veza«. Vezom se skreće pažnja na opasnost kretanja, vezom se pita ide li taj i taj drug, vezom se prenose razna naređenja i traže obavještenja. Jedino se vezom može doznati da li se cijela kolona kreće ili je negdje prekinuta. I mali zastanak je opasan. San momentalno savlada premoreno ljudstvo. Nekad se zaspi i stojeći, čak i u pokretu. Često padaju pretovareni konji. Po dugom prevrtanju nekih, ocjenjuje se da li je ispod nas ambis. U kanjonu je hladno i vlažno, vlada zaglušna buka; teško da bi se i avioni čuli. Sa lijeve obale Tare neumorno tuče neprijateljska artiljerija. Vjerovatno su uzeli elemente kada su uočili pokret 7. divizije ili 1. dalmatinske brigade. Najveći broj eksplozija čuje se negdje duboko, sigurno sa mjesta prelaza na Pivi. U koloni se glasno komentarišu padanja, uslovi spuštanja, namjere neprijatelja i razni događaji.

— Da nije ove artiljerije zaspao bih — kaže neko u koloni.

— Meni je lakše kad su oni na položaju, odgovara mu drugi, i to iz više razloga: znam da se boje, pa razbijaju sebi strah, džabe troše granate, drhte od zime, ne spavaju, neće sjutra biti odmorni.

— Samo da se spustimo već jednom niz ove vrleti, biće sve lakše, teši se jedan drug. Ne vidiš kud gaziš, koljena ti klecaju a kad zakoračiš imaš utisak da ti noga ode u prazno. Uzbrdo je lakše. Može se i četvoronoške.

— Nizbrdo možeš i da se kotrljaš, kaže mu neko iza njega, a uzbrdo moraš da zapneš, majčin sine, iz petnih žila. Ali ja zato ne brinem. Ako nagare ovi pozadi, izletećeš ti na Vučevo kao soko sivi. Za tili čas!

Žagor je bio naročito živ prilikom zastanaka. I na taj način se čovjek borio protiv sna. Najviše je šala na račun intendanata. Jedan kaže da intendanti neće smeti da se pojave u narodu poslije rata, bez pratnje. Drugi dobacuje da će svi intendanti u novoj državi biti uniformisani ljudi — »poreznici i egzekutori«. Specijalizovali su se za tu vrstu poslova. Šale se i sa ljekarima. Jedan tek »prezdraveli« ranjenik, Vojo Cerović, »prepire se« sa jednim ljekarom o junaštvu. Prepričavaju neke zgode i nezgode sa »štukama« ...

— Ali, moraš priznati, doktore, kaže Vojo, da vi ipak ne znate koliko bolova nanosite vašim operacijama. Vama se čini da nam je lako kad ćutimo, a teško kada se nekom otme jauk.

— Čitam ja svakoga kao bukvar, odgovara doktor. Ali šta mogu kad se mora. Radimo onim čime raspolažemo.

— Slušajte ljudi — opet uzima riječ Vojo, bio sam prošle godine u jednoj brigadnoj bolnici. Bilo nas je tamo iz raznih krajeva. Doktor radi dosta primitivnim sredstvima. Bolovi neizdržljivi, ali on ne da nikome ni da jaukne: »Drži se junački! Jesi li Crnogorac ili nisi«, kaže jednom. »Stisni zube, nemoj da obrukaš dične Hercegovce« umiruje drugoga. »Eh, nema ratnika kao brata Srbijanca. Ni lice nije namrštio. I Karađorđevi junaci bi se divili našim orlovima. Samo pritrpi još malo«, kuraži trećega. I tako više od dva mjeseca. Bili smo na njega već navikli i unaprijed se smijali kako će da daje »injekcije« za umirivanje bolova nekom novajliji. Za svaku vrstu rane rekao bi: »Ništa to nije, tek mala ogrebotina. Mlado je pa će zarasti«. No, za vrijeme jednog marša desilo se da je i naš doktor teško ranjen. Jedva smo ga iznijeli. Pošto smo se žurili da se izvučemo iz opasne situacije — stavili smo ga na konja. Nijesmo imali vremena ni snaga za nosila. Kolona odmiče, a moj doktor, s vremena na vrijeme, jaukne. Prebijena mu kost. Sigurno trpi strašne bolove. Ja mu pridem i kuražim ga: »Drži se junački, stisni zube, pritrpi se još malo, malo te ogrebalo. To je mlado pa će zarasti. Pred junaštvom naših ranjenika danas bi ustuknuli i div-junaci« ... I tako ja njemu — sve u njegovom stilu. On me gleda, smješka se dok ga ne presiječe novi val bola, pa mi na kraju kaže: »Aj, Vojo, proklet bio ko izmisli pušku«. Nema danas nježnijeg doktora od njega. Da sam ja neka vlast, svaki doktor bi mi bio najprije običan borac. Kada bude ranjen — tek onda bih mu dozvolio da radi u bolnici. Neka prvo na sebi isproba kako je to.

— To bi za nas bio spas — kaže mu doktor. Brineš se samo o sebi i svom oružju.

Spuštanje u kanjon oteglo se u beskraj. Sve je hladnije. Čuje se jasno hučanje Pive. Sigurno smo blizu prelaza. Nepri-

jateljska artiljerija dejstvuje neumorno. Polako sviće. Rađa se neko neobično sivo jutro; takve su valjda i sve zore u ovom uskom i dubokom kanjonu. Bolje je marševati danju. Treba brzo da se dohvatimo Vučeva. Vijugava i isprekidana kolona se otegla u nedogled. Svi imaju utisak da će se dugo čekati dok stigne začelje na mjesto prelaza. Neki dijelovi su već na lijevoj obali Pive. Penju se neobično strmom stazom. Prebačen je i jedan dio stoke. Tovari su prenošeni na rukama, preko uzanog brvna, a konji natjerivani u rijeku da preplivavaju. Plahovita Piva je smotala u svoja njedra i odnijela jedan broj ovaca i goveda. Preko brvna se sporo prelazi. Borac iza borca ide na odstojanju, stopu po stopu. Ipak se put ka prelazu brzo zakrčio. Opasnost je velika. Artiljerija tuče prostoriju oko mjesta prelaza pa ima i novih žrtava. Iznad kanjona osmotrena je i avijacija. Vjerovatno će i ona ubrzo početi da bombarduje. Ako bismo se i dalje prebacivali ovakvim tempom — koliko bi nam vremena trebalo? Štab divizije donio je odluku da se pristiglo ljudstvo upućuje uzvodno od mjesta prelaza i da se zauzme rastresit raspored. Preduzete su hitne mjere da se napravi solidan drveni most preko kojeg će moći brzo prelaziti pješaci, ranjenici na konjima, komora i stoka.

Radovi na izgradnji mosta odmicali su dosta brzo — s obzirom na sredstva kojima se raspolagalo. Artiljerija je i dalje gruvala, a avioni su u talasima nadlijetali kanjon i zasipali ga bombama. Snažne eksplozije izazivaju bol u ušima, kao da će popucati bubne opne. Mnogi koriste zastanak i spavaju čvrstim, dubokim snom. Na obali rijeke stalno niču vatre. I ponovo se prenose naređenja: »Gasi vatre!«. Ranjeničke kolone još uvijek pristižu. Konji vuku prema rijeci. Žeđ je nadjačala strah od artiljerijskih eksplozija. Desna obala Pive već je jako zakrčena pa se izgradnja mosta još više požuruje. Krajnje je vrijeme da se otpočne sa penjanjem i ako neprijatelj tuče jedinu stazu koja izvodi na Vučevo. Raspravlja se da li je 1. dalmatinska brigada uspjela da izbije na Vučevo i zatvori pravce prema Mratinju, Koritniku i Ždrijelu i da li je na Vučevu zatekla dijelove 7. divizije ili neprijatelja? A možda na Vučevu nema nikoga? Da li će 3. sandžačka moći da izdrži na desnoj obali Pive dok 1. dalmatinska ne ovlada Vučevom ili je otpočela rano izjutra spuštanje u kanjon Pive? Situacija nije dozvoljavala da se izgubi ni jedan trenutak.

Tek kasno popodne 9. juna otpočeo je pokret glavnine prema Vučevu. Sasvim solidni mostić omogućio je dosta brz prelaz. Mnogi drugovi paze da ne dođe do zastanka na prostoru oko mosta. Intendantura neke jedinice prebacuje goveda preko rijeke na taj način što vežu konopac za rogove i natjeraju go-

Toma Šijaković: PARTIZANSKA KOLONA (uljc)

veče u vodu. Na suprotnoj obali dva druga ga izvlače. Tako se suprotstavljaju silini Pive. Malo dalje od mosta jedan komandir čete se, sa drugom koji održava red, prepire oko toga, da li će njegova četa ići ispred ili iza komore. »Redar« ne dozvoljava zastoj, a komandir neće naprijed bez komore svoga bataljona. Komandiru je naređeno da bude na začelju kolone bataljona, a »redaru« da ne dozvoli zastoj. Obojica su u pravu. Najzad komora stiže i kolona kreće.

Prva dalmatinska brigada je izvijestila da je izašla na Vučevo i preduzela potrebne mjere za obezbeđenje pokreta ostalih snaga. Na Vučevu je zatekla samo neke ranjenike i bolesnike koji nisu mogli da slijede 7. diviziju.

Dobre vijesti — penjanje prema Vučevu se nastavlja ali dosta teško. Na vrlo strmoj stazi ulažu se veliki napori da se ne zaostane. Neprijateljska artiljerija tuče neumorno. Preko ugroženog dijela staze prebacujemo se u kratkim razmacima između eksplozija artiljerijskih granata. Opet padaju nove žrtve od artiljerije sa desne obale Tare. I konji često pokleknu, čak se i prevrnu jer ih zastoj kod mosta pod tovarima, bez hrane, nije odmorio. Konjevoci pomažu jedan drugome na izvlačenju konja i tovara i na raspodjeli tereta po ostalim grlima. Jednom konju šiklja krv iz butine. Zakačio ga geler od artiljerijske granate. Konjevodac skinuo košulju i cijepa je da bi previo svoga konja. Na ranu mu stavlja duvan koji je zaostao po džepovima ko zna otkada.

— Što cijepaš košulju kada mu nema spasa — kaže konjevocu jedan drug. — Bolje bi bilo da si taj duvan meni dao — ili da si ga čuvao za svoje rane.

— Nije mu kost prelomljena — odgovara konjevodac. — Samo mu je meso razderano. E, da znaš kakav je ovo konj, i ti bi isto uradio. Nije me izdao od Skender-Vakufa pa sve dosad. A kakav nam je put bio? Kao najsigurniji konj stalno je nosio municiju. U borbi ne trza od metka i raznih eksplozija. Gdje ga ostaviš tu te čeka. Uvijek je bio miran i snažan. Uz ovakva brda nosio je i tovar i mene. Ja mu se uhvatim za rep a on me vuče. Koliko puta mi je život spasio. Koliko puta je, u posljednjem trenutku, četi municiju na položaj iznio. Ma dao bih mu i svoje krvi, kada bi mu to pomoglo, a ne košulju i duvan.

Veranje okomitom stazom ka Vučevu oteglo se cijele noći. Bilo je napornije nego prošle noći. Mnoge je izdala snaga. Od sredine staze pa gotovo do samog vrha ima umrlih drugova. Gdje su sjeli ili legli da predahnu — tu su i ostali. Umrli su tiho, nečujno. Na nekoliko desetina metara od platoa Vučeva jedan je izdahnuo, naslonjen na stoljetno drvo. Izgleda kao da sjedi i osmatra pristizanje drugova. U šaci stegao uzde. Sišao

s konja da se odmori, sio i umro. Umrle drugove sklanjaju sa jedne i druge strane staze, na skrovito mjesto i prekrivaju šinjelom, ćebetom ili granjem. Zasijecaju u drvetu ili kamenu neke znake po kojima će pronaći njihove grobove kad za to bude mogućnosti.

Na platou Vučeva glavnina Divizije i ešeloni ranjenika i bolesnika razmjestili se po šumi oko staze koja vijuga od Glavice u pravcu Duži. Ranjenici i bolesnici su desno od staze, u jednom šumovitom dolu. Nekada je na ovoj prostoriji bilo i katuna. Po malim dolovima, rupama i praznim kolibama ničuvatrice koje neprijatelj ne može osmotriti. Ljudstvu je potrebno da se ogrije i okrepi. Studena planinska noć i zora još su studenije zbog nesanice i umora. Kolje se i stoka da bi se ispeklo po parče mesa na žaru. Po uvalama i pećinama traži se snijeg kojim će se utoliti strašna žeđ. Najveći dio ljudstva utonuo je u duboki san. Potreba za odmorom nadjačala je sve ostalo.

Rano izjutra, 10. juna, čuje se i neprijateljska avijacija. Sigurno će opet bombardovati kanjon Pive koji je još pod gustom maglom, i Vučevo. Štab divizije naređuje da se, bez izuzetka, gase vatre, da nas avijacija ne otkrije. Kod Centralne bolnice još se izvijaju plavičasti dimovi, a »štuke« tek što nisu naišle. Ivan Milutinović naređuje da se smjesta pogase sve vatre i kod bolnice. Naređenje je izvršeno. Neposredno iza toga Vučevo su nadlijetele »štuke« pa, bez ikakvog prethodnog osmatranja otpočele besomučno bombardovanje i mitraljiranje platoa. Neprijatelj je pretpostavljao gdje se u to vrijeme nalaze snage divizije. On je bio u mogućnosti da već ujutro osmotri penjanje pojedinih dijelova na Vučevo i o tome obavijesti svoju avijaciju. Nisu se mogle ni prebrojati nove žrtve bombardovanja, niti su pojedinci zauzeli sigurnije zaklone, a već je dolazila druga grupa »štuka«. Nalet za naletom se smjenjivao bez predaha. Izgleda kao da je neprijatelj danas upotrebio svu svoju avijaciju da tuče Vučevo. Komandant divizije je naredio da se avioni gađaju, kako bi im se onemogućili niski letovi. Oko podne jedna bomba je eksplodirala u neposrednoj blizini štaba divizije. Drugovi iz štaba i Pokrajinskog komiteta Crne Gore nalazili su se između debelog bukovog stabla i jedne oniske stijene. Oblak prašine i kamenja zasuo je sve oko mjesta eksplozije. Drugovi iz Pokrajinskog komiteta, sa Blažom Jovanovićem, spremali su se za povratak u Crnu Goru. Razmatrali su sa štabom divizije najpovoljnije pravce probijanja. Štab divizije ih je snabdio posljednjim rezervama suve hrane.

Poslije podne naleti avijacije su znatno ređi, ali ipak dovoljno česti da ometaju dalji pokret. U svim jedinicama se kolje stoka i meso seče na poveće komade. Ocijeđeno meso se dijeli

borcima prije pokreta. To je sada naš »rezervni obrok« — parče sirovog mesa. Ispeći će se ili skuvati tamo gdje za to bude mogućnosti. Mnogi borci sa svoga parčeta mesa čupkaju smrznut loj i jedu još i prije početka marša. Mnogi će, za vrijeme pokreta, sigurno, malo po malo, sa solju pojesti i cijelo svoje parče.

POKRET KA SUTJESCI

Noću 10/11. juna otpočeo je pokret sa Vučeva pravcem: Hadžića ravan — Mrkalj-klade — Dragoš sedlo i dalje ka Tjentištu. Prelaz Sutjeske je planiran nešto južnije od Tjentišta. Po uspješnom prelazu Sutjeske dalji pravac pokreta bi uslijedio za 1. grupom. Ako bi situacija dozvolila, najbolje bi bilo da se divizija i Centralna bolnica po prelazu Sutjeske razmjeste na prošlogodišnju prostoriju 5. crnogorske brigade i hercegovačkog NOP odreda — oko Vrbnice.

U prethodnici divizije opet je 1. dalmatinska brigada, bez jednog bataljona. Ovaj bataljon nije mogao stići na vrijeme sa bočnog obezbjeđenja divizije pa je priključen 5. crnogorskoj brigadi. Umjesto njega u sastav prethodnice ušao je jedan bataljon 5. crnogorske. Iza prethodnice kretao se štab divizije sa svojim dijelovima, potom 5. crnogorska brigada, Mostarski bataljon, ešeloni ranjenika i bolesnika i na kraju, kao zaštitnica, 3. sandžačka brigada. Pokret se opet odvijao veoma sporo. Stazom se teško kreće i danju, a kamo li noću. Moraju se napregnuti sve snage da se što prije dođe do desne obale Sutjeske, a poslije kraćeg odmora i priprema izvrši prelaz reke noću 11/12. juna. Veliki broj rukovodilaca se opet raspodijelio duž kolone i požurivao pokret. No to nije mnogo pomagalo, naročito ne kod ešelona Centralne bolnice; ljudske moći nisu bezgranične. Kolona je miljela, zastajkivala i prekidala se. »Vezom« su se opet prenosila razna naređenja i uputstva.

U ranu zoru 11. juna ipak se stiglo na prostoriju od Suhe gore do Mrkalj-klada. Jedino je 1. dalmatinska brigada odmakla prema Dragoš-sedlu i Ravnom borju. Njena brigadna intendantura ostala je sa glavninom divizije. Prva dalmatinska ima zadatak da ovlada lijevom obalom Sutjeske i omogući prelaz rijeke ostalim snagama. Dalji proboj vršile bi ostale jedinice divizije, a 1. dalmatinska bi primila ulogu zaštitnice. Tada bi joj se pridružila i njena brigadna intendantura.

Intendantura 1. dalmatinske brigade organizovala je klanje stoke i uspjela je, negdje oko Dragoš-sedla, da podijeli na svaka četiri borca prethodnice po jednu ovcu. Borci su meso odnijeli u sirovom stanju. Poslije te diobe ovoj intendanturi je još ostalo

oko 70 ovaca i 15 goveda. Na Sutjesku je stigla sa oko 50 ovaca i 15 goveda.

Ujutru, 11. juna, prekinut je pokret glavnine divizije i Centralne bolnice. Trebalo je da se ljudstvo malo odmori poslije napornog noćnog marša, a i da se obezbijedi lijevi bok. Neprijatelj je zauzeo povoljne položaje na Magliću i tukao stazu koja je vodila prema Mrkalj-kladama. Na mnogim mjestima se morala napuštati stara staza i vijugati kroz šumu da bi se neprijatelju onemogućilo osmatranje pokreta i precizno zasipanje kolone vatrom — što je još više otežavalo ionako težak marš. Ni toga jutra kao ni tokom cijelog dana neprijateljska avijacija nije mirovala. Nije joj smetalo oblačno vrijeme ni sitna kišica koja je dva puta kratko padala tokom dana. Avijacija, istina, nije bila ni približno aktivna kao juče. Nije imala ni podatke o rasporedu snaga pa je nekoliko puta tukla još sinoć napušteno Vučevo. Najzad jedinice i ešeloni ranjenika i bolesnika morali su se srediti za dnevni marš čija je dužina toga dana zavisila od situacije na Sutjesci i ishoda dejstva prethodnice.

Dalji pokret prema Dragoš-sedlu nastavljen je tek oko podne. O mogućnostima prelaza Sutjeske nije se još ništa znalo. Išlo se brže i povezanije nego do tada. Neprijatelj neprekidno dejstvuje sa Maglića. Na nekoliko mjesta kida kolonu oko Mrkalj-klada. Opet ima žrtava. Čudan je raspored neprijateljskih snaga prema diviziji. Posjele su dominantne položaje prema stazi, a nju nisu zaprečile. Njihovi položaji se povijaju prema Suhoj. Iznad kolone često nadliježu avioni. Pratili su oni po ovom putu niz jedinica i prije nego što je naišla 3. divizija. Mnogobrojni su tragovi tog praćenja: rupe od avionskih bombi, mnoge lešine pobijenih konja, tačnije, njihovi prazni kosturi. Ko je skinuo to meso — borci ili planinski orlovi? Možda i jedni i drugi. Kažu da je konjsko meso malo neobično, bljutavog ukusa ali da je veoma hranljivo. Možda će i borci ove divizije doći u situaciju da jedu konjsko meso, ako se bude duže dejstvovalo po ovakvim terenima. Dobro je što su komore velike, iako nisu poželjne u ovakvim situacijama.

Kolona se požuruje: »Veza! Veza! Brže! Brže!«. Svako se na ovo »brže« malo trgne, požuri nekoliko koraka, a potom produži po starom. Snaga ne može da slijedi volju. Ipak se odmiče. Požuruje se sa čela. Tamo, prema Dragoš-sedlu, pošao je i štab divizije. Vjeruje se da je već sasvim jasna situacija na Sutjesci i da će se donijeti odluka ako neprijatelja nema na lijevoj obali, da Sutjesku treba preći tokom noći, po cijenu i najvećih napora. U protivnom neprijatelju bi se dala mogućnost da ponovo posjedne lijevu obalu i da nam ne dozvoli prodor za 1. grupom.

Kolona vijuga kroz šumu. Šuma nas je štitila od neprijateljskog osmatranja, sa zemlje i iz vazduha, od kuršuma, parčadi granata i bombi. Neprijateljski izviđači, izgleda, ne izvršavaju dobro svoje zadatke. Avijacija opet bombarduje Vučevo, tuče u prazno. Možda je trebalo ostaviti pored dobrih zaklona nekoliko najizdržljivijih boraca sa zadatkom da lože velike vatre po Vučevu. Nijemci bi vjerovatno tukli prostoriju i danas jučerašnjom žestinom. I njihovo napredovanje bilo bi sporije. Kolika bi se zabuna unijela u neprijateljske redove ako bi širom ove šumovite prostorije dejstvovale proslavljene partizanske »dvojke« i »trojke«? Treba sva sredstva koristiti da se neprijatelj zbuni, da udara u vjetar, da mu se utjera strah u kosti, da mu se onemogući odmor i san i danju i noću. Ove šume i planine ne mogu biti njegovi saveznici. Treba ... ali sve su to puste želje. Stvarnost zahtijeva da borci neposredno obezbjeđuju ranjenike. I da nose one nove.

Pre mraka smo stigli u rejon Dragoš-sedla. Jedinice, ranjenici i bolesnici razmještaju se oko staze kako bi se brzo mogao nastaviti pokret ka Sutjesci. Odmah se otpočelo sa užurbanom pripremom obroka. Vatre su se ložile na sve strane, na pogodnim mjestima, da ih neprijatelj ne bi osmotrio. Manje i veće grupe složno su prikupljale drva i pekle sirovo meso na ražnju ili ga jednostavno bacale na tek upaljenu vatru, jer su mnogi htjeli što prije da »prezalogaje«. Glad je bila velika, pa se nikome nije moglo zamerati zbog žurbe. Naprotiv, morale su se preduzeti sve mjere da borci dobiju što više i da se priprema obroka izvrši što hitnije. Stoka se klala na sve strane, veoma brzo. Kuhinje su primale meso, kuvale ga i izdavale borcima. Iz džakova su istresane posljednje šačice brašna. Divizijska bolnica imala je i malo pirinča.

Ovaj zastanak u rejonu Dragoš-sedla bio je neophodan. Ljudstvo se moralo odmoriti i potkrijepiti da bi moglo izdržati nove napore. Izgledalo je da se sve odvija po planu. Dužina zastanka zavisila je od ishoda borbe 1. dalmatinske brigade. Ukoliko ona uspije, Sutjeska se morala preći tokom noći. Tri bataljona 1. dalmatinske i jedan iz 5. crnogorske brigade izvršili su silovit juriš — preko Sutjeske. Osmotreno je i bjekstvo neprijatelja. Borba je bila kratka ali veoma oštra. Primijećeno je kako jedinice prethodnice plijene neprijateljsku komoru i ulaze u neprijateljski logor na Tjentištu. Noć je onemogućila dalje praćenje razvoja situacije. Dolinom Sutjeske vladala je tišina. Pretpostavljalo se da je 1. dalmatinska brigada postigla pun uspjeh. Neprijatelj nije mogao biti iznenađen. On danima u stopu prati diviziju. Osmatra i iz vazduha njene pokrete.

Nametao se zaključak da nije uspio blagovremeno zatvoriti prelaz Sutjeske dovoljno jakim snagama.

U uspjeh se nije sumnjalo jer niko nije htio da sumnja, bar ne glasno. A ipak se nije pošlo naprijed. Čekao se izvještaj prethodnice ili, pak, da ljudstvo pojede obrok oko kojeg se uložilo toliko truda. Okrepljujući san već je ovladao mnogima. Sati su odmicali isuviše sporo. Jedinicama je izdijeljena večera, a naredbe za pokret nema. Naređeno je da se kolje još stoke, da se kuva meso i da se obrok podijeli čim bude gotov. Znači, do pokreta neće doći do poslije ponoći. Zašto? Ne čuje se da se dolje vodi borba. Da prethodnica nije uspjela zar bi Nijemci prestali da dejstvuju? Cijelu noć bi tukli desnu obalu iz svojih oruđa i oružja. Tako čuvaju svoje živote i razbijaju strah po ovim tamnim šumama i kanjonima. Ako se krene poslije ponoći, dan će zateći kolonu u dolini Sutjeske, bar njen veći dio. Teško će se spuštati strmim terenom na kome gotovo ni staze nema.

Tokom noći stigao je izvještaj od prethodnice. Iz njega se vidjelo da su njene jedinice uspjele da iznenadnim i silovitim jurišem razbiju neprijatelja i nanesu mu velike gubitke. Međutim, dok su se borci zadržali oko plijena — neprijatelj je uspio da izvrši protivnapad. U momentu podnošenja izvještaja jedinice su se probijale, po dijelovima, u pravcu dominantnih položaja na lijevoj obali Sutjeske. Štab prethodnice momentalno nije imao sa njima veze. Po njegovoj ocjeni, na lijevoj obali Sutjeske nalazile su se jake neprijateljske snage.

Takva situacija u dolini Sutjeske nije bila ni malo ružičasta. Štab divizije nije mogao donijeti odluku za pokret — a da prethodno ne obezbijedi siguran prelaz ogromnom broju ranjenika i bolesnika. On je preduzeo mjere da se poveže sa snagama prethodnice da bi one po svaku cijenu osigurale mostobran na lijevoj obali Sutjeske. Noć je polako odmicala, a odluka za pokret se nije donosila.

Zora, 12. juna, zatekla je glavne snage divizije i Centralnu bolnicu oko Dragoš-sedla. Osvanuo je težak dan za diviziju. Možda i najteži ako prethodnica nije uspjela da ovlada položajima između Košura i Vilinjaka i da ih održi do prelaska snaga sa desne obale Sutjeske? U tom slučaju neprijatelju se pruža mogućnost da tokom dana izvrši potreban manevar i uspješno zatvori prelaz Sutjeske na izabranom pravcu. Da li će tu mogućnost iskoristiti? Do sada nije ispoljavao neku snalažljivost u situacijama koje se nisu odvijale po njegovom planu. Pitanje je samo da li uopšte treba naročite snalažljivosti, sa toliko nadmoćnim snagama i sa takvim mogućnostima manevra — kakve ima neprijatelj — pa da se blagovremeno posjednu položaji na lijevoj obali Sutjeske i uspješno zatvori izabrani pravac pro-

dora divizije? Da li je trebalo neke pronicljivosti pa da neprijatelj »dešifruje« položaj i namjere divizije? Neprijatelj je bio u dodiru sa snagama divizije na svim mogućnim pravcima. Njegova avijacija pratila je gotovo bez prestanka pokrete divizije čiji su glavnina i ešeloni ranjenika i bolesnika bili koncentrisani oko Dragoš-sedla, na vrlo uzanoj prostoriji. Sa bokova i začelja, krupne neprijateljske snage vršile su pritisak i onemogućavale prodor u nekom drugom pravcu sem na izabranom — za prethodnicom. Prodorom prethodnice neprijatelj je podstaknut na budnost i ojačanje slabih mjesta u svom rasporedu. Po svemu sudeći vrijeme je radilo za neprijatelja. Po realnoj procjeni situacije, divizija je mogla biti u sve težem položaju, te se nametalo pitanje: da se nije zakasnilo za svega jednu noć sa prelaskom Sutjeske? Neprijatelj je bio iznenađen napadom prethodnice na logor u Tjentištu. Da je bila tamo još jedna brigada, možda bi se početni uspjeh prethodnice mogao jače eksploatisati, razbiti zbunjeni neprijatelj na lijevoj obali Sutjeske, ovladati dominantnim položajima i obezbijediti siguran prelazak? S obzirom na potrebu jakog obezbjeđenja ranjeničkih ešelona sa čela, bokova i začelja, nije postojala mogućnost da se izdvoje neke snage koje bi mogle razviti uspjeh prethodnice. Spori pokreti, izdvajanje snaga za obezbjeđenje i nejasna situacija kod prethodnice onemogućili su korišćenje cijele noći 11/12. juna za prelazak Sutjeske. Dočekan je dan, 12. jun, na prostoriji oko Dragoš-sedla sa nadom da će prethodnica ipak uspjeti da izvrši postavljeni zadatak. Mogućnost jakog pritiska neprijatelja bila je očigledna. Diviziji je ostalo da se tokom 12. juna osigura odgovarajućim snagama, na svim pravcima, da ispita situaciju na lijevoj obali Sutjeske i organizuje dalji pokret. Morale su se izdvojiti snage za novu prethodnicu koja bi se tokom dana približila mjestu prelaza, forsirala Sutjesku prvim padom mraka, ako to ranije ne bi bilo moguće, i obezbijedila mostobran povezujući se sa snagama 1. dalmatinske brigade.

U odnosu na prethodne dane, 12. jun je pružao bar jednu prednost — bio je veoma tmuran. Teški, crni oblaci su se jedva pokretali iznad planinskih vrhova. Povremeno je sipila kišica — valjda iz onih pramenova koje je vjetar otrgao od ostale mase. Očekivala se provala oblaka. Kod najvećeg dijela zapaža se nervoza zbog toga što se ne kreće dalje. »Dosta je bilo zastoja na jednom mjestu. Neprijatelj je otkrio prisustvo snaga divizije. Zašto se već ne otpočinje prodor u pravcu koji je najpovoljniji?« Ni duhovite dosjetke ni zadirkivanja ne mogu da razvedre mnoga lica. Možda im, za vrijeme kratkih predaha, iskrsavaju pred očima dragi likovi članova porodice i poginulih drugova na koje u borbi nisu imali vremena ni da pomisle i možda im

se po ko zna koji put zavjetuju da će ih osvetiti. Nekada je čovjeku tišina najprijatnija, makar i za trenutak — koliko to dozvoljava ratna situacija.

Tokom prijepodneva neki dijelovi 5. brigade pomjeraju se prema Dragoš-sedlu i dalje u pravcu Ravnog borja. Čim se primijeti pokret neke jedinice nastaje živost. Doći će red i na ostale dijelove. Kuriri iz raznih jedinica žure se na sve strane. Od njih se ne može ništa saznati. Većinom nose pismena naredenja. Jednoga kurira iz divizije pitaju kako je Sava, je li veseo ili nakostriješen. Izgleda, u ovakvim situacijama, štab mora biti veseo — kao i sva lica oko njega. Po njima — njihovom držanju i odnosu prema ljudima cijene kakva je situacija. Negdje prije podne začuo se Savin gromoglasni smijeh.

— Gotovo je — kaže Đuro Roganović, oficir bivše jugoslovenske vojske koji se još od formiranja 5. brigade ne odvaja od Save. — Pronašao je izlaz iz situacije. Doskočiće Nijemcima. Dobro poznajem nijanse njegovog smijeha.

Štab divizije, sa prištapskim dijelovima, nalazi se ispod Dragoš-sedla. Komandant, politički komesar, načelnik štaba i ostali su na osmatračnici oko kote 1266. Tamo se nalazi i Ivan Milutinović. On se vrlo živo interesuje za situaciju na frontu, stanje jedinica, ranjenika i bolesnika. Zabrinut je za 1. grupu. Sa Savom često raspravlja o mogućnostima daljeg dejstva divizije. Ko zna po koji put pita da li radio-telegrafisti imaju vezu sa Vrhovnim štabom. Svi očekuju obavještenje o situaciji kod 1. grupe i direktivu druga Tita za dalji rad. Vrhovni štab je upoznat sa situacijom kod divizije i njenim daljim namjerama.

Tokom prijepodneva neprijatelj je preduzeo koncentričan napad od Borovna i Mitrina usova, Suhe i Prijevora u pravcu Dragoš-sedla i Pogledala. Napad neprijatelja je zaista ometao pripremu divizije za dalji pokret. Morale su se angažovati snage da po svaku cijenu odbiju taj napad. Naročito je bila neprijatna pojava neprijatelja od Borovna. Na tom pravcu je najprije angažovana Prateća četa divizije, a potom dijelovi 5. crnogorske. Neprijatelj je pretrpio gubitke i bio prinuđen na povlačenje. I naše snage imale su gubitaka; samo tokom jednog sata borbe Prateća četa izgubila je dva komandira, starog i novopostavljenog.

PRIPREME ZA PRELAZ PREKO SUTJESKE

Između 9.30 i 10.30 časova prije podne primljena je i depeša od Vrhovnog štaba. Redom su je čitali članovi Vrhovnog štaba i štaba divizije studirajući svaku riječ. Kao da će tako nešto više saznati. Lica rukovodilaca ostajala su smrknuta jer

situacija ni kod 1. grupe nije bila povoljna. Samo da se oni probiju, izađu iz ovog pakla, odmore se i okrijepe. Poslije kratkog savjetovanja u štabu divizije — pojurili su kuriri na sve strane. Pozvate su komande jedinica i ešeloni ranjenika i bolesnika. Trebalo ih je detaljno upoznati sa situacijom, dati im potrebna naređenja za organizaciju pokreta i izložiti plan proboja. U štabu se živo diskutuje o načinu izvršenja predstojećeg zadatka. Teži se da se što jače snage ubace u prodor, a treba da i u zaštitnici i na bočnim obezbjeđenjima ostanu jake snage. Mora se naći neko srednje rješenje. Pri rješavanju zadataka gotovo u svakoj situaciji nedostaje po neka jedinica, a pogotovo sada. Bilo bi veoma dobro kada bi se cijela 5. brigada (bez jednog bataljona) zajedno sa jednim bataljonom 1. dalmatinske i Mostarski bataljon mogli ubaciti u proboj. Pitanje je da li se mogu odvojiti blagovremeno od neprijatelja i da li 3. sandžačka koja ima ulogu zaštitnice može primiti na sebe i njihove zadatke — obezbjeđenje bokova. Razmatra se niz varijanti — ali svaka vodi strogo računa o sigurnom obezbjeđenju ranjenika i bolesnika. Niko i ne pomišlja na rješenje koje bi dopustilo, makar i trenutno, da se ranjenici izlože nekoj opasnosti. Strahuje se samo da situacija ne nametne neko novo rješenje koje je najmanje poželjno i prihvatljivo. Kucnuo je zadnji čas za forsiranje Sutjeske. Odlaganja ne može biti. Nema se šta više čekati. Divizija je na ovoj prostoriji krajnje ugrožena sa svih pravaca. Neprijateljska avijacija se uzaludno napreže. Gusti oblaci ne dozvoljavaju joj da bombarduje i nanosi gubitke kao prekjuče na Vučevu. Artiljerija, sa nekih položaja na lijevoj obali Sutjeske i od Maglića, opali, s vremena na vrijeme, po neku granatu. Šara po prostoriji oko Dragoš-sedla i Pogledala i od Dragoš-sedla prema Ravnom polju. Kao da uzima elemente da bi preciznije tukla za vrijeme noćnog pokreta.

O prethodnici nema više nikakvih vijesti. Zna se da je bila u teškoj situaciji i da se probijala po dijelovima u pravcu dominantnih položaja iznad Tjentišta. Pretpostavljalo se da se do zore prikupila, konsolidovala i da se nalazi ili na grebenima Košura, iznad Krekova, Ozrena i Tisovog brda ili iza tih grebena. Prema tome, računalo se na njeno dejstvo od momenta početka proboja. Možda neko u sebi i drukčije misli ali takvu misao glasno ne izražava. Na pomoć prethodnica više se nije moglo računati.

Oko podne počeli su da se prikupljaju ispod Dragoš-sedla komandanti i politički komesari brigada, Mostarskog bataljona, ešelona ranjenika i bolesnika i svi članovi štaba divizije. Prije nego što su se svi sakupili, obavještajni oficir divizije Duško Bojović pričao je o taktici Nijemaca, o njihovim vjerovatnim

namjerama, o dobijenim podacima o njihovom rasporedu, o podvizima pojedinih naših drugova u današnjim borbama:

— Najteže je dok se sa njima ne sudarimo, dok se ne pomiješamo, dok ih za grkljane ne pohvatamo. Bježaće oni iz ovih naših gudura kao zečevi. Milo im je živjeti. Zarobljenici kažu da im je teže ovdje nego na istočnom frontu. Porobljivaču ne smije nigdje biti lako. Mora mu biti sve teže i teže . . .

Divni drug Duško, neustrašivi junak. Bio je težak ranjenik prošle godine. Hramlje na jednu nogu. Dok govori obliva ga rumenilo, kao djevojčicu. Prema drugovima ima topao, ljudski odnos. Njegova plemenita mržnja prema fašističkim zlikovcima je neizmjerna. Znao je, ipak, satima da razgovara sa ratnim zarobljenikom, da ga pita šta traži u tuđoj kući, da ga ubjeđuje da je na pogrešnom putu, da je zaveden, da traga za trunkama ljudskog u njegovom mračnom biću. Držanjem i radom vaspitno je djelovao na ljude.

Kada su se svi prikupili, komandant divizije je izložio situaciju i dao dosta detaljna uputstva za pripremu jedinica i ranjeničkih ešelona da bi se predstojeći zadatak što bolje izvršio. Na kraju je upoznao sve komandante i komesare sa planom forsiranja Sutjeske i probojem neprijateljskih položaja na pravcu Ravno borje — Krekovi — Milinklada, njihovim mjestom i ulogom njihovih jedinica u izvršenju toga plana. Sava je govorio pribrano i sigurno, prodornim i zvonkim glasom. Oči su mu plamtele, a ruke nisu imale vremena da polete prema gustim, nakostriješenim brkovima. Stiskao je snažno čas jednu čas drugu pesnicu. Kada je davao zadatak nekoj jedinici gledao je pravo u oči čas njenog komandanta čas političkog komesara kao da je htio da pronikne u njihova bića, da osjeti kako su primili novi zadatak, da im ulije pogledom i pokretom mnogo nedorečenog.

— Mi moramo uspjeti. Mi moramo sačuvati naše ranjenike i bolesnike. Udesetostručiti snage po cijenu glava. Klaćemo se po ovim šumama i zadatak moramo izvršiti. Zapamtiće fašistički uljezi dan kada su pokušali da prepriječe put 3. diviziji.

Sava je govorio sa velikim žarom. Njegova komanda je neustrašivo nosila u oganj borbe. Za Savu nije bilo bezizlazne situacije. Svoja uvjerenja lako je prenosio na druge. Komandanti su pošli iz štaba divizije žurno, da što prije pripreme jedinice za novi zadatak.

Politički komesari su se zadržali sa komesarom divizije Radomirom Babićem. Pripreme boraca i upoznavanje sa svim teškoćama na koje mogu naići pri izvršenju predstojećeg zadatka — nisu smjele izostati ni ovoga puta. Članovi Partije i skojevci morali su biti nosioci reda, discipline, drugarstva,

pregalaštva i samoinicijative, morali su svima služiti za primjer. Oni su prvi uskakali u neprijateljske bunkere, rovove; prvi su nastupali i posljednji odstupali. Svakom od njih morala je biti jasna njegova uloga i mjesto pri izvršenju zadataka kao i vojnički i politički značaj preduzete akcije. Sastanci partijskih organizacija i SKOJ-a u ovakvim situacijama su od ogromne važnosti. Radomir je srdačno govorio političkim komesarima jedinica i ešelona:

— Strašni napori koje smo imali u posljednje vrijeme ostavili su vidnog traga na ljudima. Neki vrlo teško izdržavaju. Iscrpjela ih je glad, nespavanje, borba i pokreti bez predaha. Treba na njih pripaziti. Na zadatke ne određivati ljude s reda — nego one koji su u najboljoj kondiciji, koji će taj zadatak najbolje izvršiti. Ovo je izuzetna situacija. Ako budemo vodili brigu o svakom pojedincu, ako svakome dajemo zadatke prema njegovim mogućnostima, ako do krajnjih granica ekonomišemo snagama, moći ćemo, u odlučnom momentu, sve jednako i uspješno upotrijebiti.

Jutros sam čuo jednoga borca kako viče na svoga druga, puškomitraljesca: »Šta si se skupio kao nevolja, kaže mu. Diži se . . .«. Puškomitraljezac legao na vlažnu zemlju, naslonio glavu na kamen i stvarno se skupio kao nevolja. Dremucka. Mršav je i blijed u licu. Pitam ga kako je. Kaže mi da je premoren i da ga nešto jako boli u stomaku na desnoj strani. Doznao sam da se od Vučeva nije odmorio. Bio je na obezbjeđenju prema Magliću i poslije prema Prijevoru. Odličan puškomitraljezac, hrabar borac. Dobrovoljno se javljao na izvršenje težih zadataka. Obhrvali ga umor i bol i on legao. Možda ga boli slijepo crevo. Ako mu prsne — moraće ga operisati. Kažem onom borcu da ne viče na njega i da bi bolje bilo da mu je pomogao da se ugodnije namjesti i bolje odmori. A ako mu treba nešto reći neka mu to kaže lijepo, toplo kao drugu.

— Druže komesare, — kaže mi borac, — ja sam bio stalno sa njim od Vučeva. Ni ja se nijesam odmarao. Kako bi to bilo da sad svi legnemo kao snoplje i da se predamo bolovima? Na šta bi ličio naš vod? Da izgledamo kao demoralisani i tako loše utičemo na druge! . . .

Eto kako rezonuje borac. Dobro je što on vodi računa o moralu i izgledu voda, što podstiče na izdržljivost, na gušenje i savlađivanje bolova, gladi, umora. Ali bi bilo još bolje kad bi svi vodili računa da se oni najnemoćniji odmore, makar pet minuta, kada god to situacija dozvoljava. Briga svih o svakom pojedincu i svakog pojedinca o svima mora, pogotovo sada, doći do izražaja.

Naročito treba lijepo postupati sa ranjenicima. Oni su u posebnoj i psihičkoj situaciji. Sa njima se mora biti brižan i nježan kao sestra sa bratom. A oni umeju i da se maloj pažnji obraduju. Nije dovoljno samo se za njih boriti i voljeti ih, jer to je naš dug prema njima: oni su naši junaci, dio nas samih. Oni treba da osjete našu brigu i ljubav u svakodnevnom kontaktu. I ja mislim da smo u tom pogledu dosta uspjeli. No, mogli bismo i više. Moramo naročito razvijati tople odnose između samih ranjenika i bolesnika. Oni su stalno zajedno. Upućeni su jedni na druge. U cjelini uzev, zadovoljan sam stanjem kod njih. Ali ima slučajeva koji ne bi trebalo da se dešavaju. Danas sam čuo jednog ranjenika kako ječi. Bolno je jeknuo dva-tri puta. Drugi ranjenik viče na njega: »Umukni, kukavice, šta ti je, što cviliš?« Priđem im. Ovaj ranjenik što ječi ranjavan je tri puta za posljednju godinu dana, pa dobro zna što su rane. Nije strahovao od novih juriša. Opet je teže ranjen u plećku. Zaboljelo ga i jeknuo je možda i protiv svoje volje. Pitam onog drugog ranjenika zašto viče na njega. »Podsjeća me na moje bolove, kaže mi on. Podsjeća i druge. Svi bi mi mogli da ječimo ako bi se prepustili bolovima«. Ima i on pravo. Ali može da ga opomene na lijep način. Ne smije da ga vrijeđa. Šta to znači kada se junaku kaže: »Kukavice«?

Dugo je govorio Radomir, pomjerajući često »titovku« čas do obrva, čas na zatiljak. Često je obilazio jedinice ali se nije zadovoljavao samo njihovim spoljnim izgledom. Bio je majstor da osjeti atmosferu u njima. Imao je razumijevanje za ljude i njihove slabosti. Ako čovjek pogreši, on na njega nije vikao, nego je razgovarao s njim.

Referenti službi u štabu divizije pošli su poslije sastanka da obiđu svoje divizijske ustanove, a potom ustanove po jedinicama. Dr Mito Savićević imao je pune ruke posla. Brigadne bolnice i divizijska bile su prepune svježih ranjenika. Divizijska hirurška ekipa mogla je da pomogne samo najtežim ranjenicima.

Intendanti su obilazili svoje dijelove. Intendantura 5. crnogorske spremna je za pokret još od 13 časova. Svak je na svom mjestu. Umorni su. Intendant brigade Radoš Ljumović skuplja neko granje, prostire ga i namješta neki trupac za uzglavlje.

— Šta radiš to, Rako?

— Koristim »mjesna sredstva«. Oću malo da počinem.

— Jesi li održao sastanak sa svojim ljudstvom?

— Nemam tu namjeru. Konferišemo u maršu i radeći bez prestanka. Svako zna svoj zadatak. Pozvaću malo kasnije dvojicu-trojicu na poseban razgovor. Ovi drugi su svi ka vitezovi.

Promijeniće Radoš mišljenje o potrebi posebnog sastanka kada ga pozove ili dođe politički komesar brigade, ili njegov zamjenik ili neko iz politodjela brigade.

Po svim jedinicama i ustanovama zapaža se velika živost. Vrše se posljednje pripreme za predstojeći zadatak, prenose se naređenja. Neki dijelovi se pomeraju naprijed. Starješine se žure na kratke sastanke kod viših i trčeći se vraćaju u jedinice. Govore pred strojem, vrše smotre, poravnavaju raspoložuće količine bombi i municije, upoznavaju borce sa zadatkom, biraju dobrovoljce-bombaše. Sve se odvija brzo.

Pripreme je otežavala sitna, hladna kišica koja se kasnije pretvorila u pravu provalu oblaka. Izgledalo je kao da se smrkava pre vremena. Munje su sijevale i gromovi pucali. Izgleda u neposrednoj blizini. Planinski potoci su začas oživjeli, na očigled bujali i survavali se niza strane sa hukom. Sve će ih primiti Sutjeska, narasti od njih, a nama otežati prelaz... Stalno iskrsavaju neke teškoće. Ljudi bi trebalo sada da se kreću, jer su mokri do gole kože. Pripremu ometa i neprijateljska artiljerija sa lijeve obale Sutjeske i Maglića. Tuče bjesomučno, brzom paljbom, po prostoriji razmještaja. Ne preostaje ništa drugo nego da stane gdje se ko zatekao. Dolina Sutjeske ječi, bez prestanka, od urlanja artiljerije i grmljavine. Da čovjek ogluvi. I najbliži drug čuće te samo ako mu vičeš. Neki misle da bi bilo bolje otpočeti pokret, zato što neprijatelj neće prestati sa vatrom ni tokom cijele noći — ali ih novi val eksplozije brzo prikuje za mokru zemlju.

Noć se naglo približava. Biće crna, sigurno, kao ona u kanjonu Pive. Artiljerijska vatra jenjava i prije mraka naglo prestaje. Jedinice se užurbano spremaju za pokret. Sa svih strana kuriri se žure u štab divizije. Brzo će otpočeti marš po predviđenom planu. Do Sutjeske i za vrijeme forsiranja na čelu će se kretati 5. brigada sa jednim bataljonom 1. dalmatinske čiji se neki dijelovi već nalaze u rejonu Ravnog borja, potom štab divizije sa prištapskim dijelovima, Mostarski bataljon, ranjenički ešeloni i, na kraju, 3. sandžačka. Iza intendanture 5. brigade kretala se intendantura 1. dalmatinske.

Borbeni moral je na izvanredno velikoj visini. U nizu jedinica kompletne čete su istupale korak naprijed — dobrovoljno su se javljale za bombaše. Niko ne sumnja u uspjeh. Komandant Mostarskog bataljona molio je komandanta divizije da njegov bataljon ide na čelu, u proboj. To je bila želja njegovih boraca. Mislili su da će izvršiti zadatak sa manje žrtava nego drugi. Veoma su izvježbani u neprimjetnom privlačenju i brzom osvajanju neprijateljskih bunkera i rovova.

Štab divizije se pred mrak zaustavio desno od staze koja vodi od Dragoš-sedla, ispod nekog krošnjatog drveta. Kiša je još uvijek padala, ali slabije. Izgledalo je da će ubrzo prestati. Pored štaba prolazili su borci 5. brigade. Sava ih je sa ljubavlju posmatrao. Mora da ih je sve poznavao. Borci su se takođe veselili susretu sa Savom. Trudili su se da izgledaju odmorni, svježi i uredni. Koračali su energično. Dugo ih je Sava učio vojničkom zanatu i mnogo čemu drugom. Prolazi i brigadna bolnica sa ranjenicima i bolesnicima. Pritrčavaju upravnik i nasmijane bolničarke i rukuju se sa Savom i ostalima. Neko dira Savu da od njih nije napravio vojnike. Sava kaže da tako dobrog, požrtvovanog, savjesnog i stručno osposobljenog osoblja nema na daleko. Naročito se ističu sestre Stana i Ljubica Martinović koje neobično voli i cijeni cijela brigada.

Za vrijeme prolaska komore ekonom štaba divizije pita da li bi neko htio da jede mesa.

— Sve podijeli na ravne dijelove i daj svakom koliko mu sleduje, — kaže mu Sava. — Ko hoće neka ga jede ili nosi. Po volji. Ja ću moj dio sav da pojedem. Gladan sam kao kurjak.

Iza 5. brigade u kolonu je ušao štab divizije sa prištapskim dijelovima. Preko kurira i putem veze primljen je izvještaj da su u pokretu svi dijelovi divizije i Centralna bolnica, po predviđenom planu. Kanjon Sutjeske prekrila je crna i vlažna noć. Vijuganje kolone se ne vidi ali se osjeća. Kiša i dalje promiče — ali to ne smeta. Kreće se, makar i u mjestu, a i onako će svi uskoro gaziti Sutjesku i natopiti vodom i one dijelove odjeće koje nije uspjela kiša da pokvasi. Dosta boraca šljapka u opancima napravljenim od sirove kože. Za njih je teže ovo spuštanje nego za ostale. Koža se razmekša i rastegne pa se osjeća svaki kamen pod tabanima. Opanci im se često izvrću, oputa postaje meka i ljigava i teško se veže. Oni sa potkovanim cokulama još se nesigurnije spuštaju. Ne vide kuda gaze i začas se okliznu sa nekog kamena. Ne govori se glasno. Dosta je šumova od kamenja, spoticanja, padanja i lupkanja ratne opreme, porcija, čuturica i dr. Najveću larmu prave komore. Konjima je teško upravljati po ovakvim stazama. »Veza« je vrlo aktivna. Prenosi se, obično, šapatom. Nekad stigne sasvim naopako naređenje ili odgovor:

— Mita i pop naprijed — šalje se naređenje.

— Pita top, kuda — stiže odgovor posle 10—15 minuta.

Kolona često zastajkuje, gazi stopu po stopu, mili. Ponegdje se ide i brže. Do ušiju dopire određena ujednačena buka. Nju sigurno ne čuje neprijatelj sa lijeve obale Sutjeske koja huči. Po ovakvoj noći, u koloni po jedan, mogla bi da prođe

i mnogo brojnija vojska neopažena, kroz neku šupljinu na frontu ne veću od 100 do 150 metara i da zauzme položaje koji joj odgovaraju.

Spuštanje ka Sutjesci traje veoma dugo. Možda je već prošla i ponoć. Prvi dijelovi su već, vjerovatno, na drugoj obali rijeke, a uskoro će za njima i štab divizije. Osjeća se i čuje blizina Sutjeske. Neprijatelja nema u blizini lijeve obale jer ni puška nije pukla. Možda je izabrao pravilnije položaje. Bilo bi prijatno zapaliti cigaretu ali je pušenje zabranjeno. I to je ušlo u mjere predostrožnosti da se pravac kretanja kolone ne otkrije prije vremena. »Vezom« se sve češće prenosi naređenje »Brže, brže«!. Trebalo bi do zore ovu dugačku kolonu izvući sa ovih brda iznad Tjentišta, a to će biti teško. Spuštanje ide sporo, a penjanje će još sporije. Dobro bi bilo da se ranjenici izvuku iz doline Sutjeske prije nego što se razdani. Za jedinice iz zaštitnice i na bočnim obezbjeđenjima to neće biti teško. Problem je bio kako da se dođe do Sutjeske, a sad zaokupljaju misli kako se što prije izvući iz njene doline. Što je bliže rijeci kolona se sve slabije čuje. Jaka huka Sutjeske postepeno nadjačava sve ostale šumove. Stiže se na desnu obalu, a prirodna »tišina« još nije ničim poremećena.

Prelazimo rijeku u rejonu Ravnog borja. Sutjeska izgleda crna i strašna. Stiče se utisak da dere obale, otkida kamenje i nosi sve na šta naiđe. Ljudi su pokisli ali se još jače naježe pre ulaska u hladnu vodu. Neko skida obuću da bolje gazi. Preko Sutjeske je zategnuta žica. Sa njom je sigurnije onima koji ne poznaju ćudi brze, planinske rijeke. Njena snaga se osjeti naročito pošto se zagazi dva-tri koraka. Tle je pokretno. Valja kamenje koje je majstorski zaoblila i ono kome tek sada skida oštre ivice. Mora se oprezno gaziti. Ljudi se drže za žicu ili prave živi lanac, držeći se čvrsto za ruke, a Sutjeska opet zanosi. Moraju se praviti sitni i brzi koraci da voda ne zanese nogu. Ako bi čovjek bio manje oprezan pa se spotakao i pao, sigurno bi ga Sutjeska smotala kao perce. Studen prodire do kostiju tek kada se pređe na lijevu obalu. Na sve strane se čuje ono »Brže, brže«! Žuri se preko ceste, a dijelovi se upućuju u predviđenom pravcu. S obzirom na teškoće — prelaz se odvija dosta brzo. Štab divizije osmatra prelaz i angažuje se za njegovu bolju organizaciju i brže odvijanje. Komandant divizije prima izvještaje i daje posebna uputstva i naređenja. Reklo bi se da se sve odvija po predviđenom planu bez obzira na zakašnjenje, posebno dijelova koji su bili na obezbjeđenju. Davno je prošla ponoć, ni kiša više ne pada. Pomrčina se postepeno razbija, nad vlažnom dolinom Sutjeske leluja se prozirna izmaglica.

Štab divizije i grupa oko njega kreću u pravcu sela Krekovi. Penje se dosta sporo — u koloni po jedan. Često se zastaje. Još je mrak. Jedan drug se okliznuo i survao u duboku jarugu. Niko ga nije primijetio — samo se čulo neko kotrljanje. Postepeno su sve čujniji šumovi kolone — odmiče se od Sutjeske i njene huke. Nema velikog blata ali je veoma klizavo. Voda se brzo sjurila ka rijeci, prije nego je razmekšala tvrdo i masno zemljište. Iako sviće, ne bi se moglo reći da »zora rudi«. Dolinom dominira neka plavičasta svjetlost kao da zora plavi. Vidi se, postepeno, sve veći dio kolone. Na čelu štaba i Prateće čete korača Sava. Iza štaba divizije kreću se konjevoci sa jahaćim konjima. Ispred kolone niko se ne vidi. Sigurno je jedinica 5. brigade, na ovom pravcu, daleko odmakla. Ne primjećuju se ni pobočne kolone. Možda su zaklonjene jarugama. Privlače se tiho i prikriveno. Padine iznad Krekova pritisla sitnogorica. Žbunovi su, tu-i-tamo, veoma gusti i bujni. Neće dozvoliti da bujice odnesu zemlju i ogole ove strane. Vremenom će se razviti u lijepu šumu. Brda od Košura do Vilinjaka jasno se naziru. Ima još dosta da se penje. Niko ne traži konja. Sava često zastajkuje. Sigurno osmatra i prisluškuje neće li otkriti pritajenog neprijatelja. Neko šapatom izražava bojazan da se ne sudare na grebenu dijelovi 5. crnogorske i 1. dalmatinske brigade. Za to nema opasnosti. Već bi se mogli prepoznati. Prisustvo neprijatelja se ni po čemu ne može otkriti. On obično ispred svojih bunkera i položaja stvara brisani prostor, a ovdje se ne vidi da je šumica sječena. Ako, pak, ima neprijateljskih snaga, dobro su se pritajile i vješto uklopile svoje položaje u prirodan izgled ovih padina. Mora da su jedinice 5. brigade već blizu grebena, no još ni metak nije ispaljen. Sudeći po tome moglo bi se reći da nema neprijatelja na padinama. Možda čeka na grebenu ili je prekrio svoje snage iza grebena. Pa ipak vlada neka nelagodna tišina. Neprijatelj se ne vidi, ne čuje, ne primjećuju se nikakvi tragovi po kojima se moglo posumnjati u njegovo prisustvo, ali se osjeća da je tu, da je pritajen, da čeka pogodan momenat. Njegovo prisustvo najjače osjeća Sava. Zar bi se inače penjao uz ove strane pešice? Zar bi poslije nekoliko žustrih koraka zastajkivao i sav se pretvarao u uho? Ne, razigrao bi konja do Krekova i glasom se povezao sa lijevom i desnom kolonom. Kuriri ne dolaze ni sa koje strane, a ni Sava ne šalje svoje. Još uvijek nema ništa novo da se izvijesti niti da se naredi. Situacija je krajnje napeta. Kao kad dva ljuta neprijatelja vrebaju jedan drugoga kroz pomrčinu, za borbu na život i smrt. Nijemci sigurno čekaju u dobro izgrađenim, veoma povoljnim položajima. Odmorni su, siti i u dobroj fizičkoj kondiciji. To se vidjelo po nabreklim vratovima jučerašnjih zarobljenika. Oružja

i oruđa imaju u dovoljnim količinama, a i municije, bez sumnje. Odnos snaga su mogli da ostvare kakav žele. U svakom slučaju daleko nesrazmeran — u svoju korist. Sve pogodnosti su na njihovoj strani. Nova prethodnica divizije nije uspjela da dođe do njihovih položaja pod zaštitom guste pomrčine. Šteta! Neprijatelj se plaši crne noći i nevremena. Da je ta prednost mogla biti iskorišćena on bi već davno otkrio svoje položaje. Do praskozorja bi se pronašla ili napravila neka breša u rasporedu neprijateljskih snaga. Stotine misli lete kroz glavu kao munje; pretpostavke brzo smjenjuju jedna drugu. Tišina nikome ne godi. Ona je na frontu nenormalna.

Štab divizije stigao je do jedne jedinice, negdje oko sredine brda, iznad Krekova. Zastao je. Svi su osmatrali i osluškivali. Već se lijepo vidjelo. Prilazili su kuriri, borci Prateće čete i konjevoci sa štapskim konjima. Neki su zapalili cigarete, ko zna od kakvog duvana i u kakav papir savijene. Još uvijek se ne govori glasno da se ne poremeti čudno zatišje, prepuno nekog iščekivanja i nemira.

13. JUN NA SUTJESCI

Iako očekivana u tom trenutku, nagla uraganska vatra koju je osuo neprijatelj iz neposredne blizine, kako je izgledalo, djelovala je iznenađujuće. Dum-dum zrna najčešće izazovu zabunu o pravcu dejstva. Ne zna se s koje strane neprijatelj prosipa ubitačnu vatru. U prvi mah izgledalo je kao da mu je glavni cilj štapska kolona. Većina ih je prilegla uz tanko šiblje. Odmah zatim vatru su prihvatile hiljade i hiljade neprijateljskih oruđa i oružja. Kao da je svaki kvadratni metar padina i grebena brda bio načičkan njemačkim topovima, minobacačima, »šarcima« i drugim oružjem. Prvi se snašao Sava. Kao razjareni gorostas komandovao je svojim jedinicama juriš, strašnim, cijele noći prigušivanim glasom. Poletio je uz brdo, u oganj vatre, praćen kuririma, borcima Prateće čete i ostalima. Komandantu divizije Savi Kovačeviću pripala je čast da prvi otvori dramatičnu borbu na Sutjesci. Padinama su zapraskale bombe, bačene u neprijateljske rovove iz neposredne blizine. »Juriš, drugovi«!, »Naprijed, proleteri«!... čulo se duž tek otkrivene linije fronta. Borci nisu izostali iza svoga komandanta. Tukli su neprijatelja iz automatskih oružja i pušaka i komadali ga bombama bačenim u bunkere i rovove. Starješine su, kao i do tada, služile za primjer. Peta crnogorska brigada je, zajedno sa jednim bataljonom 1. dalmatinske, ljuto jurišala, po cijenu ogromnih gubitaka da bi stvorila brešu kroz neprijateljske položaje i spasila ranjenike

i bolesnike. Dijelovi koji još nisu bili prišli neprijateljskim položajima trčali su uz padine da potpomognu proboj i ne izostanu iza svojih drugova. U dolini Sutjeske krkljalo je kao u kakvom velikom kotlu. Tle je podrhtavalo od eksplozija. Od strašne jeke u kotlini prolamale su se planine. Dolje, prema rijeci, grmi od detonacija. Ne zna se više da li to tuče neprijatelj sa čela i bokova ili su stupile u dejstvo i njegove snage sa začelja. Nemaju šta više čekati na Magliću i Prijevoru. Sigurno su, kao hijene, pratile kolonu u stopu. Nije bez razloga gotovo cijela 3. sandžačka brigada određena u zaštitnicu.

Uskoro Savina komanda nije više odjekivala brdima. Od male ledine, na kojoj je bio zastao štab divizije, Sava je pojurio uz brdo ivicom uzane jaruge koja je vodila prema neprijateljskim položajima. U nezadrživom zaletu uništeni su prvi neprijateljski položaji. Zaplijenjeno neprijateljsko automatsko oružje odmah je, po starom pravilu, upotrijebljeno za osvajanje sljedećih položaja. Htio je i Sava sigurno, u neviđenom borbenom zanosu, da smrvi omrznutog neprijatelja na svome pravcu, da prvi izleti na greben i da sa nekog vrha na grebenu, kao što je naučio, komanduje pravce nastupanja i način dejstva da bi što prije izvukao ranjenike i bolesnike iz doline smrti zovući starešine poimenice. Pao je smrtno pogođen u glavu ispred sljedećeg neprijateljskog položaja. Borci su silovito jurnuli, uskočili u drugu liniju neprijateljskih položaja i likvidirali ih. Tijelo mrtvog komandanta nije smjelo biti oskrnavljeno. Ležao je veliki borac koji je samo prije nekoliko trenutaka, sa nevjerovatnom odgovornošću, pedantnošću, strogošću, energijom i neviđenom hrabrošću izvršavao povjereni zadatak. Vrhovni komandant drug Tito sigurno je imao puno razloga što je baš njemu povjerio diviziju koja je vodila bitku za ranjenike i bolesnike. Pao je u jurišu koji je svojom silinom i fanatičnim zanosom zaprepastio neprijatelja.

Neki članovi štaba grupe i divizije stajali su oko Save, skamenjeni od neizmjernog bola. Niko se nije osvrtao na rafale neprijateljskih »šaraca« koji su ovoj grupi i dalje posvećivali posebnu pažnju. Sava je ležao na ledinici koja se pružala pored lijeve ivice jaruge. Zrno mu nije unakazilo lice. Imao je ozbiljan, smiren, zabrinut izgled. Ležao je na leđima sa ukočenim pogledom prema grebenu. Kao da je i mrtav htio da osmatra proboj svoje divizije. Prekriven je šinjelom da ga borci ne bi vidjeli. Kao da se mogla sakriti njegova smrt. Pa samo ona ga je mogla spriječiti da sa njima ne uskače u rovove, da ne čuju kako se ori njegov glas, kako ih sokoli i podstiče na nove podvige, kako ih »nosi« prema grebenu. Njegovu smrt osjetili su borci i starješine munjevitom brzinom. Ispod šinjela virile su

mu stisnute šake, kao da i mrtav hoće da ulije energiju svojim borcima i pripreti neprijatelju. Ivan Milutinović naredio je bolničarki pri štabu divizije da Savi povadi dokumente i stvari iz džepova, da ne bi pali u ruke neprijatelja. Ivan, valjda, nije imao snage da sam pretražuje po džepovima svoga starog druga i saborca za koga su ga vezale hiljade dragih uspomena i iz predratnog i iz ratnog perioda. Stari revolucionari morali su se rastati zauvijek.

Ispred i pozadi mjesta gde je Sava poginuo ležalo je dosta mrtvih, naših drugova i neprijateljskih vojnika i starješina. Na nekoliko metara unazad poginuo je i Đuro Roganović. Za vrijeme juriša pratio je Savu. Na sve strane mnoštvo ranjenika. Nema mogućnosti da im se pruži stručna pomoć. Ljudi cijepaju košulje i postave od bluza i previjaju ih kako ne bi iskrvarili dok ne stigne ljekar, ili neko od pomoćnog sanitetskog osoblja. Sanitetsko osoblje je sve zauzeto. Trče od jednog do drugog ranjenika, gore-dolje po padini, i pružaju pomoć. Već i među njima ima dosta žrtava. Veliki je gubitak kad pogine ljekar ili bolničarka na ovom ljudskom razbojištu. Ko će pomoći ovolikom broju novih ranjenika, a juriši se i dalje nastavljaju, bez prestanka. U proboj se uvode novi dijelovi čim pristignu. Ranjenici se ne odvajaju od oružja. Pribiju se uz neki grm i čekaju dalji razvoj situacije, sa metkom u cijevi i, većinom, sa odšrafljenom bombom. Neće dozvoliti neprijatelju da ih kolje i masakrira. Jedan ranjenik kome je gotovo presječena lijeva noga kaže drugu do sebe:

— Blago tebi, ti si ranjen kroz prsi, noge su ti zdrave. A ja se više ni konja ne mogu držati.

Zdrave noge se naročito cijene. Smatra se da je manja nesreća poginuti nego izgubiti noge u ovakvoj situaciji.

Od ledinice na kojoj je u zoru zastao štab divizije, uvodi se desno u proboj i Mostarski bataljon. Borci grabe naprijed, gotovo trčećim korakom, jako pognuti. Brzo se razvijaju u strijelce iz kolone po jedan. Mladi ljudi, a već su veoma iskusni borci. Žure da presretnu njemački streljački stroj. Namjera neprijatelja je, da jednim dijelom snaga drži prikovane jedinice divizije na dostignutim položajima prema grebenu, a drugim da se probije u pozadinu. Tako će moći s leđa da napadne snage divizije koje su prodrle naprijed, da ih razdvoji od ranjenika, bolesnika i zaštitnice i da time cijelu diviziju i Centralnu bolnicu dovede u još teži položaj. Sudeći po Mostarcima ta se namjera neprijatelja neće ostvariti. Nijemci su nastupali u gustim redovima, prosipajući, neštedimice, vatru na svaki grm. Mostarci su žestoko udarili po njima i već im prvim udarom nanijeli velike gubitke. Njemački redovi su se najprije povili, a zatim

se priljubili uz mokru zemlju. Nisu se nadali takvom susretu. »Forverc«, »forverc« galamili su Nijemci, ali se nikome nije ustajalo. Mostarci su se privlačili, osuli vatru po polegnutom stroju, bacili bombe i jurnuli na neprijatelja. Nijemci su ležali pod zaštitom »šaraca« i minobacača sa istaknutih položaja iz pozadine. Mostarci su trpjeli velike gubitke — i spremno čekali protivnapad Nijemaca. Ređaju se novi juriši sve dok Nijemci nisu odustali od svoje namjere na tom pravcu, bar privremeno. I neprijateljska avijacija se našla nad bojištem. Nijemci joj raketama daju znak gdje da tuče. Jednovremeno istobojne rakete lete i prema njemačkim položajima. Avijatičari su, vjerovatno, zbunjeni. Na kraju se ipak snalaze i tuku dolje oko Sutjeske, po ranjenicima i bolesnicima. Dolje su i mnogobrojne komore. Pozadi je zaštitnica, odnosno jedan njen dio. Drugi je uveden u proboj prema Tisovom brdu. I Sandžaklije trpe velike gubitke u borcima i rukovodiocima. I oni danas, kao i ostali, imaju nezapamćeno tešku ulogu: razapeti su na sve strane.

Nijemci neumorno tuku. Sa dobro utvrđenih položaja, na cijelom poluluku od Košura do Kazana, parališu svaku novu akciju dijelova divizije. Kose »šarcima« i drugim oružjem razređene strojeve i nanose sve veće gubitke. Artiljerijske i minobacačke granate bez prestanka riju po cijeloj prostoriji — naročito oko rijeke. I od njih ima dosta gubitaka. Pronose se glasovi o mnoštvu poginulih starješina. Komandanti i komesari jurišaju na čelu svojih prepolovljenih jedinica. Na mjesto poginulog stupa novi i gine. Poginuo je i Duško Bojović. Bolničarka, grcajući u suzama, priča da nije dozvolio da ga previju. Rekao je da zavoj čuva za onoga kome će pomoći, jer on zna da će umrijeti. Pitanje je trenutka. Poginule su, blizu Duška, i bolničarke Ljubica i Stana Martinović. Leži mrtav i četrnaestogodišnji Dragan, sin jednog od najstarijih i najpoznatijih komunista u Crnoj Gori Nikole Kovačevića, brata Savinog. Dragan je bio Savin kurir. Njega je Sava učio svemu što mu je bilo potrebno za život i borbu, onako kao što je Savu nekada učio njegov brat Nikola. Padaju kao snoplje sve poznata, bliska, mila lica. Padaju sa poklicima Partiji i Titu, za slobodu svoga napaćenog naroda.

Suzbijajući napade Nijemaca i vršeći jači pritisak na oslabljena mjesta u neprijateljskom rasporedu — prepolovljene jedinice su se samoinicijativno pregrupisavale. Komande su ih držale u svojim rukama. Na ovolikoj prostoriji nije teško uhvatiti vezu. Kod štaba divizije dolaze predstavnici štabova 5. crnogorske i 3. sandžačke brigade, Mostarskog i bataljona 1. dalmatinske brigade, kao i predstavnici bolničkih ešelona i drugih

samostalnih dijelova. Poslije kratkog upoznavanja sa situacijom, žurno odlaze do svojih jedinica — sprovode potrebne pripreme. Još uvijek se pruža organizovani otpor. Dejstvuje divizija kao cjelina iako je situacija veoma teška. Neprijateljski dijelovi se provlače i direktno ugrožavaju ranjenike i bolesnike. Dolaze lijevom obalom Sutjeske, vjerovatno od Popovog mosta. Jedna grupa Nijemaca je, na očigled ranjenika, izmasakrirala tri poginula druga. Ranjenici su ih sačekali pritajeni pa kad su im se Nijemci potpuno približili, zasuli su ih bombama a preživjele natjerali u divlje bjekstvo još prije dolaska jedne jedinice 3. sandžačke brigade. Opreznije će Nijemci nastupati tokom dana i pretraživati grmove ne bi li pronašli do kraja iscrpene, jedva žive ranjenike i bolesnike i nad njima se junačili.

Na parče neba koje se vidi iznad Sutjeske navlače se oblaci. Ne bi loše bilo da padne malo kiše, bar da avijacije nema. A i da se ljudi malo rashlade i dođu na neki način makar do malo vode. Žeđ strahovito muči. Dan se otegao u beskraj. Možda je tek podne. Treba izdržati do noći da bi se moglo probiti u nekom pravcu. To katkad izgleda i mogućno. Na pravcu prema Košuru jenjava vatra. Nijemci tuku ispred sebe tek koliko da spriječe uskakanje u svoje rovove. Tako se rezonuje. Ni sa ostalih položaja neprijatelj ne miče naprijed. U tim trenucima se misli da će se izdržati do noći. Kada na nekom pravcu poslije žestoke paljbe, vatra najednom prestane sa obje strane, ne zna se šta se desilo. Pomisliš da nisu Nijemci izvršili juriš i sada nastupaju da bi udarili u bok i leđa susjednim dijelovima koji se ionako teško održavaju na sadašnjim položajima. Zar bi bilo čudno da ostaci nekog voda ili čete ne mogu više izdržati pritisak nadmoćnijih snaga te su se povukli na pogodnije položaje? Ali pogodnijih položaja nema. Dalje stezanje obruča mogućno je samo preko leševa. Odmah se stvara neka grupica, makar i trojka, sa mašinkom ili puškomitraljezom da spriječi dalji prodor neprijatelja na tom pravcu. U takvim trenucima se misli da će biti teško pružati organizovani otpor do noći. Lakne kada se začuje jaka vatra na tom pravcu, sa istih položaja. Znači, naši se drže. Zatišje je samo privremeno.

Negdje odmah poslije podne začula se zaglušujuća vatra i dolje oko rijeke. Neprijatelj je jakim snagama udario na razređene zaštitničke dijelove. Bar tako se kaže: zaštitnički dijelovi. A zar ima više prethodnice, zaštitnice i pobočnice? Borba se vodi na sve strane. Neprijatelj nastupa na svim mogućnim pravcima. Na nekim dijelovima prostorije već se ukrštaju neprijateljski rafali. Najnovijim napadom neprijatelj je doveo diviziju u izuzetno težak položaj. Predstoji borba u okruženju — do posljednjeg čovjeka. Pored zaštitničkih dijelova trenutno

su najugroženiji ranjenici i bolesnici. Preduzimaju se jednovremeno hitne mjere da se obezbijedi bolnica od direktnog napada neprijatelja i da se organizuje još jednom maksimum snaga za proboj u pravcu Milinklada.

Na maloj uzanoj stazi koja od Krekova vodi ispod Ozrena preko Usovičkog potoka, okupila se grupa štaba divizije. Načelnik štaba 5. brigade, Niko Martinović, sjedi i na koljenu piše kratka naređenja jedinicama divizije koja mu diktiraju drugovi iz štaba. Svako bi htio još po nešto da doda, da bi naređenje bilo razumljivo, da bi komandama bilo jasnije da sve jedinice treba da ulože i posljednji atom snage, da čuvaju ljude, da od ove akcije zavisi organizovani proboj ... U sastavljanju naređenja aktivno učestvuje i Ivan Milutinović. Njegov pogled često skreće dolje prema ranjenicima i bolesnicima. Situacija je krajnje teška. Nervi su, sigurno, prenapregnuti. Svako se osjeća odgovornim za ovakvu situaciju, ali ova grupa najviše. Sigurno se svaki pojedinac, borac i rukovodilac zapitao, po ko zna koji put, da li je uradio sve što je bilo u njegovoj moći da bi situacija bila bolja? I šta bi još sve trebalo i moglo se preduzeti. Na toj liniji su i ova naređenja. Ostatak snaga divizije treba još jednom da pokuša da probije neprijateljske položaje između Krekova i Ozrena. Uslovi su izvanredno teški. Izgledi na uspjeh gotovo nikakvi. Ali takvu odluku nameće situacija. U težu situaciju ne može doći ni jedna jedinica, sem da bude uništena do posljednjeg čovjeka.

Poslovi se obavljaju mirno, samo je govor malo glasniji, a pokreti ruku odsečniji. Valjda i to zahtijeva situacija — da se brže iskaže misao i prenesu naređenja ili podnese izvještaj. Ni kod koga se ne primećuju znaci straha. Nikome nije prvi put da otvoreno gleda smrti u oči. Davno je pretrpljeno vatreno krštenje. Možda se malo »otupilo« od silnog broja poginulih dragih drugova. Da ljude nije obuzela neka apatija prema životu? Ne! To se vidi po brzini izvršavanja datih zadataka, po ljudski toplim odnosima, po susretu između drugova. Često se pozdravljaju — pri susretu i rastanku. Kao da se dugo, dugo nisu vidjeli. Možda misle da bi to mogao biti posljednji susret. Mnogo se gine, svakog trenutka. Sigurno su još živi samo oni drugovi koje vidiš oko sebe. Otuda tolika radost pri ponovnom susretu sa drugom.

U ovakvim trenucima omekša srce ratnika. Valjda snažnije nego inače osjeća da je voljen i da voli. Možda mu je žao što svi skupa neće dočekati velike dane, da se zajedno vesele plodovima svoje borbe, da podijele radost pobjede. Žao mu je ostaviti mile i drage ili što će biti žaljen od njih — ako i oni prežive. Živom čovjeku svašta pada na pamet. Zar u ovoj ljud-

skoj kasapnici pri ovakvoj paklenoj tutnjavi i orgijanju hiljada i hiljada raznih oružja i oruđa, u moru zvjerstava koje je čovek prinuđen da gleda i sluša — može biti mjesta nekom grubom odnosu između drugova? Ne, jer su drugovi, jer se bore i daju živote za iste ideale, i jer nema jačeg, toplijeg i bliskijeg drugarstva od onog u ratu! Otuda i ta radost pri susretima, i taj mir u ovom kotlu, i ta nježnost u odnosima i ti siloviti juriši protiv onoga koji hoće da ubija druga, da razori i uništi ono što je čovjeku blisko i sveto. Otuda i čvrsta riješenost da se izvrši proboj, otuda i strah da ne izgine mnogo drugova.

Među teškim ranjenicima i bolesnicima često se čula riječ »majka«. U prirodi je čovjeka, kada njime ovladaju bolovi, kada je nemoćan, kada mu je najteže — da misli na majku, da često pominje njeno ime, čak i u bunilu, i da dočarava njen dragi lik. Valjda mu je njena nježnost potrebna kao melem. Kada bi se sve majke svijeta pitale — da li bi ikada bilo rata? Sigurno ne. Naše majke su nas, blagosiljajući, i poslale u ovaj rat da više nikada ne bude rata. Da njihova djeca ne drhte za živote sinova i kćeri kao što one sada drhte za naše živote. Riječ »majka« i inače se često čuje. Ne samo među ranjenicima i bolesnicima. »Majka je« — obično se kaže za neke starješine, drugove ili drugarice koji su naročito pažljivi i srdačni, iz kojih zrače toplina i dobrota. I time je sve rečeno. Bolje karakteristike nema. Ipak, u ovakvoj situaciji ne može se misliti na majku, ne smije se raznježavati. Čovjek mora biti jak i izdržati do kraja.

Neprijatelj je, izgleda, primijetio pregrupisavanje dijelova divizije. Osuo je žestoku paljbu, naročito na sektoru od Košura do Ozrena. Ili, možda, pokušava da se približi Tjentištu, da koordinira dejstva sa svojim snagama koje su udarile u »leđa« diviziji? Žestina vatre se ne smanjuje oko rijeke. Neko javlja da su se ranjenici i bolesnici već počeli osipati. Kada je uslijedio snažni neprijateljski napad od Borovna — sami su ocijenili situaciju. Rade po direktivi koju je Sava juče prenio komandantima i komesarima njihovih ešelona: ... »Ako ne uspije organizovani proboj divizije kao cjeline ... »Oni su vojnički organizovani. Svako odjeljenje ima svog starješinu. Ranjenici jedan drugome pomažu. Uz one najteže angažovani su zdravi borci i ljudi iz zbjega. Ešeloni imaju i neke svoje pomoćne jedinice. Za bolnice je lakše. Tamo su lakši ranjenici i rekonvalescenti. Kažu da su neke grupe opet prešle na desnu obalu Sutjeske. Zavlače se u guste šume s jedne i druge strane rijeke. Jedan drug priča da su se tri teška ranjenika spustila u neku dobro maskiranu pećinu, još oko podne. Sa njima je i njihovo oružje,

a i tek zaklana ovca. Veoma teška i mučna situacija. Sve se ovo radilo zbog njih, a sada se oni sami snalaze. Ipak je dobro što je veliki broj izbjegao ispod najnovijeg udara neprijatelja.

Možda je već prošlo dva sata poslije podne. Između Ozrena i Krekova trešte bombe s obje strane. Otpočeo je zajednički prodor jedinica divizije. »Šarci« pomamno »vezu«. Iz stotine grla čuje se »juriš«, »naprijed drugovi« i razni drugi poklici. Mnogima se riječ presiječe u grlu. Opet nove žrtve i novi juriši. Uskoro poklici zamiru negdje prema grebenu. Izvršen je posljednji zajednički juriš ovoga dana. Nastupila je najteža situacija za diviziju, ali ne i bezizlazna. Povlačiti se nema kud. Neprijatelj je dobro stegao obruč i zaposio ga jakim snagama. Teško je pronaći »pukotinu«. Iz obruča se ne može provući, bar ne veća grupa, i ne do noći. A noću — prodor na sve strane. U ušima odzvanjaju Savine reči... »Klaćemo se po ovim šumama...«. Neprijatelj neće imati prilike da trijumfuje — ili bar ne dugo. On može i dalje da kosi »šarcima« i da steže obruč, ali će dobro zapamtiti današnju bitku. Neće naići na demoralisanog borca. Vrebaće ga smrt iza svakog grma; drhtaće, izbezumljen od straha i užasa, naročito noću, na uređenim položajima — okruženim bezbrojnim leševima i s jedne i s druge strane. Proći će ga želja od ovakvih bitki. Već ga je i prošla. Zar bi inače sa brojno neuporedivo nadmoćnijim snagama, koncentrisanim oko parčeta ove uzane doline, toliko vremena ležao u dobro utvrđenim položajima i trpio gubitke od bombaša? Onaj Nijemac koji ostane živ u ovom paklu i provuče se kroz ove planinske klance moći će da kaže svojim starješinama da su ga prevarili kada su mu rekli da ga povlače sa istočnog fronta i šalju u Jugoslaviju radi odmora. Poslali su ga u oganj borbe koja će ga, možda, do kraja života progoniti i trzati iz željenog sna.

Grupa štaba divizije kreće ispod Ozrena prema Usovičkom potoku i dalje iznad Sutjeske, pravcem kojim izbija iznad mjesta Suha. Načelnik štaba divizije Rudi Primorac čeka na jednom raskršću staza, obraslom gustom šumicom, nekog od kurira ili boraca Prateće čete da bi ga ostavio za vezu dijelovima koji su orijentisani na ovaj pravac. Kolona polako mili i promiče — zaklonjena šumom, ispod samih njemačkih položaja.

Snalažljivost, samoinicijativa i umješnost dolaze do najvećeg izražaja. Probija se po manjim i većim grupama. Većinom noću, na sve strane — u pravcu Sandžaka, Crne Gore, Hercegovine i najvećim dijelom, za 1. grupom — u pravcu istočne Bosne. Nijemci i dalje drže položaje ali i pretražuju prostoriju. I trpe gubitke. Dočekuju ih iznenadna vatra i bombe

ove ili one grupe. Njihovi izviđači nečujno ginu od hladnog oružja. Tokom 14. i 15. juna veoma su oprezni. Čak se i danju radije drže svojih utvrđenih položaja. To je omogućilo mnogim zaostalim grupicama da se pritaje po gustim šumama, pećinama i jarugama i da danju manevruju. A noću — proboj na ovom ili onom pravcu. Tri noći ječala je Sutjeska od eksplozija bombi i rafala mašinki i »šaraca«. Nijemci su trošili grdne količine municije čim bi čuli i najmanje sumnjivi šum koji je pravilo možda i neko zalutalo komorsko konjče. Padale su nove žrtve ali se i probijalo i ljudstvo ponovo svrstavalo u svoje stare jedinice.

Đoko IVANOVIĆ

DRINSKA OPERATIVNA GRUPA[1]

Posle uspešnog dejstva 2. proleterske divizije po Crnoj Gori (prema Nikšiću), koncem aprila i početkom maja, 2. proleterska brigada je orijentisana prema Sandžaku. U nedelju, 9. maja 2. proleterskoj brigadi u selo Komarnicu (severno od Šavnika) stiglo je naređenje od štaba divizije, da štab brigade krene u pravcu Šćepan-polja i da se usput javi Vrhovnom štabu. U putu nas je stiglo obaveštenje, da produžimo za selo Kruščicu (južno od Foče), gde ćemo dobiti sva potrebna naređenja i uputstva za rad i dejstvo na novom sektoru.

PRVI ZADACI DRINSKE OPERATIVNE GRUPE BRIGADA

U četvrtak, 13. maja, stigli smo[2] u selo Kruščicu, gde smo zatekli drugu Veljka[3] sa štabom Majevičke brigade, čiji je komandant Pero Kosorić, naš raniji poznanik iz borbi po istočnoj Bosni.

Krcun i ja komandovaćemo na ovom sektoru sa 6. bosanskom, Majevičkom i našom brigadom. Ove tri brigade sačinjavaće Drinsku operativnu grupu, čiji će se štab od sutra nalaziti u selu Zavajitu.

---

[1] Drinska operativna grupa bila je privremena formacija sastava: Druga proleterska, Šesta istočnobosanska i Majevička brigada.

[2] Slobodan Penezić, politkomesar; Ljubomir Đurić, komandant; Dragi Milenković i Grozdana Bjelić, članovi Politodjela; zastavna desetina i kuriri 2. proleterske brigade.

[3] Pavle Ilić, pomoćnik načelnika Vrhovnog štaba.

Prema direktivi Vrhovnog štaba, 2. proleterska brigada ostaće na prostoriji Šćepan-polja, Ustikoline, Han-sohe, a 6. bosanska na pravcu Goražde — Čajniče. Osnovni su zadaci:

1. Zaštita naših bolnica;
2. Zaštita oslobođene teritorije (zapadni deo Sandžaka);
3. Učvršćivanje narodne vlasti.

Veljko će nam ostaviti radio-stanicu, čiji je akumulator nešto neispravan.

Popodne, u susednom selu Šajevićima, sastali smo se sa Lunom.[4] On je dosad bio sa 3. i 5. bataljonom naše brigade prema Foči, dok smo mi bili sa ostalim jedinicama u Crnoj Gori. Sada ova dva bataljona drže položaje oko Crnog vrha (kota 1113, južno od Foče) prema delovima »Vražje divizije«. Prema dosadašnjim podacima, »Vražja divizija« je formirana od prisilno mobilisane hrvatske omladine, obučene u Nemačkoj, sa nemačkim komandnim kadrom i nemačkim naoružanjem. U dosadašnjim borbama nisu se pokazali iskusnim, ali su drski i bezobrazni. Tako su pre nekoliko dana iznenadili jedan bataljon 2. dalmatinske brigade uz Dragočevski potok (južno od Foče, u pravcu sela Zavajita). Tom prilikom je poginuo Pane Srdanović, politkomesar bataljona, koji je nedavno, sa još nekoliko drugova, premešten iz 2. proleterske u 2. dalmatinsku brigadu. Neki delovi Majevičke brigade pristigli su Dalmatincima u pomoć i naterali »vražjake« u Foču. Pobijeno je i ranjeno više a zarobljena su tri neprijateljska vojnika.

Lune ostaje sa ova dva bataljona prema Foči. Četvrti je na Šćepan-polju; a 1. i 2. bataljon i ostali delovi brigade uskoro će stići iz Crne Gore.

Izjutra u petak, 14. maja, krenuli smo za selo Zavajit. Veljko je ostao zbog ugovorenog vremena radi uspostavljanja radio-veze sa Vrhovnim štabom.

U Zavajitu su bili rekonvalescenti tifusari, te je celo naselje zaraženo. U kućama je riskantno spavati, pa smo podigli šatore, prvi put u toku ovog rata.

Oko podne stiže i Veljko. Nije mogao uspostaviti radio-vezu zbog neispravnog akumulatora. Predao mi je raniji izveštaj 6. istočnobosanske brigade i njegove izveštaje Vrhovnom štabu do našeg dolaska. Ostavio nam je radio-stanicu kako bismo pokušali da uspostavimo vezu, ako uspemo da napunimo akumulator. Pošto je završio svoj zadatak, Veljko se u optimističkom raspoloženju uputio za Vrhovni štab preko Čelebića i Rijeke.

---

[4] Miodrag Milovanović Lune, zamenik komandanta 2. proleterske brigade.

Po podne je jedan neprijateljski avion krstario na pravcu Čajniče — Foča i obratno. U toku noći je stigao izveštaj od štaba Majevičke brigade, da je njihov 1. bataljon potisnut od Golog vrha ka Ifsaru (pravac Foča — Čajniče) i da odstupajući vodi žestoku borbu. Ovom bataljonu je u pomoć priskočio jedan bataljon. 6. bosanske.

Naredili smo štabu Majevičke brigade da iz Kruščice uputi jedan svoj bataljon preko Potpeća ka Brusnoj i Boljoradini, radi povezivanja sa njihovim 1. bataljonom i 6. bosanskom brigadom.

Lune izveštava da se primećuje pojačana živost u saobraćaju na komunikaciji Goražde — Foča. Pored toga, neprijateljske jedinice, koje su bile na položajima prema našem 3. i 5. bataljonu, zamenjene su drugim pojačanim jedinicama. On predlaže da se izvrši napad na jedan istureni neprijateljski položaj, kako bi se došlo do podataka o novim neprijateljskim jedinicama. Napad smo odobrili i poslali znake raspoznavanja za obe brigade.

Pismo i znake raspoznavanja za 6. bosansku brigadu uputili smo po kuriru sa kojim je pošao i Branković,[5] preko Vikoča (na Čehotini) u pravcu Čajniča.

15. maj, subota — Zavajit. Seljaci pričaju da su ustaše u Slatini (severoistočno Foča — Ifsar). Poslali smo patrolu u Vikoč. Ona se vratila oko 15 časova i izveštava da se borba vodila oko sela Kovačevića (sredina vazdušne linije Čajniče — Čelebić). I Branković se vratio oko 19 časova jer nije mogao preći, kako on kaže, pošto je neprijatelj bio u selima Kovačević i Madžari i preko Miholja otišao u pravcu Čajniča.

Odmah smo poslali naređenje štabu Majevičke brigade da bataljon iz Potpeća prebace za Vikoč i dalje ka Planskom, radi zaštite sa tog pravca i radi uspostavljanja veze sa 6. bosanskom brigadom.

Od Luna smo zatražili da nam jednu četu 4. bataljona 2. proleterske brigade pošalje u Zavajit, jer smo svu zastavnu desetinu upotrebili za kurirske veze i patrole.

U povratku kurira, oko 21,30 časova, Lune nas izveštava da su jutros imali manju borbu oko Crnog vrha i Ravnih Njiva. I dalje se primećuje živost na komunikaciji Foča — Goražde. Samo jednom prilikom izbrojali su 20 kamiona, koji su išli od Foče ka Goraždu. Za večeras su pripremili napad na jedan neprijateljski položaj. Traže Boška Vidakovića sa sanitetskom ekipom da se nađe kod njih.

---

[5] Milorad Branković, odbornik sa Manjače. Došao na ovaj teren sa 6. bosanskom. I ovde je radio na učvršćivanju narodne vlasti. Inače je naš poznanik sa Manjače, kada je 2. proleterska tamo operisala.

16. maj, nedelja — Zavajit. Kurir, po kome smo uputili naređenje u toku noći za 6. bosansku brigadu, vratio se iz Potpeća, pošto je predao pismo bataljonu Majevičke brigade koji je prešao Čehotinu i uputio se prema jučerašnjem zadatku.

U 7,35 časova, stiže kurir od Luna. Izvršen je napad na nemačke položaje oko zaseoka Osijek. Naši su uspeli da zauzmu sve neprijateljske rovove, ali je 1. četa 3. bataljona zakasnila sa napadom na kuću u kojoj je neprijatelj logorovao, te iako je iznenađenje postignuto, zadatak nije obavljen prema očekivanjima.

Iz nenapadnute kuće Nemci su iznenadili borce 5. bataljona, koji su ove noći u potpunosti izvršili svoj zadatak. Tako je iz 5. bataljona ranjeno 13 drugova, od kojih 5 teže dok je jedan poginuo; a iz 3. bataljona je poginuo jedan i 3 lakše ranjeno.

Zaplenjeni su: 1 »šarac«, 1 automat, 6 pušaka, bacačke i puščane municije i ostale opreme. Neprijatelj je pretrpeo gubitke u mrtvim i ranjenim. Zarobljeno je i nekoliko Nemaca.

U 9,30 časova, kurir je odneo izveštaj za Vrhovni štab do štaba 7. divizije, odakle se prenosio dalje. Tako se i štab 7. divizije obaveštavao o novostima na našem sektoru. U 15,30 poslato je i pismo Lunu.

U 16 časova, štab Majevičke brigade izveštava da je njihov bataljon iz Potpeća stigao u Krstac blizu Planskog, i da još nije uhvatio vezu sa 6. brigadom. U Ifsaru nema neprijatelja, a prema prikupljenim informacijama potvrđena je jučerašnja vest, da je neprijateljska kolona prošla ovim pravcem ka Čajniču.

U 17 časova, štab 7. divizije nas po istom kuriru obaveštava o prijemu našeg izveštaja i upoznaje nas da će ga radio-vezom preneti Vrhovnom štabu. U ovom momentu čuje se artiljerija od Foče, a čitavo popodne slušali smo eksplozije oko Čajniča.

17. maj, ponedeljak — Zavajit. U 1 čas, kurir od Luna donese izveštaj. Jedan seljak je došao iz Foče i ispričao im da u Foči ima dosta Nemaca, ali ne zna odakle su došli. Zaplenjene torbe i pošta, u borbi na Osijeku, potvrđuju da se radi o novoprispelim nemačkim jedinicama koje su smenile »Vražju diviziju«. U toku jučerašnjeg dana topovima su tukli na sve strane okolinu Foče. Nemačka komanda je ponudila razmenu za zarobljene Nemce, koja bi se obavila na Brdu kod Foče, pod uslovom da naša dva druga bez oružja dovedu zarobljene. Lune im je odgovorio da se razmena može izvršiti samo na Ravnim Njivama, i to između položaja.

Broj ranjenih u 5. bataljonu se popeo na 16, od kojih 6 teže. Obaveštavaju nas da su oba bataljona zamorena.

U 3 časa stigao je izveštaj od 6. bosanske brigade, pisan 15. maja u 10 časova. Jedinice brigade potisnute su neprijateljskim kolonama od Uhotića brda — Paljike preko Kozare; i drugom kolonom od Boljoradine, koja je prešla preko Krstaca, Madžara, Kovačevića i Miholja, pa krenula ka Debelom brdu iznad Čajniča (jugozapadno od Čajniča). Tako je neprijatelj ušao u varošicu 15. ovog meseca, oko 10 časova.

Štab brigade je sa nekim jedinicama na Metaljki, a sa delovima koji su bili prema Goraždu, nema veze.

Oko 8 časova poslali smo naređenje 6. brigadi da se postavi na prostoriju Metaljka — Ponikve i da što pre uspostavi vezu sa ostalim svojim jedinicama. Majevičkoj brigadi je naređeno da jedan bataljon ostavi i dalje na Plansko, a drugi da dođe u Tvrdaci. Istovremeno je preko 7. divizije poslat izveštaj i Vrhovnom štabu.

Od 7 do 9 časova neprijateljski avioni izviđaju Zavajit, Čelebić i Šćepan-polje. Promena vremena sa maglom, kišom i snegom prekinula je ovo izviđanje. Krcun je otišao do bolnice radi njene evakuacije.

U 9,30 uputio sam direktivno pismo Lunu. U 11 časova stiže pismo od Vrhovnog štaba, pisano 15. maja, kao odgovor na Veljkovo pismo, pre neprijateljske aktivnosti od pravca Foča i Goražda.

Oko 15 časova stigli su zamenik komandanta Majevičke brigade i politkomesar. Došli su sa Krstaca nesusrevši nijednu jedinicu. Bataljon su ostavili u Vikoču.

U 19 časova je stigao i Lune. Prema Foči je situacija bez promena. Nemci su smenili »Vražju diviziju«, koja je, kako izgleda, krenula preko Čajniča i potisnula 6. bosansku brigadu. Sve su komunikacije ka Foči oživele. Neki kamioni dolaze i od Kalinovika. Lune odlazi natrag oko 24 časa.

18. maj, utorak — Zavajit. Naređeno je štabu Majevičke brigade da svoj 4. bataljon prebaci u Kunovo radi obezbeđenja bolnice. U povratku kurira, u 6 časova, štab Majevičke brigade obaveštava da su se predala tri vojnika iz »Vražje divizije«, te će ih nama uputiti.

U 7,30 časova, jedan avion izviđa Bakić, Zavajit, Čelebić i Ječmište. Bombardovao je i mitraljirao samo Ječmište. U to vreme čula se borba u pravcu planine Kovač i Boljanića (komunikacija Čajniče — Pljevlja). Uputio sam kurira 4. bataljonu Majevičke brigade u Tvrdace, da nas obavesti gde se borba vodi.

U 13 časova poslali smo kurire za Vrhovni štab sa izveštajem o situaciji i ponovljenom molbom, da se upute u sastav 2. proleterske brigade njena dva bataljona, koji su se još uvek nalazili u Crnoj Gori.

Jedna desetina čete 4. bataljona išla je u izviđanje do Ifsara. Nije naišla ni na kakve jedinice, bilo naše ili neprijateljske. U 16 časova, patrola Majevičke brigade dovede tri vojnika iz »Vražje divizije«. Jedan je službenik iz Sarajeva, a druga dvojica, krojački radnici iz Zagreba. Sami su se predali u Dragovači (blizu Foče) jednoj patroli Majevičke brigade. Oni izjavljuju da su pobegli iz 369. pukovnije; da je u Foči ostalo oko 5.000 Nemaca, od 35 do 50 godina starosti i da su za Čajniče otišle dve bojne »Vražje divizije« sa 8 tenkova od po 25 tona. Dalje pričaju, da u Sarajevu ima dosta nemačke vojske, koja najviše odlazi ka Mostaru; da na Rajlovcu ima oko 300 aviona, a u Zagrebu 700 i da Nemci zaposedaju Crnu Goru i Dalmatinsko primorje.

Oko 16 časova, 4. bataljon Majevičke brigade izveštava da se jutros vodila borba na pravcu Boljanića.

U 17 časova stigli su kod nas Avdo Humo, Uglješa Danilović i Pašaga Mandžić, članovi PK za Bosnu i Hercegovinu. I oni su zabrinuti i nezadovoljni zbog neredovnog obaveštavanja o situaciji od strane štaba 6. bosanske brigade.

U 18,25 časova kuriri 7. divizije doneli su depešu Vrhovnog štaba, dobijenu preko telefona, kojom se naređuje da jedna četa 2. proleterske krstari pravcem Vučevo — Suha — Vrbnica — Ljubina — Zakmur — Trbušče. U 19 časova je odgovoreno na ovu depešu i urgirano da dva bataljona 2. proleterske ubrzano krenu u sastav svoje jedinice.

19. maj, sreda — Zavajit. Neprijatelj je uspeo da potisne 3. bataljon 2. proleterske brigade sa Crnog vrha (iznad Foče), dok avijacijom nadleće Crnu Goru.

Verovatno, zbog našeg iznesenog mišljenja o situaciji sa pravca Foče, Vrhovni štab nam javlja da nam šalje dva bataljona 2. proleterske brigade, a uskoro 1. proletersku i 3. krajišku brigadu. Uveče smo krenuli za Papkov Dol sa članovima PK za Bosnu i Hercegovinu.

20. maj, četvrtak — Papkov Dol. U toku je borba 3. i 5. bataljona 2. proleterske brigade sa Nemcima koji nastupaju od pravca Foče grebenom uz desnu obalu Drine.

Majevička brigada je na Bakiću i Kumiću. Tamo se upućuju, kako pristižu, i jedinice 6. bosanske brigade.

Uveče je stigao izveštaj od Luna u kome javlja da su se oba bataljona 2. proleterske brigade povukla ka Šćepan-polju i Zlatnom boru. Krcun odlazi za Šćepan-polje da sačeka dolazak ova dva bataljona iz Crne Gore.

21. maj, petak — Papkov Dol — Čelebić. Nemci tuku bacačima i haubicama Šćepan-polje, a njihova ga avijacija bombarduje. Jutros su Majevička i 6. bosanska brigada uspele da zadrže Bakić i Kumić pod navalom Nemaca. Međutim, nešto kasnije neprijatelj je osvojio ove dominantne položaje i preko Zavajita nastupa u pravcu Čelebića.

Uputio sam kurire u sretanje jedinicama 1. proleterske brigade, sa molbom da usiljenim maršem pohitaju u pomoć Majevičkoj i 6. bosanskoj brigadi. I Vrhovni štab sam obavestio o novonastaloj situaciji.

Obe naše brigade i dalje se povlače. Majevička na pravcu Papkovog Dola, a 6. bosanska ka Čelebiću.

Zabrinut razvojem situacije na bojištu, a bez ikakve rezerve sa kojom bi zaustavili nadiranje Nemaca, pozvah kurira Prla,[6] te sa njim kretoh u pravcu sela Rijeka kako bi sa nekog uzvišenja osmotrili dolazak jedinica 1. proleterske.

Nismo daleko odmakli od Čelebića, kada smo se iza jednog zavoja na stazi našli iza leđa jednom nemačkom vojniku. Bio je sasvim niskog rasta i sa šlemom na glavi. Koračao je polako sa puškom o ramenu. Prle mu priskoči i smače pušku s ramena, psujući sve na svetu. Iznenađen i zaprepašćen Nemac sam podiže ruke. Pri sebi je imao samo nemačku bombu sa drškom i nešto municije u torbici.

Izbismo na jednu čistinu, s čije leve strane beše šumarak, a sa desne jedno brdašce. Nemac je koračao ispred nas, dok smo se mi obazirali na sve strane očekujući iznenađenja. Po hodu zarobljenog zaključismo da je izgleda pokvario stomak, te je izostao iza svoje izviđačke patrole, koja se prebacila u našu pozadinu.

Pošto nikakvu našu kolonu ne osmotrismo, vratili smo se brzo na Čelebić, sa čijih padina kroz dogled posmatramo ratište. Nemci u Borju zarobiše komoru nekog bataljona, koju verovatno niko nije obavestio o nastupanju neprijatelja i zapališe nekoliko kuća iz kojih je pucano od strane iznenađenih komordžija.

Sa ovim prodorom Nemaca bio je ugrožen i most na Uzlupu. U tako mučnoj i teškoj situaciji stiže 1. bataljon 1. proleterske brigade sa Milojem.[7] Posle kratkog upoznavanja sa situacijom, koja je odavde bila pregledna i jasna, a naročito kad borci 1. proleterske saznadoše da je zarobljena komora jednog bataljona 6. bosanske brigade, odmah se pošlo ka Borju.

---

[6] Prvoslav Zlatić Prle, stupio je kao dečak u čačanski partizanski odred »Dragiša Mišović« iz koga se oformio 2. bataljon 2. proleterske brigade. Kao vrlo hrabar omladinac postao je kurir štaba brigade.

[7] Miloje Milojević, zamenik komandanta 1. proleterske brigade.

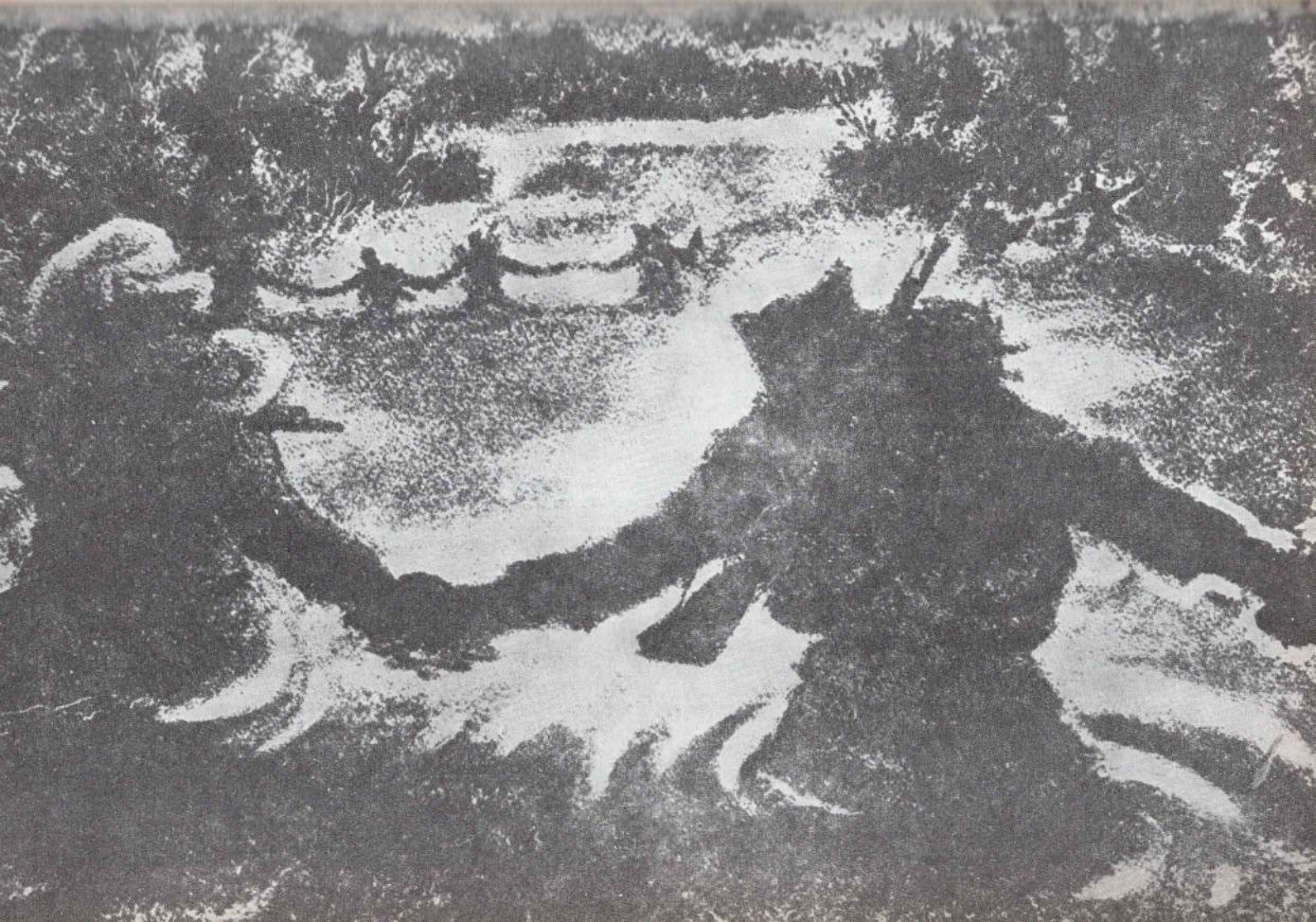

Marijan Detoni: PRELAZ PREKO REKE BOSNE (monotipija)

U prvi sumrak Nemci su potisnuti i oslobođena je komora. Zbog iznenadnog protivnapada na selo Borje, nastalo je povlačenje i druge nemačke kolone koja je krenula ka Čelebiću.

Lune me obaveštava da su porušili most na Šćepan-polju.

22. maj, subota — Čelebić. U toku noći su pohvatane veze sa svim jedinicama i zakazan protivnapad na neprijatelja za tri časa izjutra. Pristigao je još jedan bataljon 1. proleterske brigade.

Nemci su organizovali svoje položaje između Borja i Zavajita. Naš napad je počeo u zakazano vreme i Nemci su potisnuti do sela Zavajita. Zaplenjen je jedan brdski top sa nešto granata i druge municije, i nešto ostale ratne opreme. Neprijatelj je pretrpeo prilične gubitke po šumarcima koje su vešto opkoljavali borci 1. proleterske. Za njima nisu zaostajali ni borci Majevičke i 6. bosanske brigade. Odrobljavanje zarobljene komore u Borju delovalo je kao melem na duše boraca obe bosanske brigade, te su se trudili svim silama da ne zaostanu iza proletera.

Krcun i Lune me obaveštavaju da su naša dva bataljona stigla tek na Rudine (Piva). Odmah produžavaju za Šćepan-polje, a zatim će prema najnovijem naređenju Vrhovnog štaba krenuti za Vučevo. U toku dana su neprijateljska avijacija i artiljerija bombardovali most na Pivi, kod Kruševa. Prema ispoljenoj tendenciji očigledno je da neprijatelj želi da nas nabije na besputni i ograničeni prostor između Pive i Tare te da nas iznuri glađu i uništi.

23. maj, nedelja — koliba u šumi između Čelebića i Zavajita. Sinoć je održan sastanak sa štabom 1. proleterske divizije na kome su bili svi komandanti i komesari brigada. Razmotrena je situacija i stanje jedinica. Odlučeno je da se u toku današnjeg dana jedinice odmore i nahrane jer su iznurene borbama i dugim marševima, a da se opšti protivnapad izvrši sutradan pre podne uz podršku artiljerije i bacača.

Dosadašnji položaji oko Zavajita su zadržani uz intenzivna izviđanja nemačkih položaja i sa uznemiravanjem neprijatelja.

24. maj, ponedeljak — položaj u šumi, između Čelebića i Zavajita. Naš opšti protivnapad započeo je u 11 časova. U napadu su učestvovale 1. proleterska, 3. krajiška, 6. bosanska i Majevička brigada. Nemci se povlače uz velike gubitke, ali i dalje daju žilav otpor. Sve nam jedinice dostavljaju zaplenjena neprijateljska dokumenta. Toga ima dosta. Skoro kod svakog poginulog Nemca pronađene su naredbe, zapovesti i uputstva kako da se i po čemu raspoznaju četnici od partizana. Podaci o četničkim jedinicama i grupacijama su sređeni i odštampani

u posebnom biltenu. Očito je da je neprijateljska ofanziva brižljivo pripremana. Neprijatelj je zaposeo Crnu Goru, a naročito sve garnizone oko teritorije gde se nalaze jedinice naše vojske sa Vrhovnim štabom, kao npr: Foču, Pljevlja, Nikšić, Gacko, Kalinovik. Verovatno je da će i iz svih ovih garnizona krenuti u pogodnom momentu kao što je ovo sad učinio od Foče. O svemu ovome sam razgovarao sa Kočom [8].

Čitav dan krklja po šumama kao u kazanu. U najvećoj su upotrebi »šarci« i bombe. Postepeno se pomeramo za vatrenom linijom i iznenađuju nas dugi rafali iz redova naših jedinica. To naši mitraljesci čiste šipražja u koja su se zavukle pojedine grupe Nemaca, dajući oduška svom gnevu kroz duge rafale upućene neprijatelju. Na celom frontu sve se naše jedinice junački bore.

Izgleda da su Nemci dobili pojačanje od Foče. Pred sumrak pružaju sve jači otpor i prelaze u protivnapad.

DRUGI ZADATAK DRINSKE GRUPE BRIGADA

25. maj, utorak — Šćepan-polje. Do ponoći sam ostao sa Kočom i drugovima iz štaba 1. proleterske divizije. Prema naređenju Vrhovnog štaba, čitava Drinska grupa brigada treba da krene ka Vučevu, a 1. proleterska divizija da ostane prema ovoj nemačkoj grupaciji oko Zavajita. Zato sam posle ponoći krenuo za Šćepan-polje.

Iako sam naredio Lunu, da se most preko Tare na Uzlupu dobro čuva, niko nas nije zaustavio kada smo naišli. To je jedini viseći most preko koga bi morala preći 1. proleterska divizija i druge jedinice, ukoliko Nemci navale sa jačim snagama od Foče. Jedva smo uspeli da pronađemo, u ostacima neke male vodenice na levoj obali reke, dva zaspala borca koji nam nisu umeli kazati ni kojoj jedinici pripadaju. O ovome i o situaciji prema Zavajitu obavestio sam Krcuna i Luna po kuriru iz Lijećevine, zadržavajući se u komandi mesta radi obezbeđenja mosta na Uzlupu.

Uveče sam našao Krcuna i Luna poviše samog Šćepan-polja, ispod razvalina nekog starog grada. 4. bataljon naše brigade izveštava da su se Nemci povukli sa Huma (preko puta Šćepan-polja, na desnoj obali Drine). Pored toga, isti bataljon izveštava da je ranjen jedan drug iz patrole, blizu ušća Sutjeske u Drinu. Patrola je išla niz levu obalu Drine i sukobila se sa Nemcima. Tako je započelo vršljanje Nemaca i na levoj obali Drine. Zato nestrpljivo očekujemo naređenje za pokret na Vučevo.

[8] Koča Popović, komandant 1. proleterske divizije.

Stiže kurir iz 1. proleterske brigade, čiji nas štab obaveštava o ishodu jučerašnje borbe oko Zavajita. Samo na njihovom sektoru pronašli su na terenu oko 200 poginulih Nemaca.

Održali smo sastanak štaba brigade i posle svestrane diskusije o situaciji i stanju naših jedinica, usvojen je moj predlog da se zatraži odobrenje od Vrhovnog štaba za rasformiranje 5. bataljona,[9] sa kojim bismo popunili ostale bataljone, čije se brojno stanje smanjilo.

27. maj, sreda — pokret ka Vučevu. Naš 2. bataljon je prvi krenuo za Vučevo. Za njim postepeno kreću i ostale jedinice brigade.

Nemačka grupacija od Zavajita ispoljava i dalje jak pritisak na jedinice 1. proleterske divizije. Borba je stalno u toku, i ukoliko se ne penjemo naviše sve se bolje čuje. Majevička brigada je već u pokretu ka Šćepan-polju. Na njemu će se zadržati do stizanja 6. bosanske, a onda će produžiti za nama na Vučevo.

Kiša pada, te je usporeno penjanje uz blatne i klizave strmine Vučeva. Na nekoliko mesta iznenađeni smo leševima pokraj staze kojom se penjemo, jer nijedna druga jedinica naše vojske ranije nije trebalo da prođe ovim pravcem, osim jedinica naše brigade. Posle brižljivijeg pregleda na nekoliko mesta i van staze, gde su potočići počeli da zatrpavaju pojedine leševe, utvrdili smo da se radi o tifusarima, koji su se ranijih dana verovatno izdvojili iz njihove kolone u potrazi za hranom. Njihovi iznureni organizmi nisu mogli izdržati naporno penjanje uz Vučevo, te su poumirali na stazi i oko nje. Naredili smo bataljonu iza nas da se ovi bezimeni borci pokopaju. Ponovo nam je iskrsla vizija kolone tifusara koja se polagano pela ka Rudinama (Crna Gora), kada smo nedavno pored puta nailazili na preminule u sedećem stavu, kao da su zaspali.

Veliki uspon uz Vučevo teško se savlađuje. Sve jedinice su se, ovih dana, slabo hranile, naročito ove koje su došle iz Crne Gore.

Na Vučevu nas dočekuje i sneg koji se još sav nije otopio. Kod neke kolibe naiđosmo na jednog seljaka, od koga nismo mogli ništa saznati. Čak nije znao, ili nije hteo reći, da li je prošao naš 2. bataljon. Čuvao je petnaestak ovaca i nepoverljivo nas je posmatrao. Jedino nam reče da katun Duži, koji

[9] 5. bataljon 2. proleterske brigade formiran je prošle 1942. godine na Livanjskom polju od boraca koji su bili u četničkim jedinicama oko Gračaca. Komandni kadar, za ovaj bataljon, dala su ostala četiri bataljona. Tokom vremena i borci ovog bataljona postali su proleteri, boreći se junački i ne štedeći svoje živote.

je bio cilj današnjeg našeg pokreta, nije daleko. Međutim, i bez njegovog kazivanja, jasno se video utabani trag našeg 2. bataljona.

Valovita i pretežno gola visoravan Vučeva, sa hladnoćom i vetrovima, pružala se ispred nas. Daleko na njenim krajevima prema Drini i Sutjesci nazirale su se šume.

Stigli smo u katun Duži gde postoje samo dve kolibe. Uskoro nas pronađe kurir 2. bataljona sa izveštajem. Kad su izašli na Vučevo krenuli su u pravcu njegovog dela koji je iznad ušća Sutjeske u Drinu. Naišli su na jednu nemačku jedinicu, te se razvila kratka borba u susretu, iz koje su se Nemci izvukli bežeći. Spontani juriš 2. bataljona nije dozvolio neprijatelju da organizuje bilo kakav otpor. Svakom je borcu bilo jasno od kakvog je značaja Vučevo za nas, te su pripreme i puna obaveštenja jedinica, još na Šćepan-polju, dale prve rezultate. Vučevo je moralo biti samo u našim rukama, jer je na kraju jedne poruke sa potpisom vrhovnog komandanta stajalo: »Vučevo zadržati u našim rukama po svaku cenu«. Drugi bataljon se nalazi u katunu Koritnik i kontroliše staze iz doline Drine i Sutjeske, koje izlaze na ovu visoravan.

Kod nas smo zadržali samo 5. bataljon, a ostale su jedinice produžile do prvih šuma u pravcu Sutjeske gde će zanoćiti. Kolone su se razvukle zbog napornog penjanja. Brigadna intendantura se zaustavila kod kolibe pri samom izlasku na Vučevo i iskuplja stoku koja se sporo kretala uzbrdicom ili je popadala od umora. Sena nema ni trunke, a zakržljale trave sasvim malo, ukoliko nije pokrivena snegom. Izgledalo nam je kao da smo se popeli na »krov sveta«. Za razliku od Šćepan-polja, divljina i pustoš Vučeva deluje zastrašujuće, a naročito katun Duži i njegova okolina, koja je bez i jednog drveta. Odavde se postepeno uzdiže planina Maglić, čiji su vrhovi okruženi maglama.

28. maj, četvrtak — katun Duži. Dobili smo saglasnost o rasformiranju našeg 5. bataljona. Komandni kadar smo vratili u bataljone iz kojih je uzet. Neke smo izmene učinili i u zastavnoj desetini. Borce smo podelili po bataljonima. Gusta magla, koja se nije dizala do oko deset časova, omogućila nam je da nesmetano obavimo i ovaj posao i da drugove uputimo u jedinice. Tako smo na katunu Duži ostali Krcun i ja sa zastavnom desetinom i kuririma.

Sa prvim jedinicama Majevičke brigade stiže nam obaveštenje i naređenje od Vrhovnog štaba: da se sve naše jedinice iz Sandžaka, zbog jakog neprijateljskog pritiska, prebacuju na levu obalu Tare i postepeno kreću u pravcu Vučeva; da se sa Majevičkom i 6. bosanskom, po svaku cenu, održi Vučevo

i suzbije svaki pokušaj penjanja Nemaca; i da se bataljoni 2. proleterske spuste u dolinu Sutjeske i stalno patroliraju u pravcima Suhe, Gornjih Bara i Vrbnice.

Pristigle jedinice Majevičke brigade uputili smo u katun Koritnik, da bismo smenili 2. bataljon 2. proleterske brigade, kojeg bi, takođe, trebalo uputiti u dolinu Sutjeske.

29. maj, petak — Vučevo, katun Duži. Bataljoni Majevičke brigade iznad Sutjeske, kod katuna Koritnik, iznenađeni od Nemaca pod borbom odstupaju. U pomoć im je pritekao 2. bataljon 2. proleterske brigade. Uspeli su da u protivnapadu zadrže napredovanje Nemaca u pravcu našeg katuna. Posle izvesnog zatišja borba je ponova počela da se razgara. Po njenom toku i po vršljanju delova naših jedinica na krajevima šuma, odakle se nastavlja čistina u našem pravcu, zaključismo da se radi o ponovnom napadu Nemaca. To nam potvrdi i kurir iz 2. bataljona 2. proleterske. Traže hitno pojačanje kako bi neprijatelja onemogućili da ih izbaci iz šume na čistinu. Nemcima su pristigla pojačanja iz doline Sutjeske i silovito navaljuju.

Tek što smo saslušali ovog kurira, kad banu patrola 1. proleterske brigade radi uspostavljanja veze sa nama. Obavestiše nas da se njihovi bataljoni penju uz Vučevo sa krajnjim naporima. Od Zavajita su bili u danonoćnim borbama sa Nemcima da bi obezbedili prelazak dela Centralne bolnice i drugih jedinica na levu obalu Tare preko Uzlupa. Bez odmora su krenuli za Vučevo po hitnom naređenju Vrhovnog štaba. Drugovi iz patrole ne veruju da će skoro izaći i jedan bataljon na Vučevo. Sve od umora leži i spava na strmim padinama Vučeva.

Uputili smo naše kurire da pronađu štab 1. proleterske brigade i da ga obaveste o izlasku Nemaca na Vučevo, a i zamolili smo ih, da se što pre ispnu sa bataljonima.

Jedan od kurira se povratio da nas obavesti o izlasku jednog bataljona na Vučevo. Po njegovom mišljenju, ovaj bataljon neće moći za duže krenuti u pomoć, jer je sve premoreno i svi spavaju pored staze kao da su pobijeni.

Po žestini borbe koja se vodila, moralo se nešto preduzimati. Krenuo sam na ivicu platoa ka zaspalom bataljonu. Grupe boraca su se šćućurile pod šatorska krila, neki su spavali u sedećem položaju i leđima naslonjeni jedni na druge da bi se još bolje zagrejali. Pojedine grupice su se smestile po malim vrtačama i spavale na snegu kao na nekom dušeku. Mnoge nismo uspeli da probudimo. Poneki bi nas tupo pogledao, neshvatajući šta ga pitamo. Napokon nabasah na Miloja Milojevića koji je sa komandantom i komesarom bataljona sedeći dremuckao.

Slušali su me sanjivo, mrzovoljno i pognutih glava. Najzad kad me razumedoše, krenusmo na mučan posao da budimo iscrpene i premorene borce. Više od polovine kolone smo drmusali i prošli, a rezultat je bio nikakav — sve je opet iza nas zaspalo. Miloje, komandant i komesar bataljona sedoše da se malo odmore, a ja sa kurirom kretoh ka ivici strmine, odakle počeše da se pomaljaju i drugi borci. Među prvima primetih Plavog [10]. Tako udruženim snagama krenusmo u ponovno buđenje premorenih boraca. Posle dosta muka, bataljon je bio na nogama i onako polurazbuđen krenuo u pravcu pucnjave koja je jenjavala. Borcima koji su izlazili iz klisure Pive ne dadosmo da posedaju, te se i oni nadovezaše na kolonu koja je polako odmicala. Plavi me obavesti da za njima ide 6. bosanska brigada.

Kurir otrča da obavesti štab Majevičke brigade i 2. bataljon 2. proleterske o pristizanju pomoći i sa naređenjem da se Nemci moraju zbaciti sa Vučeva.

Kad su Majevičani i borci 2. bataljona 2. proleterske ugledali primicanje kolone bataljona 1. proleterske, ne čekajući je krenuli su u juriš. Odjednom su se dremljivi borci 1. proleterske pretvorili u ljute risove i tako udruženim snagama, iz juriša u juriš, nisu dozvolili Nemcima da se zaustave ni na jednom položaju. Poslednji i neodoljivi juriš naterao je Nemce da zajedno sa svojom komorom skaču niz okomite litice Stožera i Koritnika (kota 1450).

Na poprištu borbe pronađen je veći broj poginulih i ranjenih Nemaca, sa nešto municije, hrane i ostale opreme.

TREĆI ZADATAK DRINSKE GRUPE

30. maj, subota — katun Duži. Od Vrhovnog štaba stiže radiogram »Ovladati dolinom Sutjeske i zatvoriti je od pravca Čemerna (od pravca Gackog)«. U vezi sa ovim uputili smo kurira 2. bataljona 2. proleterske sa naređenjem da krene za dolinu Sutjeske i da uhvati vezu sa Lunom i ostalim jedinicama brigade, koje su i dosad obavljale ovaj zadatak.

Sa štabom 1. proleterske brigade sporazumeli smo se da privremeno ostave njihov 3. bataljon radi sigurnije odbrane Vučeva. 6. bosanska brigada se nalazi više Ćureva i zatvara izlazak na Vučevo iz doline Sutjeske. Majevička je na Koritniku.

Posle jučerašnje pogibije svoje jedinice na Koritniku, nemačka komanda je poželela da bar drugim sredstvima vrati

[10] Mijalko Todorović, politkomesar 1. proleterske brigade.

naneti udar, te su njihove haubice započele da tuku i katun Duži. Pošto nismo imali bolji zaklon od ovih debelih brvana kolibe, to smo ostali u njoj. Kad se magla podigla naiđoše nemački avioni bacajući bombe po katunu. Srećom, kolibu ne pogodiše. Izbombardovaše i katun Koritnik. Kod nas je ranjen samo Miodrag Avramović Žiko, koji se našao van kolibe. Još nekoliko puta, u toku dana, nailazili su avioni, ali kako nisu nikoga primećivali bacili bi po nekoliko bombi, malo mitraljirali i odlazili dalje.

Na prelazu za dolinu Sutjeske, štab 2. bataljona naše brigade informisao nas je podrobnije o jučerašnjoj borbi sa Nemcima. Jutros su se njihove patrole spuštale niz stenovite litice Stožera i Koritnika i s teškom mukom dolazile do tovara i ostale opreme koja se nalazila na polomljenim konjima i kod poginulih nemačkih vojnika.

Po podne štab 6. bosanske brigade javlja da se Nemci iz Ćureva podvlače pod položaje brigade. Predlažu da se kod njih održi sastanak, na kome bi bio i štab Majevičke brigade kako bi se dogovorili o preduzimanju zajedničkog napada na neprijatelja u Ćurevu. Sastanak je održan večeras, a napad je zakazan za 3 časa sutra izjutra.

31. maj, nedelja — katun Duži. Dva bataljona 6. bosanske brigade napala su na Ćurevo. Majevičani su zakasnili i nisu učestvovali u napadu. Nemci su bili iznenađeni i nisu stigli da organizuju otpor pred silovitim jurišom Bosanaca. 1. bataljon 6. brigade, goneći neprijatelja, pregazio je Sutjesku jurišajući i dalje na kuće gde su Nemci već organizovali odbranu. U nedostatku snaga i bez podrške sa desne obale reke, bataljon se pod neprijateljskom vatrom morao povući pretrpevši gubitke, kako u mrtvim tako i ranjenim borcima. Među mrtvim su i dva druga koja su se utopila u virovima Sutjeske.

Uspeh bi bio iznad očekivanja, da Majevičani nisu zakasnili, pa i bez njih, samo da 1. bataljon u oduševljenju nije pregazio Sutjesku, jer dotle u oba bataljona nije bilo ni mrtvih ni ranjenih boraca.

Pobijeno je i zarobljeno dosta Nemaca, a prilično je i ranjeno. Zarobljenici tvrde da nisu »čisti« Nemci, već Austrijanci, Poljaci i drugi... Kukaju i mole da im se život oprosti.

Danas je Četa pratećih oruđa zaklala mazgu. Hrane nema. Konji takođe gladuju. Pogrešili smo što smo i danas ostali na ovom katunu. Avijacija je aktivna i ne štede bombe u pokušajima da pogode ove dve kolibe.

1. juni, ponedeljak — katun Suha gora. Prešli smo u katun Suhu goru. Neprijateljski avioni stalno nadleću i bombarduju. Da nismo napustili katun Duži rđavo bi se proveli, jer

su obe kolibe pogođene, a sav uži prostor izbombardovan. To je isto zadesilo katun Koritnik, a stalno se bombarduju i položaji 6. bosanske iznad Sutjeske i mitraljiraju okolne šume.

Bataljon 1. proleterske, kojega smo ostavili na Vučevu pre dva dana, otišao je u Suhu (dolina Sutjeske) da smeni 1. bataljon 2. proleterske brigade kojeg upućujemo Lunetu radi napada na Košur već zauzetog od Nemaca. 2. bataljon 2. proleterske, koji je sa 3. bataljonom bio na Košuru i oko njega, otišao je na Gornje Bare. 4. bataljon 2. proleterske brigade zauzeo je na juriš Borovno (severoistočno od Tjentišta — kota 819). Obe čete ovog bataljona uletele su među Nemce, te se borba pretežno vodila kundacima i noževima.

Dok je ovih dana bio u Suhoj, 1. bataljon 2. proleterske brigade je u dva maha sačekao prolazeće nemačke kolone koje su dolazile od Čemerna. Za prvu kolonu je zaseda zakasnila, te je promakla skoro nekažnjeno. Prilikom dočeka druge kolone, iako je zaseda bila dubinski postavljena i u zaklonima, strpljenje je izdalo pred očiglednim uspehom. Prerano ispaljeni hitac, dok još sva kolona nije ušla u zasedu, a zatim napuštanje zaklona i nepotrebni juriš na nemačku prethodnicu, upozorilo je glavninu nemačke kolone na opasnost koja joj preti. Kako su nam pričali drugovi iz zasede, prizor je bio retko izazivajući pred napetim puškama i puškomitraljezima. Najpre je naišlo nekoliko Nemaca, lagano i sasvim oprezno razgledajući na sve strane. Zatim je naišao jedan nemački oficir sa podoficirom i vojnikom, i tek što su ušli u zasedu — zaustavili su se. Naočigled zasede oficir je izvadio sekciju i mirno je razgledao, pokazujući dalji pravac njihovog kretanja niz korito reke. Najzad su pogledali u visove i litice koje su se nadnele nad klisurom. Uto je pristigao ostali deo prethodnice, te je borba započela.

Bilo je pobijenih i ranjenih Nemaca. Zapljenjena su: 1 »šarac«, 2 automata, nešto municije i druge opreme, a mogla je biti zarobljena i čitava komora. Ovako se jedan deo nemačke kolone izvukao niz Sutjesku, a drugi se vratio ka Čemernu.

Od naših je ranjen u petu komandant bataljona Milenko Nikitović, kao i još nekoliko boraca.

2. juni, utorak — u pokretu. Majevička brigada je trebalo da siđe preko Mrkalja i Borovna na Tjentište, da uhvati vezu sa Lunetom i da, smenjujući dva bataljona 2. proleterske brigade, koji su imali da prodiru dalje ka Vrbnici, održi Košur u svojim rukama. I 6. bosanska brigada je, takođe, dobila potrebna naređenja i uputstva za prelazak Sutjeske i odlazak na Košur.

Tako smo i mi krenuli sa katuna Suha gora ka dolini Sutjeske. Nas nekoliko poprilično smo izmakli ispred štapske ko-

lone, misleći da je neka jedinica Majevičke brigade već stigla u Borovno. Sunce je prosijavalo i bilo je prilično toplo, pa kad smo izbili iznad jednog proplanka opkoljenog šumom ugledasmo vojsku koja se odmarala. Seli smo i mi da se odmorimo i da pričekamo našu kolonu. U prvi mah na odelo nismo ni obraćali pažnju, jer su se mnogi borci naše vojske snabdeli nemačkom uniformom i čizmama. Neki su leškarili kao da su na izletu, dok su drugi švrljali raskopčanih bluza i gologlavi. Oružje je bilo razbacano oko grupica, bez nekog naročitog reda. Malo nas je začudio mir koji je vladao u udolici, nasuprot običaju u našim jedinicama, gde se uvek bar pričalo, ako ne galamilo. Posmatrajući ih trgao nas je malo glasniji nemački razgovor na ivici šume, nedaleko od nas.

Vratismo se u susret našoj koloni, i skrenusmo je malo unatrag u pravcu Dragoš-sedla. Zaustavili smo se u šumi pored utabane staze kojom su silazile sve jedinice u dolinu Sutjeske. Odavde smo uputili kurire 6. bosanskoj sa upozorenjem na opreznost u pokretu, i Lunu da zna gde smo. U potrazi za Majevičkom brigadom poslali smo jaču patrolu.

Jedna od patrola, koja je krstarila oko nas, uhvatila je vezu sa dva bataljona 1. proleterske brigade i bila u štabu brigade, obaveštavajući ih o Nemcima u blizini Borovna. Štab 1. proleterske predlaže da sa svoja dva bataljona napadne ovu nemačku grupu, samo traže od nas nekoliko boraca koji poznaju prilaze i mesto gde smo videli danas neprijatelja. Napad bi započeo sutra u zoru.

3. juni, sreda — u blizini Borovna. Jedna četa 2. proleterske, koja je sa nama, učestvovala je u napadu na Nemce. Štab 1. proleterske nas je izvestio da su se Nemci posle borbe izgleda povukli sa Borovna. Zaplenjeno je 5 »šaraca« i nešto municije. Neprijatelj je pretrpeo gubitke. Tako se isplatila jučerašnja naša opreznost.

Naše jedinice su imale nekoliko ranjenih.

Prvi i dve čete 4. bataljona 2. proleterske brigade napadali su prošle noći Košur (kota 787), gde su Nemci već iskopali rovove i uporno ga branili. Borba je bila žestoka, uz nekoliko uzastopnih juriša naših jedinica. Imali smo 9 mrtvih i 15 ranjenih drugova.

Hrane i soli nestaje. Danas smo jeli samo kuvano konjsko meso, bez soli. Čorbu nismo mogli piti, jer je neprijatna bez soli.

4. juni, četvrtak — na desnoj obali Sutjeske. Poslednji delovi 6. bosanske brigade prošli su pored nas i otišli na položaje prema Košuru (leva obala Sutjeske).

Treći bataljon 2. proleterske se javlja iz Vrbnice gde ga je Lune uputio. U Vrbnici nema neprijatelja, a ono malo stanovnika razbežalo se po šumama.

Za razliku od prethodnih, ceo dan je protekao u tišini i bez promena. Neprijateljski bombarderi nas nisu nadletali, sem poneki izviđač koji je izgleda utvrđivao i proveravao pozicije nemačkih jedinica.

5. juni, petak — na desnoj obali Sutjeske. Izgleda da su 3. krajiška i delovi 1. proleterske očistili i Mrkalje od Nemaca. Samo su nas kratko obavestili da napadaju Popov Most (dolina Sutjeske).

U toku protekle noći ponovljen je napad na Košur uz učešće dva bataljona 6. bosanske brigade. Međutim, iako su naše jedinice zauzele prve rovove i bunkere, morali su ih napustiti pred stalnim protivnapadima Nemaca i uz podršku uraganske vatre iz svih njihovih oruđa. Od pretprošle noći do sinoćnjeg napada naših jedinica Nemci su vrh Košura pretvorili u solidno utvrđenje. Pored rovova koje su naši osvajali u ranijem napadu, ove noći su naišli na bunkere od balvana i prepreke od oborenih stabala. Ponegde su borci nailazili i na bodljikavu žicu ispred bunkera. Košur je, ionako zaobljen, te su Nemci napravili prstenasto utvrđenje oko njegovog vrha. Po svemu sudeći, izgleda da su se rešili da ga po svaku cenu održe u svojim rukama. To potvrđuje i izveštaj jedne desetine, koja se u toku borbe, zaobilazno spustila u suprotno podnožje Košura. Ova desetina je prošlih dana otkrila na istom mestu nemački logor koji je tad bio pun vojske i komore. Ove noći je zatekla samo kuvare kod kazana i konje pod nastrešnicama od kresanih grana. Ostali Nemci su bili u borbi na Košuru. I kuvare i konje su pobili, sem nekoliko konja na koje su imali nameru da natovare municiju. Međutim, taj im je posao pokvarila neka nemačka patrola, koja je verovatno došla od druge neke nemačke jedinice radi veze sa ovom na Košuru. Tako je ostao veliki i dragocen plen opet u rukama neprijatelja. Takav je otprilike, bio zvaničan izveštaj te naše desetine.

Kasnije su, o ovom poduhvatu, među borcima kolale druge priče, na primer: da su se svi iz desetine dobro najeli i u torbe i džepove, pored municije, natrpali cigareta i čokolade, a da je vatra ispod jednog kazana zahvatila spuštenu torbu punu municije i izazvala eksploziju, te je došlo do pojedinačnog povlačenja rasturene desetine, koja je tumarala po nemačkom logoru.

Bilo kako bilo, možda ima nešto istine i u ovoj drugoj verziji, ali smo u poslednje vreme primetili da jedinice ne prijavljuju sve zaplenjene količine municije i ostali ratni plen.

Zaplenjena hrana se ne pominje više u izveštajima, pa čak ni gubici neprijatelja. Hrane je u svim jedinicama nestalo. Jede se samo konjsko meso, bez soli. Pored municije, oružja, odeće i obuće, sada su nemačke jedinice jedini izvori i za snabdevanje hranom.

Razgovarajući o preksinoćnim našim gubicima na Košuru, kao i o sinoćnjem neuspelom napadu saznali smo da je Lune zaboravio Četu pratećih oruđa na Dragoš-sedlu. Zbog slabije pokretljivosti ove čete i zbog protivtenkovskog topa — ljubimca brigade — preterano se, u izvesnim situacijama, čuvala ova četa. Poslao sam kurira do njene komande da odmah dođe do nas, zajedno sa brigadnom bolnicom i intendanturom.

Krcun odlazi ka Lunu, a ja ću sutra sa svim ostalim delovima 2. proleterske brigade.

ČETVRTI ZADATAK DRINSKE GRUPE

6. juni, subota — pokret ka Tjentištu i Milinkladama. Prema dobijenom naređenju od Vrhovnog štaba, Košur bi trebalo osvojiti od Nemaca i po svaku cenu držati stazu pored njega, jer je to jedini prolaz za sve jedinice naše vojske u pravcu Lučkih koliba. Zato sam i ja krenuo tamo.

Kad smo prelazili Sutjesku, stiže obaveštenje od neke jedinice 1. proleterske brigade da su Nemci opet na Borovnu. Zbog ove vesti i zbog bolnica i komora 6. bosanske i Majevičke brigade na koje sam naišao, zadržao sam se na Tjentištu, jer ako su Nemci na Borovnu ništa ih ne sprečava da se »prošetaju« i dovde. Sve se ovde izmešalo kao u »Nojevom kovčegu« sa još nekim delovima drugih brigada. Kuva se konjsko meso pored same Sutjeske i pokraj puta, kojim povremeno — kao juče, naiđe i neka veća nemačka jedinica. To se dogodilo jednom bataljonu 2. dalmatinske brigade. Iako se u Suhoj nalaze jedinice 1. proleterske, iz tog pravca je došla jedna veća nemačka kolona i potpuno neočekivano iznenadila Dalmatince. Na ovom šumovitom bojištu moguća su svakakva iznenađenja.

Niko iz izmešanih jedinica na Tjentištu, nije mi znao reći, kud su krenuli, niti gde im se nalaze ostale jedinice. Pored komordžija, većinom su lakše ranjeni i bolesni, a i oni koji to nisu — potpuno su bili iznureni i ljutito su me posmatrali, ne progovarajući ni reči. Posle tifusara sa Šćepan-polja, ovo je drugi put da naiđemo na potpuno apatične borce kojih se, ama baš ništa, nije ticalo.

Poslao sam kurire do Krcuna i Luna, da pošalju nekoga iz 6. bosanske i Majevičke brigade radi sređivanja ovih delova i njihovog uklanjanja iz ove doline.

Uskoro naiđe nekoliko neprijateljskih aviona, koji kao usput pobacaše nekoliko bombi i prosuše nekoliko rafala po ovoj gužvi. Nekim slučajem niko ne pogibe, ali se poveća broj ranjenih od gelera, kamenja i mitraljeskih zrna. Interesantno, niko nije pokušao da nađe neki zaklon ili da bar prilegne. Većina je ostala onako kako se zatekla, sem što su pojedinci ravnodušnim pogledom pratili let aviona. Posmatrao sam jednog kuvara kako hladnokrvno meša kazan, dok su nedaleko od njega eksplodirale bombe.

Naiđoše kuriri 2. dalmatinske brigade sa Bara. Tamo nisu zatekli 2. bataljon 2. proleterske brigade, koga je trebalo da smene. Bataljon je bio, ali je negde otišao.

Predveče stigoše Krcun i Lune. Za 2. bataljon rekoše da je samovoljno napustio Bare i otišao za Vrbnicu, misleći da će tamo naći hrane.

Uz pomoć drugova iz 6. bosanske i Majevičke brigade pokrenusmo sve razasute delove raznih jedinica sa Tjentišta. U toku noći prolazimo pored Košura, a za nama i delovi 1. proleterske brigade, koji treba da produže za Lučke kolibe.

7. *juni, nedelja* — *Milinklade.* Na Boščija-glavi čuje se teški mitraljez (kota 1710). Nešto kasnije, 2. dalmatinska izveštava da su Nemci zauzeli Boščija-glavu i Gornje Bare. Oni i dalje drže položaje prema neprijatelju.

Preko dana Nemci vrše napade na 1. i 4. bataljon 2. proleterske brigade, u težnji da zauzmu stazu kojom prolaze sve naše jedinice. Svi napadi su odbijeni uz neprijateljske dubitke. Zaplenjen je jedan teški mitraljez i nešto municije.

Neprijateljska avijacija žestoko bombarduje stazu koju su utabale i proširile mnoge jedinice i komore, te je postala sasvim uočljiva i za lošeg avijatičara. Pored staze bombarduje se ceo šumski pojas sa obe njene strane, kao i greben koji se pruža ka Barama.

Prema svim ovim koordiniranim napadima, izgleda da nemačka komanda upire sve snage da ovde zatvori obruč oko naših jedinica.

Do početka bombardovanja, štab nam se nalazio pokraj staze, odakle smo osmatrali prolazak drugih jedinica, obaveštavali komandante i komesare i ubrzavali pokrete preko ovog osetljivog grebena. Sa početkom bombardovanja, sklonili smo se na okomite stene koje su se nadnele nad dubodolinu potoka Hrčavke. Dok su kuriri dremali, Krcun i ja smo osmatrali niz dolinu, suncem obasjane vertikalne litice koje su se spuštale ka potoku. Na oko dvesta metara vazdušne linije, primetili smo nekoliko nemačkih vojnika na vrhu jedne velike stene. Kad bolje osmotrismo dogledima, ugledali smo još nekoliko, a zatim

i stepenice od užadi po kojima se jedan Nemac spuštao niza stenu ka potoku. Po opremi, zaključili smo da se radi o nekoj nemačkoj planinskoj jedinici, koja pokušava da siđe u dolinu Hrčavke, verovatno radi izviđanja, diverzija ili napada na naše kolone koje su se kretale ka Lučkim kolibama. Ovaj novi pokušaj neprijatelja zapretio je bolnicama i komorama 2. proleterske, 6. bosanske, Majevičke i još nekih jedinica, koje su se nalazile nedaleko uz Hrčavku.

Dok smo se zabavljali ovim novim otkrićem prestalo je bombardovanje. U tom naiđe Dragi Đurić, intendant brigade, i obavesti nas za dalji pokret. Pošto je i on pogledao šta Nemci rade, otišao je da za svaki slučaj postavi zasede niz Hrčavku, nedaleko od mesta logorovanja. Opomenuli smo ga da nikome ne govori o ovome što je video, jer kao što smo zapazili, Nemcima nedostaje još nekoliko metara visećih stepenica da bi se mogli spustiti u korito Hrčavke.

Dok su kuriri razmišljali kako da oteraju Nemce sa osmotrenih stena, ja i Krcun izađosmo na stazu kojom su promicali pojedinci iz raznih jedinica, žureći ih da iskoriste ovaj interval između naleta neprijateljske avijacije. Između ostalih naiđe i komandir 3. čete 1. bataljona 2. proleterske brigade Milun Ivanović. On je ranije pripadao rudarskoj četi Kraljevačkog partizanskog odreda »Jovan Kursula«. Inače, i sam je bio rudar. Kao teški ranjenik nije mogao produžiti sa svojim drugovima koji su pripali 1. proleterskoj brigadi, već je ostao u Novoj Varoši, te se tako našao u 2. proleterskoj. Nedavno je opet bio teže ranjen i sada se kretao sa divizijskom bolnicom. Kao iskusan i pametan borac, među najboljim komandirima, prozreo je podle namere neprijatelja i svu težinu situacije u ovoj neprijateljskoj ofanzivi, te iako nezalečen krenuo je, sa očitim naporima, u svoju jedinicu da se u njoj nađe. Pozvasmo ga kod nas da se još malo odmori ili da krene sa ovog grebena koga avioni bombarduju. On obeća da će krenuti. Međutim, zadrža se u razgovoru sa jednim drugom iz svog bataljona.

Nije prošlo mnogo vremena, kad naiđe novi talas neprijateljskih aviona koji prosuše bombe po stazi i oko nje. Kad avioni prohujaše, dotrča onaj drug koji je razgovarao sa Milunom i pozva nas da pođemo za njim.

Tamo, gde je do malopre sedeo Milun, zjapio je krater u prečniku od oko tri metra. Na njegovom dnu, kao da je neko rukom namestio, stajala je Milunova kapa sa petokrakom crvenom zvezdom. Unaokolo su se videla veća parčad njegove bluze i pokoji deo tela izmešan sa zemljom. Odadosmo mu poslednju poštu nemim ćutanjem i tihim rečima: »Slava našem drugu Milunu Ivanoviću!«

Predveče nas zadesi još jedna neprijatna vest. U toku protekle noći, dezertirala je komanda 3. čete 4. bataljona 2. proleterske brigade — ukupno 12 boraca. Iako su iskušenja i psihofizički napori bili na krajnjim granicama izdržljivosti, ipak je ova vest bila neverovatna, s obzirom na dosadašnje moralno-političko stanje koje je bilo karakteristično za sve jedinice 2. proleterske brigade. Događaj je bio još tragičniji, jer su u grupi bili i borci iz Srbije koji su se junački borili još od prvih dana 1941. godine.

Samovoljno napuštanje Bara od 2. bataljona pre neki dan, i odlazak za Vrbnicu, a zatim i ovo definitivno napuštanje drugova iz pomenute čete — prvenstveno su posledice oslabljenog partijsko-političkog rada u jedinicama. To je svakako uslovljeno činjenicom, što skoro više od mesec dana brigada ne operiše kao celina, kao i zbog toga što smo nas dvojica izdvojeni iz nje radi komandovanja ovom Drinskom operativnom grupom. Ovaj poslednji žalostan događaj podstakao nam je i želju i odgovornost da prikupimo i sredimo brigadu, jer i ova izuzetno teška situacija zahteva čvršće držanje jedinica.

8. juni, ponedeljak — Milinklade. Stize štab 1. proleterske divizije, te smo sa njima dugo razgovarali. Nismo imali ništa sa čim bismo ih počastili. Duvana nam je nestalo, a ni kuvanog konjskog mesa nismo imali, jer smo zabranili loženje vatre preko dana zbog dima po kome bi nas neprijateljski avioni mogli otkriti i bombardovati. Neko od njih posluži nas duvanom, te zavismo cigare. Obavestiše nas da će po podne ili uveče naići Stari, a verovatno i naš štab divizije, te da s njima vidimo ima li potrebe za dalji opstanak Drinske operativne grupe brigada, čiji je zadatak već odavno prevaziđen novom i izmenjenom situacijom. Tako Koča ode sa njegovim, a mi ostadosmo da i dalje posmatramo kako prolaze umorne jedinice. Glad i iscrpenost vide se na svima.

Pošto Nemci potiskuju 2. dalmatinsku brigadu, izbacili smo 1. i 4. bataljon 2. proleterske ka Tisovom brdu (kota 1379). Nemačka komanda na svaki način želi da joj se ove trupe spoje sa jedinicama koje drže Košur i da nam preseku ovu jedinu stazu kojom se kreću sve naše jedinice. Zato nervozno očekujemo prolazak Vrhovnog štaba i štaba naše divizije. Situacija je još neizvesnija, jer ne raspolažemo nikakvim podacima o snazi neprijatelja na pojedinim pravcima. Neprijateljska avijacija je svakog dana sve aktivnija i masovnije nadleće sav ovaj prostor pokriven šumama, bacajući nemilice bombe raznih kalibara. Borci se najviše plaše onih u snopovima za žive ciljeve. Počeli su nadletati i noću da bi onemogućili pripremanje hrane.

Lune je otišao sa štabom 1. proleterske divizije, da sa Lučkih koliba pohvata veze sa 2. i 3. bataljonom naše brigade koji su bili u Vrbnici. Po podne nas je obavestio da je veza uhvaćena. Bataljoni su imali borbu sa Nemcima u Vrbnici, ali su se dobro izvukli. Za Lunom su otišli i ostali delovi 2. proleterske brigade koji su bili u dolini Hrčavke.

Položaje prema Košuru drže 6. bosanska i 7. krajiška brigada.

9. juni, utorak — Milinklade, Lučke kolibe. Oko pola dva izjutra probudili su nas kuriri i pozvali do zaklona ispred jedne stene u neposrednoj blizini. Tamo ugledasmo gomilu žara sa pripremljenim ražnjićima. Kako proteklog dana nismo ništa okusili, kuriri su se postarali da nešto pripreme za nas i njih. Objasniše nam, smeškajući se, da se radi o delikatesima: konjsko srce i bubrezi. Doneli su i vode u čuturicama, pa se umismo. Sedeći oko žara, ispekosmo svaki za sebe ovaj zajutarak, te ga bez soli i nedopečeno pojedosmo. Niko nije imao duvana, pa jedan kurir poče da hvali suvo bukovo lišće kao pravu zamenu originalnom duvanu.

Tako dočekasmo tri sata i prve znake zore, kada se na stazi ukaza kolona našeg štaba divizije. Posle kratke informacije i razgovora, pitam Peka[11] šta dalje da radimo Krcun i ja. On veli da pređemo na Lučke kolibe, da prikupimo i sredimo jedinice svoje brigade, a 6. bosanska i 7. krajiška brigada ostaju na istim položajima i pod komandom 1. proleterske divizije. Oni odoše žurno da pronađu Vrhovni štab, koji je noćas prošao kroz šumu iznad nas.

Bilo nam je krivo što nismo uspeli da vidimo druga Tita. Počeli smo da pomišljamo da su nas načelnici Vrhovnog štaba zaboravili, jer u poslednje vreme niti smo primili kakva naređenja, niti smo kome slali izveštaje. Ovaj jutrošnji kratak razgovor sa našim štabom divizije prvi je posle mesec dana, te se pobojasmo da nisu dovoljno shvatili situaciju na ovom delu ratišta. Peko i Mitar[12] su, zbog nečeg, bili ljutiti, te ih ne upitasmo da li je to i mišljenje Vrhovnog štaba. Posle malo razmišnjanja odlučismo da izvršimo i ovo naređenje.

Ljubodrag ĐURIĆ

---

[11] Peko Dapčević, komandant 2. proleterske divizije.
[12] Mitar Bakić, politkomesar 2. proleterske divizije.

SA VRHOVNIM ŠTABOM OD TARE DO MILJEVINE

U vremenu od 11. do 17. maja Inžinjerijska četa Vrhovnog štaba izvršavala je razne zadatke na prostoriji Šćepan-Polje, Meštrovac, Bobovo.

U te dane pada i početak pete neprijateljske ofanzive. To je potvrđivala i pojačana aktivnost neprijateljske avijacije koja je intenzivno izviđala i tukla položaje naših jedinica i slobodnu teritoriju.

Teren od desne obale Tare nešto je gušće naseljen, bogatiji, pa nam je i hrana bila nešto bolja.

Sedamnaestog maja naveče stigli smo u selo Bobovo. Odmah smo razmješteni po kućama. To veče će mi trajno ostati u sjećanju. Maršovali smo cio dan po kiši i raskaljanim stazama, pa smo bili vrlo umorni. Stanovnici Bobova su nas lijepo primili i nahranili. Poslije večere sjedio sam i razgovarao sa domaćinom. Vatra je pucketala u peći, dok je napolju kao usrijed zime, padao gust snijeg. Krupne bijele pahuljice u rojevima su se spuštale na selo. Toplina sobe činila je atmosferu u sobi intimnijom i prijatnijom. Mislio sam na drugove koji su u ovoj vlažnoj i hladnoj noći morali biti na položajima i u neposrednom dodiru sa neprijateljem. Šta bi za njih značio jedan trenutak provesti u ovoj sobi?

Devetnaestog maja osvanuli smo u selu Bitine. Vjekoslav Spoja i ja odmah smo krenuli u selo Đurđevića Taru, gdje smo se javili Živomiru Jeremiću, političkom komesaru Pratećeg bataljona Vrhovnog štaba. On i Branka Savić, njegov zamjenik, upoznali su nas sa najnovijom situacijom, zadacima i sa teškoćama koje nas očekuju u narednom periodu. Taj sastanak me

je podsjetio na sličan sastanak održan u Bihaću pred sam početak četvrte neprijateljske ofanzive. Ali dani koji su dolazili nagovještavali su velike teškoće, više stradanja i patnji nego što ih je bilo na putu od Une do Neretve.

Istog dana smo se vratili u četu. Naveče je u jednoj staji, škrto osvjetljenoj svjetiljkom od loja, održana četna konferencija. Među nama nisu bili Jovo Potkonjak, kovač iz Divosela, koji je poginuo u borbi za prelazak preko Drine i Dane Rašeta, koji je oboleo od tifusa. Okupljeni oko komandira čete i političkog komesara Milutina Despotovića, razgovor se vodio o teškoćama koje nas očekuju i o tome kako u nastaloj situaciji uspješno izvršiti svoje zadatke. Pri tome je bilo najvažnije očuvati jedinstvo čete i održati čvrstu disciplinu svakog pojedinca. Čini mi se da nikada kao na tome sastanku, i u događajima koji su mu neposredno slijedili, nisam tako snažno osjetio snagu koja leži u čvrstom jedinstvu kolektiva, čiji su članovi nerazdvojno povezani saznanjem da su njihovi interesi zajednički i da ih mogu ostvariti samo zajedničkom akcijom.

Naša četa je bila relativno mlada, jer je formirana prije šest mjeseci. Međutim, borbeno iskustvo koje smo pojedinačno stekli pre dolaska u četu, kao i zajednička iskustva u akcijama od Une do Neretve i preko hercegovačkih planina do Drine i Tare, bili su dragocjeni i garantovali su izvršenje svakog zadatka.

*

Dvadesetog maja naša četa je primila zadatak da uspostavi i održava prijelaz preko rijeke Tare kod sela Đurđevića Tara. Rano izjutra iz Bitine krenemo nas četvorica na mjesto određeno za prijelaz da izvidimo teren i nađemo smještaj za četu.

Dok smo išli preko Bitinjskog polja neprijateljski avioni su nas stalno prelijetali, ali nas nisu uznemiravali. Kad smo izbili na Taru iznad mjesta određenog za prijelaz, duboko ispod nas vidjeli smo plavu traku rijeke i porušen betonski most.

Spustili smo se strminom do rijeke, sa visine od oko stotinu metara. Na rijeci se lelujala rasklimatana skela. Tu je trebalo prijeći rijeku, penjati se oko sedam stotina metara i izbiti na visoravan preko koje vodi put ka Žabljaku.

Ubrzo je došla četa i otpočela da osposobljava pristupne staze i skelu.

Na prijelazu kod Đurđevića Tare ostali smo dva dana i jednu noć. Za to vrijeme, a naročito noću, narod je bježeći od neprijatelja u masama prelazio iz Sandžaka u Crnu Goru. Terali su stoku i nosili sve što su mogli ponijeti. Zbog mogu-

nosti napada iz vazduha narod se danju kretao u manjim grupama, dok smo noću jedva uspjevali da omogućimo prelazak svima onima koji su htjeli na lijevu obalu Tare.

Dvadeset i prvog maja i naša četa je preko visoravni Međužvalje i Tepačkog polja krenula prema Žabljaku. Noć je bila vedra i tiha, pa se topot naših koraka, rzanje konja i blejanje ovaca vrlo daleko čulo.

Pitao sam se, da li je pametno što se toliko vojske i naroda koncentriše na uzak prostor i omogućava neprijateljskoj avijaciji neometano dejstvo, pošto joj se raspoloživim sredstvima nismo mogli suprotstaviti. Za nas bi bolje bilo da se narod u manjim grupama sklanjao u obližnje planine i kućama se vraćao kad opasnost prođe. Međutim, u toj neizvjesnoj situaciji je teško bilo donijeti najbolju odluku.

Prošli smo kroz Žabljak i pred zoru se zaustavili u jednoj šumici nedaleko od Crnog jezera, koje sam prvi put ugledao. Rat nam nije dozvolio da uživamo u blistavoj ljepoti jednog od najljepših dragulja kojim je priroda bogato obdarila našu domovinu. Drugovi su legli da se odmore, dok smo ja i Mišo Lemajić pošli do štaba bataljona da donesemo hranu. Brzo smo se vratili u četu i skriveni u šumi iskoristili dan da se dobro odmorimo, iako je sa svih strana pucalo.

23. maja naveče krenuli smo dalje. Prozirno tamni veo prekrio je žedni crnogorski krš. Praćena nestašnom igrom planinskog vetrića, naša kolona se pela krivudavom kozjom stazom uz vrletne padine Štulca. Koračajući odmereno za drugom ispred sebe razmišljao sam o surovosti rata i uzvišenosti naše borbe, kao i o svojim milim i dragim, ostavljenim daleko u krilu rodnoga kraja.

U jednom trenutku, čitavu kolonu je zapahnuo neprijatan miris lešine. Borci su dlanom ili maramicom zatvarali nos i usta i žurno prolazili to mjesto.

Tu negdje leži mrtav konj.

— A, možda i čovjek?

Kad smo prešli najvišu tačku širokog prevoja, dat je odmor. Planina je mirovala u noćnoj tišini. Ljudi su sjedeli po grupicama i o nečem razgovarali. Tu i tamo svijetlila je upaljena cigareta, koja bi zatim šetala od usta do usta, kao pčela od cvijeta do cvijeta. Konji su pasli travu i frktali. Iako to ne vidim ipak osjećam ljepotu planine i čitavog ovog kraja. Svjež i oštar vazduh podsjeti me na Malu Kapelu, na Plješevicu i Velebit.

Naša četa se nalazila negdje u sredini kolone Vrhovnog štaba. Njeni borci su bili većinom Ličani.

Kao i uvijek, u sličnim trenucima, Ilija Zobenica je zapjevao:

Liko, majko, krvlju natopljena,
Uskoro ćeš biti osvećena.

Četa koja je bila sastavljena većinom od Ličana prihvati pjesmu i ona se snažno izvi, visoko iznad uspavane planine. Njena melodija je tekla jednolično, ali snažno i osjećajno, izražavajući riječima raspoloženje onih u čijim grudima je ponikla.

Liko, majko, puna si bregova,
Još punija sivih sokolova.

Pjesma je gromko odjeknula planinom, budeći njene »uspavane stanovnike«. Bio je to naš pozdrav gorštacima, ovom kršu i planini. Bio je to u isto vrijeme odraz nostalgije za rodnim krajem.

*

Jutro nas je zateklo na padini iznad sela Crna Gora. Četa se razmjestila za odmor. Padina je bila rijetko pošumljena, pa smo se pojedinačno i po grupicama sklonili ispod drveća.

Ja i Vujo Kokotović, pedesetogodišnji rudarski radnik, spustili smo se u selo da nabavimo hranu. Siromašno planinsko selo bilo je skoro sasvim pusto. Naišli smo tek na ponekog starog čovjeka ili ženu. Nismo pronašli nikoga od članova narodnooslobodilačkog odbora ili drugih seoskih aktivista, a sami nismo htjeli da tražimo i uzimamo hranu po kućama. To je bio naš zakon i mi smo ga se strogo pridržavali. Vratili smo se u četu bez hrane.

Neprijateljska avijacija je bila od samog jutra vrlo aktivna. Nalazili smo se u neposrednoj blizini drugova iz Vrhovnog štaba, pa smo strogo pazili da nas avijacija ne otkrije. Za slučaj iznenadnog napada neprijateljske pješadije bili smo tako rasporjeđeni da možemo pružiti svaki otpor. Posebno smo bili oprezni zbog mogućih iznenađenja četničkih grupica, koje su kao lešinari presretale naše kurire ili iz zasjede napadale naše kolone.

Sjedio sam u zaklonu ispod jednog drveta, osmatrao okolinu i povremeno bacao pogled na neprijateljske avione, koji su neprekidno bombardovali selo i mitraljirali padinu na kojoj se nalazio Vrhovni štab. Avioni su se spuštali vrlo nisko i ja sam zamišljao njihove pilote, kako se naslađuju našim teškoćama i uživaju u svojoj skoro potpunoj bezbjednosti.

Krčenje praznih crijeva podseti me da od juče nisam ništa jeo. Ali na to nisam smio misliti.

Dan je izgledao kao vječnost ispunjena smrtonosnom grmljavinom, a kad se spustilo veče, umjesto sna i odmora, slijedio je pokret ka r. Sušici.

Da bismo savladali horizontalno odstojanje ne duže od jednog i po kilometra, morali smo se strmom padinom spuštati preko 400 metara, zatim se isto toliko penjati i preći oko pet kilometara puta. Lomeći noge o kamenje, po kozjoj stazi, izašli smo iz korita Sušice na krševiti plato Pivske planine. Put je dalje bio nešto lakši. Prošli smo kroz selo Nedajno. To je prilično veliko planinsko selo. Zbog mraka i tišine imao sam utisak da je sasvim opustjelo. Neko mi reče da rijeka Tara, koju smo napustili prije tri dana, nije daleko od ovog sela. Zato mi se činilo da se vrtimo u krugu. U stvari, išli smo stalno prema Zapadu.

Što smo više zalazili u noć bilo je sve hladnije, jer se spuštala vlažna izmaglica i uporno nas kvasila. Šatorsko krilo je pomoglo da zaštitim sebe i svoju kratku »talijanku«.

U svitanje smo stigli u selo Barni do, gdje stanovnici piju vodu topeći konzervirani snijeg.

Tu smo ostali nekoliko dana. Odatle smo odlazili na razne zadatke. Naš kuvar Dane Basta, sredovječni rudar iz Srednje gore, također je topio snijeg i pripremao nam hranu, koja se obično sastojala od rijetke kaše i malo mesa. Nekoliko puta mještani su nam donijeli nešto mliječnih proizvoda, među kojima je bilo i nekoliko kolutića vrlo suhog sira. Jeli smo ga kao kruh, jer ga već nekoliko dana nismo imali.

Jednog dana otkrili su nas avioni. Primijetili su nas zbog dvadesetak naših konja. Naime, avioni su prelijetali preko sela i tukli most na rijeci Pivi kod sela Mratinja. Od buke motora i bliskih eksplozija bombi konji su se uplašili, pokidali veze i počeli bježati. Avioni su ih gađali. Konji su svi poubijani. Da bi i dalje mogli nositi najpotrebniji materijal, dobili smo nekoliko konja iz ostalih četa Pratećeg bataljona. Tada smo se morali rastati i sa partizanskim buretom, koje nas je spasavalo od vašaka i tifusa.

*

Nas nekoliko je 28. maja dobilo zadatak da popravi žičani most preko Pive kod sela Mratinja. Kad smo došli do ivice kanjona, u dubini ponora ugledali smo parče plave trake rijeke. Posmatrali smo je iz ptičje perspektive i činilo nam se, da je tako blizu da bismo kamen mogli baciti u njeno korito. Mislio sam, kako će se tom vratolomnom konjskom stazom spuštati naši umorni borci, ranjenici i natovareni konji, u kanjon dubok

preko 700 metara. Kasnije sam se i sam uvjerio koliko je opasno spuštanje, po kiši i gustoj pomrčini. Nije ni čudno što se to mjesto zove Zlostup.

Žičani most preko Pive, koga su naše jedinice izgradile u proljeće 1942. godine, bio je oronuo, ali još upotrebljiv. Malo smo ga popravili i čuvali da bi naše jedinice mogle prelaziti sa desne na lijevu obalu rijeke.

Toga dana primili smo i zadatak da pronađemo i uredimo sklonište pogodno za rad druga Tita i Vrhovni štab.

Nedaleko od mosta, iznad staze koja vodi u selo Mratinje, pronašli smo jednu pećinu. Nije bila dovoljno prostrana, a i njen otvor prema rijeci je bio suviše širok te smo ga zatvorili debljim kamenim zidom. Špilju smo podesili za rad i očistili, a ulaz zaštitili šatorskim krilom i maskirali. Poslije nekoliko dana u pećinu se smjestio drug Tito sa Vrhovnim štabom i tu su donošene sudbonosne odluke.

Kiša je češće padala, ali pretežno noću što je usporavalo prebacivanje naših jedinica, koje su se, zbog dejstva avijacije, uglavnom tada i kretale. Vlažan vazduh je otežavao disanje, na klizavoj strmoj stazi češće se padalo, dok je na nakvašenu zemlju bilo rizično sjesti ili leći. Kao da se i priroda sa fašistima udružila protiv nas.

Posmatrao sam jedinice koje su prelazile na lijevu obalu Pive. Borci su bili vrlo iscrpljeni i zamoreni. Zaspali bi čim bi sjeli na zemlju. Teško ih je tada bilo probuditi. Jednog jutra, poslije mračne i kišovite noći, pošao sam u selo Mratinje. Tada sam ugledao veću grupu boraca kako nepomično leže. Imao sam utisak da su mrtvi, pa sam pošao proveriti. Međutim, bili su živi. Od premorenosti zaspali su tako čvrsto da sam jedva uspio jednog probuditi. Razmišljajući uz put i noseći u sebi tu sliku pitao sam se: otkud izvire ta snaga koja nam omogućava da još dišemo, da se krećemo i borimo?

*

Selo Mratinje leži u jednoj dubokoj kamenitoj uvali, koja je svojom istočnom stranom otvorena prema rijeci Pivi, a sa sjeverne, zapadne i južne ograđeno strmim padinama koje se kao kameni zidovi uzdižu visoko iznad sela. Visinska razlika između najniže tačke u selu i najvišeg vrha koji ga neposredno natkrivljuje iznosi 1.631 metar.

To je planina Maglić, druga po visini u Crnoj Gori.

Krenuo sam 29. maja izjutra sa još jednim drugom u selo da kod narodnooslobodilačkog odbora izvidimo da li možemo nabaviti hranu za četu. U selu nismo nikoga našli. Sve je bilo

pusto. Stanovnici su ga napustili, jer su neprijateljski avioni posljednjih dana često nadlijetali ovo selo, bombardovali ga i mitraljirali.

Pošli smo uz padinu prema Magliću. Ubrzo smo ispred jedne kolibe sreli čovjeka tridesetih godina, višeg rasta i koštunjava izgleda. O vratu je nosio ranjenu desnu ruku, a lijevom je pokretao njene umrtvljene prste.

Razgovor je bio kratak i poslovan.

— Mi smo iz čete koja obezbjeđuje most na Pivi. Potrebno je da nam se nabavi nešto hrane.

— To je sada teško. Nikoga nema u selu. A i hrane malo ima. Mi smo inače siromašni, ovo je za ishranu najnepovoljnije godišnje doba, a mnogo je vojske prošlo.

— Ipak nešto moramo naći. Ljudi su gladni, a čekaju nas još veći napori.

Obećao je da će do noći nešto učiniti.

— Gdje ste ranjeni? — zapitah ga.

— Na Neretvi.

— U kojoj si jedinici bio?

— Na lijevoj obali.

— U četnicima?!

— Da. Dok ste vi nadirali prema Neretvi, nas su ovdje prisilno mobilisali i otjerali do Jablanice. Bio sam jedan od mnogih koji nisu željeli da se bore protiv partizana. Ipak sam dobio metak u ruku. Čim se ukazala prilika, predao sam se. I sada nastojim da opravdam svoj grijeh.

Jedan stariji čovjek pozvao nas je u svoju kolibu. Oko ognjišta je sjedilo još nekoliko njegovih vršnjaka. Siromašan je to, ali gostoljubiv svijet. Počastili su nas sa malo posoljenim toplim kuvanim mlijekom. Kruha nije bilo. Mlijeko smo pili iz malih šoljica, kao crnu kafu.

Sjedili smo među starim ratnicima. Svi su oni u svom životu na ovaj ili onaj način osjetili patnje i opasnosti ratnikovog života. Oslabljena snaga im nije dozvoljavala da i ovog puta uzmu pušku i pođu bespućem planina u susret neprijatelju. Ali su zato prema nama pokazivali puno razumijevanja i bili spremni da nam pomognu. I oni su obećali da će prikupiti nešto hrane i donijeti nam čim padne veče.

— Vas je malo i slabo ste naoružani, a neprijatelja ima mnogo. Hoćete li izdržati? — zapitao je jedan.

— Mi se nadamo da hoćemo — odgovorio je moj drug.

— Ali, bojim se, malo će vas ostati?

— Važno je izdržati i omogućiti drugima da nastave borbu.

— Mlad si. Nije li ti žao da pogineš?

— Na to nikad ne mislim.

Razgovor nam je bio prijatan. Osjećali smo kao da smo došli kod svojih, da bismo za trenutak zaboravili ratne strahote.

U kolibu je ušla djevojčica. Mogla je imati 14—15 godina. Skladna stasa, punačkih rumenih obraza i smjerna pogleda. Djelovala je kao bljesak radosti u nevolji. Pozdravila nas je i kao uplašena srna sjela na malu stolicu. U rukama je imala pletivo. Posmatrao sam je par trenutaka, a ona je zamišljeno gledala ispred sebe, dok su joj prsti titrali nad pletivom kao krila ptičice u lijetu.

Nešto hladno me steglo oko srca kad sam pomislio da bi i ona mogla izgorjeti u ovoj vatri.

Oko podne smo se vraćali u četu. Na nekoliko mjesta u selu se video dim. Razvučena kolona neke naše jedinice pela se uz sjevernu padinu iznad sela.

Poslije kišne noći opet je osvanuo dan sa nebom išaranim krpama bijelih oblaka. U stvari, iz dubokog kanjona, mi smo vidjeli samo neveliko parče neba, odakle nas je noću tukla kiša, a danju mitraljeski rafali i bombe.

Ceo dan su naše jedinice u razvučenoj koloni prelazile preko mosta, žureći prema opustjelom selu, u kome se neće zadržavati. Nebom su kružili avioni i uporno pokušavali da sruše most i spriječe prelazak jedinica. Mitraljezima su neumorno štepovali po divljini granitnog kanjona. Bombe su uz fijuk i tresak eksplodirale oko mosta, duž rijeke, uskom stazom prema selu i neposredno ispred i iznad špilje u kojoj je radio drug Tito sa Vrhovnim štabom. Tresak eksplozija čuo se i od sela Mratinja.

Sjedio sam skriven iza jednog kamena, maskiranog ozelenjelim granama i budno posmatrao most. Dan se otegao u vječnost...

Polako se spustila noć. Svojim svježim dahom krijepila je naša umorna tijela, a ljepljivim pipcima sklapala nam očne kapke.

Postajalo je sve hladnije, pa smo naložili vatru. Neki drugovi su spavali, ali većina ih je bila okupljena oko vatre. Slabi plamen bi svojim jezičcima povremeno osvetleo mršava lica umornih ljudi i u njihovim očima iskre života. Komandir, politički komesar i njegov zamjenik tiho su nam pričali o patnjama i teškoćama kojima su bili izloženi u trećoj neprijateljskoj ofanzivi. Zatim se razgovor prenio na sadašnju situaciju. Bilo je različitih komentara i upoređenja, ali zaključak je bio istovjetan — sve će se ovo pregrmiti i mi ćemo pobijediti, jer je naša borba opravdana. To ubjeđenje je bilo nepresušno vrelo naše snage, ono nas je, takoreći, podizalo iz mrtvih i daleko napred pomicalo granice naših stvarnih mogućnosti.

Kod mosta preko Pive ostali smo do četvrtog juna ujutro. I ova noć je bila kišna i nije izgledala da će se nebo toga dana razvedriti. Za nas je to bilo dobro, jer kad su oblaci niski neprijateljska avijacija ne može da izviđa i da nas napada.

Ostavili smo most i pećinu pored staze. Kolona Vrhovnog štaba je krenula prema selu. Kad smo prošli kroz opustjelo Mratinje, počeli smo se penjati krivudavom kozjom stazom prema pašnjacima na Prepeličju. To je visoravan koja se za oko 800 metara izdiže iznad Mratinja i preko koje vodi staza ka Vučevu. Teško se išlo, jer smo bili gladni, a u selu se od hrane više ništa nije moglo nabaviti.

Vlažna izmaglica kvasila nas je polako ali uporno.

Kad smo se popeli na visoravan, ja i Nikola Radaković smo dobili zadatak da ponesemo jedno naređenje štabu 10. hercegovačke brigade. Štab brigade se nalazio u selu Mratinje pa smo se morali vraćati nazad.

Ovog puta selo je pored meštana bilo prepuno vojske. Po kišnom danu nije bilo opasnosti od napada iz vazduha, pa su jedinice mogle malo i da zastanu u selu.

Narod više nije imao šta dati vojsci za hranu. Prošli smo pored jedne kuće sa bašticom. U bašti mladi luk, tek provirio iz zemlje. Jedna starija žena iščupala je taj luk i dala ga dvojici boraca da ponesu u svoju jedinicu.

Ne pretjerujemo, mislio sam, kad kažemo da narod od usta svojih odvaja hranu i vojsku svoju hrani. Možda će nekome od boraca ti zeleni strukovi luka biti poslednji zalogaj u životu. Ljudi o tome misle i borcima daju sve što imaju, sami često ostajući gladni.

Na južnoj strani sela, u podnožju Maglića, našli smo štab 10. hercegovačke brigade. Predali smo pismo i htjeli se odmah vratiti. Sjećajući se našeg dogovora u selu Bitine, niko od nas nije želio da bude dugo odvojen od svoje jedinice.

Ali u štabu su bili gostoljubivi. Jedna drugarica dala nam je po punu porciju tople kaše od brašna lojem začinjene. To je bila najveća nagrada za naš trud koju smo tada mogli poželjeti.

Topla kaša kao da nam je dala krila. Požurili smo u jedinicu i stigli baš kad su se spremali za pokret.

Spuštalo se veče. Kišica je rominjala. Vatre su još gorjele. Dali su nam sirove govedine, koju smo brzo isjekli na parčiće, nabadali ih na drveni šiljak, pekli na plamenu i jeli.

Praćeni kišom, krenuli smo prema kolibama u Suhoj gori. Ali nismo dugo išli. Zbog velike pomrčine teško se bilo snalaziti po kozjim stazama u šumi. Izgubili smo vezu. Morali smo stati i sačekati zoru.

U svitanje smo krenuli. Kiša je i dalje padala. To nas je štitilo od neprijateljske avijacije, ali nas je psihički iznuravalo što smo bili mokri i što je bilo hladno. Ne znam zbog čega, opet smo se ubrzo zaustavili, naložili vatre i, kao i sinoć, na plamenu pekli parčiće mesa.

Oko podne smo krenuli napred i naveče stigli u Suhu goru. Razmjestili smo se po kolibama i ispod drveća. Tu je bio ceo Prateći bataljon.

— Večeras će biti nešto tople hrane. Dobro se odmorite — rekao nam je politički komesar čete. To je za nas bila radosna vijest.

U tamnoj noći, nedaleko od naše čete, gorjele su vatre ispod kazana, oko kojih su poslovali naši kuvari.

Vojo Niketić, intendant Pratećeg bataljona, obilazio je kuhinju. Čuo sam kad ga je neko zapitao:

— Vojo, kako stojimo sa hranom?

— Imamo nešto malo brašna i mesa. To ćemo potrošiti večeras.

— A šta ćemo sjutra jesti?

— Ako budemo mogli kuvati, klaćemo konje.

Ove riječi zloslutno su se upile u meni. Glad. Već duže vrijeme nismo siti, kruha nema, čak i soli ponestaje, ali konje još nismo klali. Sada je i na njih došao red.

Sjetio sam se naših konja koji su nam vjerno služili od Une, preko Neretve, hercegovačkih brda, Drine, Tare i Pivskih planina do Barnog dola. Tamo su poubijani. Da ih nije stigla smrt iz aviona, mučili bi se s nama zajedno još nekoliko dana, a onda bismo ih pojeli. Ne zna se šta je gore.

U Suhoj gori ostali smo i šestog juna do tri sata po podne. Vrijeme se razvedrilo i avijacija je opet bila u vazduhu. Našu kolonu štitila je gušta šuma. Do nas su dopirali retki plotuni naše artiljerije. Nisam znao da su to posljednji. Slaba prohodnost terena nije dozvoljavala da topove i dalje nosimo, pa su morali biti zakopani ili uništeni.

Marševali smo cijelu noć. Pred zoru smo se zaustavili kod jednog poljančeta i malo odmorili.

Kada se malo razdanilo produžili smo pokret kroz gustu šumu. Predosjećao sam da je naš ponovni susret sa Sutjeskom neminovan.

Zaustavili smo se radi kratkog predaha. Naši dobri kuvari, Dane Basta i Lazo Savatović, opet su nam spremili toplu rijetku kašu.

Bio sam bos. Cipele koje sam dobio na Oštrelju kod Bosanskog Petrovca morao sam baciti. Ići bos po ovom kamenju i mokrom pijesku značilo bi isto što i osuditi sebe na smrt. Zato

sam iskoristio ovaj predah, odsjekao parče ćebeta i napravio šlape. Znao sam da one neće dugo izdržati, ali bolje je i tako nego derati gole tabane.

Po gustoj pomrčini spuštali smo se oko 700 metara strmom pošumljenom padinom.

Sredinom noći našli smo se u jednoj uskoj dolini. Prema nebu blago su se ocrtavali oštri planinski vrhovi.

Selo Suha.

U mraku se naziralo nekoliko krovova. Drugi tragovi života u selu se nisu primjećivali.

Ubrzo smo čuli šum rijeke i osjetili njen hladni dah.

Sutjeska...

*

Kolona Vrhovnog štaba je prešla Sutjesku između 7. i 8. juna. Po prelasku preko mosta išli smo nizvodno lijevom obalom rijeke. U zoru smo se zaustavili pri jednoj padini. Popadali smo od umora pored staze i zaspali.

Ubrzo su nas probudili. Sa Vladimirom Smirnovim Volođom i rukovodiocima naše čete pošli smo prema Sutjesci. Nešto kasnije, stješnjena strmim stranama, ukaza se ona brza i plahovita. Čovjek zadrhti, obuzet hladnom jezom, dok posmatra njeno pjenušanje i udiše njen dah.

— Ovdje brzo treba sagraditi most — reče drug Volođa. — Noćas preko njega treba da pređe 7. banijska divizija.

Imali smo jednu testeru i nekoliko sjekira.

Na našoj strani posjekli smo dva velika bukova stabla koja su paralelno pala preko rijeke, oslonivši se svojim donjim granama na njeno dno. Sasjekli smo gornje grane, popunili praznine između stabala i prešli na drugu obalu rijeke. I tamo smo oborili dva takva stabla, koja su pala u susret onima sa lijeve obale.

Tako je nastao ovaj most. Stabla su omogućavala bezbjedan prijelaz preko rijeke. Između granja pjenušala je uznemirena voda. Bilo je jasno da ona neće dugo trpjeti ovu prepreku. Ne znam da li je neko koristio taj prijelaz.

Po završenom poslu čekao nas je topao ručak. Sastojao se od neslane tople vode u kojoj je kuvano meso. U mojoj porciji našlo se oko pola litre te »juhe« i jedan veliki zglob. Popio sam toplu tečnost, a zglob oglodao tako temeljito da sam skinuo sve što se sa njega dalo sastrugati i zubima usitniti. Zatim sam rekao svome drugu Vjekoslavu:

— Ako preživim ovaj rat, kad god vidim oglodanu kost, sjetit ću se Sutjeske.

— Pogledaj! — viknuo je Vjekoslav.

Nedaleko od nas jedan drug je držao konja za ular i sjekao ga nožem ispod vrata. Iz rane je šikljao debeo mlaz krvi. Konj je kružio oko tog druga dok nije pao.

— To je za hranu ranjenicima i bolesnicima — reče Vjekoslav.

Obuzeo me neki mučan utisak.

— Žao mi je životinje — rekoh.

— Žrtava mora biti i među njima.

Neprijatelj, izgleda, nije otkrio prelazak i boravište kolone VŠ pa nas u toku dana nije ni napadao. I danas, kada razmišljam o tome, bezgranično sam zahvalan drugovima i drugaricama koji su nam to svojom krvlju i životima omogućili.

Osmi dan juna polako je umirao. Iza plećatog masiva okrvavljene planine, zamračeno sunce je dovršavalo svoje sporo putovanje, a tamna noć se spremala da svojim crnim velom prekrije poprište bitke u divljem kanjonu Sutjeske i po vrletnim čukama Zelengore.

Izmučeni ljudi su oprezno napuštali svoje borbene zaklone. Na uskoj planinskoj stazi formirala se marševska kolona Vrhovnog štaba. Trebalo je u toku te noći kročiti još koji korak bliže kraju ovog nesnosnog pakla.

Sa košura su odjeknula četiri potmula pucnja. Ljudi na to nisu obraćali naročitu pažnju. Njihove bubne opne već toliko su bile navikle na grmljavinu i eksplozije, da im je tišina izgledala kao nešto najnenormalnije na ovom svijetu. A zatim je reski zvuk oštro zasjekao vazduh iznad naših glava. Nešto dalje odjeknule su četiri snažne eksplozije.

Prebačaj.

Opet četiri pucnja sa Košura, fijuk granata u vazduhu i četiri eksplozije.

Podbačaj.

Jedva smo uspjeli da se sklonimo sa staze kad je oko nje zavladao pravi pakao. Pucnji topova sa Košura i fijuci granata više se nisu čuli. Zaglušile su ih neprekidne eksplozije koje su se u neredu nizale jedna za drugom, kao da se na ovu stazu i njenu bližu okolinu okomilo stotinu gromova. I dok su ljudi sve to mirno podnosili, konji su se uznemirili. Teško ih je bilo zadržati da se ne otkinu i pokušaju bježati. Izrešetan oštrim parčadima granate, jedan je pao dok je drugi uzaludno pokušavao da se digne. Zadnje noge su bespomoćno ležale na zemlji u lokvi krvi odsječene parčetom granate koja je nedaleko eksplodirala.

Kad je noć potpuno zamijenila i ovaj teški dan, paljba je prestala.

— Naprijed!

Kolona je krenula u pomrčinu. U mislima smo ponijeli svježi grob i unakaženo tijelo našeg druga. Njegov život je nemilosrdno prekinula eksplozija jedne granate.

Korak po korak, u punoj tišini, vukla se nevidljiva kolona. Zamoreni ljudi spavali su u hodu. Čulo se samo šljapkanje nogu po blatnjavoj stazi i retki šapat:

— Veza, druže!

Tajanstvena planina ležala je čvrsto uvijena u tešku crninu. Imao sam osjećaj kao da sam zašao negdje na kraj svijeta, gdje nikad nije bilo živog bića i odakle se neću izvući.

Oko ponoći kolona je prekinuta. Izgubili smo dosta dragocenog vremena dok smo ponovo uspostavili vezu.

Pored staze svijetli truo panj. Otkinuh jedno parče i stavih pozadi na kapu. I drugi to učiniše. Konjovoci vezaše parčad konjima za repove. Svijetle tačkice omogućavale su lakše kretanje kroz kišu i noć.

Kolona je šljapkala kroz noć. Komadići hladne svjetlosti sablasno su žmirkale.

Na čelu kolone bio je drug Tito.

*

Nebo je ljutito razbacivalo dronjke svoje sivkasto-mrke haljine, otkrivajući plavu golotinju beskrajnih visina. Poprskan rosom uplakane noći, rađao se deveti jun. Već u prvim jutarnjim časovima shvatili smo da će dan biti na strani neprijatelja, jer je idealno vrijeme za dejstvo njegove avijacije.

Kolona Vrhovnog štaba prešla je Milinklade i spustila se u blizinu planinskog potoka Hrčavke.

Naša četa se zaustavila među visokim bukvama, koje su nam svojim lisnatim krošnjama bile dobra zaštita od avijacije. Ja sam stao kod jedne, uvjeren da je ispod nje najmekše i najtoplije mjesto na ovome svijetu. Međutim, komesar je predložio da se četa pomjeri još stotinak metara naprijed. Komandir se složio. Pošao sam sa tog mesta, osuđujući komesara što mi nije dozvolio da se odmaram pod okriljem ove izabrane lisnate bukve.

Na novom mestu je svako sebi izabrao zaklon koji mu je najbolje odgovarao za odmor i borbu, jer je četa toga dana bila na obezbjeđenju Vrhovnog štaba.

Kao da su namazani nekim ljepkom, očni kapci su se lijepili i teško razdvajali, dok je u glavi brujalo i šumilo nešto daleko i nejasno. Ali, nije se smjelo spavati.

Čim je dan malo poodmakao, čuli smo dobro nam poznato prijeteće brujanje aviona.

Neprijateljski izviđački avion je letio vrlo nisko i drsko zavirivao u svaki kutak planine. I čim bi primijetio nešto sumnjivo, bacao je bijele rakete. To je bio znak za bombardere.

A onda je smrt počela da piruje. Ključalo je kao u grotlu probuđenog vulkana. Planina je odzvanjala i bolno ječala. Otkinuto granje, zemlja, kamenje i parčad vrućeg čelika letjeli su na sve strane. Ka nebu su se visoko izvijali stubovi dima i plamena, a vazduh je drhtao kao bolesnik u teškoj groznici.

Na drugoj strani potoka, strmom padinom penjala se jedna kolona. Kao gladne i razbjesnele grabljivice, bombarderi su se okomili na nju mitraljirajući je i zasipajući je svežnjevima malih bombi. Pritisnuta smrtonosnom vatrom, nezaštićena kolona bi začas prilegla, a zatim prorijeđena skočila i snažno jurnula naprijed.

Moja krošnjata poznanica nije bila daleko. U jednom trenutku i nju je zahvatio snop avionskog mitraljeza. Lišće i granje su poletjeli na sve strane. — Oprosti, druže komesare — pomislio sam. — Od ovog trenutka tebi dugujem život.

Oko podne paklena grmljavina je prestala. Nebom je kružila samo jedna »roda«. Kroz granje smo primijetili da se u vazduhu nešto lepršа, kao da se bezbroj čudnih ptica polako spušta na zemlju. Nekoliko trenutaka kasnije držao sam u ruci list ispisane hartije. Pored uobičajenih izmišljotina o besmislenosti naše borbe i poziva na predaju, uz »garanciju« da nam se ništa rđavo neće desiti, krupnim crvenim slovima je pisalo:

»Partizani, Tito vam je pobjegao!«

A drug Tito je toga dana bio ranjen, tu među nama, usred pakla, u neposrednom dodiru sa neprijateljem.

Gledao sam ta crvena slova. Čudno su blještala pred mojim očima... A, onda su počela da titraju, da se deformišu i pretvaraju u veliki zavoj koji je o Titovom vratu pridržavao njegovu ranjenu lijevu ruku. Umjesto da nas pokolebaju, leci su izazvali još veći bijes i mržnju.

Deveti juni bio je za mene najstrašniji dan u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Grupa naših jedinica, zajedno sa Vrhovnim štabom, našla se na vrlo uskom prostoru. Avioni su sistematski tukli parče po parče toga prostora, a pješadijska, minobacačka i artiljerijska vatra sipala je smrt nemilice po nama sa svih strana. Da je prostor na kome smo se nalazili bio ravan, puščano zrno ispaljeno na jednoj njegovoj strani prostrijeljivalo bi ga ubistvenom snagom s kraja na kraj.

U opštem haosu uništavajuće vatre i grčevite borbe na život i smrt, poneo sam naređenje jednoj našoj jedinici koja je u rastegnutoj koloni po jedan prelazila Hrčavku i žurno se pela uz vrletnu padinu. Uz put sam naišao na kuhinju smještenu

pored same rječice. Visoka i razgranata stabla krila su je od pogleda iz vazduha. Ipak se traka plavkastog dima probijala kroz granje i mogla je privući pažnju neprijateljskih avijatičara. Gužva oko kazana je bila neopisiva. Mnogi iznureni i pregladnjeli borci zastajali su kod kuhinje i uz molbe, psovke, pa i prijetnje, tražili da im kuvari napune pocrnjele porcije:

— Druže, uspi bar malo... Tri dana ništa nisam okusio. Umirem od gladi! Ne mogu dalje...

Kuvari nisu znali šta da rade, nego su sipali kako je ko podnosio porciju. Nisu pomagale ni opomene da je ta hrana za ranjenike.

Hladna jeza prožimala me je pri pomisli šta bi se moglo dogoditi ako bi ta gomila mršavih ljudskih tijela bila pogođena iz aviona.

Moje strahovanje se ubrzo pretvori u strašnu istinu. Još nisam uspio ni da se odmaknem od gomile gladnih, kakav sam i ja bio, kad avioni čitav taj prostor zasuše malim bombama. Bježeći ispred smrti, bacio sam se pod stablo jedne srušene bukve. Pošto su eksplozije za trenutak prestale, pred mojim očima se ukaza strašna slika: mnogi su popadali mrtvi, unakaženi i raskomadani. Ranjeni su ječali i puni samrtnog straha tražili pomoć. Cijepali su odjeću i otkrivali razjapljene krvave rane. Zdravi i čitavi su ih umirivali ili su prljavim krpama od košulja pokušavali zaustaviti krvarenje.

Skočio sam i potrčao da što prije stignem jedinicu koja je odmicala.

Pri povratku sjeo sam da se malo odmorim. Avioni su i dalje kružili, drsko zavirujući u svaki kutak planine. Zemlja je podrhtavala od eksplozija avionskih bombi i artiljerijskih granata. Na sve strane su treštali mitraljezi. Vazduh je treperio kao da ga trese neka veoma teška groznica i davio me oštrim zadahom dima od sagorjelog baruta i eksploziva.

Prema meni je dolazio jedan borac: ispijen, blijed i mutnog pogleda.

— Ne mogu više — reče i sruši se pored mene. Teško je disao i hvatao vazduh da bi mogao dalje govoriti. — Već nekoliko dana ništa nisam jeo. Odvojio sam se od jedinice i ne mogu je naći.

— Odmori se malo — rekoh. — Poći ćeš sa mnom, pa ćemo doznati gdje je tvoja jedinica.

Posmatrajući ovog druga, setio sam se još jednog susreta tog dana. Poslije pakla oko kazana, sreo sam jednu djevojku. Stajala je oslonjena na jedno stablo. Mršava, blijeda i zastrašena. U tamnim dubinama njenih plavih očiju video sam neopisivu patnju.

— Pratila sam ranjenike do bolnice — reče — pa sam se odvojila od jedinice i sada je ne mogu naći...

Htjela je još nešto reći, ali glas joj zadrhta i ugasi se još u grudima. Stisla je tamne trepavice, sa kojih se otkinuše dvije krupne suze i polako skliznuše niz blijede obraze.

Pokazao sam joj put prema našoj četi i rekao da će tamo doznati za svoju jedinicu. Nikad je više nisam vidio. To me je navelo da se ponovo sjetim sastanka naše čete u početku ove ofanzive i zadatka da se čvrsto držimo na okupu.

Kad sam ustao da pođem, moj saputnik se nije odazvao. Stavio sam ruku na lijevu stranu njegovih grudi. U njima više nije bilo života.

Sunce je klizilo prema zapadu. Ljutili smo se što tako sporo odmiče, jer smo željeli da i ovaj strašni dan umre što prije.

*

Po padu mraka kolona Vrhovnog štaba prešla je potok Hrčavku preko trošnog mostića. Kad je naša kolona bila već poodmakla, čuo se oštar krik sa mosta. Neko je pao u vodu.

Na prvom zastanku drug Tito je zatražio vode. Sjedio je na panju. U noći se vidjela samo njegova silueta i bijeli zavoj sa ranjenom rukom o vratu. Čini mi se, da bi među hiljadu ljudskih glasova lako prepoznao topli ton i prijatnu boju Titovih riječi i onaj ko ga je samo jednom u životu čuo. Dodali su mu čuturicu s vodom.

— Vruć sam, pa ne smijem odmah piti — rekao je. — Popiću malo pred polazak.

Poslije dužeg spoticanja po kamenitoj stazi, izbili smo na proplanak, koji mi je u noći ličio na manju visoravan. Desno, nedaleko od staze kojom smo prolazili, gorjele su vatre. Činilo mi se da ih ima bezbroj. Vidjeli su se i ljudi. Okupljeni oko vatre neki su ležali, a drugi su nešto kuvali u porcijama ili pržili parčad mesa na plamenu. Čuli su se i nerazumljivi ljudski glasovi. Nešto dalje, tu i tamo, vidjele su se opružene ljudske prilike.

— To su mrtvi — reče neko u našoj koloni.

Vjerovao sam.

Prošla je i ta noć.

Sunce je već povisoko odskočilo. Naša kolona je i dalje marševala. Tada me je zapahnuo neprijatan miris lešine. Pogledao sam u tom pravcu. Iz trave su virila oglodana konjska rebra. Pored njih je sjedio čovjek. Nožićem je skidao parčad preostalog mesa i stavljao ih u svoju porciju. Nisam mogao da gledam ovaj prizor.

Umornim koracima peli smo se uz strminu. Jedna drugarica je polako spuštala druga koji je umro na njenim rukama. Pogledala je još jednom voštano blijedo lice i prekrila ga ćebetom. Udaljila se pognute glave, bez uzdaha i jecaja.

Borac je ležao pored staze, zauvjek smiren. Živi su prolazili pored njega pognutih glava, odajući mu poslednju poštu.

*

Posle noćnog marša, 11. juna ujutro, zaustavili smo se nedaleko od Mrčin-koliba. Nijemci su nam bili za petama. Odmah smo zauzeli položaje za odbranu, a Dane Basta je na skrovitom mjestu pripremio kazane i u neslanoj vodi kuvao konjsko meso.

Nijemci su izvršili juriš. Prihvatili smo borbu, ali smo se morali povući. Basta je uspio da sačuva konje i kazane. Meso je morao baciti.

Oko podne odlijepili smo se od neprijatelja i mogli smo da predahnemo. Ali Basta više nije imao šta da kuva. Izvadio sam sirovo meso od mazge, koje sam nosio u torbici i snažno ga zagrizao. Činilo mi se vrlo ukusno.

Nešto kasnije, komandir čete u trku nas je poveo jednom stazicom. Shvatili smo da negdje moramo brzo stići. Ponestajalo nam je daha, mišići na nogama su nas boljeli, ali smo trčali. Zaustavili smo se na kamenitoj ivici strme padine. U dubokoj dolini nazirale su se pojedine kuće sela Ljubina. Komandir nas je rasporijedio i naredio, da budno pazimo i odbijemo svaki pokušaj neprijatelja da izbije na naše položaje.

— Ovdje smo u neposrednoj zaštiti Vrhovnog štaba — rekao je, podvlačeći ozbiljnost zadatka.

Avioni su bili u vazduhu.

Napravio sam sebi zaklon od kamena, ispod jedne stare razgranate bukve. Ležao sam željan sna i budno motrio duboku jarugu ispred sebe. Nisam primjećivao ništa sumnjivo.

Nedaleko iza mene visoko se uzdizala velika stijena, obrasla mahovinom, sitnom paprati i raznim drugim rastinjem. Instinktivno sam prišao i otkinuo struk paprati. Polako sam ga grickao. Kad sam u usta stavio tanki korjen, osjetio sam da je sladak, kao saharin. Isčupao sam više strukova, donio ih u zaklon i sa zadovoljstvom grickao. Predložio sam drugovima da i oni probaju.

Brujanje aviona nije prestajalo. Jedan je letio preko sela u pravcu našeg položaja. Pratio sam ga pogledom. Ubrzo su se ispod njega pojavila dva bijela oblačka i zatim čula dva pucnja. Znao sam: izbacio je dva snopa malih bombi. I oni sada lete pravo na nas.

Frano Baće: U KANJONU SUTJESKE

Po pravcu lijeta aviona i mjesta gde sam ispod njega vidio bijele oblačke, ocijenio sam da će bombe pasti na nas. Doviknuo sam drugovima da se sklone i prilijepio se uz dno mog zaklona. Nekoliko sekundi kasnije u krošnji moje razgranate zaštitnice, odjeknuo je prasak bombi, a zatim fijuk i treskanje parčadi po zemlji i kamenu. Ostao sam čitav. Niko nije ranjen. Bio sam zahvalan mom zaklonu što sam ostao živ.

Neprijatelj se iz doline nije pojavljivao. Na avione više nisam obraćao pažnju. Ležao sam u zaklonu, posmatrao padinu ispred sebe i razmišljao...

*

Cijelu noć i sjutradan do poslije podne — bili smo u pokretu. Naduveni leševi neprijateljskih vojnika na koje smo jutros naišli pokazivali su da je juriš naše prethodnice bio silovit.

Bilo je 12. juna nešto mirnije. Imao sam utisak da se naša teritorija proširila, da je neprijatelj dalje, da je manje aviona u vazduhu i da je najgore prošlo.

Zaustavili smo se kraj širokog proplanka obraslog bujnom koprivom.

Naređeno je da se kolju konji. Neko je predložio: »Da naberemo i skuvamo kopriva«.

Ne obzirući se na to što nas je palila po rukama, nabrali smo je puno šatorsko krilo, očistili i stavili u kazan da se kuva sa konjskim mesom. Bila je to obilna večera, pa mi se i sad čini da nikad u životu nisam jeo ukusniju hranu.

Sedmočasovni marš naredne noći nije mi bio težak.

Osvanuo je 13. jun. Kolona Vrhovnog štaba zaustavljena je u planini iznad sela Govza. Na putu Kalinovik — Foča neprijatelj je obrazovao drugi obruč oko naših snaga. Trebalo ga je probiti i tek tada krenuti naprijed. Vedar i sunčan dan bio je idealan za dejstvo avijacije. Zaglušna buka aviona koji su nisko letjeli stapala se sa eksplozijama bombi i neprekidnom artiljerijskom kanonadom, od kojih je planina bolno ječala.

Drugu Titu je trebalo hitno obezbijediti sigurno sklonište. Taj zadatak dobili smo Vjekoslav Spoja, Nikola Radaković i ja. Našli smo pogodno mjesto i požurili da ga uredimo. Tito je sjedio nedaleko od nas. Veliki zavoj pridržavao mu je o vratu ranjenu lijevu ruku. Radili smo brzo i prikriveno. Trebalo je paziti da nas ne opaze iz aviona. Svaki sekund je bio dragocjen.

Radovi na zaklonu su se privodili kraju. Posegao sam rukama da podignem još jedan manji kamen. Istog trenutka mi se smračilo pred očima. Posrnuo sam. Brzo sam se trgao, želeći

da drug Tito ne primijeti moju slabost, ali sam se šapatom obratio drugu do sebe, starijem i iskusnijem ratniku:

— Vjekoslave, što je ovo; meni se mrači pred očima?

— Glad, druže! Glad i umor! — šapatom je također odgovorio.

U tome momentu, setio sam se snage svojih mišića neposredno pred rat. Kao stolarski radnik rukovao sam testerom kao violinista gudalom, a velika blanja za ravnjanje činila mi se laganijom od pera za pisanje. A sada, posrćem i gubim svijest pod teretom manjim od dva kilograma. Da li će mišice ikad biti pune snage, kao nekad? Pa ipak, bolje je i to nego da sam ranjen!

Iako to nismo željeli, drug Tito je čuo naš razgovor. Pogledao nas je očinski toplo i dobroćudno, pa rekao:

— Još malo, drugovi. Biće bolje. Ako ne bude hljeba, ubrzo će biti dovoljno mesa.

Po količini i snazi vatre koju je neprijatelj sipao po nama sa zemlje i iz vazduha, taj dan je bio sličan onom kad je ranjen drug Tito. Neprijatelj je svim silama nastojao da spriječi naš proboj preko komunikacije Kalinovik — Foča i da nas zadrži u obruču na Zelengori. Zato je tišina noći na mene djelovala nekako čudno i neprirodno, sve dok se nismo spustili u s. Rataj.

Selo je u mraku odavalo sliku potpunog haosa: srušene i oštećene kuće sa razjapljenim vratima i prozorima, razbacan namještaj i posuđe, leševi ljudi i stoke, vapaj ranjenika... Sve se to čudno i maglovito odražavalo u mojim otupljenim osjećanjima.

A kada je, najednom, zakukurikao petao. Odnekud je pred kolonu izašla i krava. Tamna prilika seljanke došla je za njom i potjerala je natrag.

— Pa ovdje, ipak, ima života — pomislio sam.

Prosto nisam vjerovao sam sebi, jer se u neprekidnom kretanju od Tare, preko Durmitora, Pive, Maglića, Sutjeske i pustom divljinom Zelengore, u meni stvorilo osjećanje da više nigdje nema sela, ljudi i života.

Kao da sam bio podivljao!

Prešli smo rijeku Bistricu i put i izašli iz obruča na Zelengori. Nekoliko dana kasnije prešli smo željezničku prugu Sarajevo — Višegrad i izašli iz trećeg i posljednjeg obruča u petoj neprijateljskoj ofanzivi. Hrana je bivala bolja i snaga se uskoro povratila.

Stanko ŠTETIĆ

KROZ NJEMAČKI OBRUČ NA SUTJESCI[1]

osle marša preko planine Pivske, 3. bataljon 4. proleterske brigade spuštao se niz desnu strmu obalu reke Pive, te se posle prelaza preko visićeg mosta smestio u selu Mratinje.

Tu je bataljon, kao i čitava brigada, 30. maja dobio zadatak da se hitno prebaci pravcem Mratinje — Javorak radi zaštite levog boka naših snaga koje je ugrozila divizija »Princ Eugen«, a koja je nadirala ka Mratinju.

Po gustoj pomrčini i kiši, noću između 30/31. maja naš bataljon kreće na Javorak, a 31. maja dobili smo zadatak za napad u pravcu sela Štirno — Budanj, gde su se Nemci bili utvrdili u rovovima. Nismo stigli da ih napadnemo noću, te smo morali danju. Bili smo u nezavidnoj situaciji, ali zadatak se morao izvršiti.

Ceo bataljon je izvršio snažan napad. Nemci su bili malo iznenađeni našim smelim napadom po danu. Išli smo napred iako su nam nanosili gubitke. Polako napredujemo i potiskujemo ih. 1. četa je najviše izložena neprijateljskoj vatri i već ima gubitaka, ali postiže i uspeh. 2. četa se prebacuje jednom rivotočinom. Približavamo se neprijateljskim položajima ukopanim u nazidanim rovovima iz kojih neprijatelj stalno bije automatskim oružjem. Prinuđeni smo da se prebacujemo u skokovima kako nas ne bi pokosili neprijateljski rafali. Sve više se primičemo rovovima. Nemci nas precizno gađaju. U bataljonu ima nekoliko mrtvih i ranjenih. Grupa bombaša stupa u akciju. Hrabri bombaš iz Bugojna, Vojin Poleksić je među prvima. Uz njega su

[1] Ovo je znatno izmenjen i dopunjen članak koji je objavljen u listu »Oslobođenje« u vremenu od 4. do 12. juna 1963. godine.

Svetomir Jovović sa planine Vukotice, kao i još nekoliko hrabrih boraca iz bataljona.

Redao se juriš za jurišem. Zauzeli smo nemačke rovove, ali smo to skupo platili. Tu je poginulo šest drugova a više od deset ih je ranjeno. Jurišajući na nemačke rovove hrabro je poginuo Vojin Poleksić, Svetomir Jovović i još četiri druga. U ovoj teškoj borbi, prilikom jednog juriša, ranjeni su Vojin Katić, zamenik komandanta bataljona, Boško Brajović, komesar čete i još desetak drugova. Nemci su se pred našim naletom povlačili. Ali izgleda da su za vlastite rovove imali pripremljene elemente za gađanje, pa su osuli minobacačku vatru po nama kad smo ih zauzeli. Bio sam u neposrednoj blizini kada je eksplozija podigla uvis jednog druga i on je mrtav pao na zemlju.

Jurimo Nemce niz Budanj. Kako znaju i te »elitne« trupe da beže. Naiđosmo na signalno platno razapeto na jednom žbunu. Nemci nisu imali vremena da ga ponesu. Preokrenusmo ga. Kasnije nemački osmatrač iz aviona se toliko naginjao da raspozna »novi« signal, da smo počeli da ga gađamo iz pušaka, pa je odleteo dalje.

Nemci su na Budnju bili tako razbijeni da bismo ih mogli goniti čak do Goranskog da nisu drugi nadirali bočno od pravca Čemerno.

Posle ovoga uspeha vratili smo se ponovo ka selu Mratinje. Bataljon je na kraćem odmoru, ali izviđamo u pravcu Maglića. Dobio sam zadatak da sa vodom i intendantom dobavim nešto hrane za bataljon. Naiđemo na jedan zbeg. Ima prilično stoke. Nađosmo i jednog odbornika. Obratili smo mu se kao predstavniku vlasti da nam prikupi nešto stoke, koju bismo poterali za bataljon. On se koleba. I dao bi i ne bi.

— Ima dosta četničkih familija u zbegu, pa uzmite od njih — kaže odbornik.

— Dobro, ti si predstavnik vlasti, pa odredi ko da dâ — rekoh mu.

— Ne mogu ja, brate, nikome ništa uzimati u ovakvoj situaciji, no vi uzmite sami od koga god hoćete.

Odbornik je bio neodlučan a mi nismo nikome hteli uzimati ni najmanju sitnicu, iako je u bataljonu bila dosta teška situacija u pogledu hrane. Nije nam bilo svejedno da li ćemo ili ne izvršiti naređenje, ali u ovakvoj situaciji zaista se nije moglo od stoke ništa uzeti. Narod preplašen. Zbio se u one rupčage planine Maglića što još Nemci nisu zauzeli i strepi za goli život. Razumeli smo odbornikovu neodlučnost. U tom nagađanju dođe kurir i prenese nam naređenje da se hitno vratimo u bataljon. Bilo nam je milo da nismo ništa uzeli, iako smo bili

gladni, i mi i ceo bataljon, jer je sve tužno i žalosno bilo u tom zbegu.

Iz Mratinja krećemo usiljenim maršem, noću, po kiši i uzbrdo u pravcu Vučeva. Težak je to bio marš. Mravi brže idu nego što smo se mi kretali. Ne može se komandovati da se brže kreće, kada se zaista ne može brže ići. Ali, nije se čuo nijedan uzdah, ni jedna reč negodovanja zbog umora i gladi ili ma čega drugog. Niko ne staje niti seda da predahne. Ipak idemo napred, vrlo polako, ali sigurno ka cilju.

Zora nas je zatekla na visoravni Vučevo. Krećemo dalje. Sunce je ogrejalo. Mi se krećemo po čistini, a sa Maglića nas tuku Nemci iz mitraljeza. Nemamo se kuda skloniti. Idemo dalje i zamičemo u šumu. Žuri nam se. Naša je brigada određena da prati Vrhovni štab. Kakva čast i odgovornost! Ovde se ne sme misliti na umor, glad i iscrpljenost, nego napregnuti svu psihičku i fizičku moć i doći na vreme na određeno mesto i sa uspehom izvršiti zadatak.

Nemci nadiru sa svih strana. 2. četa našeg bataljona je dobila zadatak da posedne vrh Volujaka i da onemogući Nemcima da sa tog pravca ugroze naše snage.

Napokon, evo nas na Volujaku u jednom katuništu. Nema Nemaca. Kuvar je zaklao jednu ovcu i sprema ručak. Vatra se razgorela. Pojedinci otkidaju po parče mesa, bacaju na vatru, peku i jedu. Kuvar se ljuti.

Brzo smo sredili i tu »kuhinjsku situaciju« te je svako bio zadovoljan.

Sa vrha Volujaka pošla je jedna jača patrola sa komandirom voda Novom Kovačevićem u pravcu Čemerna ka jednom katuništu da ispita gde je neprijatelj, kao i da obezbede nešto hrane za četu. Posle nekoliko sati patrola se vratila, ali praznih ruku. Sa one strane Volujaka u katuništu su bile jake nemačke snage, te se nije mogla ni približiti katunu.

Čitav dan smo proveli u obezbeđenju na Volujaku, a uveče smo dobili naređenje da se vratimo u sastav bataljona. Krećemo se desnom obalom Suškog potoka. Veseli smo, jer smo izvršili zadatak, iako nismo imali jače borbe sa neprijateljem. Posle jedno dva sata noćnog kretanja, opazili smo vatre pored puta i oko njih grupice ljudi. Računali smo da je to naš bataljon. Primetismo da se nešto kuva na vatri. Kakvo veselje! Tako smo brzo stigli bataljon, mislim u sebi, a računali smo da ga ni do sutra nećemo stići. A sada evo nas u sastavu bataljona, a i večera je tu. Ali otkuda večera, pomislih, kada u bataljonu nema ništa za hranu, a u toku dana nije vodio borbu sa neprijateljem da bi nešto zaplenio.

Koračamo napred, a ja razmišljam o poginulima i ranjenim drugovima u borbi na Budnju. Već smo se primakli vatrama. Ja i dalje mislim o poginulim drugovima.

Iz tih misli trže me svađa drugova iz jedne grupe na koju smo prvo naišli. Sedeli su oko vatre i svađali se. Svađali su se oko jela, jer su zajedno »jeli« iz jedne vojničke porcije. Porcija je bila potpuno prazna. Ko zna koliko dana ni trunke nikakve hrane nije bilo u njoj. Zastao sam. I vod je zastao iza mene.

Napokon sam shvatio šta se to dešava. Kada su me primetili, pozvali su i mene da »jedem« sa njima.

— Hodi. Ti si gladan. Hodi, jedi sa nama. Vidiš li kako mi jedemo.

Čuo sam te reči. Jesu li meni govorili, ne znam. Pogledam šta se dalje dešava oko ostalih vatri. Na nekoj je prazna porcija, ali je brižljivo čuvana kao da je u njoj najlepša hrana. Opet pogledam dalje i vidim naramak drva u koji duva jedan drug da raspali »vatru«, a od vatre ni traga. Nemo sam sve to posmatrao.

— Tifusari — tiho je prošaputala pored mene Zorka Đuranović.

Prenuo sam se i pošao s vodom napred da stignemo čelo kolone. Idući dalje kroz tihu i mračnu noć razmišljao sam o borcima tifusarima koje sam ostavio i o njihovom položaju, o našoj situaciji, o borbama i o Sutjesci. Mislio sam, mislio, mislio . . .

*

Došao sam u sastav bataljona pre prelaska Sutjeske.

Predzoru 8. juna, prešli smo preko mosta na Sutjesci u rejonu Tjentišta. Neprijatelja nije bilo, te smo nesmetano prešli preko reke. Neprijatelj drži položaje na liniji Košur — selo Krekovi. Pošto nismo imali zadatak da napadnemo neprijatelja na tim položajima morali smo se probijati bespućem. Pred nama su, takođe, bespućem, između sela Krekovi i vrha Ozrena, već prošle neke jedinice. Pored utrte putanje nailazimo na iznemogle drugove, a i na ponekog konja, koji se okliznuo i leži, nemoćan da ustane i da dalje ponese tovar.

Evo nas na Milinkladama. Dan (9. jun) je vedar i avijacija stalno bombarduje naše položaje. Bataljon je zastao. Od umora smo popadali gde se ko zadesio. Naišao je komandant brigade Vasilije Đurović Vako.

— Zašto ste se tako grupisali? Avioni će vas sve potući tako na gomili. Raziđite se po šumi.

Avioni su već nadletali naše položaje. Brzo smo se razišli u pravcu potoka Hrčavke. Neprijatelj je počeo bombardovati. Zemlja se tresla od silnih detonacija. Neprijatelj je neprestano zasipao bombama položaje naših jedinica.

Od bombardovanja je poginuo i komandant naše brigade Vako Đurović. Težak je to gubitak bio za nas, za celu brigadu. Svakome je bio blizak. Kada je bio uz nas, osećali smo ga kao sebe samog. Ostavili smo ga na Milinkladama da zauvek za njim tugujemo.

Pošli smo dalje. U koloni se često pojave i naši ranjenici. Ranjeni komandir 2. čete Radisav Raspopović stalno je uz nas, uz kolonu svoga bataljona. Evo ga i Savo Živković, ranjeni komesar iste čete. Obradovao sam se kada sam ga video. Bio sam mu starešina, pa onda on meni. Kako je to dobar drug bio. Ranjen je kao komesar čete i kretao se sa bolnicom.

— Savo, dragi! Hodi sa nama. Pazićemo te. Nosićemo te ako zatreba.

— Doći ću, Joveta. Baš sam mislio da se priključim vama — reče mi Savo.

Smrt je prekratila želje. Ponovo je ranjen od bombardovanja. Savo je kao i mnogi drugi podlegao ranama.

Prešli smo potok Hrčavku i počeli se peti uzbrdo. Neprijateljski rafali iz aviona su nas stalno pratili uz strmu golometinu. Zašli smo u šumu. Četa je zastala. Kraći odmor. Težak momenat mi se jako urezao u sećanje:

— krećući se kroz šumu u pravcu Lučkih Koliba, naišao sam pored puta na braću poginulog komandanta Vaka, Marka i Vula — Vukašina. Delili su »zaostavštinu« iza Vakove smrti. Sede jedan pored drugoga i gorko plaču. Bili su u pozadini, pa kada smo krenuli u pravcu Podgorice pošli su sa nama. Oba su bila dodeljena meni u 2. vod. Sada dele slike, jedine uspomene na svoga brata, komandanta brigade Vaka. Oni su preko tih slika hteli da što bolje osete prisutnost svoga brata Vaka. Njima su to sada prve borbe. Mladi su. Treba im bratska ljubav, savet i svestrana pomoć. Nisu ni jednog časka, tom prilikom, pomislili da će i oni u narednim borbama poginuti. Pošli su stopama velikog brata komandanta i poginuli za stvar za koju se i on borio.

Osvanuo je 10. jun. Dan je bio potpuno vedar. Neprijatelj vrši pritisak i steže obruč sa svih strana. U njegovim rukama se nalaze položaji: Košur, Jelovac, Treskavac, Vilenjak, Boščija glava, Kozje strane, Orlovac, Videž i drugi.

Prostor kuda treba da probiju naše jedinice i Vrhovni štab, širok je svega oko dva kilometra. Četvrtoj i 2. proleterskoj brigadi predstoji vrlo težak, delikatan i slavan zadatak, a to je

obezbediti prolaz između neprijateljskih snaga koje svim silama nastoje da zatvore obruč na liniji: Ljubin grob — Košuta, gde će se i odigrati odlučujuće borbe. 3. bataljon je dobio zadatak da obezbedi levi bok naših snaga na Ljubinom grobu.

Posmatramo neprijatelja kako u velikim kolonama silazi niz padine Kozje Strane i približava se Ljubinom grobu.

Na ivici jednog bukovog omara, na dvesta metara ispred Ljubinog groba, 10. juna 1943. godine, oko osam časova, komandant 3. bataljona Miroje Žarić izdao je zapovest prvo 2. a potom 3. i 1. četi.

— Drugovi, i sami vidite gde je neprijatelj. Svakoga trenutka može da se pojavi ispred nas. Mi mu po cenu svih naših života u bataljonu, ne smemo dozvoliti ni koraka dalje od Ljubin-groba, položaja koji je ispred nas. Rezultati izvršenja ovoga zadatka imaće dalekosežnih posledica. Ne sumnjam da ćete dostojno izvršiti ovaj težak, ali častan zadatak.

S obzirom na važnost zadatka, a verovatno zbog toga što komanda 2. čete nije tu bila kompletna (komandir Radisav Raspopović, komesar Savo Živković i zamenik komandira Vojo Đurović bili su ranjeni u ranijim borbama), komandant bataljona je uzeo na sebe zadatak da četu rasporedi na položaju po vodovima.

Komandant bataljona je prvo poslao na položaj 1. vod kojim je komandovao Novo Kovačević. Sa 1. vodom komandant je uputio i Boža Begovića koji je sa Nikolom Jelušićem, zamenikom komesara čete, komandovao 2. četom.

— 2. vod će jednom desetinom posesti položaj do prvog voda, a jednom grupom i puškomitraljezom zatvoriti pravac sa desne strane kroz šumu — naredio nam je komandant, te sam tako i rasporedio vod na položaju. Drugovi iz komande čete, koji su bili na licu, kao i komandiri vodova zauzeli su svoja mesta u streljačkom stroju. Odmah iza nas je komanda bataljona, koja je u toku borbe uzela najneposrednije učešće u rukovođenju tom odsudnom borbom.

Rasporedili smo borce i dali im zadatke. Da Nemci ne smeju proći jasno je bilo svakom borcu. Svi smo videli i osećali u kakvoj su situaciji naše jedinice i ranjenici koji su iza nas prolazili.

Pošto Nemaca još nije bilo u neposrednoj blizini ispred nas, to smo mogli slobodno da osmotrimo kako naš tako i susedne položaje. Ljubin grob, ili bolje reći bezimena kosa u njegovom rejonu, koju smo mi poseli, pruža se pravcem jugozapad-severoistok u dužini oko pola kilometra a onda povija pravcem severozapad-jugoistok u dužini oko dvesta metara. Baš taj deo je za odbranu posela naša četa. Desno od nas na-

lazila se naša 3. četa, a još dalje, u istom pravcu, nalazio se 2. bataljon Desete hercegovačke brigade.[2] Položaj 3. čete bio je dosta pošumljen i omogućivao je prikriveni raspored. Desno krilo naše čete takođe se oslanjalo na pošumljeni deo. Levo od položaja naše čete u rejonu kote 1627, položaj su držale jedinice 1. bataljona Četvrte proleterske brigade. 1. četa našeg bataljona određena je u rezervu i nalazila se prikupljena u šumi na oko pet stotina metara južno od Vrbničkih koliba.

Deo kose Ljubinog groba, koju smo poseli, bila je nepošumljena, vrlo nezgodna za položaj bez prirodnih maski i zaklona, kao veći kamen, rupčaga, panj ili šta drugo. No, dobra osobina ovog položaja bila je u tome što je teren ispred nas takođe nepošumljen i pregledan, pa je bilo isključeno svako iznenađenje od strane neprijatelja.

Na ovom položaju četa je imala dobro obezbeđena krila od strane drugih jedinica, a pored toga, takođe smo i mi iz svoga sastava predvideli jednu grupu boraca sa puškomitraljezom za obezbeđenje našeg desnog krila koje se oslanjalo na pošumljeni teren. Iza nas je bila jaka bataljonska rezerva, te su u svakom slučaju bila isključena iznenađenja u vidu zaobilaska ili bočnog udara. No, najveća važnost pridavana je našem položaju zbog staze, koja se nalazila na oko dvesta pedeset metara pozadi položaja, a kojom je trebalo da prođu naši ranjenici, Vrhovni štab i druge naše jedinice. Od ishoda borbe naše čete, odnosno bataljona, zavisilo je da li će se obezbediti prolaz tom uskom stazom pored Ljubinog groba. Staza je išla kroz šumu i jarugom, te donekle zaklonima, ali isuviše blizu našeg položaja i ispod njega. Svesni smo bili toga da nema manevrisanja i provlačenja, jer nije bilo pogodnih položaja između našeg položaja i staze, a naročito kada nam je to istakao i komandant bataljona Miloje Žarić. I za Nemce je ovo bio najvažniji položaj jer su preko njega najkraćim putem presecali jedinu slobodnu stazu i izbijali na Košutu na koju su sa druge strane napadale druge njihove snage u želji da se spoje. Spremni smo! Očekujemo neprijatelja, ali njega još nema. Skoro je prošao čitav sat! Da li nas je otkrio pa se prikrada? — pitamo se. Dobro smo skriveni i ne može nas lako otkriti, rezonujemo.

Nemci su, kao i uvek, išli oprezno, verovatno nisu očekivali da smo pre njih poseli položaje. Evo njihovih izviđačkih delova! Pustili smo ih u neposrednu blizinu. Vrlo oprezno se kreću. Prilepili smo se za zemlju. Ne primećuju nas. Izvidnica je zastala. Sve više Nemaca pristiže i zaleže tamo gde je zastala izvidnica. Sigurno su nas primetili — razgovaramo između sebe.

[2] Podaci uzeti iz dnevnika Slobodana Šakote, tadašnjeg zamenika komesara 2. bataljona 10. hercegovačke brigade.

Možda hoće da mi prvi otvorimo vatru i otkrijemo naše položaje. Ćutimo i napregnuto osmatramo. Čekamo ih! U povoljnijem smo položaju od njih. Pošli su prema nama. Planu plotun naših pušaka i automatskog oružja. Neki počeše da beže, ali većina je zalegla na mestu gde je i bila. Imaju mrtvih i ranjenih. Pokušavaju da ih izvlače. Komešaju se. Sa njihovog levog krila povlače se ka šumi, verovatno evakuišu ranjene. Otkriveni su i čine odličnu metu za gađanje, te ih uspešno ometamo u izvlačenju.

Odbijajući prvi juriš nismo imali gubitaka. Našim strojem bruji veseo žagor. Nismo daleko jedan od drugoga, pa se i šapat čuje. Poneko se glasnije smeje. Pogledah Nova Kovačevića, komandira 1. voda. Podalje je od mene. Prisetih se da je uvek i u najtežim situacijama bio sklon šali. Prilikom odbrane Nevesinja, posle prelaska Neretve u četvrtoj ofanzivi, vodili smo borbu sa četnicima. Bili su nas pošteno pritisli. Navaljuju u ruljama. Našao sam se blizu Nova. Bliže nego sada. U jurišu, pored ostalih, nalete jedan sa velikom bradom i jedan uglađeni sa kokardom, njihov oficir.

— Kojeg ću Joveta, prvo bradonju ili onoga oficira? Ja bi prvo bradonju, pa onda onoga sa kokardom. Novo je to tako staloženo govorio sačekavši ih na nekoliko metara, a onda sigurnim pogocima oborio i jednog i drugog.

Posmatram ga sada. Ćuti. Nije pitao kojeg će pre. Svi su mu bili jednaki. Onaj kojeg je uzeo na nišan sigurno mu nije umakao. Kako se ta njegova hrabrost i hladnokrvnost odražava na prisutne? I sada podučava nekog mlađeg druga do sebe. Malo dalje od Nova čuje se Božo Begović. Skoro je došao u četu. Ne poznaje sve drugove. Upozorava na opreznost, govoreći da će Nemci ponovo napasti sa jačim snagama. Nikola Jelušić, zamenik komesara, nešto šaljivo priča Vlajku Brajoviću. Desno i levo oko mene su Mujo Lakić, Veselin Bilanović, Filip Radičević, Tomica Jovović, Marko Injac, Rade Ivetić i ostali. Došlo nam pre mesec dana puno drugova iz pozadine: Radovan Dakić, Jakša Stojović, i drugi. Radovan i Jakša su već postali desetari. Eto ih tamo pored Miladina Raspopovića, Voja Živkovića, Miloša Ljuboja, Rada Bodirožića, Velizara Lakića i ostalih, zalegli u prvoj borbenoj liniji. Sve su to hrabri borci. Imali su oni dosta teških okršaja sa neprijateljem u dosadašnjim borbama. Znali su se hrabro boriti. Znaće oni to i sada.

Razmišljam o svojim drugovima. O proteklim borbama u kojima smo zajedno učestvovali. Ima nas koji smo zajedno bili u terenskim jedinicama, u odredima i konačno u ovoj četi. Dug je to zajednički borbeni put. Evo nas i sada zajedno. Koliko puta smo po Malom polju trčali za »krpenjačom« Nikola Jelušić

i ja. Kako smo se radovali kada smo dobili prvu pravu fudbalsku loptu! Nikola i ja smo bili u jednom timu. Prošla je više nego decenija od tada. Evo nas opet u »zajedničkom timu«. Naš tim je nekada pobeđivao a nekada gubio, ali sada smo sigurni da će naš »veliki tim« — 2. četa pobediti neprijatelja. Pobediti ali i možda ostaviti mnoge ili čak i sve svoje borce na ovoj pustoj kosi.

Moje razmišljanje prekinule su snažne eksplozije neprijateljske artiljerije i minobacača. Priljubili smo se još jače uz zemlju i očekivali rezultat. Snopovi granata su leteli i rasprskavali se tu među nama. Neprijatelj je ceo položaj zasuo artiljerijskom vatrom, a zatim je u gustom streljačkom stroju pošao na juriš. Iako je poneki bio lakše ranjen od artiljerijske vatre, sva pažnja je bila koncentrisana na Nemce koji su jurišali. Sada su nastupali svojim levim krilom držeći se šume. Naš puškomitraljez, sa desnog krila, koji je bio postavljen između dva bukova omora, stalno je sipao vatru po njima. Verovatno su hteli da zaobiđu naše desno krilo. Naša snažna vatra sa fronta ih je prikovala. I ovog puta smo im naneli ozbiljne gubitke. Zastali su. Deo Nemaca se i povukao. Verovatno da evakuišu ranjenike, a možda je to bio i trik kako bi nas izazvali, da pođemo na juriš pa da nas onda pokose svojom vatrom. Mi smo ostali na svojim mestima. Nemci su se utvrđivali na dostignutoj liniji. Iako ih vatrom ometamo ipak uspevaju da se popune iz pozadine, kao i da evakuišu ranjene. Na levom krilu nam je slabije osmatranje, jer je blaga strmen, a to Nemci koriste.

Još nemamo gubitaka. Neki drugovi koji su lakše ranjeni previjeni su. Većinom je došla do izražaja samopomoć. Zadovoljni smo sa ishodom dosadašnje borbe. Naneli smo Nemcima dosta gubitaka, a kod nas, i pored onako snažne artiljerijske i vatre pešadijskog naoružanja, nemamo gubitaka. To je zaista sreća!

Videći da neće lako zauzeti naše položaje, Nemci vrše obimnije pripreme. Pored artiljerijske vatre sada nas bombarduju i iz aviona. Samo što je jedna eskadrila izručila svoj smrtonosni tovar, zamenjuje je druga. Zaista je pakao na Ljubinom grobu. Samo što je prestalo bombardovanje, Nemci i po treći put jurišaju. Uporni su. Hoće da se po svaku cenu dohvate naših položaja. Tučemo ih i obaramo, ali oni navaljuju. Više ne pokušavaju da nas zaobiđu nego frontalno napadaju. Bolje reći nasrću. Odbili smo ih i ovoga puta. Povukli su se malo unazad. No, ovoga puta imali smo osetnih gubitaka. Nekoliko mrtvih i ranjenih. Mrtvi su ostali na položaju a ranjenima je ukazana pomoć. Referent saniteta bataljona, Ana Ljumović, četna i vodne bolničarke Olga Delibašić, Plana Kovačević i

Miroslava Živković, sada imaju pune ruke posla. Pod vatrom granata i nemačkih mitraljeza te hrabre drugarice ukazuju pomoć ranjenim drugovima.

U ovom teškom okršaju ranjen je i Vlajko Brajović, rukovodilac Skoja u četi. Vlajko je lakše ranjen. Pošto mu je rana previjena savetovano mu je da napusti položaj kao i još nekim ranjenicima. Taj savet nije poslušao. Iako ranjen ostao je pored svojih skojevaca, Miladina Raspopovića, »dečaka junaka«, Stojanovića, Ivetića, Pijevca i drugih. Taj ćutljivi plavokosi mladić nije mnogo pričao, nije se razmetao radom i borbom, ali je bio postojan kao stena. Bio sam mu dugo starešina. Dobro sam ga poznavao. Bio sam siguran da će izvršiti svaki postavljeni zadatak. Dobio sam zadatak da ga kao kandidata pripremam za člana Partije. Kada sam mu to rekao njegovo lice je zablistalo kao sunce koje nas je tog dana grejalo u divnoj Dalmaciji. Takav je bio Vlajko. Takav je i sada kao ranjenik. Radovao se što može i dalje da ostane pored nas. Ugledajući sa na Vlajka i drugi ranjeni borci su ostali na položaju. Preko svojih mrtvih drugova tuku Nemce, sveteći na taj način njihovu smrt.

Proređeni su naši redovi. Proređeni su i nemački, ali njihovi se popunjavaju, a naši ne.

Nemci su zastali. Videli su da se ne može dalje. Sada su se duže zadržali na dostignutim položajima. Šta li samo misle da nam je znati?! Znaju li da je pred njima samo četa proletera, četa koja je već osakaćena i izranjavljena. Ne! Ne znaju! A i kako bi znali kada smo im dali takav otpor i naneli toliko gubitaka kao da je tu bataljon ili brigada a ne četa. A i jest čudo! Ljubin grob gori od avionskih bombi, artiljerijskih granata i mitraljeske vatre. Gori zemlja, drvo, kamen i živ čovek, ali mi smo odlučni i ne dozvoljavamo Nemcima da zauzmu Ljubin grob. Tamanimo ih i ubijamo. Ruke su nam umorne i tople od ugrejanog oružja sa kojim sipamo vatru po njima. Ali oni nasrću... Nasrću kao divlje zveri!

Nemačke planove ne znamo. Ali, znamo šta mi hoćemo. Tu, pozadi nas, na nekoliko stotina metara, tu u tim slobodnim šumama su ranjenici, Vrhovni štab, glavnina naših snaga. Tu pozadi nas su plodovi i rezultati dvogodišnje borbe. Tu pozadi nas maršuje Revolucija! Za to se mi ovde borimo, to mi branimo, za to ćemo svi izginuti ako treba. To je misao i odluka svakog borca i starešine, svakog pripadnika 2. čete. Pa nije čudo, što 2. četa, i posle trećeg juriša daleko nadmoćnijeg neprijatelja uz uragansku vatru avionskih bombi, topovskih granata i mitraljeske vatre, stoji kao bedem.

Šta li misle Nemci opet se pitamo?! Prošao je sat, dva, a oni ne napadaju. Pomoć im stalno pristiže iz pozadine. Ne

pokreću se. Čute! Ali zato ne prestaju sa bombardovanjem bilo da nas tuku avionima, artiljerijom ili minobacačima.

Podne je poprilično odmaklo. Mori nas žeđ, umor a ponekog i rane bole, iako to niko ne zna, sem onaj ko je ranjen. Priljubljeni uz svoja mesta bacamo pogled, s vremena na vreme, jedan ka drugom. Ne govorimo, ne šapućemo, ali naši pogledi mnogo znače. Zar se u pogledu Miladina Raspopovića ne može jasno pročitati odluka da će izdržati do kraja. Pa to je onaj mali Miladin, junak iz Livna, Duvna, Kobilje glave i drugih poprišta! Prilikom borbe za Duvno, on i mali Bosanac Bogoljub su upali u grupu ustaša i bombama ih razbili. Bili su sami i dok smo mi ostali stigli oni su se s njima obračunali. Sigurni smo, više nego sigurni, da će ti mladići i sada izdržati.

Naša čula su napregnuta do maksimuma. Osmatramo! Osluškujemo! Jasno nam je da su se Nemci samo privremeno pritajili da bi se pripremili za još snažniji napad. I tako je zaista i bilo. Nebom su zapraštale nemačke »štuke«, noseći smrtonosne tovare. Artiljerija i minobacači su uraganskom vatrom zasuli naše položaje. Eksplozije avionskih bombi, artiljerijskih i minobacačkih granata, pretvorile su se u grmljavinu. Kroz dim i prašinu nazirali smo nejasne figure. To su Nemci pošli na juriš. Još se čuo odjek poslednje eksplozije, a oni su divlje jurnuli na nas. Mitraljeska vatra bila je dopunjena eksplozijama ručnih granata, kako sa naše tako i sa njihove strane. Imamo ranjenih i mrtvih. I Nemci padaju. Padaju, ali i sve više nadiru. Tu su pred nama. Ne znamo čime pre da ih uništavamo. Puškom, puškomitraljezom ili bombom. Nemamo dovoljno bombi. Ono nešto što imamo čuvamo kao kakvu dragocenost. No, sada je odlučujući momenat. Moramo ih upotrebiti. Na levom krilu, malo bliže centru, naša vatra je popustila. Jasno nam je zbog čega. Mrtvi drugovi su zaćutali! Na tom delu neprijatelj se uklinio u naš položaj. Još ih pridolazi iz dubine. Njihove »rode« zasipaju nas sitnim bombama. Lete toliko nisko, da jasno vidimo pilote koji se naginju i, verovatno, psuju nas, mlatarajući rukama. Novo Kovačević, komandir 1. voda, zgrabio puškomitraljez od mrtvog druga pored sebe i priljubljen uz jedan kamen, po jedan rafal sipa na Nemce koji nasrću, a po jedan na »rodu«. Divan je to primer junaštva. Postojan kao stena uz koju je priljubljen, Novo ne dozvoljava ni jednom Nemcu da pređe ivicu Ljubinog-groba.

I Vlajko je uzeo puškomitraljez. Sipa vatru po neprijatelju. Dugo ga je nosio, sve dok nije postao skojevski rukovodilac. Sada u odsudnom trenutku, puškomitraljez je ponovo u sigurnim rukama.

Na Ljubinom grobu još vlada krkljanac, a reski puškomitraljeski rafali, od našeg desnog suseda, »prošaraše« nemački stroj. Pod tom vatrom gusti nemački stroj je proređen. Zastali su i ustukli. I još jednom su zaćutali. Ovaj predah nam je omogućio da koliko-toliko, sredimo naše proređene redove. Do sada smo se dogovarali šapatom, ili pogledima a sada samo retkim pogledima živih. Oh, kako je to teško!

Dan se približava kraju. Dan koji je dug kao godina. Najteži u dosadašnjim borbama. I ranije smo vodili teške borbe. I ranije smo u borbama imali mrtvih i ranjenih, ali su borbe bile kraće. Ranjene smo iznosili, mrtve sahranjivali, a sada smo svi skupa na Ljubinom grobu ranjeni, mrtvi ili živi. Odlučili smo da svi budemo mrtvi ili da pobedimo Nemce.

I po peti put je zagrmelo! Zatutnjelo! I po peti put su sručili na nas čitave tone avionskih bombi, artiljerijskih granata i mina iz minobacača. I po peti put je goreo Ljubin grob. Očekujemo kao i ranije juriš Nemaca. Mi koji smo još živi napregnuto osmatramo. Ali, neprijatelj nam je priredio iznenađenje. Pustio je dimnu zavesu. Dim je počeo da štipa za oči, pa su neki drugovi pomislili da su to bojni otrovi. Dim se nije razišao a Nemci su jurnuli u naše položaje. Sada se obračunavamo s njima na razne načine: puškom, puškomitraljezom, bombom, a poneki se drug uhvatio s njime i u koštac. Prasak bombi ne prestaje. Ovo je najkritičniji momenat. Zaista je došao čas kada treba odlučiti mi ili oni. Ustali smo sa svojih mesta i potpuno se izmešali s njima. Ubijamo ih! Tuku i oni nas. U odlučujućem momentu i Vlajko Brajović, sa nekoliko mladih skojevaca, baca se na grupu Nemaca. Raznose ih u paramparčad svojim bombama, ali i oni tu nalaze smrt. Junačku i herojsku smrt. U tom haosu gine i desetar Jakša Stojović. Skoro je došao u četu. Kako se samo radovao prilikom susreta sa nama. Bio je pozadinski radnik i hrabar borac. Previjajući teško ranjenog druga poginula je i Miroslava Živković. Još gori, još se obračunavamo sa Nemcima. Ne znamo koliko nas ima još živih. Bacamo poslednje bombe. Ispaljujemo poslednje metke i... zadržasmo Nemce.

Noć se primicala. Naše snage su bile iscrpljene, a pored toga smo imali veći broj mrtvih i ranjenih. Dobili smo naređenje da se povučemo, pošto smo uz velike gubitke junački izdržali čitav dan i nismo dozvolili Nemcima da i taj mali prostor, od kilometar-dva, zatvore. Nemci su ostali prikovani našom vatrom na Ljubinom grobu i ni koraka dalje u toku dana nisu makli, a mi smo zadatak časno izvršili. Hrabro su se borili: Božo Begović, Nikola Jelušić, Novo Kovačević, Miladin Raspopović, Vojo Živković, Veselin Bilanović, Marko Injac, Rade

Bodirožić, Mane Stanojević, Tomica Jovović i svi ostali. Posebno mesto u ovoj borbi zauzima junačka borba i smrt Vlajka Brajovića. Na Ljubinom grobu u sastavu te male crnogorske jedinice, hrabro su se borili i ginuli kako Crnogorci tako i Bosanci, Dalmatinci i Ličani.

Borba na Ljubinom grobu je izuzetan primer požrtvovanosti i heroizma svakog borca i starešine. Tu nije bilo razlike između borca Raspopovića, desetara Radovana Dakića, zamenika komesara Nikole Jelušića ili drugih, jer su svi, u granicama svojih mogućnosti, dali ono što su mogli.

Svaki borac je izvršavao svoj zadatak. Dopunska naređenja nisu bila nužna, jer je svaki od nas shvatio da je naš zadatak — ne pomaći se ni koraka unazad, pobediti Nemce i održati položaj ili poginuti. Neprijatelj je mogao zagospodariti Ljubinim grobom samo onda kada na njemu ne bude živ ni jedan borac 2. čete. Velikom požrtvovanošću svih učesnika Nemci su zaustavljeni na Ljubinom grobu, što nas je koštalo dosta žrtava.[3]

Borba na Ljubinom grobu je završena. Zadatak je izvršen. Idemo u pravcu zbornog mesta bataljona. Noć je i kroz šumu se ništa ne vidi.

Južno od Vrbničkih Koliba, nečujno maršuje kroz noć jedna kolona.

— Ugasi sijalicu! — viknuo je Vido Raspopović na jednog druga koji je svetlucao džepnom lampom.

— Pa, ugasiću, druže! tiho je odgovorio drug iz kolone sa kojom smo se bili izmešali.

— To je drug Tito, rekla je drugarica, koja je išla u koloni pozadi njega. Vido se odmah izgubi i nisam ga do sutradan video.

Bataljon se okupio na jednoj livadi. Noć je vedra. Rosa je pala po travi, no, to nam ne smeta da prilegnemo. Već je neko i zahrkao.

— Koja je to jedinica?

— Treći bataljon!

— Koliko vas ima?

— Ima nas oko šezdeset, nismo se svi okupili — odgovorio je komandant Miroje Žarić.

— Hajdete za nama, u koloni, naredio je jedan drug koga zbog pomrčine nisam prepoznao.

Puškaranje se čuje na sve strane. To se prepucavaju naše i neprijateljske izvidnice i patrole.

---

[3] Za ovaj podvig, kao i za druge borbe, 2. četa 3. bataljona 4. proleterske brigade je odlikovana Ordenom zasluga za narod I reda.

Maršujemo kroz gustu šumu. Nemamo jakih sukoba sa neprijateljem. Neprijatelj svaki čas bombarduje poneku našu jedinicu.

Evo nas u rejonu Radomišlje. Neprijatelj nas i dalje prati bombardovanjem. Ovoga puta nastradala je naša komora. Poginuo je Bojica Ivanović. Bio je ranjen u ranijim borbama pa se kretao sa komorom.

Na Radomišlju Krajišnici vode ogorčene borbe sa Nemcima. I mi smo se sukobili s njima. Udarili su nam sa levog boka. Brzo smo se sredili i pošli u protivnapad. Iako gladni i iznemogli, svi smo kao jedan jurnuli na Nemce. Znali smo da se još uvek borba vodi na smrt i život. Ili mi ili oni mogu gospodariti ovom planinom, ali nikako zajedno. Našim silovitim protivnapadom naneli smo Nemcima gubitke i oni su počeli bežati. Zaplenili smo i nešto naoružanja. Jedna nemačka mašinka već je okačena o rame našeg komandanta.

Zatišje je. Kuvari su doneli ručak. Puno je šatorsko krilo kuvanog mesa od mazge. Parčad su teška gotovo po kilogram. Mora da su Nemci dobro hranili tu mazgu. Okupili smo se pa je počela deoba ručka. Veseli smo. Potukli smo Nemce, a ručak je obilan.

Iako smo Krajišnici i mi Nemcima naneli ogromne gubitke i mi smo imali žrtava. Pored Bojice Ivanovića, jednog od najhrabrijih drugova iz bataljona, poginuli su Vlastimir Begović i još dva druga. Imamo i ranjenika. U jednom jurišu na Nemce teže je ranjen i Mihailo Brajović Bebo, brat Vlajka Brajovića, koji je poginuo na Ljubinom grobu. Gde li je stari Jakša, otac njihov? Teško će mu pasti i ova vest, posle Vlajkove smrti.

Posle ove pobede, naš bataljon je, sa ostalim jedinicama, produžio da goni neprijatelja, koji za sobom ostavlja pustoš — opljačkana i uništena sela. Ostavlja i svoje mrtve. Na Radomišlju je u svakoj vrtači ostavio po nekoliko mrtvih. Ista je slika i u selu Govza. Ovde nigde nikog nema. Tu i tamo leži mrtav poneki neprijateljski vojnik. Ima mrtvih i po kućama. Drveni zidovi trošnih kuća nisu ih mogli zaštititi od naših mitraljeskih rafala.

Nastupamo ka selu Ocrkavlje. Iz sela nas je neprijatelj dočekao vatrom. Sa ceste pucaju neprijateljski tenkovi. Nekoliko pokušaja da se probijemo nije uspelo. Trpimo gubitke. Situaciju rešava protivtenkovski top Druge proleterske brigade. Dragojlo Stojić je nepogrešiv nišandžija na topu. Uništen je neprijateljski tenk koji je bio na cesti i nanosio nam gubitke.

Pošli smo u napad. Probili smo neprijateljsku odbranu, poslednji neprijateljski obruč na Sutjesci.

Joveta BOBIČIĆ

KROZ ČVRSTE OBRUČE

OFANZIVA JE POČELA

Polovinom maja 8. banijska brigada 7. divizije nalazila se u neposrednoj blizini Pljevalja. Vodeći manja čarkanja sa neprijateljem, brigada se na ovom terenu sređivala. U sastav brigade iz bolnica je tada stiglo 106 boraca, koji su preboljeli tifus. Njima je bio potreban odmor i dobra ishrana. Uprkos raznih teškoća, bilo im je to pruženo. Dok smo se nalazili u Sandžaku, održavani su sastanci štaba brigade i bataljona na kojima je analizirana situacija i iznalažena najbolja rešenja za izvršavanje borbenih zadataka. Po jedinicama 8. brigade redovno su održavani radni, pa čak i teoretski partijski i skojevski sastanci. Zajednički su čitane radio-vijesti, a održavane su i političke konferencije. Borci su upoznavani sa uspješnim borbama partizanskih brigada i divizija širom naše zemlje. Govoreno je i o borbama Crvene armije i saveznika. Tih dana oživio je i kulturno-prosvjetni rad. Nadaleko su odjekivale partizanske i banijske pjesme. Međutim, neprijateljske snage, sa kojima smo vodili borbu sve od Banije kroz Bosnu i Crnu Goru, nisu nam dozvoljavale da se bolesni borci oporave i prizdrave. Umjesto da miruju i da se oporavljaju, rekonvalescenti su bili prisiljeni da gladni i žedni pod borbom prelaze stotine kilometara kroz neprohodne šume i surove planinske krajeve. Nijemci nam nisu dozvoljavali da se potpuno sredimo.

U samo svitanje 18. maja sa svih strana otpočela je grmljavina iz teških oruđa. Ubrzo iza toga zaštektalo je i automatsko oružje. Jedinice 369. (»Vražje«) divizije u streljačkom stroju nastupale su prema našim položajima i 8. brigada je stupila u neravnopravnu borbu sa daleko jačim snagama.

Prvi bataljon, sa kojim sam se nalazio kao zamjenik komesara brigade, stupio je u borbu sa Nijemcima iznad sela Gornje Brvenice. Bataljon je imao zadatak da na ovom rejonu spriječi neprijatelju prelaz na lijevu obalu rijeke Ćehotine. Iako malobrojan i sa znatno slabijim naoružanjem, 1. bataljon je potpuno spreman dočekao neprijatelja. Ubitačnom vatrom iz svih raspoloživih oružja, borci su kosili neprijateljske isturene dijelove i primorali ih na povlačenje. Vidjevši da su naišli na snažan i žilav otpor, Nijemci su pregrupisali svoje snage i u toku dana izvršili više snažnih juriša. Međutim, svi neprijateljski napadi bili su odbijeni. U ovim borbama naročito se istakao komesar 2. čete Babić koji je sa svojom četom dočekao jednu grupu Nijemaca i obasuo ih bombama. U ovom okršaju Babić je zaplijenio jedan puškomitraljez sa nekoliko redenika municije. Istakla se i plavokosa i punačka djevojka, vodni delegat, Šušnjareva. Sa desetinom boraca, koji su se utvrdili na jednom ćuviku, ova hrabra partizanka odbijala je sve neprijateljske juriše. U toku iduće noći Šušnjareva je samoinicijativno sa svojim vodom izvršila napad na jednu njemačku predstražu. U žestokom okršaju borci su tom prilikom pobili nekoliko njemačkih vojnika a dvojicu zarobili. Tek sutradan neprijatelj je teškom mukom uspio da zauzme neke uzvišice, koje je branio naš bataljon. I na drugim sektorima 7. divizije, vodila se žestoka borba. Neprijatelj je uporno napadao važnije topografske tačke, s ciljem da se uklini i razdvoji naše snage. Poslije dvodnevnih danonoćnih borbi, nastao je predah od tri dana uz manja čarkanja. Za to vrijeme neprijatelj je koncentrisao svježe snage, i kada je izvršio sve pripreme za forsiranje rijeke Ćehotine, otpočeo je sa napadima. Nakon krvave borbe, 1. bataljon se 20. maja sa ostalim jedinicama 8. brigade pod snažnim pritiskom neprijateljskih snaga povukao u selo Vrbica, nedaleko od Pljevalja. Čitavu nedjelju dana brigada je na ovom terenu, danju i noću, vodila teške borbe. U jednoj borbi junački je poginuo komandir 3. čete 3. bataljona Rade Miočinović.

Pod snažnim dejstvom neprijatelja brigada se 29. maja povukla i zauzela nove položaje na sektoru Zahum — Meljak. Vodeći svakodnevne borbe, postepeno nam je nestajala zaliha hrane, koju smo imali, a do druge smo teško dolazili. Pored Nijemaca, veliku glavobolju su nam zadavali i domaći četnici. Oni su često pripucavali na naše jedinice, napadali na kurire, patrole i manje grupe. Jedna poveća grupa četnika napala je intendanta 1. bataljona Tintora Brku, koji je u jednom selu sa dva borca prikupljao hranu. Dočekali su ga u trenutku kada se sa prikupljenom hranom vraćao u jedinicu. Međutim, i pored

četničke nadmoći i kiše metaka, partizanima je uspjelo da dotjeraju stoku i donesu hranu.

Osma brigada je dobila naređenje, od štaba divizije, da se izvuče iz borbi i da se usiljenim maršem prebaci na prostor oko Šćepan-polja i sela Rudine. Čim je primio ovo naređenje, komandant brigade Stanislav Bjelajac Čane je odmah izdao svoje naređenje bataljonima za pokret, odredivši raspored jedinica za marš. Posle toga je usledilo izvlačenje jedinica iz borbe, a zatim marš u sastavu divizije. Ovaj pokret borci su prihvatili sa oduševljenjem. Svi smo čvrsto vjerovali da idemo u Bosnu, a odatle za Hrvatsku. Bili smo uvjereni da idemo u susret boljim danima i povoljnijim uslovima za život. Niko od nas nije mogao ni slutiti da nam predstoje velika iskušenja i teški i naporni marševi, teži od svih dosadašnjih. U toku marša, a po zadatku štaba brigade, kretao sam se sa 2. bataljonom. Pokret je vršen iz Sandžaka preko Durmitora i Pivskih planina ka Šćepan-polju. Marš je bio vrlo naporan, a zemljište neprohodno, bez puteva, pa čak i bez kozjih staza. Za vrijeme marša 2. bataljonu je stavljeno u zadatak da čuva Vladimira Nazora. Kao pratnja našem poznatom pjesniku data je jedna desetina boraca. Iscrpljen i iznemogao, Nazor je samo ponekad jahao na konju, dok su ga borci većinom nosili na nosilima. Uz Vladimira Nazora nalazila se i manja rezerva hrane. Omiljeni pjesnik nikada nije htio pojesti sam svoj obrok, a da ga ne ponudi i podijeli sa borcima, koji su ga čuvali i nosili. Iako gladni i iscrpljeni, borci su odbijali da prime hranu. Bilo im je jasno da pjesniku zaliha nestaje. Ipak, na Nazorovo uporno navaljivanje, morali su je primiti.

U živom sjećanju mi je ostao ovaj zaista naporan i težak marš. Išlo se danju i noću. Nismo razmišljali kuda idemo, a niti smo za to imali vremena. Bez odmora i zastoja peli smo se uz velike masive da bi nakon velikih napora silazili niz njih. Išli smo kroz šume, šumarke i preko oštrog kamenja. Iako nam se ovo teško putovanje oduljilo, grabili smo naprijed. Iscrpljeni, umorni i gladni, a mnogi i goli i bosi, borci su se teškom mukom kretali. Pojedinci su od sebe davali poslednji atom snage, samo da ne bi zaostali iza kolone, iza svoje brigade na nepoznatom terenu, gdje ih je iza svakog grma možda vrebao neprijatelj. Borci su sve to podnosili zaista junački, onako kako to dolikuje Titovim vojnicima. Išli smo u tešini, sa pripremljenim oružjem za borbu. Noću smo posebnu pažnju poklanjali održavanju veze. Štab brigade vodio je strogo računa da niko od boraca ne zaostane, zbog čega je komandni kadar stalno išao uz kolonu. S vremena na vrijeme borci su se smjenjivali u nošenju ranjenika, iznemoglih boraca i puškomitraljeza. To se radilo bez naređenja.

U bodrenju i nošenju iznemoglih, naročito se isticao vedri, neumorni i hrabri komandir 2. čete Pero Podunavac. Za cijelo vrijeme pokreta padala je jaka kiša koja nam je, ionako težak marš, činila još težim. Među borcima je bilo bosih i slabo obučenih. Pa ipak, i pored sve brige, neki iscrpljeniji, izranjavan ili bolestan borac bi zastao, prilegao na zemlju i naočigled svojih drugova tu i umro. Teška srca i suznih očiju rastajali smo se od svojih drugova. Posebno nam je bio težak rastanak sa prvoborcem Vladom Grule, radnikom željezničke radionice u Zagrebu, koji je, također, iscrpljen i iznemogao izdahnuo u pokretu. Gusta magla i šume, kroz koje smo se probijali, prisiljavali su nas da dajemo kraće zastanke zbog odmora i pristizanja zaostalih drugova. Međutim, zamrznuti snijeg i hladan vjetar nisu nam pružili nikakvu mogućnost za odmor. Duži odmor dobili smo u jednoj gustoj šumi na Durmitoru. Tog puta pripremljen je i vruć obrok hrane, koji nam je dobro došao. Odspavali smo i nekoliko sati, a nakon toga nastavili pokret prema Sušičkom jezeru. Poslije napornog pješačenja, koje je trajalo čitav dan, predveče smo stigli na jezero. Još u toku iste noći produžujemo s maršom. Noć je bila mračna i ništa se nije vidjelo. Čak se ni čovjek na nekoliko koraka nije mogao razaznati. Uprkos svemu, idući stopu po stopu, uporno smo savlađivali sve prepreke, jer je trebalo što pri stići na Pivu. Borac 1. bataljona, Hasan Dukić, koji je bio izostao sa dvojicom iznemoglih naišao je na usamljenog konja. Na njegovu radost na konju se nalazila jedna vrećica u kojoj je pronašao dva poveća kukuruzna hljeba. Otkinuo je odmah dva komada i dao svojim drugovima. Jedan čitav hljeb je donio i predao ga svome komesaru Ivanu Baćunu, koji ga je odmah podijelio iznemoglim borcima. Jedan komadić Hasan je čuvao čitav dan. Predveče kada je mene našao, reče:

Evo ti malo hljeba, komesaru!

Gledajući zahvalno Hasana, uzeo sam komadić kukuruznog hljeba i podijelio ga sa kurirom Čedom Vorkapićem i visokim bolničarom Nikolom, rodom iz okoline Gline.

Poslije dugog i trodnevnog marša, konačno smo stigli u Rudine. Ovdje smo odmah prihvatili borbu sa četnicima, koje smo brzo rastjerali. Ovom prilikom zaplijenili smo nešto oružja i opreme. Na žalost, nikakvih životnih namirnica nismo našli. Na ovom terenu četnici su nam zarobili i strijeljali nekoliko ranjenih boraca. Među njima nalazio se i brigadni bolničar Hasan Murić, rodom iz okoline Velike Kladuše. Vodili smo i manje borbe s neprijateljem koji je pokušavao da se gumenim čamcima prebaci na lijevu obalu rijeke Tare. Jedan neprija-

teljski čamac, baš kad se približavao obali, bio je dočekan našom jakom vatrom. Prosto izrešetan mitraljeskim rafalima, čamac se odmah prevrnuo. Mutni valovi brze Tare začas su progutali nekoliko njemačkih vojnika.

PRELAZ PREKO PIVE

Prvog juna 8. brigada je zaposjela lijevu obalu Tare, od sela Rudine prema Šćepan-polju. Dobila je naređenje da neprijatelju ne dozvoli prelaz sa desne na lijevu stranu rijeke. Međutim, neprijateljska pješadija se nije pojavljivala, pa nismo ni vodili borbe. Ali, za cijelo vrijeme tukla nas je uraganska neprijateljska artiljerijska vatra. Topovi su gruvali nemilosrdno, granate su rušile i lomile drveće, satirale su kamenje, zemlju i travu.

Štab divizije je rano u zoru 6. juna izdao naređenje štabu 8. brigade da hitno prebaci jedan bataljon preko plahovite, i u to vrijeme nabujale Pive, kod Donjeg Kruševa. Prema zamisli štaba divizije, ovaj bataljon je trebalo da se dograbi druge obale i da tu organizuje mostobran, koji bi omogućio prelaz ostalim dijelovima 7. divizije. Zatim, nakon prebacivanja svih jedinica, da se posljednji povuče prema Vučevu. Ostale jedinice 8. brigade imale su zadatak da se kao zaštitnica posljednje prebace. Obrazovanje mostobrana, komandant brigade Ćane Bjelajac povjerio je 1. bataljonu. Ispred štaba brigade određen sam da pođem sa bataljonom kako bi se ubrzalo prebacivanje i organizovanje mostobrana. Kada sam polazio u bataljon, Ćane mi reče:

»Nastoj da se bataljon što prije prebaci!«

Bataljon se ubrzo pripremio i pošao na izvršenje zadatka. Kada smo došli u neposrednu blizinu visećeg mosta, upali smo u preciznu neprijateljsku artiljerijsku vatru, koja nas je nemilosrdno tukla. Njemačka avijacija, mnogobrojne »štuke« i »meseršmiti«, dopunjavali su ovu snažnu vatru bombama koje su stvarale pakao na ovom dijelu poprišta. Smrt je svuda oko mosta nemilice kosila. Bataljon je imao nekoliko mrtvih i ranjenih boraca.

Prelaz Pive otpočeo je u zoru 6. juna preko visećeg mosta, koji je tu odranije postojao. Sa desetinom, koja je prva prešla most, nalazio se Meho Đuvalek. U momentu kada je desetina prešla preko mosta i stupila na drugu obalu, jedna neprijateljska granata je eksplodirala. Zemlja je letjela uvis. Od snažne eksplozije i udaraca zemlje Meho je bio ošamućen, a od prašine i sagorelih gasova sav je pocrnio. Toga dana Meho nije ništa čuo. No, i pored toga, Meho je produžio sa bataljonom na po-

ložaj. Za kratko vrijeme čitav bataljon je prešao na drugu stranu i zauzeo određene položaje. Kada su borci prelazili Pivu, od težine i trčanja viseći most se neprestano ljuljao. Sa bataljonom se nalazilo i nekoliko konja. Vodiči konja su imali velike muke dok su ih preveli preko mosta. Kada je bataljon poseo položaj vratio sam se u štab brigade i obavijestio ih o izvršenju zadatka i gubicima u ljudstvu.

Nešto kasnije otpočelo je prebacivanje 16. a zatim i 7. brigade. S obzirom da je neprijatelj imao na pogodnim mjestima osmatrače, to je na vrijeme primijetio naše prebacivanje. Zbog toga je pojačao artiljerijsku vatru otežavajući nam prelaz. Avijacija je, također, bombardovala most i jedinice koje su prelazile, kao i one koje su se prikupljale za prebacivanje. Nadaleko je odjekivalo zavijanje »štuka« i urlanje »meseršmita«, koji su se u talasima usmjeravali na most i njegovu neposrednu okolinu. Gusti crni dim širio se dolinom rijeke Pive, a eho snažnih eksplozija ispunjavao je kanjon. Pošto bi istresle bombe, eskadrila bi napustila nebo iznad nas. Tada bi nam laknulo. Čim bismo ih ugledali kako odlaze pomišljali smo da se više neće vratiti i borci bi izlazili iz zaklona, pružali pomoć ranjenicima i odmah nastavljali sa prelazom. Ali, ubrzo bi se nad kanjonom pojavila nova eskadrila i teške bombe bi ponovo zasipale most i obale Pive. Letjeći nisko, tukli su nas i iz mitraljeza. To se ponavljalo u toku cijelog dana. U jednom takvom naletu pogođen je i viseći most i onesposobljen za dalje prebacivanje. Do tada je prešla 16. i samo neki dijelovi 7. brigade. Štab 7. divizije, koji se nalazio u selu Rudine, naredio je da se hitno izradi novi most.

Oko 2 kilometra uzvodno izabrano je mjesto kao najpogodnije za izgradnju mosta. Velike kamene stijene omogućavale su prebacivanje greda s jedne na drugu stranu. Pošto su borci ubrzo prikupili potreban materijal, počela je izgradnja mosta. Bez iskustva za tu vrstu posla, bez najpotrebnijeg alata i pod jakom neprekidnom neprijateljskom vatrom, borci prištapskih jedinica štaba divizije su ipak uspjeli da za kratko vrijeme naprave most. Kada je most bio gotov, komandant divizije Pavle Jakšić odredio me je da rukovodim prelazom. Ne oklijevajući ni za trenutak, otpočelo je prebacivanje jedinica. Međutim, neprijatelj nas je odmah otkrio i usmjerio svoju snažnu vatru i na novoizgrađeni most. Ubrzo zatim doletjeli su i neprijateljski bombarderi. Počeli su da bacaju bombe i mitraljiraju oko nas. Uz snažnu jeku i zaglušujuću buku, dizao se crni dim koji je zaklanjao nebo. I s jedne i s druge strane oko mosta vladao je pravi pakao. Uprkos svemu most je srećom ostao neoštećen. Iako je situacija i dalje bila teška,

prelaz bi se vrlo disciplinovano nastavljao, čim bi se avioni udaljili. Bolesne i iznemogle drugove borci su prenosili preko mosta, a zatim su ih prebacivali što dalje od ovog pakla. Da bi sačuvali preostale konje, koji su se još nalazili po jedinicama, borci su ih natjerali da preplivaju rijeku.

Izvršavajući dosljedno postavljene zadatke, 8. brigada je posljednja prešla preko mosta. U intendanturama brigada i divizije nalazilo se nešto stoke, kao posljednja rezerva. I pored uloženih napora nismo je svu mogli prebaciti. Teška srca rastajali smo se od naših posljednjih zaliha. Mada su uslovi za prelaz bili vrlo teški, prebacivanje je, iako sporo, uspješno izvršeno. I Piva je, uprkos neprijateljskim preprekama, ipak savladana. Na obalama ove brze i plahovite rijeke, ostalo je više mrtvih boraca. Među njima nalazili su se članovi Oblasnog Narodnog odbora Banije Tana Bakrač, Miloš Bjelajac i Markeza.

Kada smo prešli Pivu, dio teškog oružja smo bacili u rijeku, a nešto smo zakopavali u zemlju. Iako nam je teško padalo ovo naređenje, morali smo ga izvršiti, jer je trenutno preče i važnije bilo nositi i spasavati ranjene i iscrpljene drugove. Bilo je boraca koji su čak i plakali. Prolazeći pored jednog grma, kurir štaba brigade Čedo Vorkapić zastao je pored skrivenog teškog mitraljeza. Pošto ga je pogledao, dovukao je još granja i dobro ga maskirao, a zatim produžio suznih očiju. Iako iznemogao i iscrpljen, borac 2. bataljona Đurić nije htio ostaviti svoju protivtenkovsku pušku već ju je stalno vukao sa sobom zajedno sa municijom. On je nju ponio sa Banije i vratio nazad.

Kada su i poslednje jedinice napustile rejon mostobrana 1. bataljon se povukao sa položaja i, napustivši kanjon Pive, pošao prema Vučevu. Iza nas je u kanjonu ostala preorana zemlja, naši mrtvi drugovi i razbacana razna oprema. Nastavljajući pokret za našim jedinicama, usput smo nailazili na mrtve, ranjene i iznemogle borce. Ranjenim i iznemoglim pružali bismo odmah pomoć. Sa potpuno iznemoglim imali smo velikih teškoća, ali smo ih uporno nosili. Mnogi od njih su nas molili da ih ubijemo da ne bi pali neprijatelju u ruke. Njihove isprekidane i molećive riječi razdirale su naše grudi i cijepale nam srca. Tužno je bilo slušati njihove riječi i gledati posljednje iskre života u upalim očima, dok nemoćno i nepomično leže na zemlji. Nismo mogli dozvoliti da ostanu iza nas. Svi su oni, zajedno sa nama, vodili borbu, dijelili s nama ratne teškoće, stradanja, radosti pobjeda i veselje. Neke smo ponijeli, druge pridržavali, dok smo mnoge samo bodrili. I pored napornog penjanja uz strme litice kanjona, zahvaljujući našoj upornosti, mnogi ranjeni i iznemogli drugovi, ispeli su se na plato Vučeva.

Već je dva dana kako ništa nismo okusili, niti išta pripremamo za jelo. Čim je dat odmor, borci su se odmah razišli po šumarcima tražeći divlji luk. Na sve strane oko nas se i dalje čula jaka tutnjava, naročito oko Pive i Sutjeske.

Nakon kraćeg zastanka nastavljamo ponovo pokret. Uputili smo se prema Sutjesci. Poslije podužeg maršovanja dat je odmor, a štab divizije je za to vrijeme proučavao situaciju. Poslije izvjesnog vremena, komandant divizije Pavle Jakšić naređuje da se okupi komandni kadar. Za tili čas našli smo se na jednom proplanku. Sa šmajserom preko grudi, dogledom o ramenu i kartom u ruci, komandant Jakšić je stao u krug koga smo obrazovali. Svi smo ga zabrinuto, ali i radoznalo posmatrali. Osmotrivši nas ozbiljnim pogledom, Pavle je zabrinutim ali strogim glasom, koji nije trpio nikakvog prigovora, počeo da iznosi tešku situaciju u kojoj smo se nalazili. Pošto nas je upoznao sa stanjem na bojnim poprištima oko nas, Pavle je odsječno naredio:

— da komandni kadar bude u prvim borbenim redovima;

— da sve starješine uzmu automatsko oružje, i budu nosioci vatrene moći, i

— da brigade odmah krenu.

Starješine su odmah otišle u svoje jedinice. Kratko vrijeme iza toga, začuše se komande: »1, 2 ... bataljon pokret«. Komandant brigade Ćane naredio je 1. bataljonu da posjedne padine Sniježnice, iznad rijeke Sutjeske, radi obezbjeđenja od pravca Popovog Mosta. Kad su se jedinice pripremile, krenuli smo prema Mrkalj-kladama i Dragoš-sedlu, s tim što je 8. brigada dobila ulogu zaštitnice. Na čelu brigade, sa sekcijom u ruci, kretao se komandant Ćane. Poslije dužeg marša, stigli smo na krševito Dragoš-sedlo. Silazili smo u tišini, bez razgovora, i niz strme padine kojima su nekad spuštani balvani. Tišinu bi ponekad prekidali samo glasovi komandanta i komesara: »Brže, pazi na vezu«! Začula bi se i po koja psovka i jauk boraca koji bi se u mraku otisnuli niz strminu. Marš nam se strašno oduljio. Izgledalo je kao da nikad nećemo stići do cilja. Žarko smo željeli da bar ugledamo rijeku. Spuštajući se neprekidno, nailazili smo na pojedine ranjene i iznemogle borce drugih brigada koje su ovuda ranije prošle. Pored nekih od njih nalazili smo napunjenu pušku i odšrafljenu ručnu bombu, pripremljenu za bacanje. Po velikoj pomrčini i teškom terenu išli smo cijelu noć. Kada smo stigli i ugledali Sutjesku, već je bilo svanulo. Gledali smo nabujalu i nemirnu rijeku kako blista pod snopovima jutarnjih sunčanih znaka. Istovremeno smo čuli sve jaču i snažniju pucnjavu.

Pošto smo se spustili niz jednu okomitu padinu, zastali smo da osmotrimo teren s druge strane rijeke. Sa položaja oko Krekova do nas je dopirala strahovita pucnjava. Čulo se i praštanje ručnih bombi. Sve je to pokazivalo da se tamo vodi teška žestoka borba. Iako nam je bilo važno da saznamo koje su to naše jedinice i koje položaje drže, nismo mogli ništa vidjeti niti utvrditi. Prvi izviđači, koje smo uputili do Sutjeske, nisu uspostavili vezu ni sa jednom našom jedinicom. Utvrđeno je jedino da nema neprijateljskih jedinica na samom Tjentištu. Ponovo smo uputili nekoliko boraca iz 3. bataljona. Pošto su se spustili do rijeke i dobro osmotrili njene obale, prešli su na drugu stranu. Šunjajući se od šumarka do šumarka, pronašli su, pored mrtvog Nijemca, ranac pun hrane i municije i jedan puškomitraljez. Nakon kraćeg zadržavanja i osmatranja Tjentišta vratili su se u svoju jedinicu. Zatim je odlučeno da se Sutjeska pregazi uzvodno od Tjentišta za oko 500 metara. Prelaz je otpočeo u sam sumrak. Čitavu tu noć su se jedinice 7. divizije bez borbe prebacivale, a kako je noć bila veoma mračna, to je išlo teško i sporo.

Bilo je već poodavno svanulo, a borci su još uvijek prelazili Sutjesku u lancu držeći čvrsto jedan drugog za ruku. U lanac su ubacivani i konji. U hladnoj i nemirnoj rijeci stajali su komandanti i komesari jedinica, dočekujući i pridržavajući borce i pomažući im da brže i lakše savladaju rijeku. Zapljuskivan snažnim valovima, lanac se u nekoliko navrata prekidao. Iscrpljeni i bolesni, borci nisu mogli uvijek da odole vodenoj stihiji koja ih je nemilosrdno zanosila. Nisu imali snage da se održe. Začas bi valovi brze, hladne i nemirne Sutjeske ponijeli premorene ljude. Nastala bi borba na život i smrt. Ulažući natčovječanske snage u ovoj grčevitoj borbi sa usplahirenom riječnom stihijom, borci nisu ispuštali oružje iz svojih umornih i prozeblih ruku. Čim bi se lanac prekinuo i počela borba sa hladnim talasima, snažniji i izdržljiviji bi priticali u pomoć. Uprkos svim preduzetim mjerama, opreznosti i naporima, iako Sutjeska nije bila duboka, ipak je nekoliko drugova našlo smrt u njenim valovima. Kada su sve jedinice prešle na drugu obalu, 1. bataljon, koji se nalazio na obezbjeđenju prelaza, spustio se sa Sniježnice. Na obali smo zatekli jedan broj ranjenika, koji su izostali iza kolone. Borci 1. bataljona su pristupili i njihovom prebacivanju. Međutim, pojedini teški ranjenici su se odupirali. Nisu htjeli da ih prebacimo. Čak su nas molili da ih poubijamo. Govorili su nam da dalje ne mogu ići i da ne treba da se mučimo oko njih. Nismo se osvrtali na njihova moljakanja. U trenutku kada je 1. bataljon prešao rijeku, a pojedini borci se vraćali da

prenesu grupu ranjenika, neprijatelj je iz pravca Popovog Mosta otvorio snažnu vatru po mjestu prelaza. Neprijateljsko automatsko oružje je zaštektalo sa svih strana. Na hiljade metaka je zviždalo oko nas i zabijalo se u zemlju. Ovaj iznenadni neprijateljski napad stvorio je pometnju i metež. Čim smo ugledali streljački stroj u plavim uniformama i sa šljemovima na glavama, pripremili smo se za odbranu. Ne oklijevajući ni trenutka, borci su odmah odgovorili vatrom. Mnogi od njih, stojeći uspravno, tukli su po streljačkom stroju koji nam se približavao. Nastalo je snažno obostrano puškaranje. Iako malobrojni, premoreni, iscrpljeni i gladni, borci 1. bataljona su se divovski borili. Neki drugovi su se po nekoliko puta vraćali na drugu obalu, prihvatali ranjenike i prebacivali ih preko rijeke. Naročito su se istakli zamjenik komandira čete Stojša i borci Meho Đuvelek i Čedo Vorkapić, a oko organizacije prebacivanja komesari Petar Babić i Ivan Baćun, komandir čete Branko Krnetić i vodni delegat drugarica Benak. Iako su bili na udaru snažne neprijateljske vatre, neki teški ranjenici, koji su bespomoćno ležali i borili se sa životom, nisu mogli da shvate težinu situacije u kojoj smo se nalazili. Kao da se oko njih ništa ne događa, i dalje su se odupirali prebacivanju. Neprijatelj je, uporno pojačavao pritisak, obasipajući nas ubitačnom vatrom i pošto je uspio da stvori uslove za odsecanje odstupnice, 1. bataljon je bio prisiljen da napusti obale Sutjeske i krene za ostalim jedinicama. Borci su odlazili teška srca, jer je s druge strane rijeke ostalo još naših ranjenih i bolesnih drugova koje nismo uspjeli prenijeti. Svakog časa i u bataljonu bi po neki bio ranjen ili padao pokošen smrtonosnim rafalima. Od snažnih eksplozija granata, koje su nam sve više sužavale prostor, letjeli su uvis čitavi stubovi kamenja i veliko grumenje zemlje. Granje na drveću se lomilo. Pogođeno granatama, ponegdje bi i po koje oveće drvo padalo na zemlju. Sa kurirom Čedom Vorkapićem nalazio sam se u zaklonu, u neposrednoj blizini mjesta na koje su se, bacajući bombe, usmjeravale »štuke«. Jedna od njih eksplodirala je nedaleko od nas i podigla uvis jednog druga. Pogođen gelerima na više mjesta, pao je mrtav na zemlju. Strahovita eksplozija bombe podigla je Čedu i mene iz zaklona i odbacila nas nekoliko metara.

Svi naši dosadašnji marševi ostavljali su teške tragove. Po Hercegovini, Crnoj Gori, Sandžaku i Bosni, iza nas su ostajali mrtvi, neznani junaci sa Banije. Niko nije zapisivao, niti je mogao da zapamti sve poginule junake koji su dali svoje živote za slobodu. Ali, zato smo svi mi gledali kako nam se svakog dana redovi proređuju i kako nas je sve manje. Takav je bio i ovaj današnji marš.

Odoljevajući uspješno neprijateljskim napadima, bataljon se pod borbom povlačio. Pretrčavajući s jednog na drugo mjesto, borci su jedni drugim obezbjeđivali prebacivanje. Boreći se ogorčeno i bez prekida, napustili smo Sutjesku. Iza nas su ostali Vučevo i Sutjeska, a pred nama su se ponovo ispriječila teško prohodna brda. U stopu za 1. bataljonom i dalje je jurišao njemački streljački stroj. Neprijatelj se pojavljivao sa više strana i time nam stješnjavao ionako uzak prostor kojim smo se, zajedno sa ranjenicima, probijali prema Hrčavki. Duž cijelog puta, od Sutjeske preko Vilinjaka i bezimenog visa do potoka Hrčavke neprestano smo vodili žestoke borbe sa njemačkim jedinicama. Ovaj kratki ali slavni put obilježen je krvlju naših junaka. Na borbenim poprištima pored naših mrtvih boraca ležali su i izrešetani njemački vojnici. Na sve strane, nalazilo se razbacano oružje i oprema. Bila je to prava pustoš. Kao i bezbroj puta do tada, 1. bataljon je uprkos teškim gubicima, uspješno izvršio i ovaj zadatak.

Čim smo se udaljili, Nijemci su otpočeli sa pretresanjem terena. »Češljali« su šume i šumarke, oko dubokog kanjona Sutjeske. Kao strvinari, tražili su naše zaostale, ranjene i iznemogle drugove. Bacali su se na njih, ubijali ih i mučili. Teško nam je to padalo, ali ipak smo se tješili, jer su nas čekale još mnoge borbe. Bili smo uvjereni da ćemo kad-tad osvetiti naše junake, koji su ostali nepokretni i nemoćni u kanjonu Sutjeske. Osim toga, iza nas su ostale jedinice 3. divizije sa Centralnom bolnicom pa smo vjerovali da će se veći broj zaostalih i ranjenih drugova priključiti njima.

Produžili smo prema Krekovima. Nakon kraćeg zadržavanja, koje smo iskoristili za predah i prikupljanje zaostalih boraca, napustili smo i Krekove i nastavili slabo prohodnim i raskvašenim terenima prema Milinkladama. Borci su bili toliko izgladnjeli, da bi se kod svakog zastanka razilazili po žbunjevima i proplancima tražeći srijemušu i druge hranljive biljke koje bi halapljivo jeli. Jedna grupa boraca 1. bataljona pronašla je jednog ranjenog konja. Ne pitajući nikoga, brzo su ga zaklali, isjekli na komadiće i razdijelili. S obzirom da je bilo zabranjeno loženje vatre zbog aviona, borci su jeli prijesno meso. Ni na Milinkladama nismo imali mira od neprijateljskih aviona, koji su nas u naletima stalno bombardovali i mitraljirali. Od boraca 2. proleterske divizije doznali smo jednu žalosnu i tužnu vijest. Rekli su nam da je ranjen drug Tito i još neki rukovodioci. Saznali smo, takođe, da je poginuo i jedan engleski oficir, koji se nalazio uz Vrhovni štab. Ova vijest nas je strahovito potresla i uzbudila. Svi smo bili uznemireni, potišteni i zabrinuti. Međusobno smo se pitali: »Kako je ranjen?

Je li teško?«. Ubrzo su nam neki borci naše brigade donijeli utješnu vijest da je drug Tito samo lakše ranjen. Začas su svi borci o tome bili obaviješteni i to nas je umirilo.

Poslije kraćeg odmora, nastavljen je pokret prema Lučkim kolibama. Starješine jedinica, budno osmatrajući, kretale su se na čelu kolone. Iako smo nosili ranjene i pomagali iznemoglim borcima, brzo smo napredovali. Kretali smo se kroz šumu skrivajući se od neprijateljskih aviona. Na nekim mjestima dolazilo je i do puškaranja sa neprijateljskim jedinicama, koje su nas pratile i iznenadnim napadima uznemiravale. U jednom kratkom, ali snažnom okršaju 1. bataljon je uspio da odbije njemačke snage. Povlačeći se u panici, neprijateljski vojnici ostavili su na jednoj padini nekoliko svojih ranaca. To je odmah zapazio zamjenik komesara 1. čete Stojša, pa se nakon kraćeg razmišljanja, obratio borcu Mehu Đuvaleku, koji je stajao blizu njega:

— Hajdemo da uzmemo one rance. Sigurno u njima ima hrane...

Tek što je izustio ove riječi, Stojša se uputio prema njemačkim rancima. Vidjevši to, Meho bez riječi pođe za zamjenikom komesara čete. Idući oprezno, njih dvojica su se uputili prema ostavljenim rancima. Neprijatelj ih je odmah primijetio i otvorio vatru. Ne osvrćući se na metke koji su fijukali oko njih Stojša i Meho su puzeći sve više napredovali prema svome plijenu. Napokon, uspjelo im je da dođu do cilja. Stojša je brzo zgrabio dva, a Meho jedan ranac. Uzbuđeni i oznojeni, uspjeli su puzeći da iznesu plijen. Kada su otvorili teške rance, na njihovu radost, u njima su, između ostalog, našli konzerve sa mesom i raženi hljeb. Stojša je sve povadio i podijelio borcima svoje čete koji su začas sve slatko pojeli i koliko toliko ublažili glad.

Uz snažne eksplozije mnogobrojnih neprijateljskih granata borci su se neumorno penjali uz uski i strmi potok Hrčavke. Dok smo se peli, neprijatelj nam ni jednog trenutka nije dozvoljavao da predahnemo, da se bar malo odmorima. Ne osvrćući se na jaku paklenu pucnjavu i eksploziju, koje su preoravale zemlju i razbacivale kamenje, jedinice su bez borbe sve brže grabile uz brdo. Nastojali smo da se što prije odlepimo od neprijatelja. Uslijed velikog zamora poneki borci su se jedva kretali. No, i pored toga, niko se nije žalio da mu je teško.

Nakon podužeg teškog i napornog marša, konačno nam je uspjelo da se potpuno odlijepimo od neprijatelja. Tek tada smo malo odahnuli. Bilo nam je lakše. Nastavili smo pokret dalje, samo snošljivijim tempom. Na jednom platou smo zastali, da bismo se prikupili, a ranjenim i iznemoglim pružili potrebnu

pomoć. Dok smo se sređivali i bolesnim pružali pomoć, svuda oko nas je vladala neobična tišina. Ni jedan pucanj se nije čuo, a ni avioni se nisu pojavljivali. Pošto smo malo predahnuli, umorni, iscrpljeni i gladni krenuli smo dalje dobro utrtim stazama, kuda su prije nas već prošle mnoge jedinice. Borci su ulagali posljednje atome snage kako ne bi zaostali od kolone. Mnogi su bacali svoje nepotrebne stvari, samo da bi se što lakše kretali. Neki su iscrpljeni i od umora padali onesvešćeni. Izgledalo je kao da su pokošeni. Ovako teške napore čak ni konji nisu mogli da izdrže. I oni su padali pod teretom i ostajali da nemoćno leže. Što smo se više udaljavali od neprijatelja, češće su davani kraći odmori, kako bi se predahnulo i sačekali zaostali borci.

PROBOJ POSLJEDNJEG NEPRIJATELJSKOG OBRUČA

Noć nas je zatekla u rejonu Lučkih koliba gdje smo i zanoćili. Ujutro 11. juna, pre nego što ćemo napustiti ovo područje, a po naređenju štaba brigade, zapaljene su mnoge vatre. Ovo je učinjeno s ciljem da se zavara neprijateljska avijacija, koja je stalno pratila pokrete naših jedinica. Izvršavajući ovo naređenje, borci su po šumi kupili suho granje i na više mjesta potpaljivali vatre. Na sve strane visoko se iznad šume dizao gust crni dim. Tek što smo se udaljili od ovog mesta, doletjeli su njemački avioni. Otpočelo je nemilosrdno bombardovanje i mitraljiranje šume, u kojoj nije bilo više partizana. Za to vrijeme jedinice su usiljenim maršem grabile prema Vrbničkim kolibama, odakle smo odmah nastavili pokret prema Balinovcu i Mrčin-kolibama.

Umorni i iznemogli u sami sumrak stigli smo u rejon Mrčin-Koliba. Tu je dat odmor i borci su odmah polegali. U međuvremenu intendanti su, na našu radost, pronašli nekoliko ranjenih konja. Pošto su ih poklali i ogulili, podijelili su nam po komadić žilavog i sirovog mesa. Poslije tolikog gladovanja, u slast smo pojeli primljeni »obrok«. Okrijepivši se malo, svi smo, osim straža i obezbjeđenja, ponovo polegali na mokru i vlažnu travu i začas zaspali tvrdim snom. Jedino konjevodac štaba 8. brigade Meho Spahić nije spavao. On je čuvajući svog konja samo dremuckao. Bojao se da mu ga borci ne odvedu i zakolju.

Ujutro 12. juna nastavili smo pokret prema s. Jelač i Miljevinama. Tog dana dolazilo je češće do borbe sa njemačkim trupama, koje su se svugdje pojavljivale. U toku kraćih i žesto-

kih borbi i na jednoj i na drugoj strani bilo je ranjenih i mrtvih. Među ranjenim nalazio se i komandant 2. bataljona Miloš Suzić. Neprijateljsko tane ga je pogodilo u prst, u trenutku kada je, stojeći pored komandanta brigade Čana, izdavao naređenja. U ovoj kratkoj borbi naročito se istakao komandir 2. čete 2. bataljona Pero Podunavac. Sa svojom malobrojnom četom, on je izvršio protivnapad na neprijatelja. Njegova četa na juriš je zauzela jednu uzvišicu i tom prilikom zarobila dva ranjena njemačka vojnika.

Neprijateljska avijacija nas je i dalje pratila u stopu. Pošto bi istresli svoj teret na prostor kojim smo se kretali, avioni bi odlazili da bi se za kratko vrijeme pojavili drugi. Kod Kule Rataja u neposrednoj blizini Miljevine, od avionske bombe je poginuo komandant 7. brigade Nikola Nina Maraković. Smrt proslavljenog komandanta predstavljala je veliki gubitak za našu diviziju. Kada smo čuli da je naš dragi komandant Nina dao svoj život, svima nam je bilo teško. Umjesto poginulog Nine, za komandanta brigade postavljen je Vojko Hofšteter, koji je bio zamjenik komandanta ove brigade.

Poslije napornih marševa po besputnim i neprohodnim terenima, ugledali smo cestu Foča — Kalinovik. Kada smo stigli u Miljevinu i počeli koračati po tvrdoj cesti, išli smo nekako lakše, ali još uvijek oprezno i bojažljivo. Svi smo bili radosni što smo se dograbili ceste, koja nas je podsjećala na puteve u našim rodnim selima i mjestima. Vjerovali smo da ćemo po cestama lakše i brže stići do Hrvatske, na našu Baniju.

Po dobijenom zadatku zauzeli smo položaje na pogodnim mjestima oko Miljevine i rijeke Bistrice. 1. bataljon 8. brigade, sa kojim sam se nalazio, zauzeo je položaje na uzvišicama iznad ceste, ispred samog Donjeg Budnja. Tek što smo ovdje stigli, otpočeli smo da vodimo borbu sa njemačkim jedinicama. Sa jakim snagama, potpomognut artiljerijom i tenkovima, neprijatelj je nastupao iz pravca Foče. Zapraštalo je razno oružje. Nadaleko su odjekivale granate teških oruđa, a mitraljezi su štektali kao pomamljeni. Na ovom dijelu bojišta, zavladao je pravi pakao. Sivi talasi njemačkih uniformi u streljačkom stroju jurišali su prema položajima 8. brigade. Priljubljeni uz zemlju, neustrašivo smo ih dočekivali. Naši ubitačni puščani plotuni i mitraljeski rafali nemilosrdno su kosili Nijemce i razređivali njihov streljački stroj. Čim bi se, uslijed naše snažne vatre, jedni uskomešali i zastali, novi talasi njemačkih vojnika bi se pojavljivali. U ovoj teškoj borbi oko Donjeg Budnja, jedna grupa boraca 1. bataljona dočekala je neprijateljski tenk i uni-

štila ga flašom napunjenom zapaljivom tečnošću. Gledajući kako tenk gori, kod boraca je još više porastao moral, a kod neprijatelja je nastalo komešanje. Od tog momenta Nijemci više nisu smjeli tako bezglavo i silovito jurišati. U toku dana njemačke snage ponovile su sedam snažnih juriša na položaje 7. brigade. S obzirom da su njemačke jedinice imale dobro organizovanu radio i telefonsku vezu, to je njihova minobacačka i artiljerijska vatra bila vrlo precizna. I avijacija je bila precizna u bombardovanju i mitraljiranju naših položaja. Bacali su čak i zapaljive bombe. Od vatre koja se munjevito razbuktavala, gorjelo je i drveće, dok je plamen lizao zemlju ostavljajući crni trag. Komesar 1. bataljona Boro Tošović i ja, zajedno sa borcima, gazili smo razbuktalu vatru da bismo spriječili njeno širenje, jer je prisiljavala borce da često mijenjaju zaklone.

Uprkos znatnih gubitaka, Nijemcima je uspjelo da u jednom jurišu prodru na položaje 1. bataljona. Borci su se, međutim, junački držali, ni milimetra nisu odstupali. Kao ukopani u zemlju, ostali su na svojim mjestima. Na položaju je nastala gužva i metež. Izmiješali smo se sa Nijemcima. Zapraštale su ručne bombe. Gromoglasno i pobjedničko »ura« prolamalo se po uzvišicama i odjekivalo obližnjim dolinama i uvalama. Čuo se i jauk i dozivanje. U ovoj strahovitoj gužvi dolazilo je i do udaranja kundacima. Sa neprijateljem smo se čak rvali i hvatali za guše. Udarali smo se čim smo prije stigli. Nakon poduže, žestoke i krvave borbe, primorali smo neprijatelja na povlačenje. Izbezumljeni i preplašeni, njemački vojnici bježali su u panici. Zatim je pucnjava počela jenjavati. Oblaci gustog dima ubrzo su se razišli sa naših položaja. Na bojnom polju iza neprijatelja ostalo je više mrtvih i ranjenih vojnika. Našim ranjenim borcima, koji nisu napuštali položaj, pružena je tek tada potrebna pomoć. Svi smo odahnuli. Činilo nam se kao da smo se oslobodili neke teške more. Naime, mi smo štitili prebacivanje naših jedinica preko mosta Bistrice u Miljevinu i odstupiti se nije smjelo, pa makar svi izginuli. U ovoj teškoj i krvavoj borbi i mi smo pretrpjeli osjetne gubitke. Između ostalih, iz 1. bataljona, junački su pala i dva komesara i jedan komandir čete.

Vodeći neprekidno ogorčene i teške borbe, na ovom položaju smo ostali dva dana. Za to vrijeme dobijali smo vrlo malo hrane, koliko da održimo goli život. Neprijatelj nam nije dozvoljavao da predahnemo, naprotiv, neprekidno nas je uznemiravao i napadao novim snagama, koje je dovlačio iz Foče i korita rijeke Bistrice. Nove pritiske nismo mogli izdržati i neprijatelj je počeo da zauzima jednu po jednu otpornu tačku

težeći da opkoli naše snage. Bili smo prisiljeni da se povlačimo. Pred samo napuštanje ovog položaja, doletjela je jedna njemačka eskadrila bombardera i istresla po njemu tovar bombi. Preciznom i paklenom vatrom i artiljerija je sijala smrt. Jedna topovska granata pala je na samu uzvišicu gdje se nalazio štab 8. brigade. Nakon prodornog zvižduka, začula se strahovita eksplozija. Jedan geler od eksplodirane granate pogodio je u glavu načelnika štaba brigade Stevu Januza. Hrabri i neustrašivi Banovac ostao je na mjestu mrtav. Od iste granate ranjen je i zamjenik komandanta brigade Rade Grmuša. Pošto mu je geler probio čizmu, teško ga je ozlijedio u nogu. Među ranjenima nalazili su se komandant 1. bataljona Stanko Nevajda, zamjenik komesara 2. bataljona Mile Peškir i član političkog odjela drugarica Belka Jovičević. Kada smo se pod kišom metaka povlačili sa ovih položaja, poslije dužeg vremena, dobili smo topli obrok sa parčetom kruha. Ali, ni to nam neprijatelj nije dozvolio da mirno pojedemo.

Organizovano povlačenje pod borbom otpočelo je 14. juna napuštanjem ceste Foča — Kalinovik. U sam sumrak uspjeli smo da se potpuno odlijepimo od neprijatelja i da nastavimo marš prema s. Jabuka. 8. brigada se nalazila u prethodnici divizije. Zadržavajući se dva dana na padinama Zaklečje i Postoraha u rejonu sela Kamenice, Vihori i Čemanovići brigada je vodila manje borbe sa neprijateljem, koji se pojavljivao iz svih pravaca, kao da je nicao iz zemlje. Maršujući po velikoj kiši i raskvašenoj zemlji, kretali smo se kroz šume tiho i bez velike buke. Na čelu kolone, iza izviđačke grupe i sa kartom u ruci, smjelo je koračao komandant brigade Ćane Bjelajac, koji nas je spretno provodio kroz položaje posednute od strane delova neprijateljske 369. divizije. Pojavljivanje 8. brigade, čas na jednom čas na drugom mjestu, stvaralo je kod neprijatelja zabunu. Njemački komandanti bili su stoga verovatno uvjereni, da se na ovom terenu nalazi naša glavnina. Zahvaljujući ovoj okolnosti, brigada je, vodeći uspješne i vješte manevarske borbe u okruženju, vezala za sebe glavninu 369. divizije. Ovo je doprinijelo da se čitava operativna grupa lakše prebaci preko ceste i pruge Sarajevo — Višegrad.

Dok smo se nalazili na ovoj prostoriji stalno smo mislili na prelaz u podnožju Romanije. Da bismo svoj plan sproveli u djelo, trebalo je preći cestu Sarajevo — Goražde i prugu Sarajevo — Višegrad, koje je neprijatelj zaposio. Krećući se u tom pravcu, naišli smo u blizini Podgraba na jednu jaču neprijateljsku jedinicu 369. divizije. Iznenada nas je dočekala jaka i koncentrična vatra. Čim su odjeknuli prvi rafali, instinktivno

Ismet Mujezinović: TIFUSARI

smo se bacili na zemlju. Kao po komandi odmah smo otvorili vatru. Komandant brigade je uzviknuo: »Ura, naprijed drugovi!...« Snalažljivost i junaštvo boraca i rukovodilaca začas su došli do izražaja. Začas se jedinica razvila u streljački stroj i pošla u odlučan juriš. Borci su preuzeli poklik: »Ura... naprijed!...« Zatim su zatresle i ručne bombe. Među prvima jurišala je 2. četa 2. bataljona, na čijem su se čelu nalazili komandir Pero Podunavac i komesar Adam Dupalo.

Pretrčavajući brisani prostor, za borcima svoje čete, jurišala je i omladinka Stana Budić. Trčeći i vičući: »Naprijed, ura!...«, Stana je tukla iz svog šmajsera. Čim se približila neprijateljskim vojnicima, iz njenih nježnih djevojačkih ruku poletjela je ručna bomba. Bacila ju je pravo među neprijateljske vojnike. Nekoliko trenutaka kasnije začula se prodorna eksplozija. Geleri bombe pogodili su nekoliko vojnika u plavim uniformama. Jedan neprijateljski mitraljeski rafal, na žalost, pokosio je mladu junakinju i na nekoliko mjesta je smrtno ranio. Dok je padala na raskvašenu zemlju, sa njenih usana oteo se posljednji uzvik: »Naprijed!...« Tek što je izustila ove riječi, mladi život junakinje, omladinke Stane Budić sa Banije ugasio se.

Snažni juriš 8. brigade je uspio. Iznenađeni strahovitim jurišem, njemački vojnici su u neredu i panici otpočeli povlačenje. Iza sebe su ostavili 15 mrtvih vojnika. Pored većeg broja oružja i municije, zaplijenili smo i nešto životnih namirnica, koje su nam dobro došle. I na našoj strani bilo je više ranjenih i nekoliko mrtvih, među njima i komandant 3. bataljona Adam Macakonja. Gledajući ga kako leži mrtav, daleko od svoje rodne grude, toliko voljene Banije, svima nam je bilo teško. Oči komandanta brigade bile su pune suza. Iskopali smo raku i sahranili ga sa još nekoliko drugova.

Pošto su mrtvi sahranjeni, a ranjeni previjeni, donijeli smo odluku da produžimo naše napade. Užurbano smo vršili pripreme za novi juriš na Podgrab. Za to vrijeme jaka neprijateljska artiljerijska i minobacačka vatra tukla je nemilice po našim položajima. Na dati znak komandanta brigade otpočinjemo sa napadom. Gotovo u isto vrijeme pošao je i neprijatelj prema nama, napadajući nas sa boka, vjerovatno sa ciljem da nas opkoli. Komandant brigade je brzo promijenio odluku i umjesto da napadnemo na Podgrab, sve naše jedinice smo usmjerili na neprijateljske kolone, koje su nam se sve više približavale. Pošto je neprijatelj prišao, otvorena je obostrano snažna vatra. Zahvaljujući junaštvu boraca i pogodnom zemljištu,

uspjelo nam je da neprijatelja natjeramo na povlačenje. Kako je bilo rizično i dalje ostati na ovim položajima ili produžiti napad u pravcu Podgraba, to smo se i mi počeli povlačiti. Osim toga, borci su bili iznureni, a i municije je bilo vrlo malo.

Iskoristili smo nesmotrenost neprijatelja i povukli se prema Mrkanju. Kod jednog malog zastanka pokušali smo da uspostavimo vezu sa štabom 7. divizije. Međutim, to nam nikako nije polazilo za rukom. Nastavili smo da se spuštamo niz jednu okomitu kosu prema rijeci Prači. Poslije kraćeg pješačenja, zastali smo na padinama uzvišice Mrkanj, da bi se jedinice prikupile i predahnule. Za to vrijeme članovi štaba brigade neprekidno su osmatrali neposrednu okolinu, a posebno prostoriju pored ceste. U tom pravcu, komandant brigade je uputio i patrolu. Nešto kasnije, Ćane je kroz dogled primijetio kako se, trčeći preko ceste, prebacuju neki ljudi. Pošto se uvjerio da su to zaista partizani, pozvao je kurire i preko njih izdao naređenje jedinicama za pokret prema cesti, sa zadatkom da se što prije prebace preko nje i željezničke pruge.

Čim su primile ovo naređenje, jedinice su bez zadržavanja krenule u koloni. Išli smo oprezno, ali ponegdje i trčeći. Čelo kolone ubrzo je stiglo na cestu Prače — Pale. Ovdje smo uspostavili vezu sa zaštitnicom 1. proleterske divizije, koja se ubrzanim koracima povlačila. Na našu radost, neprijatelj se uopšte više nije pojavljivao. Bez borbe i teškoća smo prešli cestu i prugu između Prače i Podgraba i prenijeli sve ranjene i iznemogle drugove. Nijemci su nas primijetili, ali nisu otvarali vatru, vjerujući da su to njihove jedinice, jer je bilo tmurno vrijeme pa nisu mogli da nas raspoznaju. Za nas je to bila velika ratna sreća.

Pošto smo prešli cestu i prugu, počelo je dugo i naporno penjanje uz strmo brdo, pored Brnjačke riječice prema koti Brezovači. Ovaj napor su nam još više otežavali ranjenici koje smo morali nositi. Nakon dužeg pješačenja, konačno smo stigli u selo Buđ, gdje smo jedinicama dali duži odmor. Kada smo se odmorili i pošto smo se svi prikupili, nastavili smo pokret. Idući laganim korakom ubrzo smo stigli u selo Bogoviće, koje se nalazi na padinama šumovite Romanije. Nakon dugog vremena ovdje smo se razmjestili po kućama na počinak. Seoski odbornici su nam vrlo brzo donijeli obilatu i dobru večeru, koju smo sa velikim apetitom pojeli. Kada smo se dobro nahranili, svi smo, osim obezbjeđenja, polijegali i začas, umorni i iscrpljeni, kao zaklani pospali. Sutradan smo išli kroz šume i sela Romanije. Bili smo veseli, jer smo uspješno prošli kroz sve neprijateljske

obruče i savladali ono najgore. Iako smo slali patrole po Romaniji i Jahorini, tek nakon dva dana boravka na Romaniji, uspjelo nam je da uspostavimo vezu sa štabom naše divizije, koji se, sa ostalim jedinicama, prebacio za 2. proleterskom divizijom. Tada smo saznali da su ranjeni komandant Pavle Jakšić i politički komesar Đuro Kladarin. Ta nas je vijest veoma uznemirila i sa strepnjom smo se pitali kako će preboljeti rane.

Nakon dvodnevnih pokreta, saznali smo da odlazimo iz istočne Bosne i da idemo za Hrvatsku, na našu Baniju. Ova radosna vijest brzo se pronijela kroz sve jedinice naše brigade. O ovome smo živo komentarisali i našoj radosti nije bilo kraja. Sretni i presretni, jedva smo čekali da što prije dođemo na našu Baniju, o kojoj smo sanjali i na koju smo često mislili.

Šukrija BIJEDIĆ

ZAPISI SA SUTJESKE

eti maj — Obalj. — Poslije podne smo se povlačili sa Morina od Pandurice preko Obrnje, Uloga, Strana u Obalj. Naša četa je u zaštitnici i dosta je zaostala od kolone. Kad smo bili na Obrnji više Uloga, ugledasmo kako gori dugački drveni most preko Neretve. Trkom smo se sjurili do mosta. Čitava se brigada već prebacila i samo smo mi ostali na lijevoj strani Neretve. Trenutak smo razmišljali, da li pretrčati preko mosta ili gaziti vodu. Most je zapaljen po naređenju štaba brigade. Zapalili su ga na oba kraja do nosača i na sredini. Sagrađen sav od lučeve građe, plamen ga je naglo sveg obuhvatio. Odlučili smo preći preko mosta, jer građa nije još popustila. Nagrnuli smo trkom preko njega. Teže nam je bilo podnositi zagušljiv lučev dim nego toplotu. Kad smo pretrčali na desnu stranu svi smo biti oprljenih obrva, trepavica i odjeće. Gasili smo jedan drugoga. Na meni je vojnički šinjel počeo goriti odozdo, na više mjesta. Dok smo se gasili i iskašljavali, most se poče stropoštavati u Neretvu.

U Oblju smo održali četnu konferenciju i partijski sastanak. Na partijskom sastanku je zaključeno da se četa reorganizuje i spremna dočeka nove teškoće, koje su bile na pomolu. Kod reorganizacije najveća teškoća nam je bila odabrati i rasporediti kadrove, jer su svi bili prekaljeni borci i svaki od njih bi mogao vršiti dužnost od desetara do komandira i političkog komesara čete. Svaki stari borac u četi mogao bi vršiti te dužnosti.

6. maj — Zelengora. — Zbog stalnih marševa i slabe ishrane konji su nam popadali. Naređeno nam je da svaka četa mobiliše po jednog konja od seljaka koji ima najmanje dva.

Ubjeđivao sam domaćina Sladoja iz Oblja da nam uz priznanicu da jednog pošto ima tri konja. Sladoje niti je vjerovao u našu pobjedu, niti je htio da čuje o davanju konja. Teško je bilo i našim simpatizerima dobrovoljno dati konja, a kamoli ljudima koji nas nisu voljeli, jer konj i zemlja su najveća vrijednost u seoskom domaćinstvu. U narodu je raširena poslovica: »Ako nemaš brata, nabavi konja«.

Sve sam učinio da bih na bezbolniji način uzeo konja. Ali sa Sladojem se o tome nije moglo diskutovati. Ništa mi drugo nije preostajalo nego da napišem priznanicu, a jednom borcu naredim da vodi konja u četu.

Bataljon je krenuo pored Kalinovika preko Zelengore. Iz Kalinovika suklja plamen i dim do neba. To gore velike vojne kasarne u kojima su bili smešteni četnici i okupatorske trupe. Tu je bio i štab Draže Mihailovića a i on lično.

Zanoćili smo pod vedrim nebom, usred duboke šume u Zelengori.

7. maj — Grandići. — Spustili smo se u Jeleč. To je muslimansko selo više Miljevine i Čengića Kule na Ratajima. U Jeleču su nas lijepo primili. Naši borci poznaju muslimanske običaje, pa smo se brzo sprijateljili. Djevojke su davale poklone borcima, pa čak i ispratile bataljon. Naišli smo na Jezero u Zelengori. Priroda je kao u bajci. Borci su razgovarali da će na ovom Jezeru koristiti godišnji odmor, ako prežive rat. Naveče smo stigli u selo Grandići.

8. maj — Vučevo. — Iz Grandića smo sišli do Sutjeske i prešli je kod Ćureva, a zatim se ispeli na visoravan Vučevo i tu zanoćili. Konačno smo i mi zagazili u Crnu Goru. Ostale naše divizije su davno već tu. Osjeća se velika nestašica hrane. Proljeće je inače gladno, a u Hercegovini i Crnoj Gori posebno. Osim toga, svi koji su sposobni oni su pod puškom, bilo u kojoj vojsci, pa nema ko zemlju da obrađuje. A što je bilo hrane, četnici su opljačkali. Prava glad. Već odavno je hljeb velika rijetkost u ovim krajevima.

9. maj — Mratinje. — Bataljon je izvršio pokret do sela Mratinje, koje leži u jednoj dubokoj vrtači. Jednim dijelom se oslanja na rijeku Pivu, a sa ostalih strana je ograđeno planinama, visokim preko 2.000 metara. Mratinje je okruženo ograncima Maglića i planine Golije. Naša četa je ostala na Brdu, odakle se spušta put serpentinama u Mratinje. Dolje, 1.000 metara ispod nas gledamo selo ograđeno kao u toru.

Tek ovdje smo imali malo vremena da na partijskom sastanku i četnoj konferenciji prodiskutujemo o slučaju strijeljanja jednog borca iz bataljona. Trebalo je da svaki borac

shvati opravdanost ove odluke. Nikad neću zaboraviti tog borca i momenat njegovog strijeljanja. Bio je mlad, zdrav, pun snage. Odgojila ga je kršna Dalmacija. Bio je žive i vesele naravi. Ispod plave kose i obrva veselo su gledale smeđe oči. Sve je to bilo u skladu. Imao je bijele suknene čakšire. Bio je primjeran borac i dobar drug.

I našem drugu je dodijala glad. Za momenat je popustila svijest. 6. maja u selu Oblju ušao je u jednu pojatu i ugledao kokoš na gnijezdu. »Glad očiju nema«, a južnjaci teže su podnosili glad, kao i hladnoću, od boraca iz visinskih krajeva. Nije mnogo razmišljao. Potrčao je da uhvati plijen, ali je kokoš bila brža, pobjegla je. Zadovoljio se sa dva jajeta, koja je našao u gnijezdu. Uzeo ih je i odmah popio. Kokoš se, poplašena sa gnijezda, zlokobno raskokodakala i digla uzbunu. Domaćica je istrčala i našla ga na djelu. Ova žena, koja nas je inače poprijeko gledala i tugovala za četnicima, jedva je dočekala da optuži našeg borca. On nije ništa krio, već je ispričao pravu istinu, kako i dolikuje partizanu. Oformljen je Vojni sud. Poslije kratkog vijećanja pred bataljonom je saopštena presuda: kažnjava se smrću strijeljanjem. U bataljonu mučna tišina. Mnogi borci se u mislima pitaju: »Zašto ubiti druga, kad nije izdao našu borbu, i nije neprijatelj«? Svi su bili svjesni teške greške koju je učinio, ali mu za to ne bi trebalo skinuti glavu.

On stoji pred strojem, poblijedio je i guta pljuvačku. Spontano mu se oteše riječi: »As ti gospu, zar zbog dva jajeta da izgubim glavu«? Određen je i izvršilac smrtne presude. Povede ga na strijeljanje. Dalmatinac se okrenu drugovima sa riječima: »Ne bojim se smrti, ali mi je žao što ću poginuti od svojih drugova«. Pucanj odjeknu, presuda je izvršena.

Danas taj slučaj pretresamo na partijskom sastanku više Mratinja i donosimo zaključak da je odluka pravilna i da se tako moralo postupiti radi primjera ostalim borcima, a još više zbog stanovništva, iz političkog razloga.

Na ovom partijskom sastanku je konstatovano i da je disciplina popustila. Uvijek ću se sjećati kritike sa tog sastanka koja mi je upućena zbog deobe hrane.

10. — 11. maj — Mratinje. — Ova dva dana smo iskoristili za sastanke po vodovima, informišući borce o najnovijim vijestima.

12. maj —Miloševći. — Rano jutros smo se spustili u Mratinje. Spremna je za pokret čitava naša brigada. Oformila se dugačka kolona i krenula iz sela. Sa brda iznad Mratinja četnici počeše pucati na kolonu brigade. To su pojedinačni pucnji i sa udaljenosti preko 1.000 metara, ali svejedno, neprijatno. Meci

prozuje iznad glava, ali se niko na to ne osvrće. Tu smo bili dva dana, a oni se nisu živi čuli, a sad kad smo se skrhali svi u ovu uvalu i krenuli, oni puškaraju.

U pokretu do sela Miloševći razgovarao sam sa Zorom Dragić. Pričala mi je da joj je bilo žao kada je otišla iz našeg bataljona, ali da je prezadovoljna pažnjom drugova prema drugaricama u novoj četi. I ovog puta smo pričali o rodnom kraju i djetinjstvu.

13. maj — Lisina. — Bataljon je ostao u selu Orahu, a naša četa produžila na položaj. Hadžića Poljana je pusta sa raštrkanim planinskim kolibama. Htjeli smo se smjestiti u jednu kolibu, ali nas sa vrata dočeka neprijatan miris. Našli smo mrtvog borca iz neke naše jedinice koji se već počeo raspadati. Pošli smo u drugu kolibu. I tu smo našli mrtvog borca, pored ognjišta, koje je davno prestalo gorjeti. Sav je samo koža i kost. Sahranili smo ih pored kolibe. Vjerujem, da njihovi roditelji nikad neće saznati za kosti svojih sinova na Hadžića-Poljani, koji su položili živote za domovinu.

Održali smo kratak vanredni partijski sastanak na kome smo opet diskutovali o nemilom slučaju u bataljonu. Opet je glad prouzrokovala krađu, kao i u Oblju. Morala se ta nesretna glad presjeći i pobijediti.

Naveče smo odbili četnike prema Ledeniku.

14. maj — Hadžića-Poljana. — Tog dana smo na položaju čitali radio-vijesti i diskutovali o vojnoj i političkoj situaciji u zemlji.

Patrolama i osmatranjem izviđali smo četnički položaj koji je bio obilježen stotinama vatri na Ledeniku. Manje snage su im bile raspoređene na Javorovom vrhu. Od komandanta bataljona Radovana Šakotića dobili smo naređenje da u toku noći napadamo četnike, zbacimo ih sa Javorovog vrha i Ledenika i tu zauzmemo položaj. Održali smo kratak sastanak komande čete. Odlučili smo da ih napadnemo poslije pola noći, kad nam se najmanje nadaju. Nismo pogriješili. Privukli smo im se kad su najslađe spavali. Naši bombaši su skoro jednovremeno likvidirali mitraljeska gnijezda na čitavom četničkom položaju na Ledeniku. Komandir Ahmet Pintul odmah je komandovao »juriš«. Naša akcija je bila kratka i oštra. Iako je neprijatelj bio nadmoćniji u ljudstvu i oružju panično je pobjegao prema Lipniku, ostavljajući za sobom mrtve i ranjene.

15. maj — Javorov vrh. — U toku dana potisle su nas jače četničke snage sa Ledenika do Javorovog vrha, ali ne dalje. Za ovo kratko rastojanje vodila se borba čitav dan. Lijevo od nas nalazi se 3. četa 4. bataljona naše 10. brigade. U toj četi

je Zora Dragić partijski rukovodilac. Tu na Javorovom vrhu sa Zorom sam dugo razgovarao, opet o prošlosti. Nas dvoje smo rodom iz istog sela, skoro kuća uz kuću. Mlađa je od mene dvije godine. Zajedno smo išli u školu u Bijeloj. Zora je siroče. Majku nije ni zapamtila. Uvijek je bila slabo obučena. Najčešće je bosa išla u školu. Stotinu puta sam je prenio preko potoka. Bila je odličan đak. Djetinjstvo joj je bilo tužno i nesretno. Kao siroče uzeo je sebi njen stric, koji je živio u Mostaru. Završila je učiteljsku školu. Poslije osnovne škole viđao sam je samo preko ljetnjeg raspusta. Od onog malog, kržljavog, poderanog i plašljivog seoskog djeteta, izrasla je lijepa i pametna djevojka. Juna 1941. oca su joj ubile ustaše, sa još 23 najuglednija čovjeka iz Bijele. Ostali muškarci, pobjegli su u šumu i krili se od ustaša. Tako su se spontano formirali zbijegovi. Naš bijeljanski zbjeg krio se pod Prenjem u Kiseru. Zbjeg je bio bez ikakve perspektive. Početkom jula Zora je došla u naš zbjeg. Ali ona nije sjedila skrštenih ruku. Počela je intenzivno politički raditi. Ljudi prvi put od nje čuju o rukovodećoj ulozi KPJ u narodnom ustanku, o partizanima, o izdaji kralja Petra, o bratstvu i jedinstvu naših naroda. Uvijek ću se diviti njezinim pametnim postavkama. Zora je već tada bila komunista. Ona je u zbjeg unijela život i veru u budućnost. Uvijek je podvlačila da se samo borbom možemo spasiti od uništenja. Ljudi su joj vjerovali i neograničeno poštovali. Svi smo joj se divili, pa i ponosili njom. S njom sam išao na prve dogovore na Boračko Jezero za dizanje narodnog ustanka. Prošla je sve okršaje u našoj brigadi i prokrstarila Bosnu, uvijek u operativnim jedinicama, kao partijski rukovodilac. Ima malu talijansku pušku. Na opasaču nosi nekakav pištoljčić, zbog koga smo se često šalili s njom. Jednom sam joj rekao:

— Trebalo bi Švabu uzeti za uho, pa ga onda ubiti iz toga pištolja.

Suze su je oblile od smijeha.

Teški uslovi ratovanja ostavili su tragove na njoj. Nije više puna, svježa i nježna. Sada je ratnik, a rat ogrubljuje čovjeka.

Dugo smo pričali, a najviše o svom rodnom mjestu. Kao da je za trenutak bježala od ovih ratnih napora. Govorila je, kada se oslobodimo kako će njezini đaci biti svi komunisti, dobri konstruktori i zadrugari, i da je niko ne može odvojiti od učiteljskog poziva.

Dok smo razgovarali na lijevom krilu njenog bataljona zapuca. Četnici napadaju. Zora se pozdravi i otrča u borbu.[1]

[1] Zora Dragić je poginula u bici na Sutjesci, 9. juna, na Milinkladama, od gelera avionske bombe.

16. maj — Javorov vrh. — Morali smo prekinuti četnu konferenciju i zauzeti položaj na Javorovom vrhu. Četnici su bacačima tukli naš položaj i nastupali u borbenom rasporedu. Mi smo ih pritajeno čekali. Kad su prišli na oko 200 metara, udarili smo po njima tako da su opet počeli bježati na svoje polazne položaje. Čitav dan su pokušavali da nas zbace sa Javorovog vrha, ali nisu uspjeli. Tako smo i mi i oni zanoćili na položajima. Naveče nas je smijenila jedna naša četa, a mi smo se povukli u selo Lisinu.

17. maj — Lisina. — Danas smo održali partijski sastanak na kome smo raspravljali o zaključcima partijskog biroa i akciji na Ledniku. Raspravljali smo i o tome, kako i o kojim temama pisati za naš list »Hercegovački borac«.

Poslije partijskog sastanka održan je i sastanak sa političkim delegatima vodova na kome su oni podnijeli izvještaj o radu, a i precizirani su budući zadaci.

Preko komandira vodova i političkih delegata oštro smo iskritikovali jednu našu desetinu, koja se povukla u neredu kada su je četnici iznenadili.

18. maj — Javorov vrh. — Poslije odmora od 24 sata, koji smo iskoristili najviše za politički rad ponovo smo zauzeli položaj na Javorovom vrhu. Oko pola noći 17. i 18. maja četnici su na Ledeniku otvorili kratku vatru iz svih oruđa, kao pred polazak na juriš. Mi smo ostali mirni, jer smo znali da četnici po noći ne smiju napadati. Do ujutro nam nije bilo jasno zašto to čine. Međutim, kada je svanulo četnika više nije bilo na njihovim položajima. Slali smo patrole dublje prema Avtovcu, u cilju prikupljanja podataka o neprijatelju. Nijemci su stigli do Gacka i Avtovca. Ima ih puno. Hvataju i razoružavaju četnike, jer u njih nemaju povjerenja. Zbog toga su četnici noćas i napustili svoje položaje.

Odmah smo poslali izvještaj štabu bataljona o nastaloj situaciji na našem sektoru. Održali smo četnu konferenciju i upoznali svakog borca sa situacijom, i ukazali na teškoće koje treba izdržati. Zaključeno je da Nijemcima pri prvom susretu damo do znanja da smo regularna armija.

Poslije podne sam sa jednom desetinom pošao u selo Šljivovice, zajedno sa Šemsudinom Dizdarom Strategom. On je imao zadatak da bataljon snabdije sa hranom, a mi smo pošli kao obezbeđenje, jer je bilo četničkih grupa koje su se krile po škripovima oko kuća i podmuklo napadale naše drugove, kad bi se sami pojavili.

Pošto je preko odbornika hrana prikupljena, Strateg je donio malo hljeba, kajmaka i mlijeka. Iz džepa je izvadio i flašicu rakije i stavio je pred nas sa riječima:

— Deder burazeri, navalite! Ovo su ti rijetke prilike da se čovjek najede!

19. maj — Javorov vrh. — Do podne smo održali teoretski partijski sastanak na kome smo proraĎivali ekonomski razvitak društva, a zatim, sastanak sa kulturno-prosvjetnom sekcijom. Poslije toga parili smo odjeću, dok je analfabetski tečaj radio sa nepismenima. Poslije podne smo se potukli sa Švabama. Pošli smo im u susret. Štab bataljona je organizovao odbranu sa dvije čete na Trešteniku, a s jednom na Ledeniku.

Nijemci su najprije sa izviĎačkim avionima osmatrali naše položaje, a zatim nas zasuli artiljerijskom vatrom. Odmah se vidilo da su ovo jedinice izvježbane za ratovanje na planinskom zemljištu. Tako su bili i naoružani. GaĎali su nas tempirnim granatama koje su se rasprskavale u vazduhu, a geleri padali kao kiša. Za to vrijeme je njihova pješadija nastupala u kolonama iz više pravaca preko Ravna na naše položaje. Mirno smo ih dočekali na odreĎeno odstojanje, a onda zasuli vatrom iz puškomitraljeza. Razvila se žestoka borba. Fanatizovani Fricevi se ne osvrću na svoje mrtve i ranjene, već u talasima nastupaju bez zastoja. Prišli su nam na odstojanje za bacanje bombi. Mnogo su nadmoćniji i u ljudstvu i u oružju. Komandant bataljona je naredio da se povlačimo. Puškomitraljesci su nas štitili. Švabe nam raniše nekoliko drugova. Ubiše nam najboljeg puškomitraljesca Baldu Basarića. Nismo ga mogli ni sahraniti, samo smo spasili puškomitraljez. Ostao je na Trešteniku — kota 1575 m. Baldina smrt je skupo koštala Švabe, jer ih je dosta pokosio iz svog puškomitraljeza. Pred sami mrak Nijemci su uspjeli da zauzmu naše položaje na Trešteniku i Ledeniku, a mi smo zauzeli naš raniji položaj na Javorovom vrhu.

20. maj — Orah. — Nismo bili zadovoljni prvom borbom sa Švabama. Zato smo u toku noći pripremili nov napad. Privukli smo im se pod same položaje. Švabe nisu bile navikle na naše bombaše, a nisu ni pretpostavljale da ćemo ih napasti, pa su se mirno odmarale na zauzetim položajima. Udarili smo ih snažno i munjevito, najprije bombama, a zatim brzom paljbom iz pušaka i mitraljeza. Radovan Šakotić je u pravi čas komandovao juriš. Bataljon se digao, kao jedan čovjek i nezadrživo jurnuo na Švabe. Nijemci su bili iznenaĎeni. Muvali su se po polažaju i bježali na sve strane. Neki su utrčali pravo »nama u ruke«. Ubijali smo ih gdje smo kojeg stigli. U ovoj akciji zaplijenili smo jedan bacač, nešto lakog oružja, municije i drugog ratnog materijala. Za kratko vrijeme bataljon je zagospodario njemačkim položajem.

Ova pobjeda na Trešteniku imala je moralnog uticaja, a i omogućila nam je dva dana odmora, jer nas Nijemci nisu uznemiravali.

Naša radost nije dugo trajala. Tog dana sazvana je bataljonska konferencija. Pred strojem je stajao borac od svega 16 godina. U partizane je stupio februara 1943, rodom je iz doline Neretve. Sudi mu Vojni sud zbog prodaje puške za hranu. Mladić, kome su surovi uslovi života lomili organizam, nije mogao da podnese glad.

Po dolasku u selo Orah svratio je do jednog seljaka, a po njegovu nesreću nabasao je na četničkog jataka. Tražio je nešto da pojede. Seljak je pred sobom vidio naivnog i izgladnjelog dječaka, pa mu je obećao hranu pod uslovom da mu ovaj da svoju pušku. Dječak se ispočetka opirao takvoj nagodbi, ali kad mu je seljak počeo nabrajati hljeb, kajmak, mlijeko i jaja, on je popustio — glad je bila jača od svijesti. Predao je seljaku svoju pušku, a ovaj je iznosio pred njega hranu. Više je gutao nego žvakao, misleći da se nikada neće najesti. Dok je seljak donosio hranu, on se radovao kao malo dijete. I, dok je jeo, puška mu nije ni padala na pamet, niti je bio svjestan greške koju je napravio. Kad se dobro najeo, oklijevao je poći, jer kako će u četu bez puške. Seljak je to prozreo, pa ga je posavjetovao da kaže da je pušku izgubio, a on o ovome neće nikome govoriti. Pošao je u svoju jedinicu tromo i preplašen, kao lopov iz krađe.

Međutim, po njegovom dolasku slučaj je bio brzo rasvijetljen. Bataljon je sakupljen, a on stoji svezanih ruku, dok Vojni sud vijeća. Borci su znali kakvom se kaznom kažnjava za ovakvu grešku, ali su opet pomišljali, pokloniće mu se život zato što je mlad. Predsjednik suda dolazi pred stroj i saopštava presudu:

— Borac... se kažnjava (svi borci napregli uši žarko želeći da ne čuju onu najtežu riječ...) smrću strijeljanjem, zbog prodaje puške za hranu.

Poslije toga naređeno je jednom borcu da izvrši kaznu. Borci su šutke stajali i pokušavali progutati pljuvačku, ali bez uspjeha. Mladić se okreće i molećivim pogledom prelazi preko svoje čete, ne bi li ga u posljednjem času neko zaštitio. Borci su gledali preda se. A, onda mu se ote rapav glas: »Nemojte me drugovi. molim vas, ubiti«! Zatim odjeknu pucanj, i sve se utiša.

Čete su se šutke razišle na svoje zadatke. Svi smo bili svjesni neizbježnosti ove odluke, ali, ipak, nam je svima bilo teško.

Nikada ovaj događaj neću zaboraviti i možda će mi strijeljanje u Orahu biti i najteži momenat u ovom ratu.

Surov je ovaj rat. Naša revolucija je velika, a teška. Sloboda je lijepa, ali je do nje trnovit i mukotrpan put.

Po naređenju štaba bataljona naša četa je izvršila pokret u selo Goransko.

21. maj — Orah. — Rano izjutra otišao sam u štab bataljona u selo Orah. Kad su sa položaja stigli svi komesari četa otpočeo je sastanak. Komesar bataljona Enver Ćemalović je pasus po pasus čitao članak »Borba protiv okupatora prvi i najvažniji zadatak«.

Mi smo bilježili ono važnije, postavljali pitanja i diskutovali. Zaključeno je da se članak preradi sa političkim delegatima vodova, a kasnije sa svim borcima. Postavljeni su i rokovi.

22. maj — Goransko. — Poslije održane četne konferencije Refik Šećibović i ja spustili smo se do Pivskog manastira, na vrelu Pive. Ljepšeg predjela nisam vidio u Crnoj Gori. U manastiru se nalazi Komanda područja. Tu sam se našao sa nastavnikom Oficirske škole pri Vrhovnom štabu, koja je prekinula rad junuara 1943. godine u Bihaću. Predavao je fortifikaciju, a sada je komandant mjesta. Pokazao nam je manastir i objasnio njegovu istorijsku vrijednost.

23. maj — Goransko. — Danas smo samo slali patrole prema planini Goliji i održali partijski sastanak.

24. maj — Golija. — Od štaba bataljona smo dobili naređenje da sa jednim dijelom čete postavimo zasjedu na Goliji, odakle se očekivalo nadiranje Nijemaca. Oko pola noći pošao sam sa jednim vodom i do zore smo već bili u zasjedi. Postavili smo je na putu koji vodi iz Nikšića preko Golije za Pivu i Zavodište. To je idealno mjesto za postavljanje zasjede. Zavodište se nalazi u dubokoj šumi, na visini preko 1.400 metara. Čitav dan smo tu ostali bez vode i hrane, jer u blizini nije bilo nigdje izvora ni naselja. Švabe nikako da naiđu i borci su nervozni. Neki prigovaraju što ih čekamo čitav dan, umjesto da ih napadamo, jer ćemo skapati bez vode i hrane.

25. maj — Goransko — Sinjac. — Danas smo održali sastanak komande čete na kome smo raspravljali kako i na koji način reorganizovati četu i osposobiti svaku njenu desetinu za samostalno dejstvo.

26. maj — Polje Pejovića. — Zauzeli smo položaj na ulazu u Polje Pejovića, na glavnom putu koji vodi iz Nikšića, jer smo obaviješteni da Nijemci nadiru tim pravcem. Lijevo od nas 5. crnogorska brigada čitav dan vodi krvavu borbu sa Nijemcima. Naša četa je postavljajući zasjedu zauzela odličan

položaj, ali neprijatelj se još ne pojavljuje. Čitav dan smo bez hrane i vode. Naveče smo dobili naređenje da se povučemo u Goransko.

27. maj — Goransko — Sinjac. — Rastužila me je vijest o pogibiji Save Mičevića, mog najboljeg druga. Nešto kasnije o tome me je pismeno obavijestio i komesar bataljona.

Steglo me je u grlu. Suze su same potekle. Žao mi je Save više nego ikoga. Poznajemo se još od djetinjstva, jer smo komšije. Još kao dječak otišao je u svijet trbuhom za kruhom. Zaustavio se u Željezari Zenica. Radio je kao fizički radnik. Pred rat je primljen u Savez komunističke omladine Jugoslavije. Među prvima je uzeo pušku i stupio u Borački partizanski odred. Za njega nije bilo teške situacije, uvijek je bio veliki optimista. Šalio se i smijao i kad je bila najkritičnija situacija. Svi drugovi u bataljonu su ga voljeli. I sama priroda ga je obilno nagradila: lijep, snažan, razvijen i visok dva metra. Svojom hrabrošću se isticao u svakoj borbi. Štab bataljona ga je slao više puta na neoslobođenu teritoriju da prikupi podatke o neprijatelju — sa Bunara na Borke, jula 1942, iz Huditskog u Čelebiće, februara 1943. godine. Zajedno smo išli i kod druga Tita 8. februara 1943. u Duvno. Bezbrojne uspomene iz rata vežu me za Savu Mičevića. Danas ga više nema među nama. Sahranjen je 25. maja na Javorovom vrhu, gdje je i poginuo kada je njegova četa vodila borbu sa Nijemcima.

Danas smo održali i partijski sastanak čete na kome se raspravljalo o zaključcima bataljonskog biroa. Sastanku je prisustvovao i partijski rukovodilac bataljona Aco Babić. Osnovni zaključak je, borba protiv grešaka i protiv panikerstva, kao i borba za drugarske odnose.

28. maj — Boričje. — Noćas se svi povlačimo na desnu obalu Pive. Na lijevoj strani niko ne ostaje. Nijemci nadiru od sela Oraha da zauzmu lijevu obalu. Već su stigli do sela Krstac. Povlačimo se žurno pod vatrom. Oblačna i kišovita noć. Spuštamo se skoro okomito sa visine preko 1.000 metara ka Pivi. Idemo niz jedno točilo koje se provlači kroz šumu sve do rijeke. U normalnim uslovima tuda se niko ne bi usudio natjerati konje natovarene bacačima, mitraljezima i municijom. Čitavu noć smo se spuštali. Jedni su na leđima nosili konjske tovare, drugi držali konje da ne odlete u provaliju. Čitava lavina kamenja letjela je niz točilo, a kad se otisne veći komad, onda na povik »čuvaj se«, jedni trče desno, drugi lijevo, da bi propustili kamen koji lomi sve pred sobom i pokreće drugo kamenje. Najteže je sa konjima, jer su gladni i iznemogli. Mokri smo do kože, a obuća je puna zemlje i pijeska. Pa ipak sretno smo se spustili do Pive, prešli most i do zore se smjestili u selo Boričje.

Obaviješteni smo da se noćas kod Žabljaka padobranima spustila Engleska vojna misija od šest članova. Današnji dan je značajan za nas. Ovo je prvo zvanično priznanje Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije od naših saveznika. Ponosni smo na to priznanje. Trebalo je dosta krvi proliti dok je istina pobijedila.

Teška situacija je nametnula održavanje sastanaka komande čete.

Zaključeno je da više nego ikada treba voditi brigu o borcima, a drugarstvo razviti do najvećeg stupnja. Prokleta glad, rađa egoizam. Protiv toga se treba boriti. Rukovodioci treba da prednjače u izdržljivosti. Ono što se ima, na prvom mjestu treba dijeliti borcima. Po pravilu, prvo onima koji su na položajima.

29. maj — Boričje. — Juče, u prvi mrak, naša četa je pošla u zasjedu kod mosta preko Pive, kod naselja Krstac. Pošto je i posljednji bataljon naše brigade prešao na desnu obalu Pive, mi smo poskidali sve daske sa mosta i prenijeli ih na našu stranu. Četu smo rasporijedili desno i lijevo od mosta na samoj obali, a dva puškomitraljeza smo postavili kod samog mosta. Iza naših leđa su okomite litice i jedna strma staza, koja je vodila u selo Pišće. U blizini mosta su dvije mlinice. Za zauzimanje položaja, boljeg izbora nije bilo do prilijepiti se uz samu rijeku, koristeći kamene zaklone. U slučaju jačeg njemačkog napada, morali smo se tući do posljednjeg, jer se povlačiti nismo mogli.

Ali, kad je svanulo, tek tada smo bili svjesni našeg položaja. Po danu je bilo nemoguće održavati bilo kakvu vezu sa bataljonom. Kurir do nas nije mogao doći, a da ga Nijemci ne primijete i ubiju. Hranu nam niko ne može donijeti. Borci su pored rijeke bili žedni, jer se iza zaklona nije smjela podići glava.

Na lijevoj obali, skoro okomito, se spuštala šuma do rijeke. Po ivici visova iznad Pive ispred sela Plužina stoje načičkani Nijemci jedan do drugoga. Zauzeli su čitavu lijevu obalu. Kad su primijetili našu četu, osuli su iz »šarca« po našem položaju. Na svaki naš pokret su gađali. Borci su ih čitav dan izazivali. Iza zaklona bi podigli, na štapu, maketu čovjeka, sa bluzom i kapom. Švabe bi osule iz mitraljeza. Poslije ovih rafala razlegao bi se smijeh među borcima. Po padu mraka smjenila nas je jedna četa našeg bataljona, a mi smo se povukli u selo Boričje.

Danas je čitava naša brigada pošla prema Mratinju u cilju izlaska na Vučevo. Jedino je ostao naš bataljon da spriječi Nijemcima prelazak Pive na mostu kod Krstaca.

30. maj — Boričje. — Naveče smo održali priredbu u jednoj velikoj sobi, koju su dupke napunili borci i seljani iz Boričja. Priredba je odlično uspjela. U ovim teškim ratnim danima, u njemačkom obruču, borci i stanovnici sela za trenutak su zaboravili na sve tegobe.

31. maj — Boričje. — Borbe se vode na sve strane, a mi držimo četnu konferenciju. Mislim, da ni jedna armija u istoriji, u ovako teškoj vojnoj situaciji, nije koristila i najmanji predah za političko uzdizanje boraca, kao mi danas. Jedna četa je neprekidno u zasjedi kod mosta preko Pive, kod Krstaca, a druge na položajima prema Borkovićima u Dubljevićima na desnoj obali Komarnice. Naša četa je u rezervi sa pratećim vodom i štabom bataljona.

1. jun — Boričje. — Danas je komesar bataljona Enver Ćemalović održao dva sastanka sa komesarima četa, jedan radni a drugi teoretski. Na teoretskom smo proučavali članak »Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlosti Narodnooslobodilačke borbe« (Tito — »Proleter«, broj 2 od decembra 1942. godine).

Sastanku su prisustvovali politički komesari četa Hido Bašagić, Šefik Obad, ja i politički delegat Pratećeg voda Abdulah Lugić.

2. jun — Boričje. — Što je vojna situacija teža, to smo uporniji u političkom uzdizanju. To nam daje snage da savladamo najteže tegobe, glad, tifus i Nijemce. Danas smo nastavili sa proučavanjem nacionalnog pitanja sa komesarom bataljona, a kasnije smo održali seminare po četama sa političkim delegatima vodova.

Partijskom sastanku, koji je održan naveče, prisustvovao je i partijski rukovodilac u bataljonu Aco Babić. Uvijek ću se sjećati borbe mišljenja na tom sastanku. Rečeno je da je naš bataljon žrtvovan u interesu glavnine. Zadatak nam je da spriječimo Nijemcima prelaz preko mosta na Pivi kod Krstaca. Ako Švabe prijeđu Pivu, niko neće ostati živ u bataljonu. Predloženo je da se s tim upozna svaki borac u četi. Oko toga se razvila burna diskusija. Većina je ovako diskutovala: svaki borac, a posebno komunista je spreman da žrtvuje svoj život za našu borbu i za naše ranjenike. Borcima se mora reći istina, pripremiti ih na teškoće i žrtve radi pobjede. Ali, nikada se ne smije borcima govoriti o bezizlaznoj situaciji, o katastrofi, o sigurnoj smrti. Borci su svjesno izvršavali zadatke i tamo gdje su znali da ih sigurno čeka smrt, ali su se ipak borili i za onaj jedini procenat vjerovatnoće, ostajali su živi i zadatak izvršavali.

Preovladalo je mišljenje da borcima treba reći istinu, što oni već vide i znaju, ali im se ne smije govoriti samo o slavnoj smrti, već o svjetlijoj perspektivi. Uostalom, svako zrno ne pogađa.

Drugi dio diskusije odnosio se na držanje komunista u borbi. Jednoglasno je usvojeno da u ovoj situaciji komunisti moraju biti tamo gdje je najteže, bez obzira koju dužnost vršili u četi. Moraju biti na čelu stroja u nastupanju, a u zaštitnici u odstupanju.

Bilo je reči i o uvođenju oficirskih činova u našoj vojsci. Ponosni smo na to, jer to potvrđuje da smo izrasli u modernu regularnu armiju.

Partijski sastanak je završen kasno u noć.

Brda oko nas ječe od topovske kanonade i mitraljeskih rafala.

3. jun — Boričje. — Danas smo na četnoj konferenciji održali konsultaciju u vezi sa člankom o nacionalnom pitanju.

Za vrijeme diskusije bilo je riječi o našoj sadašnjoj situaciji. Borci su postavljali pitanja zašto tako dugo govorimo o neprijateljskom obruču oko nas, a ne probijamo taj obruč. Zašto smo dozvolili neprijatelju da nas sa svih strana sabije u ovaj uski prostor i da li smo mogli ranije probiti neprijateljski obruč.

Međutim, kad je rečeno da se sa nama nalazi Centralna bolnica sa oko 4.000 ranjenika, da se sa ovolikom bolnicom ne može brzo manevrisati po ovim crnogorskim gudurama, da svaki od nas može dospjeti u tu bolnicu i, na koncu, da se na život i smrt moramo boriti za ranjenike, onda je bilo jasno zašto se nismo ranije probili iz neprijateljskog obruča.

Čim se smračilo pošli smo da smjenimo četu kod Krstaca.

4. jun — Krstac. — Smjenu smo izvršili u toku noći, a kada je svanulo vidimo Nijemce na lijevoj obali po kosama kanjona. Svaki naš pokret zasipaju »šarcima«. Počeše tući i bacačkom vatrom, ali se ne usuđuju jurišati preko mosta. Kao da su znali da smo riješeni braniti prijelaz do posljednjeg borca u četi. Ovo mi je do sada najteži položaj, jer sa jednom četom držimo ukroćene sve njemačke snage na ovom sektoru.

Jedva smo čekali da padne mrak. Po noći bi se umivali, pili vodu i dobivali po parče umrljanog i stvrdnutog mesa.

Naveče nas je smijenio jedan bataljon 5. crnogorske brigade.

6. jun — Pišće. — Noću između 5. i 6. juna krenuli smo u sastav svoje brigade. To nas je radovalo. Maršovali smo čitavu noć, ne osjećajući ni glad ni umor. Ali, došlo je razočarenje. Most na Pivi kod Mratinja je srušen. Naši su otišli prema Ma-

gliću. Nijemci silaze u Mratinje. Naređeno nam je da se javimo štabu 3. divizije. Vraćali smo se nazad, ali sada tromi, gladni i umorni. Razvoj događaja nas je odvojio od naše brigade. Ko zna kada će situacija dozvoliti da se sastanemo sa našim bataljonima. Kurir, koji nam je donio naređenje štaba brigade da se vratimo nazad, priča kako je poginuo zamjenik komandanta brigade Vlado Tomanović na Katinom kuku. To je težak gubitak. Vlado je bio oličenje junaštva.

Teška je ova noć. Gladni smo, umorni, tužni. Do zore smo opet došli u Pišće.

U toku dana smo održali partijski sastanak i proradili brošuru »Razvitak društva«.

Večeras naša četa treba da izvrši pokret iz Pišća u Boričje.

7. jun — Boričje. — Održali smo sastanak komande čete na kome smo raspravljali o popuni vodova. Posle toga, održan je partijski sastanak na kome smo prorađivali brošuru »Razvitak društva«.

8. jun — Položaj iznad Pišća. — Sinoć smo zauzeli položaj iznad Pišća prema Nijemcima, koji su nadirali Pivskom planinom, iz pravca Dubljevića. Naš bataljon je sam na tom položaju. Pred nama, u pravcu Nikšića i Šavnika, više nema naših jedinica. Lijevo od nas, daleko pod Durmitorom, se nalazi 3. sandžačka brigada. Seljaci nam pričaju da su videli Nijemce na vrhovima Durmitora — Šljemenu i Bobotovu Kuku. To su najviši visovi na Durmitoru — preko 2.500 metara.

I mi vidimo Nijemce kako nastupaju Pivskom planinom i preko Durmitora. S obzirom da se nalazimo u zaštitnici izbjegavamo frontalne borbe. Neprijatelju nanosimo gubitke i zbunjujemo ga smjelim zaobilaznim napadima sa manjim odeljenjima i vodovima.

9. jun — Rudina. — Na položaju Pišće ostali smo posljednji. I 3. sandžačka je otišla prema Šćepan-Polju.

Poslije podne smo se i mi odlijepili od Nijemaca i usiljenim maršem krenuli za Rudine. Prije mraka smo stigli do Javorka na Pivskoj planini. Tu smo zastali kod planinskih koliba. Unaokolo tragovi naše borbe. Vidi se da je ovde boravila naša bolnica. Avionske bombe sve preorale. Leži iskidano i počupano drveće. Oko koliba zjape velike rupe od eksplozija. Leže mrtvi naduli konji, polomljena nosila i krvavi zavoji. Oko svake kolibe ima dosta svježih humki, od naših sahranjenih umrlih ranjenika. Jedino živo biće kod koliba je jedan zarobljenik — Italijan. Potpuno bos i gologlav. Kratki kaput, sav u dronjcima, navukao na golo tijelo. Oko kukova visi dio pantalona. On je u stvari polunag. Sav je zarastao u kosu i bradu. Izgleda da je

prebolovao tifus. Od njega su ostali samo kosti i koža, a po uzrastu je sitan, izgleda kao prava avet. Bolest, glad i ratne teškoće su ga potpuno razorile, pa je sad potpuno lud. Bilo nam ga je žao. Zarobili smo ga u Prozoru ili Rami, kao okupatorskog vojnika. Možda je neka sirotinja, koga je italijanski fašizam ukliještio u svoje kandže. Pozvali smo ga da pođe sa nama, ali on nije uopšte reagovao, niti je išta razumio. Ostao je na Javorku. Nijemci će ga sigurno ubiti.

Od Javorka do Barnog dola maršovali smo desnim vijencom Pivskog kanjona. Sa lijeve obale Pive, iz sela Brljeva, Nijemci su nas stalno tukli artiljerijom. Išli smo na određenom rastojanju, ne osvrćući se na granate koje su padale oko nas. Jedva smo čekali da padne noć.

Kasno u noć naišli smo na tri planinske kolibe u Bešićima. Put nas je naveo tačno između koliba. U torovima su ležale ovce, a pored koliba je preživalo nekoliko goveda. Bili smo umorni i gladni. Zalihe hrane su nam davno nestale. Potražili smo domaćina da nam proda jedno goveče. U kolibama smo našli samo jednu babu. Muški su pobjegli u škripove. Očito se vidi da su četnički nastrojeni. Nije nam ništa preostajalo već da sami uzmemo jednog vola. Odriješili smo ga od torine i poveli ga. Baba zaleleka kao da je vuci kolju. Iznad koliba opali nekoliko pušaka na bataljon. Počeše meci zujati oko nas. Poslužiše se naivnim lukavstvom i poklicima: »Ha, opkoli! Zalomi!« i stalno pucaju na bataljon. To razljuti komandanta Radovana pa odredi jedan vod da ušutka te gadove. Vod istrča više koliba i pusti po jedan rafal iz dva puškomitraljeza u pravcu napadača. Oni odjedanput umuknuše i prestadoše pucati. U pokretu sam razmišljao o ovom slučaju. Ranije su dolazili u iskušenje pojedini borci, koji su teško podnosili glad, a noćas je čitav bataljon došao u iskušenje. Bili smo gladni pa smo sami uzeli goveče.

Noć je tamna, ništa se ne vidi. Probijamo se preko kamenja, kroz neku duboku šumu, pa opet golet, pa tako čitavu noć. Oblaci gusti kao tijesto spustili se do samih visova. Poli kiša kao iz kabla. Lijevo je kanal koji se survava u Pivu, a desno vrletni krš. Provlačimo se jednom stazom, kojom idu samo mještani vješti ovom bespuću. Zastali smo u Barnom Dolu. Preko Pive je Mratinje puno Nijemaca.

Do zore smo stigli u Rudine.

Sa usiljenog marša bataljon je otišao pravo na položaj Soko iza sela Rudine. Soko je visok oko 1.430 metara i dominira nad Šćepan-poljem i čitavim ušćem Pive u Drinu. Ispod nas, u trouglu između Pive i Drine, su jake njemačke snage. Naš bataljon i 3. sandžačka brigada imaju zadatak zadržati Nijemce,

dok i posljednji ranjenik ne pređe preko improviziranog mosta kod Gornjeg Kruševa. Na desnoj obali Pive više nema operativnih jedinica, izuzev našeg bataljona i Sandžaklija, a ranjenika i tifusara ima nekoliko hiljada.

Čim je svanulo, Nijemci su nas počeli strahovito bombardovati. Čitav dan su nas neprekidno bombardovale »štuke«. Dolijetale su po devet u grupama. Tako su se bez prekida smjenjivale sve dok se nije smračilo. Most preko Pive bio im je glavni cilj. Devet »štuka«, jedna za drugom, obrušavale su se na most sa prodornim zavijanjem sirena i spuštale teške bombe, izvlačeći se potom iz kanjona u nebo. To bi trajalo sve dok se ne oslobode tereta, a zatim bi došao nalet drugih devet »štuka«. Dimne pečurke izvijale su se do neba. Jedva čekamo da se raziđe dim, da vidimo šta je sa našim mostom. Čudni su i ovi naši mostovi. Nijemci na njih bacaju tone eksploziva i čelika, a nikako da ih pogode. Slično je bilo i sa mostom preko Neretve u Jablanici. Švabe ga nisu mogle pogoditi.

Veliki dio Centralne bolnice nalazio se na desnoj strani Pive. Ta ogromna masa tifusara, ranjenika, bolničkog osoblja, preživjelih izbjeglica-rodoljuba i raznih komora kretala se naprijed, prema mostu. Ova masa se kretala vrlo sporo, kao kakva gusta tečnost, koja bi zastajala na svakoj prepreci i od koje su se odvajali djelići i tu ostajali. Prelaz preko mosta je obustavljen do mraka. Nijemci vrše snažan pritisak od Šćepan-Polja, Tare i Pivske planine, naročito na 3. sandžačku brigadu, koja je desno od nas.

Oko pola dana naletio je najveći val njemačke avijacije. Jednovremeno je kružilo iznad naših glava 27 »štuka«. Jedne su tukle most, druge bolnicu, a treće naš položaj. Gađali smo ih iz pušaka i puškomitraljeza, ali bez uspjeha. Artiljerija iz Šćepan-polja je neprekidno bombardovala naše položaje. Sve ovo su dopunjavali reski rafali »šarca« na Sandžaklije. Čula se samo jedna strašna i neprekidna huka, koja je prolamala vazduh i odbijala se od jedne do druge strane kanjona Pive. Nikada kao tada nismo žarko želeli da što prije padne mrak.

Pred noć je borba počela jenjavati. Avioni se nisu više vraćali. I »šarci« su prestali štektati. Jedino je artiljerija neprekidno tukla. Imala je markiran cilj oko mosta, pa joj mrak nije smetao.

Požurujemo bolnicu preko mosta, nosimo ranjenike na nosilima, pomažemo tifusarima, otklanjamo zastoj kod komora. Sve se kreće ka mostu, ali suviše sporo. Jedna topovska granata eksplodira u bataljonskoj komori. Geler pogodi ranije ranjenog Rifata Frenju, koji je jašio na konju. Rifat se smrtno pogođen svali dole.

U ovoj gužvi sretoh svog dobrog druga i prijatelja Stjepana Živića. Kod Rame i Neretve se razbolio od tifusa. Tada sam ga vidio utegnutog na konju u selu Bijeloj kod Konjica. Imao je visoku temperaturu, ali ličio je na čovjeka, a sada je živi leš. Grozno izgleda. Odjeća mu je sva poderana. Neobrijan je, a od tifusa mu opala kosa. Krajnjim naporom batrljao je nogama i rukama ka mostu, za masom ranjenika i tifusara. Na nosilima su nošeni samo teški, nepokretni, ranjenici i bolesnici. Ali konja za nošenje ranjenika bilo je sve manje, jer je konjsko meso postalo glavna hrana. Seljaka za nosila u Crnoj Gori nije bilo kao kroz Bosnu i kod Neretve. Zarobljenici-Italijani zbog tifusa i iscrpljenosti nisu ni sebe mogli nositi. Zato su najteže ranjene i bolesne drugove nosili naši borci. Svi ostali iz Centralne bolnice, ako su se mogli imalo kretati, išli su sami. Već od Pišća se počelo govoriti: »Bolje dobiti metak u čelo, nego u nogu«.

Tako se i Stjepan Živić, napola mrtav, sam vuče, kao i stotine drugih. Gledao sam ga i jedva ga prepoznao više po glasu nego po izgledu. Gledao me je staklastim očima odnekle iz dubine očnih duplji. Jedva uspije da progovori: »Imaš li išta da pojedem, makar mrvicu hljeba«. Nisam imao ništa da mu dam, čak ni jedno zrno žita, pa ni trave srijemuše. Nastojao sam kod drugova da nešto od hrane pronađem, ali niko ništa nije imao.

— Drži se Stjepane, druže — pokušah da ga ohrabrim.

— Držao bih se ja — pokuša da se našali — ali neće noge da me drže.

Pozdravili smo se. Stjepan otpuza ka mostu, a ja na položaj.

Razmišljao sam o Stjepanu. Ako i uspije prijeći most, sigurno se neće popeti na Vučevo. Ako ga i promaši geler izdaće ga onaj posljednji djelić snage i ostaće zauvijek u Pivskom kanjonu. Majka mu nikada neće saznati za kosti.[2]

Forsiramo prijelaz bolnice preko Pive. Opet iznenađenje. Susreo sam se sa drugom iz svoje čete Hasanom Oručevićem, rodom iz Ljubuškog, koji je prije rata bio željeznički radnik u Mostaru.

— Kako si, druže Hasane? — upitah ga.

---

[2] Stjepan Živić je bio opštinski službenik i pripadao je grupi naprednih ljudi. Upoznao sam ga negde polovinom 1940. godine i od njega se kao čoveka i komuniste moglo mnogo naučiti. Bio je veoma skroman, neposredan i druželjubiv. Početkom 1942. godine došao je u Konjički partizanski odred kao član KP, pošto kao antifašista i aktivista NOP-a nije mogao dalje ostati na terenu. Bili smo u istoj jedinici sve do njegove smrti u V ofanzivi.

On mi ništa ne odgovori, već me uhvati za prsa svojim drhtavim rukama i gleda čudnim, razrogačenim očima. Jedva čujno na slogove izusti:

— Daj hljeba!

Kad sam mu rekao da hljeba nemam, Hasan mi ništa ne reče, već pođe dalje tražeći od svakog borca i ranjenika parče hljeba, a od hljeba ni traga.

Tifus je Hasana potpuno dotukao, ne samo fizički već i psihički. Uopšte me nije prepoznao. Teško je gledati svoje drugove u ovakvom stanju, a ne moći im pomoći. Hasan je bio jedan od najhrabrijih desetara u četi. Posmatrao sam ga dok nije nestao u kanjonu. Čudo je kako se uopšte drži na nogama. Gdje se god skrha, više se neće moći podići. I on će sigurno zauvijek ostati u Pivskom kanjonu.

Naređeno je da se teški ranjenici posakrivaju po pećinama kako ih Nijemci ne ba mogli pronaći. Sa njima će ostati i nešto bolničkog osoblja. Ovakva odluka donešena je zato, što je za našu diviziju nastupila vrlo kritična situacija, pa ranjenike nema ko nositi. Mučna situacija. Neće niko da ostane. Svaki ranjenik želi da ide sa borbenim jedinicama. Pa ipak, odluka se sprovodi u život. Mala vjerovatnoća, da će ostati živi, donekle umiruje njih i savjest nas koji ih ostavljamo.

10. jun — Vučevo. — Kao posljednji, posle bolnice, a pred samu zoru, Pivu je prešao naš bataljon i Treća sandžačka brigada, koja je za sobom porušila most.

Oko mosta je pravi lom. Sa obe strane mosta staza je zakrčena mrtvim ljudima i konjima. Polomljeni samari, nosila, razbacano oružje, kotlovi i ostala sprema. Čelik iskidao sve oko mosta.

Treba se što prije izvući iz kanjona, da nas Švabe odozgo ne pobiju kao zečeve. Pred nama mile hiljade nemoćnih ranjenika, tifusara i rodoljuba — žena, djece i staraca. Sve se to sporo pomiče i kao puž kreće skoro okomitom stazom ka Vučevu. Od silnih napora, bolesti i gladi ljudi umiru na sred puta. Mrtve prolazimo, a živim pomažemo da se popnu na Vučevo. Na svakom koraku čujemo: »Drugovi nemojte nas ostaviti«. Iznureni pomažu polumrtvim drugovima. Već nekoliko dana niti ložimo vatru, niti kuhamo što za hranu. Što padne u ruke jedemo presno; meso, srijemušu, po koje zrno zobi i lišće. Vatra se ne smije ložiti po danu zbog avijacije, a po noći zbog artiljerije. Za borbene jedinice nema spavanja ni odmora. Nijemci su i pred nama, i iza leđa, i desno i lijevo. Slobodna teritorija nam je samo put kojim se krećemo i koliko prokrčimo oružjem. Iscrpljenost je dostigla vrhunac.

Nekoliko konja pod tovarom survaše se niz klisuru i nestadoše u provaliji, a za njima i jedan bolestan drug. Grozno je gledati kako za njim krv boji kamenje.

Napokon, uz velika naprezanja izađosmo na plato Vučeva. Prije mjesec dana smo prenoćili u ovoj divljini. To je bio početak ove teške ofanzive. Evo, po drugi put se nađosmo na istom mjestu, ali u mnogo težoj situaciji.

Tu se nalazi čitava 3. divizija i Centralna bolnica. Sa tri strane smo ograđeni dubokim kanjonima Pive, Drine i Sutjeske, a sa četvrte se nadvio goli Maglić visok preko 2.300 metara. Izloženi očima neprijatelja, kao na ogledalu, osjećamo se kao na ostrvu koje more visokim valovima hoće da razori i sravni. Danas smo preživjeli strašno bombardovanje iz vazduha i sa zemlje. To je bio pravi pakao. Čitav dan su se smjenjivale eskadrile njemačkih »štuka«. Teškim bombama su preorale Vučevo. Topovske granate neprekidno su šištale od Pivske planine, Rudina i Šćepan-polja, Popova Mosta, Bara i Čemerna. Sa svih strana dolijetale su granate i ukrštajući se padale po Vučevu. Izgledalo je kao da niko neće ostati živ. Izginulo je dosta boraca, a naročito ranjenika i tifusara.

Naš bataljon je držao položaj Strmac — Crni vrhovi i zatvarao stazu koja vodi od Maglića i Mratinja, gdje su se nalazile jake njemačke snage.

I pored stroge zabrane da se vatre ne lože, na više mjesta posuklja dim iz šume. Pojedini bolesnici su prekršili tu naredbu. Trčali smo i gasili vatre. Međutim, dok na jednom mjestu gasimo, na drugom tifusari lože drugu vatru. Bombardovanje ih uopšte ne uzbuđuje. Nailazili smo na nevjerovatne scene. Bolesnici su jeli do čega su god došli. Jedna grupa stavila na vatru neočišćenu utrobu konja i jedu je onako sparenu. Gledam jednog Italijana, uvukao se u skelet mazge, koja je uginula, a od nje je ostao samo kostur sa golim izvijenim rebrima, pa liči na veliku pletenu košaru. Samo mu noge vire iz skeleta, dok je tražio i halapljivo jeo preostale dijelove mesa.

Za posljednjih nekoliko dana poginulo je mnogo drugova iz bataljona. Kod Pive su poginula i moja dva druga iz Konjica Nail Lugić i Zvonko Belša Nono. To je veliki gubitak za bataljon i za konjički srez, jer su oba bili komunisti još prije rata, a i prvi su izašli iz Konjica u partizane na Boračko Jezero.

11. jun — Mrkalj klade. — Sinoć je divizija sa bolnicom krenula prema Sutjesci. 1. dalmatinska brigada je u prethodnici. Noću između 11. i 12. juna treba pregaziti Sutjesku i obezbijediti mostobran na lijevoj obali. 3. sandžačka je u zaštitnici divizije. Centralnu grupu sačinjava 5. crnogorska brigada, naš bataljon, bolnica i štab divizije.

Bataljon je krenuo sa Vučeva preko Hadžića ravni, Suhe gore i pred zoru stigao u Mrkalj klade. To je jedan dugačak proplanak između šume Perućice i Sniježnice. Uz samu ivicu šume nalaze se dvije prazne kolibe. Odatle vodi staza preko Dragoš-sedla ka kanjonu Sutjeske i Tjentištu. Od sinoć pada hladna kiša. Onako mokri, umorni i gladni odmah smo zauzeli položaj na ivici Perućice, obezbjeđujući se od Maglića. Iza naših leđa treba da prodefiluje čitava bolnica prema Dragoš-sedlu. Dobili smo zadatak da do posljednjeg ne dozvolimo Nijemcima da ugroze bolnicu.

Kad je svanulo iz šume izbi dresirani njemački vučjak. Šulja se od drveta do drveta, a stomakom vuče po zemlji. Kad nas primijeti zaskiča i kao strijela pobježe nazad. Znali smo da su Nijemci blizu. Za nekoliko minuta vučjak je vodio Švabe pravo na nas. Prebacuju se od bukve do bukve sa »šmajserima« na gotovs. Čekamo ih na bliže odstojanje, pritajeni i mirni. Kad su prišli na 200 metara, osusmo vatru. Jednovremeno i oni udariše po nama iz automatskog oružja. Puca po Perućici kao smreka na vatri. Plotuni i rafali odjekuju po šumi jače nego na otvorenom terenu. Meci prolijeću iznad nas, po bolnici. Kolona ranjenika se uskomeša. Jedino su tifusari mirni kao da ih se ništa ne tiče. I Nijemci su zalegli za drveće i ne miču. Borba je trajala jedan sat. Odlučismo se na juriš. Privukosmo se bliže, zasusmo ih bombama i plotunima a onda se sručismo na njih. Pobjegoše kroz šumu, ostavljajući dva poginula.

Perućica — to je prava džungla. Rekao bih da kroz nju nije nikada prošla ljudska noga. U njoj nema nigdje tragova sjekire. Danas je hiljade nogu, naših i švapskih, gazi uzduž i poprijeko.

Čitavi dan je prolazila bolnica od Vučeva, preko Mrkalj-klada, ka Dragoš-sedlu i kanjonu Sutjeske.

Pred mrak čete su se pomakle desno prema Dragoš-sedlu, a naša je zanoćila na istom položaju.

12. jun — Dragoš sedlo. — Jedna naoružana desetina nosila je ranjenog člana AVNOJ-a Nuriju Pozderca. Spustiše ga kod naše čete. U prvi mah mi se učini da spava, jer nije činio nikakve pokrete. U licu je žut i modar. Nije se odavno brijao pa izgleda kao mrtvac. Ranjen je od avionske bombe na Vučevu. Rekoše da je ranjen samo u petu. Rana nije teška, ali mu nisu mogli zaustaviti krv, pa je dosta iskrvario. U nesvjesnom je stanju. Brzo iza toga je umro. Jedan dečko-borac prebacio se preko nosila i gorko plače. Liči na Nuriju, pa pretpostavljam da mu je sin. Sahranjen je između Mrkalj-klada i Dragoš-sedla.

Sahrani su prisustvovali neki vijećnici. Tu sam video i Veselina Maslešu. Upoznao sam ga 10. avgusta 1942. godine u

selu Lug kod Prozora, kada je održao jedno predavanje našem bataljonu. Uvijek ću se sjećati jedne njegove rečenice: »Mi se razlikujemo od svih drugih armija po tome što smo narodna i politička vojska, što znači, svaki naš borac mora politički djelovati u narodu i biti sijač bratstva i jedinstva...«

Danas se koncentrišemo na Dragoš-sedlu, odakle krećemo u odlučujući boj. Moja četa je dobila zadatak da hitno zauzme položaj na Ploči i spriječi prodiranje Nijemaca od Suhe prema Dragoš-sedlu.

Krenuli smo kroz besputnu Perućicu, teško se probijajući preko mnogobrojnih potoka, klada i škripova, obraslih mahovinom. Oko 14 časova stigli smo pod vrh Ploče. Što se bliže primičemo vrhu gusto pošumljene kose neizvjesnost više raste. Ko će prije izbiti na vrh Ploče, mi ili Nijemci. Gladni, oznojeni, umorni i zadihani nismo ni primjetili vučjaka. Uočili smo ga tek kad je zalajao i pobjegao preko kose. Iz kolone smo se razvili u strelce i trkom pojurili na kosu. Sudarili smo se sa Nijemcima na samoj kosi, na koju su oni desetak sekundi prije izbili. Planula je uraganska vatra. Bombe, puške, »šarci«, »šmajseri«, sve je odjedanput grunulo. Ganjali smo se oko jela i bukava kao vjeverice. Prestao je svaki umor. Prvi naši plotuni i istrčavanje na kosu bili su propraćeni poklicima: »Naprijed, juriš drugovi!« Ranjeni se previjaju od bola, a mrtvi padaju kao snoplje i s jedne i s druge strane. Za tren oka ubismo 10 Nijemaca i još toliko ranismo. Naših je 6 poginulo i 2 ranjeno. Nijemci su bili iznenađeni oštrinom borbe, poklekli su i pobjegli na susjednu kosu.

Rastojanje između nas i novih neprijateljskih položaja je 100 metara. Živci su prenapeti. Filmskom brzinom razmišljamo šta dalje raditi. Ne možemo ih trpiti tu pred nosom. Može im stići pomoć iz Suhe. Mi se ne nadamo pomoći, jer naših jedinica nema u blizini, ni na čitav sat hoda. Opet, nije pametno da po danu ponovo jurišamo, jer osam drugova je manje, a to je puno za jednu četu. Donosimo zaključak da održimo ovaj položaj, a u prvi sumrak izvršimo juriš i stjeramo ih do Suhe.

Gusti crni oblaci vitlaju na sve strane i dodiruju vrhove jela, a zatim pljusnu jaka kiša i mi skroz pokisnusmo.

Na opšte iznenađenje pred mrak nam dođe smjena. Oni nam donesoše naređenje štaba bataljona da se najhitnije prebacimo na Dragoš sedlo. U toku smjenjivanja otvori se žestoka borba na lijevom krilu. Nijemci su nas zaobišli i udarili u lijevi bok. Sandžaklije su se hitno rokirale ulijevo i spriječile Nijemce u nadiranju.

Brzo smo pokupili naše ranjenike i pošli na novi zadatak. Ranjen je i zamjenik komandira čete Risto Kalen, ali uz pomoć drugova može da se kreće. Teško je ranjen Risto Marić.

— Druže komesare, časti ti komunističke, jesam li smrtno ranjen? — tiho i sa odmaranjem jedva izusti ove riječi.

Zagrnuo sam mu bijeli pulover, opleten grubo od sirove vune, a zatim košulju. Prikrio sam čuđenje kako je uopšte živ. Tri metka su mu prošla kroz grudni koš, sa prsa na leđa. Ulazne rane su male, a iz njih teku tri tanka mlaza krvi, a izlazne na leđima su prave razvaline. Leđa su mu sva u krvi. Rekao sam mu da nije ništa opasno.

Iako je još u toku borbe bio previjen, bolničarka Mileva Sarić ga je morala ponovo previti, jer mu je krv i dalje tekla. Krv je zaustavljena, pa smo ga stavili na nosila i ponijeli.

Meci zuje oko glave. Snaga nam je na izmaku. Od nespavanja, gladi i umora borci su jedva nosili i sebe, a kamoli nosila. Komanda čete: Ahmet Pintul, Refik Šešibović i ja, preuzeli smo prenošenje ranjenika kroz Perućicu za Dragoš sedlo. Pomažu nam politički delegati vodova. Ipak četa odmiče kroz šumu. Kiša sve jače pada.

Uz put smo naišli na jednog ranjenog druga. Ležao je blijed pod jednim kamenom obraslim debelom mahovinom. Gornji dio tijela mu je uvučen pod kamen, a donji pokriven sirovim bukovim granama u vidu šatora. Od hrane nije imao ništa sem uvenule trave srijemuše. Po svemu sudeći, tu leži sam nekoliko dana. Iz koje je jedinice, ko ga je tu ostavio, ko mu je naslon napravio i travu nabrao?

Vrlo teško i nerazgovjetno je govorio. Samo sam razumio kada kaže: »Ubiše me Nijemci«. Nije ječao, nije očajavao, pa čak nas nije molio da ga ponesemo. Valjda je video našu situaciju. Na rastanku jedva izusti: »Drugovi, jeste li pobili Švabe«? Ranjeni drug postavljao je pitanja, koja su nam bila kao nož u srce. Rekli smo mu da je na kosi ostala jedna naša jedinica, koja neće pustiti Nijemce preko kose. Ranjenik se samo bolno osmijehnuo. Kao da je htio reći, da mu je jasna i opšta i njegova situacija.

Susret sa ranjenikom bio je vrlo kratak. Trebalo je nositi Ristu Marića i sustići četu. Četa mora najhitnije stići na Dragoš sedlo. Kiša nije prestajala. Noge su nam pod težinom nosila tonule u blato i lišće. Voda kao da izvire iz neba i iz zemlje. Stotinu potoka i potočića smo pregazili. Četa je toliko izranavljena i iznurena da se jedva vuče. I nas trojica posrćemo pod nosilima, iako se još najbolje držimo.

Htio sam da ne mislim o ranjeniku, ali nisam uspio. Zašto nismo saznali iz koje je jedinice? Ili nije mogao kazati, ili nije

htio. Ja mislim da nije htio reći svoju četu. Time je htio skinuti odgovornost sa svoje jedinice što ga je ostavila. On joj oprašta, jer je možda bila u istoj situaciji kao i mi. On to razumije kao borac. I on je jurišao na Nijemce na Ploči i tu bio ranjen, a njegova jedinica se morala povući pred nadmoćnijim neprijateljem. U sebi sam postavljao pitanja i na njih odgovarao, dok je četa odmicala kroz šumu, a mi nastojali da je sustignemo. Žureći okliznusmo se i odosmo u jedan potok. Voda se poče prelijevati preko nosila. Risto samo jauknu, pa opet ućuta. Teškom mukom ga izvukosmo iz potoka. Na njegov zahtjev spustismo ga na zemlju. U licu je bio žut. Na usta mu navire krv, pa se slijeva niz vrat. Grudi mu se nadimlju i guši se. Tihim glasom prošapta: »Ubijte me, drugovi, molim vas«. Čim to progovori kao po komandi zgrabismo nosila i pođosmo za četom. Uz put nas je i dalje molio da ga ubijemo. »Vi se mučite, a ja ću ionako umrijeti. Ubijte me, a ako to ne možete, dajte mi pištolj da se sam ubijem«. Tako je stalno ponavljao, dok ne izgubi svijest.

Krećući se, vidimo oko nas tragove krvave borbe: leševi naših boraca i Švaba, razbacano oružje, kazani, čitave gomile razbacanog pisaćeg papira, ubijeni konji i druga oprema. Sve ovo tu leži, možda, već nekoliko dana, jer su leševi pomodreli, a konji naduveni.

Bataljon smo sustigli na Skakavcima pod Dragoš-sedlom. Ranjenika smo spustili više jedne bukve i otišli u štab bataljona radi referisanja.

13. jun — Sutjeska. — Primiče se noć. Kiša neprekidno pada. Svi smo pokisli do gole kože. Vrše se velike pripreme za presudnu bitku na Sutjesci. Ovdje na Dragoš-sedlu koncentrisana je naša 3. divizija, bez 1. dalmatinske brigade. Sa nama je Centralna bolnica, dio AVNOJ-a, kao i zbjeg koji nas prati još od Krajine. Tu je i komandant divizije Sava Kovačević sa svojim štabom. Osmatraju neprijatelja na lijevoj obali Sutjeske. Artiljerija nas neprekidno tuče od Popova Mosta i Maglića. Granate sve preoraše na Dragoš-sedlu. Čitava stabla se do korijena cijepaju i lete u vazduh. Parčad granata, kamenje i zemlja zasipaju nas sa svih strana.

Štab bataljona je pozvao komande četa. Bili su svi na okupu: komandant Radovan Šakotić, zamjenik Mladen Balorda, politički komesar Enver Čemalović i zamjenik političkog komesara Aco Babić. Upoznali su nas sa situacijom i prenijeli nam dobijeni zadatak za proboj iz neprijateljskog obruča. Situacija je vrlo teška: neprijatelj je pred nama na lijevoj obali Sutjeske, neprijatelj nam je iza leđa i goni nas u stopu od Maglića preko Perućice. Neprijatelj je i lijevo od Suhe i desno od Popova Mosta — svuda je oko nas. Noćas se moramo probiti iz ovog

obruča, spasiti Centralnu bolnicu i rodoljube. 1. dalmatinska brigada se sinoć probijala ovim pravcem i trebalo je da stvori mostobran i da nas prihvati na lijevoj obali Sutjeske. Ali od nje nema nikakvog izvještaja. Štab divizije je zabrinut za njezinu sudbinu, jer se juče čula ogorčena borba s one strane Sutjeske.

Naša divizija još ima za borbu sposobne dvije brigade — 5. crnogorsku i 3. sandžačku, kao i naš bataljon i prateću četu divizije. Sve drugo je ranjeno, bolesno i nemoćno.

Pravac proboja je Dragoš sedlo — Skakavci — Ravno borje, tu pregaziti Sutjesku, pa dalje: selo Tjentište — selo Krekovi — Milinklade — preko Zelengore.

Prva će nastupati 5. crnogorska, zatim naš Mostarski bataljon, štab divizije, Centralna bolnica, a u zaštitnici će biti 3. sandžačka.

Večeras do 20 sati mora se početi prelaziti Sutjeska, a u toku noći probiti njemački obruč. Dobili smo i znake raspoznavanja za tri dana.

Naređeno je da se zakopa i ostavi sve teško oružje i jedinice učine što pokretljivijim. Isto tako, da se uništi sve ono što bi neprijatelju moglo koristiti ako mu padne u ruke. To se odnosilo na arhivu, dnevnike i zabilješke. Sve je ovo nagovještavalo veliku buru pred presudne časove koji dolaze vrlo brzo — još noćas i sjutra.

Otišli smo u naše čete da im saopštimo zadatke. Intendanti i ekonomi dijele posljednje rezerve hrane. Svaki borac je dobio za večeru po parče kuhanog mesa i jedno parče sirove govedine.

Neki drugovi su konstatovali da je umro Risto Marić.[3] Na brzinu se okupio bataljon i održao kratku komemoraciju pod Dragoš-sedlom. Sa umrlim drugom oprostio se komesar bataljona Enver Ćemalović. Evocirajući uspomene iz života Riste Marića, on je istakao i naše obaveze prema poginulima: »Smrt naših drugova se mora osvetiti!«. Nije bilo vremena za sahranu, već smo ga ostavili pokrivena ćebetom na nosilima.

Risto je uvijek nosio ranac sa ličnim stvarima. Enver predloži da se uzme municija iz ranca. Nađoše se i jedne vunene čarape. Drugovi predložiše da ih ja uzmem, jer sam imao samo opanke na bosim nogama. Na brzinu ih obukoh i pođosmo prema Sutjesci.

---

[3] Ustvari Marić nije bio mrtav. Došao je k svesti, kada su ga pronašli čobani i odneli na katune. Tu su ga lečili i hranili mlekom dok nije oporavljen. Bio sam ne malo iznenađen kada sam se susreo s njim na jednoj priredbi Konjičkog partizanskog odreda i Jedanaeste hercegovačke brigade oktobra 1944. godine u Kalinoviku, jer sam živeo u uverenju da je on među mrtvima.

Kišovita i hladna noć već je odavno pala. Došli smo na ivicu Skakavaca, odakle se »rižom«, kojom su se nekad valjala posečena stabla, spuštamo skoro okomito prema Sutjesci. Put je zakrčen bolnicom i zbjegom sve do vode, tako da ih operativne jedinice ne mogu obići — jedan opšti krkljanac. Povrh svega, magla i kiša se kroz odjeću probijaju do kosti, kao da nije mjesec juni. Niz »rižu« se oformio potok od kiše pa nosi zemlju i pijesak. Sva ova ogromna šarolika kolona gmiže na niže po mulju.

Prošlo je pola noći. Nigdje se ne čuje metak. Bezbroj puta se ponavljala komanda: »Stoj«, »Pokret« dok smo čitavu noć silazili niz točilo. Dođe naređenje: »Mostarski bataljon naprijed«. Probijamo se kroz neopisivu gužvu. Nailazimo na veću grupu djece, među njima ih ima i od šest do deset godina. Ovu »jedinicu« zovu Dječiji dom. Sretamo starce, starice i majke sa djecom u naručju, ali interesantno, ni ta mala stvorenja ne plaču. Primijetih jednu majku kako stoji u točilu sa dvoje djece. Prebacila ćebe preko glave, a krajevima obavila djecu, jedno na jednoj a drugo na drugoj strani. Djeca provirila glavicama i gledaju nas kako žurimo sa oružjem. Majka ih pokriva da ih zaštiti od kiše.

Prolazeći kroz ovu gomilu, starci i starice su nam upućivali blagoslov: »Sa srećom junaci«, ili »Dušmani vam pod nogama bili!« Borci su šutke prolazili ali do srca su ih prožimale ove riječi.

Stigosmo na Ravno borje. Nesta prokletog točila. Naiđosmo na manju zaravan. Do sada je trebalo da se oslobodimo svega što nas je opterećivalo, ali naš bataljon nosi sve svoje naoružanje. Borcima je žao rastaviti se od njega. Preko te »neposlušnosti« šutke se prešlo. I ja sam »prekršio« naređenje. Razmišljao sam o svom dnevniku i uvijek dolazio do zaključka da ga neću ostaviti, jer nisam bio uvjeren da ću poginuti. Čutao sam i ljubomorno ga čuvao.

Kroz šumarke i preko proplanaka, jednom raskvašenom stazom, stigosmo na obalu Sutjeske. Primiče se zora. Kiša je prestala. Magla puže po zemlji kao i naša kolona, gusta kao tijesto. Osjećamo je u grlu i nosu. Na obali su nagomilalo nekoliko hiljada duša. Sutjeska valja drvlje i kamenje. Od stalnih kiša, a posebno od sinoćnjeg pljuska, sva je nabujala. Njenu huku smo čuli još ispod Dragoš-sedla. Mutna je pa po noći izgleda kao ogromna tamna masa, koja se kotrlja na niže. Sada smo tu svi, čak i zaštitnica. Treba odmah gaziti ovu mahnitu rijeku, jer nas zora tu ne smije zateći. Nikome ne kazujem da ne znam plivati, već se ponašam kao plivač, jer mi je to nalagala komesarska dužnost. Štab bataljona pozva komuniste naprijed

i naredi da se čvrsto uhvate za ruke i obrazuju lanac. Okačismo oružje o vrat, uhvatismo se za ruke i pođosmo u vodu. Prvi zagaziše članovi štaba bataljona, zatim komunisti, pa ostali borci. Stalno padaju komande: »Drži se čvrsto, vuci noge po koritu i ne diži ih iz vode, ne prekidaj lanac...« Komande, glasovi, dozivanja, povici — sve se to gubi u strašnoj huci Sutjeske. Valovi udaraju u prsa i svojom snagom prijete da čitav lanac rastrgaju i sa sobom ponesu. Držim se čvrsto jednom rukom za zamjenika komandanta bataljona Mladena Balordu, a drugom za komandira moje čete Ahmeta Pintula. Među njima se osjećam siguran, jer oni znaju plivati. Čelo lanca stiže na lijevu obalu i onda stadosmo i prepriječismo čitavu Sutjesku. Ali, nije samo naš lanac pružen preko rijeke. Kada je pala komanda da se prelazi Sutjeska, u vodu je odjedanput nagrnulo na stotine ljudskih i konjskih nogu na više mjesta, kao ogromno stado kada se na vrućini žedno sruči na vodu. I mi, i Crnogorci i Sandžaklije na nekoliko mjesta uspostavismo žive »pontonske mostove«. Ispred naših prsiju navališe ranjenici, tifusari i zbjeg. Brza i mutna rijeka poče nositi ljude kao slamke, da bi ih sekund kasnije za uvijek progutala.

Sutjeska je nosila i grupe od tri do pet boraca koji su se grčevito držali jedan drugoga. Jeziva noć. Sa svih strana dozivanje: »Upomoć drugovi«, onda krik i nestajanje pod vodom.

Naš lanac se uvija kao zmija, ali se snažno držimo, kao da su nam ruke srasle. Davljenike sa prelaza ispred nas dočekujemo prsima i prebacujemo na lijevu obalu. Oni koji su se držali konjima za rep bili su najsigurniji.

Pored bolnice, naš lanac je obezbjeđivao i prelaz zbjegu. Našim prsima štitili smo starce, žene, a djecu smo prebacivali iz ruke u ruke.

Neke žene sa djecom nisu htjele preko vode. Ni molbe ni prijetnje nisu ih mogle natjerati, one su ostale na desnoj obali, a to je značilo sigurnu smrt.

Dođe naređenje da Mostarski bataljon pođe naprijed. Pređosmo Sutjesku i prikupismo se na lijevoj obali.

Mokri smo do vrata. Odjeća pritiska, kao olovo, gladna, pospana i ispaćena tijela. Šinjel se natopio vodom, pa me težinom vuče zemlji. Gusta magla polegla po kotlini. Unaokolo grobna tišina. Jedino se čuju vapaji i krikovi na prijelazu Sutjeske.

Krenusmo za bataljonima 5. crnogorske brigade. Sa nama je i štab divizije. Za nama je krenula bolnica i zbjeg. U zaštitnici je 3. sandžačka brigada. Ona će posljednja pregaziti Sutjesku.

Znamo da su Nijemci pred nama i svaki trenutak očekujemo da nagazimo na njihove rovove.

Pošli smo preko pašnjaka na Tjentištu i zašli u sitne šumarke. Peli smo se jednom raskvašenom stazom prema pustom i razrušenom selu Krekovi. Crnogorci su isturili više izviđačkih patrola, koje idu vrlo oprezno. Zato naša kolona ide sporo, često zastajkujući. Čim kolona stane, kao pokošena pada na mokru zemlju. Na jednom zastanku i ja se svalih na mokar puteljak da bar nekoliko sekundi zatvorim oči. Mislio sam da sam legao pored trule klade. Ali, kad bolje pogledah ugledah leš koji je bio potpuno nag. Pored leševa nailazimo na razna oružja, uginule konje, njemačke šljemove, kazane i rasute čaure i municiju. Ovuda su se probile Prva, Druga i Sedma divizija. Ovuda se preksinoć probijala i naša Prva dalmatinska brigada.

Kroz niske i guste šumarke popesmo se na vrlo malu zaravan na desnoj obali Usovičkog potoka. Čuje se kako voda žubori u potoku. Izvukli smo se iznad magle. Izvedrilo se kao staklo, nigdje oblačka. Zora je zapučila. Mi se ne veselimo, ni zori ni sunčanom danu. Osjeća se zabrinutost što smo zakasnili. Ljutimo se na patrole što ne idu brže.

Odjedanput, malo ulijevo, pred nama jutarnju tišinu propara jedan dugi rafal iz »šarca«. To su patrole nagazile na neprijatelja. Odmah zatim na desetine bijelih raketa poletješe u nebo i napraviše luk prema nama. Dvije padoše na naš bataljon. Zablješta svjetlost da su se mogli kupiti bobci sa zemlje. U isti mah zaštektaše bezbrojni mitraljezi i sručiše kišu čelika po nama. Od one neizdržljive mučne tišine postade nesnošljiva grmljavina od raznog oružja.

Tada sam posljednji put video i čuo komandanta 3. divizije Savu Kovačevića, kada je komandovao: »Naprijed sokolovi, naprijed drugovi proleteri, juriš«! Za tren oka je nestalo gladi, umora i sna. Poletjeli smo na neprijatelja kao na krilima.

Naša četa se sruči preko Usovičkog potoka prema ruševinama Krekova. Potočić je mali, ali je napravio duboko korito, tekući niz veliku strminu i debeli sloj rastresite zemlje. Obale nisu samo okomite, već vise iznad korita, pošto ih je voda izdubila. Kad sam natrčao na potok, sa namjerom da se skližem niz obalu, nestalo je tla ispod nogu, pa sam leteo nekoliko metara kroz vazduh. Ispade mi puška iz ruke. Srećom odmah je pronađoh u travi. Izvukosmo se na lijevu obalu potoka i na brzinu se prikupismo i sredismo za juriš. Pred nama je proplanak koji se penje do sela. Na vrhu proplanka vidimo njemačke rovove. Treba pretrčati čistinu i upasti u njih. Već se razdanilo, pa se dobro vidi. Komandir Ahmet Pintul komanduje »juriš«.

Oko šezdeset glasova sli se u jedno gromko »uraaa«! Poletjesmo preko proplanka. Desetak drugova u prvom jurišu osta pod Krekovima. Upadosmo u prednje rovove. Nasta krkljanac i gušenje. Dejstvovale su samo bombe, kratki rafali i kundaci. Naši borci su sposobniji i okretniji od Nijemaca u jurišu, u borbi prsa u prsa. Preživjele Švabe pobjegoše iz prvih u druge rovove. Iz ruševina porušenog sela i susjednih rovova osuše po nama nesnošljivu vatru. Morali smo se ponovo srediti na ivici potoka. Na proplanku, naši mrtvi izmiješani sa mrtvim Nijemcima. Drago Sarić ubio Nijemca, i iz ranca vadi i drugovima dobacuje male komadiće hljeba. Kad je sve izdijelio, telećak baci u potok. Ranjenike smo pokupili i svukli kod nas.

Lijevo od nas je naša 1, a desno 2. četa. Kako koji bataljon 3. sandžačke brigade stiže sa Sutjeske, tako upada u borbu. Više nikoga nemamo za leđima u zaštitnici.

Lijevo od našeg bataljona je 5. crnogorska i većina 3. sandžačke brigade, a desno jedan bataljon Sandžaklija.

Na čitavom frontu otvori se ogorčena borba prsa u prsa. Nijemci su nas pustili u potkovicu čiji se krajevi spuštaju na Sutjesku, a linija potkovice se proteže: od Košura — Krekova — Ozrena — Pleća — Vilinjaka — Lestve do Kazana. Za leđima je Sutjeska. U ovoj kotlini nema mrtvog ugla. Svaki pedalj zemlje je tučen bar sa dva njemačka položaja. Sa svih strana nas zasipaju kišom čelika.

Osvanu sunčan dan, a kad se magla diže, doletješe avioni, počeše posipati bombama opkoljenu diviziju i bolnicu. Avionske bombe su nadjačavale guste eksplozije granata iz artiljerijskih i minobacačkih oruđa. Čitavu kotlinu je pritisnula tama od sagorjelog eksploziva. Barut guši i štipa za oči. Zemlja podrhtava, a neprekidna grmljavina razdire ne samo uši već i čitav organizam. Ginu ljudi i konji. Pravi pakao.

Svaki borac je potpuno ubijeđen da mu je jedini spas u proboju iz neprijateljskog obruča, a raskinuti taj obruč je moguće samo munjevitim jurišom. Zato su se oni redali jedan za drugim. Naša četa je jedanaest puta jurišala na Nijemce kod Krekova.

Sredili smo se na ivici potoka i spremili za drugi juriš, još uvjereni da ćemo se probiti. Na komandu, sručili smo se na Nijemce i dospjeli do novih rovova, ali smo dočekani uraganskom vatrom, od koje smo imali velike žrtve.

Uvijek ću se sjećati pogibije Omera Ćemalovića iz Mostara. Raskrilio obadvije ruke, trči niz proplanak i viče: »Pogiboh! Pogiboh drugovi!« Pade na glavu, premetnu se nekoliko puta i ponovo skoči na noge, da bi zauvijek pao. Pritrčah da

mu pomognem. Kad zagrnuh košulju, vidjeh da je sav izrešetan iz »šarca«. Uzalud ga je bilo previjati. U agoniji me je lupio šakom i izdahnuo na rukama. Bio je neustrašiv borac.

Nijemci dovlače pojačanja i zamjenjuju mrtve, a mi se svakim jurišom naglo smanjujemo. Stalno se potok puni novim ranjenicima. Drugarice Mina Aćam, Nada Bajat, Angela Lambić, Ešrefa Bilić i Rada Lozo trče od ranjenika do ranjenika i pružaju im prvu pomoć. Ni zavoja više nema. Cijepaju krpe i košulje da zaustave krv. »Zavoje i krpe čuvati za teške ranjenike«, glasilo je jedno naređenje. Nova bolnica se stvara u potoku od ranjenika iz svih jedinica, čiji se broj stalno povećava.

Juriši se nastavljaju nesmanjenom žestinom na svim sektorima. Iz našeg bataljona pogibe Šefik Obad, komesar 3. čete, Salko Pezo, rukovodilac SKOJ-a u bataljonu, Mina Aćam, bataljonski referent saniteta, Omer Sadiković i Dragan Trkulja, čuveni mitraljesci i mnogi drugi. Neprekidno se smjenjuju eskadrile »štuka« i jednovremeno bacaju bombe i letke. Bilo ih je svake boje: bijeli, crveni, plavi, žuti. Sa njima su preplavili čitav opkoljeni teren. Fašisti pozivaju komuniste na predaju.

Oko deset sati pronosi se kobna vijest: poginuo je komandant divizije Sava Kovačević. Poginuo je još rano jutros u jurišu na čelu divizije.

Nestaje municije. Tempo borbe slabi. Nalazimo se u neposrednoj blizini Nijemaca. Pažljivo smo gađali i strogo štedjeli municiju. Između nas i Nijemaca, na ničijoj teritoriji, leže mrtvi, naši i njihovi. Švabe ne pomaljaju glave iz rovova. Čak ne izvlače svoje mrtve i ranjene. Štab bataljona naređuje da se rokiramo ulijevo uz Usovički potok i da koncentrišemo sve mitraljeze i pokušamo proboj na užem prostoru iznad Krekova. Dok smo sređivali borbeni poredak, otpoče juriš Nijemaca.

Ima ih puno. Čuju se komande, forverc, forverc! Tako su blizu da im raspoznajemo znakove na uniformama. Borcima je jasno da se nema kud odstupati. Sačekali smo ih na same cijevi, a onda otvorili uragansku vatru i zasuli ih bombama. Prve smo prosto pokosili, dok ostali pobjegoše u rovove. Ovo je bio i posljednji, organizovani otpor našeg bataljona u bici na Sutjesci.

Nešto kasnije ugledasmo iza leđa jednu veću skupinu Nijemaca kako pucajući iz »šaraca«, s desne strane kod Ravnog borja, prelaze Sutjesku i nastupaju prema našoj bolnici. Ranjenici i bolesnici, koji su se mogli nekako kretati došli su k nama u prvi borbeni stroj. Gledao sam one u gipsu i zavojima i sa štakama kako gađaju Nijemce sa jednom rukom. Na položaju su se izmiješale jedinice sa osobljem pri štabovima, intendanturama i bolnice. Osjećam kako popušta organizacija i komandovanje.

Frane Mihelič: POPALJENO OGNJIŠTE

Oko 11 časova naređeno nam je preko bataljonskog kurira Pavla Kuljanina da se sa četom povučemo do štaba bataljona, koji je na lijevoj obali Usovičkog potoka. Počeli smo se povlačiti.

Ranjenici koji su se mogli donekle kretati, pođoše za nama. Pomažemo im da se izvuku na desnu obalu. Za sobom ostavljaju krvavi trag. Stotine ruku i očiju naših nepokretnih ranjenih drugova, upro je prema nama: »Ubi me druže«! »Nemojte nas ostaviti drugovi«! »Druže, molim te daj mi pištolj da se ubijem«! »Drugovi, drugovi, zar ćete nas ostaviti da nas fašisti kolju«! To su bili vapaji iz Usovičkog potoka. Vapaji nemoćnih koji su se do malo prije divovski borili i s nama jurišali na Nijemce u Krekovima. U grlu steže, u grudima guši i srce se cijepa što im ne možemo pomoći. Šutke prolazimo, jer nemamo ni jedne riječi da im bilo šta kažemo. Ista je situacija i sa starim ranjenicima, bolesnicima i zbjegom, koji čekaju u šumarcima iznad Tjentišta da im mi prokrčimo put kroz njemačke linije. Nijemci su skoro stigli do bolnice s leđa, preko Sutjeske i kose iz »šaraca«. U Usovičkom potoku i bolnici na Tjentištu čuju se pojedinačni pucnji iz pušaka i pištolja. To se naši nepokretni ranjenici sami ubijaju da ne padnu živi neprijatelju u ruke. Bili smo nemoćni i ništa im nismo mogli pomoći.

Pavle nas odvede do štaba bataljona. Komandant mi reče da idemo u pravcu Ozrena i da se ne grupišemo kod štaba. Pošao sam naprijed, uz kosu. Sa mnom su išli puškomitraljezac Fehim Čilić, vodnik Ibro Višić i preživjeli borci njegovog voda. Nailazimo na leševe, među kojima i leš mog nastavnika fortifikacije u oficirskoj školi pri Vrhovnom štabu u Bihaću. Do kraja maja bio je komandant mjesta u Pivskom Manastiru. Sada je ležao mrtav na leđima, okrenut glavom naniže. U ruci je držao njemački »šmajser«. Htjedoh ga uzeti, ali odustah jer ga je mrtva ruka grčevito držala, kao da je srasla sa željezom. U kolonu se priključuju borci iz drugih jedinica. Dođosmo do jednog malog proplanka. Jedan Dalmatinac, žut kao limun, naglo se okrenu prema meni, dok mu je tanak mlaz krvi tekao niz čelo i slijevao se u otvoreno oko. Postaja koji sekund, pa se mrtav skljoka na zemlju. Nismo ni čuli pucanj. Za tren padoše još tri druga. Nijemac nas primijetio i sasuo čitav rafal iz »šarca«. Mi se svalismo lijevo u jednu šikaru.

U šikari boraca iz raznih jedinica, ranjenika i nešto zbjega. Iz moje čete samo smo nas trojica: mitraljezac Fehim Čilić iz Jablanice, vodnik Ibro Višić iz Trebinja i ja. Čekamo štab i ostatak bataljona. Stari Četković, otac bivšeg komandanta 3. divizije Pera Četkovića, drži jahaćeg konja za uzdu i hrabri ranjenike oko sebe. Obučen je u crnogorsku nošnju sa crnogor-

skom zavratom na glavi. Neka žena drži na rukama sinčića od dvije godine. Jedan teški ranjenik, Crnogorac, pošto je prisutne upoznao sa svojom biografijom i uzviknuo: »Živjela komunistička partija i drug Tito«, potegao je pištolj i opalio sebi u slijepoočnicu. Stari Četković ga je u tome htio spriječiti, ali nije uspio.

Grmljavina topova, aviona, prasak pušaka i mitraljeza su se smirili. Samo se čuju pojedinačni pucnji i kratki rafali. 3. divizija je razbijena i pojedini bataljoni, čete ili grupice se pripremaju za izvlačenje iz obruča, tražeći neposjednute međuprostore u njemačkim položajima.

Iskupi se dosta boraca, najviše Sandžaklija, a iz našeg bataljona nigdje nikog. Poče dogovaranje kuda se probijati. Sandžaklije odlučiše da se probijaju preko Zelengore. Nas trojica iz moje čete, se priključismo Dalmatincima. Izabrasmo mjesto proboja između Ozrena i Pleća. Pošli smo. U našu kolonu su se slivali ranjenici, tifusari, zbjeg, bolničko osoblje, razni ostaci komora. Kad je čelo kolone bilo pod samim vrhom sedla, između Ozrena i Pleća, Nijemci nas opaziše i počeše tući unakrsnom vatrom iz mitraljeza. Na čelu ove šarolike kolone pogibe nekoliko boraca, a ostali se rasturiše po šumi. Očito se osjeća nedostatak komande.

Nas trojica iz čete ne htjedosmo nazad, već se odbacismo sasvim lijevo, ispod samih visova Lastve. Nama se priključiše još dva Dalmatinca — doktor Simo Janković i još jedan borac. Sada nas je petorica. Trojica imamo puške: Ibro, Dalmatinac i ja. Doktor Simo ima samo pištolj, a Fehim nema ništa od oružja. On je potrošio svu municiju iz puškomitraljeza, pa ga onda bacio. Ja imam, pored puške, još i pištolj »beretu« i dvije bombe. Jednu »kragujevku« sam dao Fehimu. Ušli smo duboko u šumu i organizovali se kao grupa. Za političkog rukovodioca grupe smo izabrali doktora Simu, a za vojnog mene. Želja nam je bila da se preko Zelengore probijemo prema Kalinoviku. Pošto smo bili iznureni i gladni, odlučismo da se dobro odmorimo. Popeli smo se uz jednu kosu pod sam vrh Lastve. Nijemci su više nas, ali nas nisu vidjeli niti mogu odozgo do nas doći. Nemamo ni hrane ni vode. Samo sam ja imao parče nekuhane govedine. Bilo je sve crno i umazano od torbe i municije. Nije ličilo na meso. Niko nije imao noža da ga izrežemo i podijelimo. Doktor Simo je izvadio makaze iz svoje ljekarske torbice i izrezao meso na pet jednakih dijelova. Golu kost sam ponovo stavio u torbicu. Sirovu govedinu smo pojeli slađe nego bilo kakvo pečenje. Simo je imao fotografski aparat i slikao našu grupu dok smo jeli sirovo meso. Htio je da i on ima svoju sliku sa grupom, pa mi je pokazao kako ću napraviti snimak. Prvi put

u životu nekoga fotografišem, a nije mi do toga, ali Simi za ljubav nekako sam ih uhvatio u aparat i škljocnuo. Dolje u kotlini ne prestaje lavež njemačkih vučjaka, pojedinačni pucnji i kratki rafal iz »šmajsera«. To su se fašisti uvalili među teške ranjenike i dotukuju ih. Čujemo komande, glasove i jauk. Sve je to trajalo do noći. Rasporedili smo se na stražu na smjene — četvorica spavaju a jedan stražari. Živci su prenapeti, pa nisam mogao zaspati.

Kad je pala noć počeše mjestimične borbe po visovima. Borbe su bile oštre i kratke. To se naše grupe probijaju iz obruča. Mjestimično kratke borbe su se čule sve do zore. Krivo mi je što smo mi još u obruču.

14. jun — Sutjeska. — U zoru smo pošli ispod Lastve i visova Vilinjaka sa namjerom da se probijemo između Vilinjaka i Siljevica. Kretali smo se oprezno kroz šumu. Kad smo došli do samog sedla, između ova dva vrha, visoka preko 1.700 metara, primijetismo Nijemce u neposrednoj blizini. Nikuda se nismo mogli micati, jer bi nas primijetili. Brzo smo se zavukli u jedan bujan grm planinske smrdljike koji se nalazio pored nas. Tu smo ostali čitavi junski dan, sve do kasno u noć. Gledali smo Nijemce na Vilinjaku i Siljevici, kao i patrole koje su neprekidno krstarile po sedlu. To je u stvari bila linija njemačkog obruča. Na Siljevici je razapeto veliko, crveno, signalno platno sa bijelim kukastim krstom na sredini, kojim je avijaciji obilježena linija položaja.

Nikuda se nismo mogli micati, čak ni nazad, jer bi nas primijetili. Da nas Nijemci ne bi osjetili sporazumjevali smo se šapatom na samo uho. Niko se nije smio ni nakašljati. Žeđ i glad su mučili. Izvadio sam onu kost pa smo naizmjenično Siminim makazama vrtili srž i lizali je. Simi žao što nas ne može slikati u ovom položaju. Pomalo se ljutimo na njega i njegov aparat, a on šapće: »Ako ostanemo živi, slike će nas podsjećati na ove dane«. Išao sam prvi, a posljednji Simo. Došmo do sedla i umalo se ne sudarismo sa patrolom. Prilijepismo se za zemlju i zaustavismo dah dok se patrola nije udaljila. Izađosmo na visoravan. Mislili smo da je opasnost prošla. Uputismo se desno, jednom stazom kroz šumu i upadosmo u njemačku komoru. Švabe tovare oružje. Brzo se povukosmo nazad i uputismo lijevo iznad šume prema jednom golom vrhu. Kad smo bili pod samim vrhom zape mi noga za telefonsku liniju. Čim dodirnuh žicu preda mnom se na tri metra pomače glava Nijemca. Sigurno smo ga probudili. »Alt«! »Stoj«! — razdera se on, a mi brzo legosmo i puzeći se povukosmo nazad. Švaba iz neposredne blizine opali na nas i opet se sve utiša. Skupismo se, a Sime nigdje. Pođosmo da ga tražimo i tiho do-

zivamo: »Simo, Simo«, ali od njega ni traga ni glasa. Zaključismo da je poginuo. Teško nam je. Pođosmo lijevo da zaobiđemo stražu na čuki. Naiđosmo iznad jedne uvale na visoravan. Noć je mračna i ništa se ne vidi. Ugledasmo nekakvu bjelinu u vrtači. Uvjeravamo jedan drugoga da su to velike stijene. Opet čusmo rzanje konja i lupu kopita. Bili su pred nama na desetak metara, a nešto dalje, u dužini do 200 metara, razapet je šator do šatora, u jednoj liniji kao po koncu. Znači upali smo u njemački logor. Desno je stražar, lijevo logor, a pozadi njihov položaj. Provukli smo se između stražara i logora, pored samih šatora. Čitavu noć smo se probijali na cik-cak i uvijek nailazili na Švabe. Nijemci su postavili obruč u šahovskom rasporedu, tako da nema šupljina. Motali smo se kao zmije oko njihovih stražara, komora, patrola i šatora. Konačno smo prešli golu visoravan i počeli se spuštati niz okomitu stranu ka Carevoj Glavi. Ugledasmo ogromnu šumu i dolinu. Rijetko kad u životu sam bio sretniji. Pomislio sam da smo se izvukli iz obruča i da smo slobodni. Međutim, idući niz točilo, pred nama se isprečila provalija duboka preko stotinu metara. Morali smo se vratiti, drugog izlaza nije bilo. U tom pentranju po točilu nesta Ibre Višića, kao da je propao u zemlju. Još smo ostali Fehim, Dalmatinac i ja. Snaga nam je na izmaku. Brzo će zora, a mi se do zore moramo dokopati šume. Ponovo smo se popeli na visoravan i desno od točila spustili u šumu. Umorni, gladni i pospani svalili smo se u jednu pećinu.

15. jun — Zelengora. — Kad smo se probudili sunce je već ogrijalo. Čusmo kako pod nama u šumi neko kašlje. Pošli smo oprezno i ubrzo ugledasmo jednu drugaricu kako sjedi uz bukvu. Bila je na izmaku života. Lice izrazito bijelo, pa je još više čini živim kosturom. Pored nje je bolnička torbica puna potpuno uvele srijemuše. Pozvali smo je da pođe s nama, a ona je samo odmahnula glavom i u znak zahvalnosti razvukla usne na osmjeh. Pokušali smo je dići, ali nije mogla da stoji. Jedva je govorila: »Drugovi, idite vi, ja ne mogu dalje, ovdje ću umrijeti. Čuvajte se, jer su maloprije Nijemci ovuda prošli, ali me nisu primijetili«. Razmiljeli smo se po šumi, nabrali joj srijemuše, pozdravili smo se s njom i pošli dalje.

16. jun — Jelašci. — Na inicijativu Dalmatinca uz put smo kupili šumske puževe i stavljali ih u torbicu. Naišli smo na jedno jezerce i tu rješili da ih skuvamo i pojedemo. Pošto niko od nas nije imao šibicu Dalmatinac je pomoću stakla od džepne lampe i sunčanih zraka zapalio peškir i upalio vatru. Radovali smo se kao djeca. Napunismo talijansku porciju vodom, ubacismo puževe i stavismo porciju na vatru. Kad se voda zagrija puževi počeše orgati kao orasi u džepu. Izvlačili su i sku-

pljali rogove, dok voda najzad nije provrila. Kad su bili probareni, izvadismo ih i podijelismo na tri jednaka dijela, tako da je svak dobio po jedanaest komada. Jeli smo ih sa srijemušom. Prvi put u životu jedem puževe i to sa slašću. Oni su nam život povratili.

Naveče smo stigli u selo Jelašce. Iznad sela ima mnogo boraca, ranjenika i tifusara, koji izbijaju iz obruča preko Zelengore. Mještani nam rekoše da Nijemci iz Kalinovika svakog dana hvataju iznemogle i bolesne drugove pa ih ubijaju. U tome im četnici pomažu. Naiđosmo na grupu boraca okupljenu oko vatre na kojoj peku komadiće konjetine. Dalmatinci su, poznajemo ih po govoru. Pozvaše nas i dadoše nam po komadić mesa. Pojeli smo ga slađe nego piletinu i čini mi se da mi je to jedan od najslađih zalogaja u životu. Naš Dalmatinac je ostao sa ovom grupom, a ja i Fehim smo pošli za Borke da bismo uspostavili vezu sa tamošnjom partijskom organizacijom.

Vlatko LAZAREVIĆ

ČETIRI NEZABORAVNE AKCIJE

NEPRIJATELJ JE SKUPO PLATIO ULAZAK U MOJKOVAC

a bataljonom smo se nalazili na desnoj obali Tare u malom selu Sige, severno od Mojkovca. Odavde serpentinama put vodi ka Bijelom Polju i Brodarevu. Spremali smo se za marš na jugoistok, ka izvorištima Ibra, Prokletijama i Metohiji. Tih dana uhvatili smo vezu sa ilegalcima partijske organizacije iz Berana. Na izbledelom žutom papiru informisali su nas o situaciji na području Bjelasice, o novim zverstvima četnika pod okriljem Italijana, i da nas sa nestrpljenjem očekuju. Pismo smo prosledili štabu brigade.

Jednog dana se u selu pojavio i pop Blažo Marković, verski referent 1. divizije. Napomenuli smo mu da su meštani još uvek u izvesnoj meri rezervisani prema nama i da je to verovatno pod uticajem četničke propagande ili iz straha da ih kasnije ne progone »zbog saradnje sa komunistima«. Blažo je okupio narod, odslužio službu, krštavao i blagosiljao. Brojne ponude koje su mu doneli, upućivao je na intendanturu bataljona. Oštro je prekorio svoje zemljake što nisu dovoljno pažljivi prema Krajišnicima, govoreći im da su crnogorski borci, a posebno ranjenici, znatno predusretljivije dočekivani u selima Krajine. Sledećih dana narod nas je znatno darežljivije obasipao ponudama.

Prvih dana maja u Mojkovcu su se nalazili četnici Pavla Đurišića sa nešto malo Italijana koji su posle nekoliko dana otišli. Mogli smo ih lepo najuriti, ali nismo imali nikakvog naređenja.

Oko desetog maja dobili smo naređenje da uputimo četu preko Tare, na severne obronke Sinjajevine, da uhvate vezu sa komandom mesta Mojkovac, četom ilegalaca i sa levim krilom

7. krajiške brigade koja se počela spuštati ka Kolašinu. Tri dana kasnije stiglo je naređenje iz štaba brigade za naša ofanzivna dejstva. Trebalo je ovladati linijom Bijelo Polje — Mojkovac — Kolašin. Naš 4. bataljon bio je na desnom krilu 3. krajiške brigade i 1. proleterske divizije. Desno od nas bila je 7. krajiška brigada, a na levom krilu 2. proleterska divizija. Dobili smo zadatak da oslobodimo Mojkovac od četnika, da pređemo sa celim bataljonom na levu obalu Tare, u Kolašinska polja, i da sadejstvujemo 2. diviziji u najavljenom napadu na Kolašin, zatvarajući drum od Kolašina ka Mojkovcu.

Brzo smo izvršili zadatak. Napušteni od Italijana, četnici su se razbežali. Nisu ni pokušali da pruže otpor. Tako je jedna od otpornih tačaka u proboju predviđene linije neprijateljske odbrane, radi izbijanja na padine Bjelasice, pala bez ikakve borbe. Prešli smo preko Tare kamenim mostom koji povezuje Mojkovac i Kolašinska polja. Bio je vedar majski dan, sav u suncu. Drveće i poljsko cveće bili su u punom cvetu, bogatog mirisa koji guši dah, jer ovde proleće, pritisnuto snegovima Sinjajevine, kasno dolazi, a vegetacija naglo buja.

Po podne 15. maja razmestili smo se u lepim, belo okrečenim kućama Kolašinskih polja poređane jedna do druge uz strme planinske obronke, koji se skoro vertikalno završavaju u zelenim ravnim površinama livada i pašnjaka, nastalih taloženjem Tare. Štab smo smestili u kuću učitelja Anđelića. Kuća na sprat, sa drvenim balkonom, utonulim u zelenilo drveća i rascvetane jorgovane, podsećala je na divno planinsko letovalište. Niko nije ni pretpostavljao da će tu biti predah samo za jednu noć.

Predveče se u štabu sa našom izvidnicom iznenadno pojavila i jedna žena. Reče da se vraća iz Kolašina i da je videla pred porušenim mostom ispod mesta Gradac grdnu neprijateljsku motorizaciju. Ima tenkova i topova, sa mnogo vojske. Nemci užurbano opravljaju most i spremaju se k nama. Iznenadilo nas je prisustvo Nemaca, jer smo bili obavešteni da su u Kolašinu sami Italijani. Odmah smo sazvali komande četa i isturili patrole na pogodne osmatračnice. Ako motorizacija pre mraka krene bili smo odsečeni u Poljima, uz strme planinske kose teške za povlačenje, a desni bok brigade bio bi ugrožen i neosiguran. Posle konsultacije sa meštanima o udaljenosti mosta i težini opravki, rešismo da prenoćimo u Poljima, jer je dan bio na izmaku. Pojačali smo zasede i isturene prethodnice na putu. Jedna četa je još u toku dana zarušavala manje useke na putu. Poslali smo izveštaj štabu brigade. Predvideli smo ustajanje u 4 časa i pokret preko Tare i kroz Mojkovac.

U sam osvit 16. maja izvukli smo ponovo glavninu bataljona iznad serpentina, a ispod Siga. Ostavili smo samo nekoliko puškomitraljeza u šumama oko Mojkovca, potpuno maskiranih zelenilom. Cestu smo zarušili na serpentinama u samoj šumi, tako da se nije moglo zapaziti iz naselja. Hteli smo po svaku cenu da iznenadimo neprijatelja i da ga dobro tučemo. Zbog toga je borcima zabranjeno kretanje i otvaranje vatre pre datog znaka.

Negde oko 10 časova pojavile su se nemačke prethodnice. Prvo motociklista sa prikolicom, pa se žurno vratio nazad. Zatim je izbila prethodnica pešadije i kretala se drumom na levoj obali Tare, ka mostu iza poslednje okuke. Kretali su se pod šlemovima i sa puškama ili mašinkama na gotovs, oprezno ispitujući i osmatrajući dogledima Mojkovac i kose severno od njega. Dugo su se zadržali oko mosta, verovatno ispitujući da nije miniran. Gledali smo ih dogledima. Naši borci okićeni grančicama i naviknuti još u četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi da se maskiraju od aviona i artiljerijskih osmatrača, bili su se potpuno utopili u zelenilo predela. Čak su i na cevima mitraljeza bile zadenute lisnate grančice.

Klopka je uspela. Patrola prethodnice se uputila preko mosta u Mojkovac, a motociklista, koji ju je pratio, žurno se vratio nazad i izgubio iza okuke. Ubrzo je naišla cela kolona neprijatelja. Odmah po prelasku mosta razvila se na razne strane. Jedna jedinica se uputila levo ispod visoke obale niz Taru ka Uloševini da bi izbila pravo pod položaje našeg desnog krila. Druga se u rastojanju uputila kroz glavnu ulicu Mojkovca, koja deli kuće pravcem sever—jug. Ona je izbila na livade i njive severno od naselja, na nekih 100—200 metara od naših mitraljeza. Oficiri su dogledima dugo ispitivali ivice šume, tako da smo već bili posumnjali da će nas otkriti. Međutim, oni su se sasvim bezbrižno raskomotili po proplancima kopajući, reda radi, plitke zaštitne rovove. Nemci su skinuli i šlemove, verovatno već usijane na suncu. Samo su motociklisti nastavili svoje šetnje duž ceste.

Uskoro su se iza okuke ka mostu pojavile kolone neprijatelja. Vojnici su pevajući išli u troredima, sa puškama preko ramena, zavrnutih rukava, i pevali vojničke pesme. Za njima su ubrzo nastupile desetine mazgi i konja sa tovarima, a zatim više motociklista, pa nekoliko kamiona pokrivenih ceradama.

Dalje se nije smelo čekati. Dat je znak za otvaranje vatre. Zagrmela su automatska oružja 1. čete, koja su bila usmerena u pravcu glavne ulice. Tukla su ulicu po dužini. Ostale čete su otvarale vatru na predstraže i delove oko mosta. Nastupila je strahovita panika. Iznenađeni bliskom, jakom i preciznom va-

trom Nemci su bezglavo bežali put mosta. U svom begu se nisu uopšte sklanjali, niti su imali kad da traže skrivene puteve. Svuda su ih stizali naši rafali. Prevrtali su se kao snoplje. Ležali su duž glavne ulice, po okolnim livadama i njivama. Pogođene mecima mazge su se, smrtno njišteći, izvaljivale sa tovarima, duž puta. Šoferi su pokušavali da upale motore svojih vozila i da ih okrenu put mosta. Međutim, zbunjeni rafalima, ostavljali su ih napola okrenuta i bežeći spasavali gole živote. Samo su se pribrale jedinice koje su se zatekle s leve strane Tare i mosta i prihvatile borbu štiteći odstupnicu razbijenim jedinicama. Jedan neprijateljski rafal zahvatio je odeljenje teškog mitraljeza »šarca« iz 1. čete i ubio dva druga dok su tri ranjena. Mitraljescu je otkinuta ruka. On je sam otkinuo patrljak šake koji mu je visio.

Naši borci su likovali od zadovoljstva. Bila je to za njih dosad najlepše izvojevana pobeda nad Nemcima. Gledali su kako Nemci u gomilama bezglavo beže, ostavljajući sve za sobom. Jedva smo ih zadržavali da ne jurnu preko brisanog prostora ka Mojkovcu, jer do naselja nije bilo nikakvog zaklona. Dali smo naređenje delovima 1. čete da kroz šumu zaobiđu sa istočne strane i izvrše juriš ka naselju. U tom momentu se iznenada pojavio kurir 2. bataljona, koji je već duže vreme vodio borbu na našem levom krilu. Štab bataljona nas je obaveštavao da su jake motorizovane snage sa druma potisle delove 1. proleterske i naše brigade i da se kreću od Slijepac-Mosta nama iza leđa. Morali smo hitro izvlačiti jedinice iznad serpentina. Bili smo u isto vreme i radosni i ražalošćeni. Teško je opisati to raspoloženje. Radovao nas je poraz neprijatelja čiji su vojnici ležali mrtvi ili se vukli ranjeni na sve strane. Ali nas je žalostilo to, što je velika količina oružja i opreme ostajala na dohvat ruke, koje nismo imali kad da pokupimo iako nam je bilo neophodno. Zbog toga smo bili ljuti na levokrilnu jedinicu što nije izdržala još koji čas.

Ipak, morali smo se pomiriti sa situacijom. Izvukli smo se u šume i stene iznad Giga. Nemci su ubrzo postavili topove iza poslednje okuke druma pred mostom i otpočeli nasumice da gađaju šumu severno od Mojkovca. Prvo su gađali naše prvobitne položaje, a zatim su vatru prenosili dublje u šumu. Nisu štedeli granate, ali nisu ni imali koristi, jer su borci u međuvremenu našli sigurna i dobro maskirana skloništa. Nešto više u stenama u dva odvojena skloništa smestio se štab bataljona sa zamenikom komandanta brigade Vladom Bajićem. Pretrčavajući iz jednog u drugo sklonište navlačili smo na sebe dejstvo neprijateljske artiljerije. Na svaku našu pojavu, neprijatelj je

haubicama otvarao brzu paljbu, misleći da se radi o prebacivanju zaostalih jedinica. Tako smo se sa njima igrali čitav dan.

Tek predveče neprijatelj je ponovo prešao Taru i ušao u Mojkovac. Motorizovane jedinice od Brodareva i Bijelog Polja nisu se usudile da prođu cestom ispod nas.

Sutradan, odmah po ponoći zauzeli smo položaje na serpentinama, iznad Krstaca, Uloševine i Razvršja, očekujući dalje pokrete neprijatelja. On se bio ukopao ispred nas. Na Razvršju 2. četa je iznenada napala neprijatelja, isterala ga iz rovova i zaplenila 700 metaka. Nešto kasnije, u toku dana, kad je neprijatelj pokušao da prodre cestom iz Mojkovca sa većim snagama, iznenadili smo ga iz zasede na mestu Krstac. Ubili smo 5 Nemaca i 3 četnika obučena u italijanske uniforme. Verovatno su bili vodiči. Neprijatelj se opet dao u begstvo, nije imao vremena ni da pokupi mrtve. Izvukli su samo ranjene. Sva tri dana do našeg odlaska, neprijatelj nije mogao da na ovom sektoru ostvari svoj zadatak. Njegove motorizovane kolone nisu uspele da prođu cestom između Mojkovca i Bijelog Polja.

DVA DANA NA ZEČJEM BRDU

Sa položaja kog Siga krenuli smo ubrzanim maršom vencem Ljubišnje na severozapad, ka Čelebiću. Išli smo silovitim tempom. Guste šume omogućavale su nam neprekidni marš, skoro bez zastanka. Savladali smo 80 kilometara planinskog puta za nepuna dva dana i jednu noć. Odmah po izbijanju kod Suhog Polja, kod Čelebića, uleteli smo u okršaje. Neprijatelj je bio potisnuo jedinice Drinske operativne grupe od Čelebića i ugrozio ranjenike kao i prelaz na Tari kod Uzlupa. 1. divizija je hitno prebačena na ovaj sektor i 1. proleterska brigada je već žestoko krvarila čitav dan. Dobili smo zadatak da napravimo prodor na Zečjem brdu, Pliješu i Debeloj ljutili, i izbijajući u njegovu pozadinu da ga primoramo na povlačenje od Zlatnog bora i Zavajita ka Foči.

Negde u sumrak 24. maja pošli smo na zadatak. Ta noć i sledeća dva dana ostali su mi duboko u sećanju. Nismo imali vodiča. Kretali smo se kroz guste šume, ispresecane potocima i dubodolinama koje su se u lepezi spajale u klisuri Ljutnica. Nije se smelo govoriti. Bilo je strogo zabranjeno pušenje u toku cele noći. U početku smo se nekako i kretali, a onda smo zapali u guste šume. Nije se video prst pred okom. Samo je komandant, koji se kretao na čelu kolone, upotrebljavao nemačku baterijsku lampu sa prigušenim svetlom. Često smo zastajali i po petnaestak minuta. Na čelu su ispitivali i tražili dalji put. Pri

pokretu borci su bili prosto priljubljeni jedan uz drugog. Neki su se međusobno držali za torbe i opasače. Veza se gubila svaki čas.

Trebalo je pre zore proći kroz Putišiće i preko Kunara izbiti na Zečje brdo. Međutim, putevi su nas zaveli znatno južnije. Osvanuli smo ispod Pribinića. Prešavši reku Ljutnicu, našli smo se u potoku ispod sela, pod vrlo strmim stenama. Nije se smelo zastati ni časa. Sad smo bar znali gde smo. Ubrzano smo krenuli napred, ka Kunaru i u rane jutarnje časove izbili na Zečje brdo. Neprijatelja na njemu nije bilo. Izbacili smo čete na Bakić i Lućevo brdo. Svakog časa smo očekivali da se levo od nas na Debeloj ljutili i Pliješu pojavi naš 2. bataljon.

Oko nas i iznad nas celog dana je ključalo kao u kazanu. Sakriveni u šumi na dominantnim vrhovima, kao sa neke osmatračnice, mirno smo pratili razvoj operacije kod drugih jedinica. Na severoistoku, po šumama Vijenca i na Trovrhu iznad Zavajita ključalo je bez prestanka. Nismo videli ljude, ali smo po vatri osećali silinu borbe. U daljini južno od nas na Borovcu i Zlatnom brdu, dogledom smo posmatrali naše streljačke strojeve kako podilaze i jurišaju i kako ih neprijatelj prikiva paklenom vatrom za zemlju, a zatim kontrajurišima primorava da se vraćaju nazad.

Dan je bio vanredno vedar. Bilo je trenutaka kada je neprijatelj nadletao i sa preko 100 aparata. »Štuke« su zloslutno zavijale sirenama. Obično je ispred njih išao jedan dvokrilac koji je izviđao teren. Kad bi uočio određeni cilj, napravio bi iznad njega krug i zanjihao krilima. Zatim bi stigle »štuke« i u kružnom poretku bi se jedna za drugom, uz urnebesni zvižduk stropoštavale prema cilju. Na nekoliko desetina metara iznad zemlje naglo su se izvlačile izbacujući sa krila po dve bombe, koje su se uz pisak ustremile na cilj. Sa zemlje se podizao oblak dima, a odmah zatim bi do nas doprla zaglušna eksplozija. Unapred smo saosećali za onima koji bi se zatekli u tom paklu. Na drugim delovima neba posmatrali smo postrojene »hajnkele« ili »savoje« koji bi se u momentu prosipanja smrtonosnog tereta, primetno nagnule na jednu stranu da bi bombi dali kosi smer. Obično po pet do šest bombi bi se u jednakim razmacima survavale prema cilju.

Negde oko 10 sati, jugozapadno od nas, pojavila se jedna kolona. Pomislili smo da je neprijatelj. Već smo se spremili za dejstvo. Srećom poslali smo patrole i one su ubrzo uhvatile vezu i sprečile nesreću. Bio je to naš 2. bataljon koji je u noćnom lutanju po šumama takođe bio zakasnio. Produžavao je na zapad. Ubrzo se za njim pojavila još jedna kolona, sa većim brojem tovarnih konja. Mislili smo da su delovi 2. bataljona, ali se ispo-

stavilo da su Nemci. Vraćali su se sa položaja negde od Zlatnog bora, ne znajući da smo mi već zaposeli ove položaje. Skoro su nam bili izmakli. U poslednjem momentu otvorili smo vatru i unakrsnom vatrom mitraljeza i bacača našeg i 2. bataljona brzo ih razbili. Oni koji su nam izbegli sjurili su se ka Drini.

U popodnevnim časovima, verovatno obaveštena o našoj pojavi, ali bez preciznih podataka, pojavila se neprijateljeva kolona negde od Gradine, ka Zečjem brdu i k. 1520. Kako se kolona kretala kroz gustu šumu, naše isturene patrole su je u poslednjem momentu otkrile. Čete smo pregrupisali za borbu. Odlučili smo da Nemce pustimo što bliže. Zamka je potpuno uspela. Kad je skoro cela kolona, jačine jedne ojačane čete, bočno izbila neposredno pred naše dve čete, došlo je do žestokog kratkog vatrenog okršaja. Zatim je usledio juriš. Nemci su bezglavo bežali po šumi. Nisu znali gde su naši položaji, a gde im je slobodan prolaz. Ubrzo se u našim rukama našlo oko 70 zarobljenika. Na sve strane ležali su ranjeni i mrtvi. Zarobili smo i nekoliko domobrana sa nekoliko tovarnih konja. Međutim, zahvaljujući šumi i nedovoljnoj našoj energičnosti u gonjenju jedan broj je uspeo da se konsoliduje i pruži otpor. Pošto smo se borbom otkrili počeli su da nas tuku mitraljezima i sa drugih položaja. Nije se znalo gde je front, a gde pozadina. Imali smo nekoliko mrtvih i ranjenih drugova.

Uskoro se smrklo. Vezu smo održavali samo sa 2. bataljonom. Kuriri, koje smo poslali ka štabu brigade, vratili su se nazad i saopštili da nas je, izgleda, neprijatelj kod Pribinića opet odsekao i da naš 3. bataljon vodi s njim borbu. Celu noć smo preležali na položajima. Borci su dremali na smenu.

Sutradan se borba opet rasplamsala do neviđenih razmera. Avijacija je nastavila svoju aktivnost. Primetili smo na svim nemačkim položajima pravougaone zastave, sa crveno-belim poljima, s tim, što su bela polja okrenuta nama. Pošto smo jednu istu takvu zaplenili prethodnog dana, došli smo do zaključka, da je to sredstvo signalizacije za avione i da se pomoću nje obeležava linija nemačkih i naših položaja. Pošto je i 2. bataljon imao zaplenjene ove signale obavestili smo ih o našem zapažanju, pa smo ih okrenuli ka nemačkim položajima. Kad su naišli avioni, počeli su da u nedoumici kruže desetine minuta, iznad naših položaja a zatim su sručili svoje bombe u dubodolini između nas i Nemaca. Nisu se mogli vratiti na aerodrome pod teretom. Svakako su saopštili, da su zadatak »u potpunosti« izvršili.

Istog dana po podne zapazili smo da na svim odsecima fronta, pri nailasku aviona Nemci u pravcu naših položaja ispaljuju rakete raznih boja. Verovatno se radilo o dopunskom ili

novom sredstvu signalizacije. Brzo smo reagovali. Naši kuriri su držali spremne raketne pištolje i ispaljivali rakete istih boja u pravcu neprijatelja. Avioni su opet svoje tovare sručili u dubodoline. I ovog puta bili smo pošteđeni njihovog smrtonosnog obrušavanja.

U takvom haosu i bez veze sa bilo kojom jedinicom izdržali smo i čitav drugi dan. Tek predveče do nas su se probili kuriri. Doneli su nam naređenje, da se pod zaštitom mraka izvučemo iz obruča. Očekivao nas je novi zadatak...

NA MRTVOJ STRAŽI DUŽ DRINE

Krajem maja, posle upornih borbi na Zečjem brdu i kod Papkovog dola, naš bataljon je dobio specifičan zadatak, da osigurava levu obalu Drine i desnu obalu Sutjeske u njenom donjem slivu. Postojala je opasnost da nemačke jedinice forsiraju Drinu ili da se prebace preko Sutjeske kod njenog ušća i da se pojave u bok naših snaga na Vučevu, koje su već vodile borbu da bi ovladale mostobranom na Sutjesci. U stvari, to je bio jedan od najtežih zadataka bataljona u toku ove ofanzive, pa i uopšte. Prostor od Šćepan-Polja do ušća Sutjeske dug je preko šest kilometara, a između Drine i vertikalnih stena Vučeva ima svega dvesta do trista metara, mada uzbrdica počinje skoro od same reke. Ceo ovaj prostor je pod gustom šumom, ali prečnik skoro ni jednog stabla ne prelazi trideset santimetara. Odličan zaklon od oka, nikakav od metka.

Nemci su bili čvrsto zaposeli desnu obalu Drine. Haubice su imale kod Bastasa, a po grebenima, od Velikog brda do Zlatnog bora, postavili su automatska oružja, bacače i brdske topove. Vatrom su sprečavali prelaz naših jedinica preko visećeg mosta na Pivi kod Donjeg Kruševa. Već su ga bili oštetili. Jedna žica je bila prekinuta. Dovoljno je bilo da se pojavi samo jedan čovek na prostoru oko mosta, pa da otpočne brza paljba iz svih raspoloživih oružja. U više navrata »štuke« su bombardovale kanjon Pive oko mosta. Njihove sirene i eksplozije bombi proizvodile su još zaglušniju buku u ovom vrletnom kanjonu.

Radi iznuravanja Nemci su noću, svakih pet minuta, iz haubice izbacivali po jednu granatu na most. Naši su to uočili pa su se prebacivali na taj način, što se kolona, posle tri do četiri minuta, prekidala na dvesta metara ispred mosta. To je bilo dovoljno da se prekinuti deo kolone prebaci do eksplozije nove granate. Komore su nam išle okolo, preko Mratinja.

Po izbijanju na određene nam položaje, noću 29. maja, napravili smo plan izvršenja zadataka. Po tom planu trebalo je

danju održavati mrtvu stražu na obali Drine, pratiti pokrete neprijatelja, a pri tome, ne otkrivati svoje snage. Zato smo na izabrane položaje izlazili još pre svanuća. Meka široka staza kroz šumu i neprestana huka reke omogućavali su nam nečujno kretanje. Borci su se pri polasku totalno »oblačili« u lišće. Samo su im oči sijale kroz grančice. Već sutradan je svaki borac znao svoje drvo ili žbun iza koga će se sakriti i ostati nepomično čitav dan. Sati su u toku dana prolazili beskonačno dugo i monotono. Šum vode je dozvoljavao sporazumevanje šapatom i tihim razgovorom, ali se nije moglo pušiti ni kretati po položaju.

Dešavalo se u toku dana da Nemci bezbrižno siđu sasvim do obale reke. Zahvatili bi vodu iz Drine u porcije i čuturice i žedno je pili. Verovatno da u blizini nisu imali izvor. Bilo je i dužeg zadržavanja, razgovora, umivanja ili čekanja dok se konji ne napiju. Jednog dana su njih nekoliko gumenim čamcima prešli i Drinu, ali se od obale nisu dalje udaljavali. Pošto nismo znali da li je do prelaza došlo slučajno ili se radilo o izvidnici to nismo ni otvarali vatru. Očekivali smo veće snage, jer se nismo smeli otkriti pred neznatnom grupom. Na našu i njihovu sreću Nemci su se ubrzo vratili. Nisu ni slutili da ih na svega sto do dvesta metara požudno prati partizansko oko i strasna želja da se pritisne obarač i ispusti rafal. Nisu ni pretpostavljali koliko smo hladnokrvno i strpljivo izvršavali povereni zadatak. Znali smo da bi svaki metak smanjio broj neprijateljskih vojnika, ali da bi istovremeno onemogućio izvršenje zadatka i verovatno prouzrokovao desetostruke naše žrtve. Morali smo biti strpljivi i spremni za odsudan trenutak. U slučaju da neprijatelj krene većim snagama preko Drine, morali smo ga iznenaditi i u tome sprečiti, ili bar svojom borbom alarmirati naše snage po kosama Vučeva. Naš bataljon je tih dana bio određen da istraje u iščekivanju borbe ili da se žrtvuje u određenom momentu. U sebi i međusobno, a posebno sa Nemcima vodili smo strahovit rat nerava. Pa ipak, zadatak je disciplinovano izvršavan. Ne iz straha, mada je i njega bilo, jer smo ljudi od krvi i mesa, već zbog svesnog i odgovornog shvatanja položaja i delikatnosti zadatka koji se sastojao u osiguravanju leđa i boka jedinica koje danonoćno krvave na stvorenom mostobranu preko Sutjeske.

U prvi sumrak, ostavljajući manja obezbeđenja na najugroženijim delovima, povlačili smo se na počinak i primanje hrane. Još važnije — na nervni predah, pošto su nam toga dana živci bili prenapeti, a telo utrnulo od nepomičnosti. U to vreme u Donjem Kruševu ostala je bila čitava samo jedna kuća. Nalazila se svega oko tri stotine metara od mosta oko koga su se petminutno rasprskavale granate. Pošto su noći bile sveže, kole-

bali smo se između potpune sigurnosti i totalnog odmora. Ako uđemo u kuću mogla bi neka granata da podbaci i da pogodi zgradu. Bilo bi verovatno žrtava. Ali, ako ostanemo pod vedrim nebom ljudi se neće odmoriti. Poći će sutradan neispavani i umorni na zadatak. Neki će popustiti u budnosti i otkriti položaje. Opet gubici. Najzad smo se odlučili za odmor u kući. Znali smo da su Nemci u toku dana uzimali precizno reperne elemente za most. Uzdali smo se u njihovu pedantnost i ratnu sreću. Prve večeri skoro niko nije mogao oka sklopiti. Svakih pet minuta trzao nas je iz sna potmuli udaljeni tutanj topa, zloslutno pištanje granate i nedaleki prasak eksplozije. No znali smo onu ratničku: »Čim čuješ zvižduk granate, znaj da neće u tebe, da je preterala«. Postepeno smo se privikavali. Poneki od boraca ubacio bi neku dosetku. Pratio ju je suzdržani smeh.

Sledećih noći kao da se ništa neobično nije događalo. Harmonično ispaljivanje granata, njihov zvižduk i eksplozije postali su obična pojava. Šale i doskočice bile su masovnije i sočnije. Pridruživao im se sve bezbrižniji, gromoglasniji smeh. Ubrzo bismo svi zaspali. Sutradan ujutru čiliji smo se vraćali na zadatak. Ostali smo do kraja neotkriveni, sve dok nas nije smenio jedan bataljon 7. banijske divizije. Njegovi borci bili su nevičniji i nesmotreniji. Brzo su se otkrili. Imali su za dan oko 40 izbačenih iz stroja.

OD LUČKIH KOLIBA DO GOVZE

U toku 9. juna naš bataljon je bio u rezervi, sakriven u gustim šumama severno od Lučkih koliba i Velike Košute. Čistili smo oružje i pripremali ljudstvo za proboj iz obruča. Pošto smo morali zakopati bacače i teške mitraljeze u šumama oko Hrčave, rasformiran je Prateći vod, a ljudstvo raspoređeno po četama. Stiglo je naređenje i za ukidanje radnih vodova. Treba likvidirati i kazane.

Oko podne održali smo sastanak bataljonskog biroa KP. Po podne su držani sastanci četnih ćelija a zatim četne konferencije. Svakom borcu trebalo je da bude jasno da se radi o poslednjem obračunu. Štab brigade je dao vrlo precizna i oštra naređenja. Kolebanja i odstupanja nema. Ukoliko se neko otisne niz strminu, izgubi u šumi ili bude ranjen, ne sme da viče, kako ne bi otkrio neprijatelju naše prisustvo i pravac kretanja. Preneli smo im i da je Jahorina opšti pravac probijanja u slučaju gubljenja veze ili razbijanja jedinice. Čini mi se da nikad borci nisu mirnije i ubedljivije shvatili težinu situacije i potrebu lične žrtve. Uzajamno su jedni drugima prenosili savete ili po-

ruke za porodice. Što se više bližilo veče, sve nas je više obuzimalo neko tiho svečano raspoloženje. Spremao se i poslednji obrok. Jovo Puzić,[1] zamenik komandanta bataljona, lično je učestvovao u klanju svoga konja da bi borcima obezbedio obrok za uveče i sledeći dan, jer više nismo imali u rezervi ni jedno goveče (poveli smo bili iz Sandžaka 15 krupnih volova i nosili 15 tovara brašna). Kuva se poslednji obrok u kazanima koji će tu ostati. Štabni kuvar je za ručak za štab bataljona skuvao poslednji kilogram pasulja koji je dotad skrivao duboko negde u džaku sa svojom opremom, kao poslednju rezervu. Četni politički rukovodioci su nam zbog toga uputili oštru kritiku, jer su borci jeli konjetinu, ali su ipak sa nama zajedno pojeli pasulj.

Borba je pred sumrak postepeno jenjavala. Avijacija je prestala sa neprestanim nadletanjem i prosipanjem bombi. Neprijatelj se i sam, zamoren od žestokih borbi u toku dana, utvrđivao na dostignutim položajima. Naše jedinice su se pripremale za nove zadatke.

To veče krenuli smo dalje. Pre polaska, štab brigade održao je sastanak sa štabovima bataljona. Naređeno nam je da se po mraku, kroz gustu šumu, spustimo do Sremaške luke, gde su prethodnog dana krvarile jedinice 1. proleterske brigade, a zatim skupa sa njima da nastavimo dalji prodor. Prva proleterska je već bila izmakla ka Balinovcu. Neko nas je sačekao na putu i ubrzao pokret.

Bili smo na čelu 3. krajiške. Pred Balinovcem je počelo da sviće. U jednom momentu uzvrilo je kao u kotlu. Reski rafali su se izmešali sa detonacijama bombi. Svu tu buku je nadjačavao prodorni usklik:

— Juriš, proleteri!

Poleteli smo još brže napred udolinom između Bavana i Balinovca. Bili smo pod uglom tako da su meci zviždali iznad nas. Borba se brzo prenosila negde preko kose, na sever. Nismo joj mogli sagledati plamenu traku, ali su se na još tamnom nebu ocrtavali odblesci pucnjeva i eksplozija.

Na ivici šume pod Balinovcem dočekali su nas drugovi iz štaba divizije. Drug Koča Popović je pozvao komandanta. Prišli smo Milan Bosnić i ja. Upitao ga je da li ima busolu i kartu, a zatim pokazao pravac napada. Sustigao nas je i štab brigade.

Produžili smo u trku dalje ka koti 1592, da bismo ovladali platoom iznad Pašine poljane, preko puta Bavana i Balinovca, a zatim Lokvama i Videžem. Trebalo je da osiguramo bok snagama na glavnom pravcu prodora. Na putu nas je sačekao Mi-

[1] Poginuo je kao komandant 3. bataljona krajem 1943. godine kod Travnika.

ladin Ivanović[2] i pokazao dalji pravac. Pod samim vrhom k. 1592 razvili smo se u streljački stroj i izleteli na proplanak. Jedna četa je krenula levo, a druga desno. Oni najbrži su, pri samom izbijanju na kosu, iznenadili malobrojnog neprijatelja, koji je događajima na Balinovcu bio već deprimiran. Došlo je do kratke ali veoma oštre borbe.

— Juriš, Krajišnici! — zaorilo se proplankom. Nekoliko Nemaca je palo. Ostali su bezglavo bežali kroz šume ka Lokvama i Videžu. Prozor je bio otvoren. Trebalo je hitati napred i ne dati neprijatelju da se pribere, sredi i pruži organizovan otpor.

Osokoljeni prvim jutarnjim uspehom borci našeg bataljona nastavili su nezadrživo prodor na zapad, prema Lokvama i katunima Videža. Ubrzo smo izbili na okomite kose iznad reke Govze. Ispod nas, u udolini, nazirale su se Studene i Konjske vode, a desno, na sever, oštro su se ocrtavale okomite litice leve obale Govze. Tog momenta sam se setio našeg prošlogodišnjeg marša ka Krajini. Ovoga puta smo bili znatno jači. Čak su i Krajišnici bili sa nama. Vraćalo mi se neko samopouzdanje. U daljini smo nazirali naše jedinice u prodoru na sever. Tako smo, u pobedama, dočekali noć.

Sutradan, 11. juna, smenili su nas delovi 4. crnogorske brigade. Požurili smo u sastav svoje brigade. Negde oko podne razgorela se borba severno od nas. Kasnije smo saznali da su se štab brigade i prištabni delovi sukobili sa četom Nemaca koja je prošla kroz Jeleč i Govzu i zauzela položaje na Visu, preprečujući nam put. Ne nadajući se ovom susretu, zamalo nije poginuo Nikola Karanović, komandant brigade. Naleteo je na isturenu zasedu na Presedlu. Pala mu je kapa i pobegao konj. On je jedva skočio u stranu. Videvši kapu i konja, borci su pomislili da je poginuo ili zarobljen. Ozlojeđeni, jurnuli su kroz šumu i neprijatelja nabili u stene iznad Govze. Jedan naš bataljon je projurio ka Siljevcu. U toku noći neprijatelj je zarobljen. Naš bataljon je ubrzo dobio zadatak da niz Presedla preko reke i sela Govze proširi prodor na zapad i da pohvata Nemce iz njihove razbijene jedinice, nabačene na vrletu, a koji su pokušavali da se spuste niz stene i spasu begstvom ka cesti. To smo radili i sledeći dan. Igrali smo se mačke i miša. Zarobili smo 2 oficira i desetak vojnika. Bili su neobrijani, izobličeni od umora, prljavi i pocepani. Više to nisu bili predstavnici nadmene gospodstvene soldateske. Jedan od oficira — lajtnant bio je komandir te jedinice koga je sud osudio na streljanje.

---

[2] Miladin Ivanović je tada bio operativni oficir pri štabu 1. proleterske brigade.

Drugovi iz štaba su mi dali njegovu kožnu torbu. Komandant Bosnić je uzeo revolver.

Popodne su sa stene pokušali da se spasu i poslednja četvorica. Skoro su nam umakli. Borci su ih primetili pošto su već prošli naše zasede, puzeći potrbuške niz rečni kamenjar i ispod niskog žbunja, i to u momentu kad su počeli da trče ka Jeleču i cesti. Nastala je trka i pucnjava. Dvojica su pali. Svega su dvojica uspela da se živi dokopaju ceste.[3]

Istog dana, predveče naš bataljon je dobio specijalan zadatak. Sa zamenikom komandanta brigade Vladom Bajićem pošli smo kroz guste bukove šume severozapadno od Govze u pravcu Vratla. Trebalo je po svaku cenu da se u toku noći neopaženo prebacimo preko ceste Kalinovik — Foča i da iznenada napadnemo neprijatelja s leđa, i to u momentu napada naših jedinica sa čela, a u cilju njegovog razbijanja i stvaranja šireg prostora za prebacivanje naših jedinica na sever. Svi naši pokušaji da se provučemo u neprijateljsku pozadinu nisu dali rezultata. Cesta je bila čvrsto posednuta. Duž nje su bila ukopana mitraljeska gnezda a na drumu jaka motorizacija. Pojavili su se i tenkovi. Predveče smo se morali vratiti ka brigadi neobavljena posla. Ostali smo na levoj obali Govze. Bajić je pošao u štab brigade da izvesti o neuspehu. Ubrzo nam je Đuro Lončarević poslao cedulju da se i mi vratimo u sastav brigade na desnu obalu Govze. U tom momentu našim jedinicama na desnoj obali Govze, iznad sela, preko Visa od Zelengore, naišla je s leđa jedna neprijateljska kolona. Mislili smo u početku da je 4. crnogorska brigada. Međutim, bili su to Nemci koji su se kretali iza naših drugih jedinica, a koje su se već prebacivale u Miljevinu preko druma. Na taj način, naš bataljon je bio odsečen i izložen unakrsnoj vatri s Visa i od Jeleča. Trebalo je brzo reagovati i doneti odluku, ako nismo želeli da budemo desetkovani. Održan je kratak sastanak štaba bataljona. Bosnić, komandant bataljona, naredio je da se ceo bataljon razvije u streljački stroj, sa rastojanjem između 30 do 50 metara, a zatim da se odlučnim jurišem sručimo prema reci između Govze i Jeleča i po prelazu reke izvučemo uza stranu. Bili smo sasvim

---

[3] Godinu dana kasnije, u Dalmaciji, uputili su mi kao komesaru 8. šibeničke brigade jednog podoficira Nemca na raspored. Radio je 6 meseci odlično za rejonski obaveštajni centar u Omišu. Imao je na rukavu — hrastov list oznaku 118. divizije. Na moje pitanje gde je bio u petoj ofanzivi, rekao je da se 12. juna spasio samo on sa još jednim drugom od cele kompanije, da je tada bio impresioniran moralom partizana, da je video da su neuništivi. Sebi je dao reč ako ostane živ da će se povezati sa njima. Pokazao sam mu torbicu lajtnanta. Uplašio se kad je čuo da sam bio u Govzi. Pružio sam mu ruku. Rasporedili smo ga u jedinicu. Borio se odlično i postao desetar.

svesni da žrtava u ovom proboju mora biti. Ali, to je bio najbolji način da nam neprijatelj nanese što manje gubitaka.

Juriš je bio silovit. U streljačkom stroju je bio čak i konj sa štapskom arhivom. Nekoliko »šaraca« je rafalima počelo da brazda zemlju oko našeg rastresenog stroja. Ljudi su leteli kao preporođeni. Gazili smo Govzu u obući, gde je ko naišao, jer je svaki zastanak mogao značiti smrt. Nama je tog momenta pomogao naš 3. bataljon čije su čete nesebično jurnule i onemogućile neprijatelju potpunu koncentraciju vatre na naš bataljon. Koloni na Visu naneli su ozbiljne gubitke. Ubrzo smo se našli na drugoj obali Govze do šume. Bili smo spaseni! Imali smo samo 3 mrtva i nekoliko ranjenih drugova.

Posle proboja okupili smo se na Gudelju ispod Glavice. Bila je tu cela brigada.

Osećali smo se kao da smo ponovo stigli svome domu. Drugovi iz drugih bataljona su nas ispitivali o događajima u proteklom danu. Pripremali smo se za pokret. Iz brigadnog saniteta došli su ranjenici i molili da se priključe bataljonu, jer su se kod nas osećali najsigurnijim. Prihvatili smo ih. Bio je to posebno drag trenutak i za njih i za sve ostale.

Negde oko ponoći krenuli smo ka Rataju. U sam osvit proleteli smo u trku pored ratajske kule i sjurili se ka Bistrici. Bila je magla. Neprijatelj je povremeno tukao prelaz artiljerijskom vatrom te se nije smelo zastajkivati. Jurili smo u slobodu, kroz vrata koja je za nas, i za sve druge, otvorila 1. proleterska. Bili smo joj zahvalni.

Na samoj cesti u trku spazih da leži mrtav plavokosi komesar bataljona. Neko reče da je Dalmatinac. Ostao je tu za sve nas, za naše dalje juriše ka slobodi.

Koča JONČIĆ

FRAGMENTI IZ BITKE NA SUTJESCI

TENK JE UNIŠTEN

Partizanske vatre svijetle na svim položajima koje drže naše jedinice. Sutra je 1. maj. Čete 2. bataljona Majevičke brigade, razmeštene u selu Jabuka, takmiče se u tome, gde će biti lepša vatra i veselje. Pjesma se ori i kolo igra. Teško je ocijeniti gde je prijatnije, ali mi se čini, da je ipak u 2. četi najbučnije. Borci se šale, prepričavaju pojedine momente iz borbi na Majevici i uvijek nađu po nekog da se na njegov račun nasmeju.

U ovoj šali, kao i uvijek, glavnu riječ ima puškomitraljezac Neđo Vuković Vukalj. Devetnaest mu je godina. Siromašno seljače iz majevičkog sela Pipera i bez majke koja je umrla još prije rata.

Već 1941. sa prvim mladićima je stupio u redove majevičkih partizana. Ostavio je oca sa dve male sestrice.

Bliži se ponoć. Vatre dogorevaju, ali veselju nema kraja....

— Sve je ovo dobro i lijepo — veli Vukalj — samo, pravo da vam kažem, jedva čekam neku ozbiljniju borbu pa da pokažemo proleterima kako se i Majevičani znaju dobro tući.

— Ajde bolan, mani se borbe — obrecnu se Cvijan Petrović, takođe puškomitraljezac — treba malo i da se odmorimo. Dosta je bilo borbe, od Majevice do Foče...

Osvanuo je praznik rada. Lijep i sunčan, pun nekog mirisa i svježine koja dopire sa okolnih brda, čak sa snježne Jahorine. Međutim, popodne, negdje oko 2 sata, poče da pada kiša.

Drugi bataljon je dobio zadatak da zaposjedne položaj u selu Zebina Šuma — Grabić, na lijevoj obali Drine, niže Ustikoline i da zatvori cestu koja vodi prema Foči. Bataljon je iz-

vršio pokret po noći. Tišina. Samo se čuje šljapkanje po barama. Najedanput se u 2. četi začu neki grohotni smijeh.

— Tišina drugovi! — naredi komandir čete preko kolone.

I dalje smijeh. Borci šapatom pitaju šta se desilo.

— Mali zemljotres — dobacuje Vukalj. — Cvijan pao sa svojim puškomitraljezom u blato i svega ga iskaljao, pa sad psuje.

— Vala Vukaljčino, tebi je uvijek do neke šale i smijeha. Platićeš ti meni sve ovo — dobacuje mu Cvijan u šali.

Druga četa je na lijevoj obali Drine i zatvara put koji vodi od Goražda prema Foči. Talijani su pokušali da se sa tenkovima i nekoliko kamiona pješadije probiju, ali su se poslije kratke borbe morali povući.

— Noćas sam sanjao — priča Vukalj, — da vodim neku tešku borbu. Ne vjerujem snu, ali ako oni talijanski tenkovi opet naiđu uništiću, sa ovom mojom desetinom, ber jedan, pa makar me to i glave koštalo.

Čuje to Cvijan pa mu veli:

— Mani se, Vukalje, jada, gdje ćeš ti puškomitraljezom da uništiš tenk? Ko je to video? Treba da znaš da on ima čelični oklop i obično zrno mu ništa ne može. Tu treba protivtenkovska puška, moj brajko!

— Baciću ja njemu bombu u gusenice. Danas moram pokušati sreću. Samo ću moliti komandira čete da mi da puškomitraljesca Iku Jovanića pa ako prođu, alal im vjera — nastavlja Vukalj.

Iko i Vukalj se poznaju još prije rata, jer su iz susednih sela i nekad su zajedno išli na sijela. Uvijek su zajedno i jedan drugog vole i cijene. Prosto je nemoguće zamisliti da prođe jedan dan a da se oni ne vide i malo ne popričaju. Ako je neki od njih u patroli ili na straži onda jedan za drugog prima hranu. I liče jedan na drugog, kao rođena braća.

Komandir čete je udovoljio Vukaljevoj želji i on sada izdaje zadatak svakom borcu u desetini. Formirao je dvije bombaške grupe. Sa jednom će on komandovati a drugom Iko. Borci su se dobro maskirali i sa nestrpljenjem očekuju da naiđu neprijateljski tenkovi.

Oko deset časova čuje se zvuk motora od Goražda.

— Jedan, tri, pet — izveštava osmatrač.

— Bez moje komande ne sme niko opaliti metak — šapuće Vukalj. — A kad dođu do mjesta gdje je put prokopan oni će morati stati, a onda juriš na njih. Ne zaboravite da su proleteri na suprotnoj strani Drine i da će posmatrati našu borbu. Ne smemo se obrukati.

Tenkovi iza okuke, na udaljenosti do 300 metara. Među njima odstojanje oko 20 metara. Zvuk motora razliježe se dolinom Drine. Vukalj leži za jednim malim grmom, a desno od njega Iko.

Vukalj je bio u pravu. Tenkovi su stali. Jedan se odvoji i krenu do prokopa. Tenkista otvori kapak na kupoli i proturi glavu i stade osmatrati. Pošto ništa ne primijeti, izađe iz tenka, a za njim i druga dvojica i počeše zatrpavati jarak. Ipak se sve nije odvijalo po planu Vukalja. On je pretpostavljao da će svi tenkovi prići prokopu i da će svi tenkisti izaći da prokop zatrpavaju. Tada bi bombaška grupa napala poslednji tenk i tako onemogućila povratak i ostalima. Međutim, neprijatelj se nije tako ponašao i zato je trebalo bar ovaj napasti.

Vukalj pritisnu obaraču na puškomitraljezu i na mjestu ubi dvojicu dok treći pobeže u tenk. Ostali tenkovi otvoriše uragansku vatru iz topova i mitraljeza na zasjedu.

— Iko, štiti me vatrom, idem da uništim onoga na cesti.

Sa odvrnutom bombom Vukalj jurnu i u zaletu skoči na tenk, izvuče ranjenog Talijana i ubaci bombu. Tenk planu. Čim ugledaše plamen ostali tenkovi se odmah vratiše nazad u Goražde.

Sa susjedne kose pozdrav i poklik proletera koji su posmatrali ovu dramatičnu borbu.

— Bravo Majevčani. Alal vam vjera!

SUSRET SA TITOM

Po dolasku u sastav glavnine naših snaga, štab 1. majevičke brigade bi pozvan u Vrhovni štab i primljen kod druga Tita u selu Govza u blizini Miljevine. Nakon izvjesnog vremena došao je zamjenik komandanta brigade Ratko Perić u naš bataljon. Pričao je o utiscima sa sastanka kod druga Tita. Borci su ga radoznalo slušali. Prosto su gutali svaku Ratkovu riječ i postavljali razna pitanja o drugu Titu.

— Vjerovatno ćete imati prilike da ga vidite — reče Ratko — a i on je izrazio želju da vidi našu brigadu.

— Volio bi da vidim druga Tita neg' svoju rođenu majku, koju sam izgubio prije deset godina, pa onda ne bi žalio ni poginuti — odgovori Vukalj.

Sredinom maja naša brigada se kretala lijevom obalom Drine prema Šćepan-Polju. Jutarnje sunce probija se kroz krošnje mlade bukove šume i obasjava kolonu. Na jednom malom proplanku ugledasmo dosta konja koji pasu. Neki su bili osedlani.

— Ovdje je sigurno neki veliki štab i komora — reče Branko Medić.

Na pedesetak metara lijevo od kolone stajala je jedna grupa rukovodilaca. Među njima se nalazio komandant brigade Pero Kosorić i njegov zamjenik Ratko Perić. Kroz kolonu munjevitom brzinom prohuja šapat:

— Drug Tito se nalazi u neposrednoj blizini. Posmatra prolazak naše brigade.

Vukalj odmah diže glavu i pogleda.

Niko od boraca ne poznaje druga Tita.

— Sigurno je onaj u mantilu što stoji desno od našeg komandanta brigade — veli Vukalj.

— Vidiš, jeste....

Drug Tito sa osmjehom na licu posmatra borce, puši cigaru i razgovara sa drugom Perom.

Kolona je već daleko odmakla a neki borci još uvijek okreću glave ne bi li još jednom vidjeli vedro lice druga Tita.

Kasno uveče kraj vatre, borci 2. čete pričaju o utiscima pri prvom susretu sa drugom Titom, i opisuju ga kako izgleda.

VUKALJ I PROLETER

Drugom polovinom maja borba se vodila na Crnom vrhu. Neprijateljska ofanziva je već uveliko otpočela. Jače njemačke snage nastupaju od Foče i iz doline Drine ka Crnom vrhu. Drugi bataljon Majevičke zajedno sa jedinicama 2. proleterske brigade brani Crni vrh. Majevčani se ponose da se rame uz rame bore sa proleterima. To je podstaklo Vukalja da ispriča svoj susret sa proleterima:

— Nalazim se sa svojom desetinom desno od proletera. Njihov je puškomitraljezac zaposeo jedan proplanak a ja drugi. Skide on sa opasača jednu malu lopaticu i poče da kopa rov.

— Imaš li ti, druže, ašovčić da se ukopaš — pita on mene. Ako nemaš daću ti ja svoj čim iskopam rov.

— Ne treba meni. Neću ja prvi pobeći, budi siguran — velim ja.

— Ma ne ukopava se zbog toga, drugarčino moja, već da se zaštitiš od neprijatelja i da ga bolje možeš tući iz tog puškomitraljeza.

Malo sam se postideo, pa pomislih, poslušaću ja tebe. Kada je on bi gotov, ja uzeh ašovčić, iskopah rov, napravih grudobran za puškomitraljez, pa se čak i maskirah, tako da me niko ne bi ni izbliza primijetio.

Oko 10 časova naiđe nemačka prethodnica. Pustili smo ih blizu, na pedeset metara, a zatim otvorismo vatru. Ubili smo četu Nijemaca a ostali pobjegoše.

— Dobro ti, druže, tučeš one gadove — veli on meni.

Poslije kraćeg vremena Nijemci otvoriše jaku minobacačku i mitraljesku vatru. Ječi šuma i dolina od grmljavine. Prosto čovjek glave ne može dići od fijuka parčadi mina i puščanih zrna. Počeše granate padati i po našem streljačkom stroju, oko naših puškomitraljeza. Iz moje desetine poginu jedan borac, a jedan bi ranjen. Mene lakše rani u desnu nogu, u debelo meso, te ja malo pritisnuh rukom ranu i, srećom, krv prestade. Nikom ništa ne rekoh. Kod proletera dva borca ranjena. Nijedan od njih ne napusti položaj. Pade jedna mina desno od mene kod rova puškomitraljesca — proletera. Zemlja ga formalno zatrpa. Pomislih poginuo. Ali poslije kraćeg vremena podiže se, otrese zemlju sa sebe, uze puškomitraljez i napusti rov. Pomislih, zar je moguće da proleter napušta položaj? Vidi on da ja njega gledam, pa mi reče.

— Ne boj se, druže, neću ja pobeći, samo menjam mjesto.

Desetak metara dalje pronađe novi zaklon i ponovo se ukopa. Kroz nekoliko minuta pade jedna mina tačno u njegov raniji rov i raznese ga. Da ne promijeni mjesto, pogibe. Nijemci su tukli cio sat, a onda su jurišali. Pustili smo ih sasvim blizu i otvorili uragansku vatru. Pade komanda: »Bombe bacaj, juriš!« Toga dana tri puta smo išli u protivnapad i uspjeli smo da održimo svoje položaje. Ubijeno je oko 30 Nijemaca i 8 zarobljeno.

Tada sam od proletera naučio kako se treba boriti sa Nijemcima.

NA ZLATNOM BORU

Poslije teških i uzastopnih borbi, u sumrak 20. maja, povukli smo se sa Crnog vrha na Zlatni bor. Mala visoravan, na kojoj ima oko 5-6 planinskih kuća. Za večeru nam seljaci dadoše malo kukuruznog brašna pa skuvasmo palentu. Vukalj i Iko sjede jedan pored drugog kraj ognjišta i večeraju. Posmatra ih jedna starija žena kako jedu, pa kako su ličili jedan na drugog upita:

— Boga vam, djeco, jeste li vas dvojica braća.

— Jesmo, bako. Rođena braća — veli joj Vukalj.

— Imate li, sinko, još koga kod kuće?

— Imamo samo staru majku — reče Iko.

— Jadna ona sama bez vas — govori baba plačući. Diže se i donese malo kiselog mlijeka i kajmaka.

— Evo vam, djeco, pa začinite malo palentu.

Na ovim položajima smo vodili borbu nekoliko dana. Vatra počela da jenjava. Poginulo nam je 6 drugova, uglavnom od snajperista. Četvorica poginulih pogođeni su posred glava, a Vukalju i Krcunu zrna su oštetila cevi od puškomitraljeza i oba puškomitraljeza onesposobila za dejstvo. Krcun je uzeo pušku, Vukalj je pronašao u komori rezervnu cev i sad je opet zadovoljan.

Već drugog dana borbe ponestalo nam je municije. Borci su prosječno imali po pet metaka, a puškomitraljesci po 20. Sebi smo postavljali pitanje, kako izdržati dalje pritiske neprijatelja. Pred sam mrak je i taj problem bio rešen. Naišli su transportni avioni i počeli da izbacuju padobrane sa teretom. Ogromne široke kupole opremljene paketima padale su u blizini njemačkih rovova. Naši su ih borci posmatrali i razmišljali šta bi moglo da bude u njima. Prazni stomaci su nagonili na pomisao da je hrana.

— E, kad bi komandant sada naredio juriš! — uzdiše Cvijan.

Jedan padobran pade na položaj desno od 2. proleterske brigade, a drugi između naših i njemačkih položaja. Kupola se zakačila za bor i tako ostala.

— Vukalje, Cvijane i Bogosave, ja idem po padobran a, u slučaju potrebe, vi me štitite — obrati se zamjenik komandanta bataljona puškomitraljescima.

Krenuo je lagano. Poslije izvjesnog vremena našao se kraj padobrana. Oprezno je razgrnuo šiblje i pogledao okolo. Nigdje nikoga. Padobran na drvetu i dalje visi okačen, a na zemlji leži crni paket. Dok ga je pipao da bi ustanovio sadržinu padobran se zaljulja. Nijemci su to primjetili i otvorili uragansku vatru, koja je trajala desetak minuta. Kuršumima isječene grančice prekriše zamjenika komandanta. Kad se vatra stišala on otvori paket.

— Municija! — uzviknuo je radosno.

Kutiju po kutiju gurao je niz dolinu i one su se kotrljale do ruku pridošlih boraca. Zagledali su ih i milovali. Ukupno 8.000 metaka. Pa to je pravo bogatstvo za trenutnu situaciju.

Vukalj predlaže komandantu da se večeras izvrši napad na Nijemce:

— Imamo municiju. Pod vatrom ovih kuršuma Nijemci će morati još noćas napustiti svoje položaje — veli on.

Pao je sumrak. Borci popunjavaju svoje fišeklije a puškomitraljesci torbice. U toku noći neprijatelj mora odstupiti u pravcu Šćepan-Polja.

Majevička i 2. proleterska brigada dobile su 26. maja naređenje da pređu Pivu kod Kruševa i izađu na plato Vučeva, spriječe zatvaranje neprijateljskog obruča na Sutjesci i omoguće izvlačenje glavnih naših snaga preko Zelengore. Brigada je u prethodnim borbama izgubila gotovo polovinu svojih boraca. Ali iako prepolovljena, pošla je na izvršenje novog zadatka. Prilikom prelaska preko Pive viseći most se toliko ljuljao pod nogama da je čovjeka hvatao strah da ne propadne ili padne u vodu. Jednom konju pod tovarom propadoše noge između dasaka. Kolona je morala stati. Pokušali smo ga dići ali bez uspjeha, pa smo ga odgurnuli i on se stropoštao u reku. Prelaz preko mosta je usporavala i artiljerijska vatra i bombardovanje od strane avijacije.

Cio dan smo se penjali da bismo prešli do 2.500 metara vazdušne linije. Bio je to najteži put za nas u ratu. Uz veliko naprezanje iznurenih boraca pred sam mrak 28. maja izbismo na plato Vučeva. Pružao se divan pogled prema Drini, Sutjesci i Magliću. Valovita kraška visoravan, na oko 1.700 metara nadmorske visine, išarana je šumarcima, snježnim nanosima i čobanskim kolibicama.

Od umora i gladi borci su popadali neposredno uz stazu. Međutim, trebalo je odmah zatvoriti staze koje vode iz doline Sutjeske, Ćureva i od Pustog Polja ka Koritniku. 2. bataljon je dobio zadatak da zatvori stazu koja vodi od Pustog Polja ka Stožeru i odmah je posio određeni položaj, dok je 2. četu isturio kao obezbjeđenje. Četa je sa oko 40 boraca sišla kroz šumu za kilometar niže prema Sutjesci i tu zatvorila jednu stazu. Borci nabraše koprive i skuvaše je u porcijama na vodi od otopljenog snijega.

Noć prođe u miru. Ali, čim svanu iz doline Sutjeske se pojaviše njemačke kolone. 2. četa odbi napade bez velike muke. Tada neprijateljska artiljerija osu po položajima, ali bez mnogo uspjeha.

— Neka napada koliko god hoće, ali nam ne mogu ništa u ovom kamenjaru — veli Vukalj Bogosavu. — Kamenicama ih možemo pobiti.

— Pošto Nijemci znaju gdje držimo položaj u sljedećem pokušaju mogu biti oprezniji, pa će najbolje biti da se ja sa jednom patrolom spustim niže za jedno 500 metara i da im napravim zasjedu — predloži Vukalj svome komandiru.

Vukaljev predlog bi usvojen i on se sa desetinom spusti do jednog kamenjara obraslog žbunjem, pored same staze ali kome se nije moglo lako prići.

Oko 8 sati borci osmotriše njemačku patrolu. Bilo ih je sedmorica. Išli su u koloni po jedan i na odstojanju. Borci se dogovoriše da ih propuste pa da otvore vatru s leđa.

— Ne smije nam ni jedan umaći živ. Ili ih pobiti ili žive pohvatati — naređuje Vukalj.

— Neće se Švabe lako dati žive uhvatiti — kaže mu Iko.

— Ako neće, živi nam i ne trebaju — odgovara Vukalj. Ali se brzo ispravi.

— Ipak bi volio da komandiru dovedem živog Švabu.

Nijemci su već tu. Mrtva tišina. Čuje se topot njihovih cokula. Osmatraju okolo i oprezno idu. Puške drže u rukama. Borci se plaše da im Švabe ni dah ne čuju.

Kako prođe posljednji Nijemac Vukalj pritisnu na obarač svog mitraljeza. Ostali otvoriše brzu paljbu. Nijemci se skameniše. Prosto ne mogu da se snađu ni orijentišu odakle se puca. Neki popadaše mrtvi a ostali stoje. Odmah zatim tresak bombi i juriš pravo na njih. Četvorica su poginula a trojica ostadoše živa. Vukalj ih dovede u četu.

Iz doline Sutjeske tuče njemačka artiljerija po našem položaju. Oko 11 časova naiđe i avijacija i sruči bombe na 2. četu. Dva borca su ranjena.

— Ovo je Vukalju, sigurno odmazda, zato što si im pobio patrolu — veli Bogosav.

Podne je. »Vreme je ručku« — reče neko od boraca u šali.

— Kakvom ručku? Šta me podsećaš na to. Ja sam i zaboravio kako se jede — govori Cvijan.

— Kad bi se jednom dobro najeo pasulja — dobaci Zarija — pet dana bi poslije toga mogao pauzirati.

Iz štaba bataljona dođe kurir sa naređenjem da se četa odmah povuče na plato Vučeva, jer su se njemački alpinisti iz doline Drine uspjeli uz litice na Vučevo i napali naš bataljon s leđa. Četa odmah krenu. Na dotadašnjem položaju osta samo jedna patrola da kontroliše stazu.

Na Vučevu se vodi neravna borba sa oko 800 dobro naoružanih njemačkih alpinista. Majevička brigada jedva da ima oko 450 iscrpljenih i izgladnjelih boraca. 1. proleterska i 6. istočnobosanska brigada su u pokretu iz doline Pive ka Vučevu.

Moramo po svaku cijenu održati plato Vučeva dok ne pristignu brigade — poručuju iz štaba brigade.

Borba se vodi na sve strane. Nema tu nikakvog fronta. Napadamo neprijatelja gdje je slabiji, pa se povlačimo. Zabacujemo mu se iza leđa, tučemo u bok. Od štaba brigade neprestano dolaze naređenja.

— Izdržite još malo, brzo će brigade stići. Plato Vučeva ne smije pasti neprijatelju u ruke po cijenu najtežih žrtava!

Situacija je vrlo ozbiljna, čak kritična. I Nijemci su ocijenili značaj platoa Vučeva, te u borbu uvode pojačanja pristigla iz doline Sutjeske. 2. bataljon je zašao neprijatelju iza leđa i u napadu zarobljava komoru. Kod nje se nalazi municija i hrana. Nijemci su iznenađeni i ne mogu da se snađu. Jedan Nijemac pusti konje i poče da bježi, a za njim se spusti Vukalj.

— Pucaj, Vukalj — viče mu Iko.

— Neću, hoću da ga živa uhvatim!

Švaba zape za neku vrzinu, pa se opruži koliko je dug, a Vukalj ga dostiže i tresnu kundakom puškomitraljeza po glavi. U rancu puno čokolade, limuna, butera i peciva. Toga dana sve što je od hrane zaplenjeno borci su bez pogovora predali bolnici za ranjenike.

Tom prilikom dođe i do šale: Cvijan Petrović je zadržao jednu konzervu u džepu od šinjela. Bogosav Mitrović je to primetio pa polušapatom to otkri zamjeniku komandanta bataljona.

— Petroviću, izvadi tu konzervu iz džepa pa je predaj — naređuje zamjenik.

Kad to čuše borci udariše u smijeh. U Cvijana stale oči. Odakle on ovo zna? Pogleda okolo pa ustavi pogled na Iki.

— Sigurno si mu ti kazao?

— Nisam Cvijane, bogami, — kune se ovaj. Ali ne izdrža ni on pa se zakikota.

— Ti si, mene tužio — obrati se Cvijan Bogosavu. — Ti znaš da ja to ne bi sam pojeo, već bi je podijelio sa tobom.

— Konzerva se zaglavila u džep i ne može da se izvadi — veli Cvijan pomirljivo.

— Evo ti nož pa rascijepi džep — dobaci Vukalj.

Pred mrak nasta najkritičniji trenutak. Nijemci stalno pritiskuju. Svaki minut je dragocjen. Da li ćemo uspjeti da se održimo dok ne stignu jedinice iz kanjona — pitali su se i borci i starješine dok su se lavovski tukli. Čelo 6. istočnobosanske brigade, pa zatim i 1. proleterska izbi na plato. Kako koji borac izmigolji odmah stupa u borbu. Nakon jednog časa, vrlo oštre borbe, izvršen je juriš i Švabe su natjerane niz kamenjar uz koji su se i popeli. Ovog puta nisu imali vremena da upotrebe konopce već su skakali niz strme litice. Borba je završena. Mrtvi Nijemci na sve strane. Prilikom skakanja u provaliju neki su ostali da vise na drveću dok su se drugi raspali u komade. Ni oprema se nije mogla iskoristiti, jer je bila oštećena ili izlomljena. Toga dana Majevčani su uspješno izvršili jedan od najtežih zadataka.

Brigada se 31. maja polako spušta sa Vučeva u dolinu Sutjeske sa zadatkom da se prebaci preko rijeke i da sa ostalim jedinicama obezbijedi prelaz glavnine naših snaga i bolnice kod Popova Mosta. Borci gladni i iznureni, tromo se kreću, ali još uvijek pod utiskom borbe za Vučevo koja ih bodri i hrabri.

— Teže mi je ovo silaženje niz brdo nego kad sam se peo iz Pive na Vučevo — govori Cvijan.

— Da si ti pojeo, brajko, onu konzervu što si je sklonio bilo bi ti mnogo lakše — dobacuje Bogosav u šali. Cvijan ga samo pogleda i ćuti.

Pred mrak izbismo u dolinu Sutjeske, u blizini Popova Mosta.

Brigada se prikupila u jednoj šumi. Upućena je patrola da izvidi situaciju u selu. Neki borci naložiše vatru da bi ispekli malo konjskog mesa, koje im se zateklo u torbicama, a neki beru i jedu srijemušu. Vukalj i Iko ispekoše i podijeliše parčence mesa sa Cvijanom.

— Vala ne mogu, više trpjeti ovu glad — reče Cvijan i poče da reže sirovu kožu svojih opanaka sa nogu i da je stavlja na žar. Kada je ispekao poče jesti.

— Dobro je ovo. Kao kora od slanine kad se ispeče. Evo i tebi, Bogosave, malo pa probaj. — Parče po parče pojede Cvijan svoje opanke. Uskoro naiđe komandant bataljona i upita Cvijana:

— Gdje su ti opanci?

Cvijan ćuti, a ćute i ostali.

— Pojeo sam ih, druže komandante — reče na kraju Vukalj.

— Kako ćeš pojesti opanke, pobogu brate?

U prvi mrak patrola se vrati sa izviđanja i izvjesti komandanta da su Nijemci posjeli Popov Most i da se utvrđuju.

Oko 19 časova 31. maja dođe iz štaba kurir Vojo Perić sa naređenjem da komandant i komesar odmah dođu u štab brigade.

U štabu brigade su nam saopštili da se neprijatelj u toku noći 31. maja/1. juna mora napasti i protjerati preko Sutjeske. Poslije toga bataljoni će zaposjesti prve ćuvike na lijevoj obali radi obezbijeđenja prelaza ostalim jedinicama.

Dok su vršene pripreme za napad intendanti su spremili večeru. Komandant brigade Pero Kosorić je naredio da se zakolje njegov jahaći konj i meso podijeli borcima kao rezerva.

Noć je bez mjesečine. Skoro se ništa ne vidi. Krećemo se malom strmom stazicom kroz šumu. Teren je nepoznat. Vodiča nema. Već 5 dana kako seljaka niko nije vidio.

— Da mi je da čujem negdje pjevca da zapjeva, bilo bi mi lakše — govori Zarije. Podivljali smo u ovoj šumi. Ne može čovjek vidjeti ni životinju, a ni ptičicu čuti kako pjeva. Sve je to rastjerala grmljavina topova i aviona.

Žurili smo, a ipak smo malo zakasnili. Stali smo. Znak za početak napada još nije dat. Izgleda da su i ostale jedinice zakasnile. 2. bataljon napada iz doline Sutjeske, sa istočne strane Popovog Mosta. Tišina je. Ništa se ne čuje, izuzev žubora rijeke. Nijemci osvetljavaju svoj položaj sa raketama. Izgleda da su nas osjetili. Neki borci od umora zaspaše i hrču. Drugi sa nestrpljenjem očekuju napad. Oko 22 časa od pravca štaba brigade bljesnu crvena svjetleća raketa, a zatim bijela pade u pravcu neprijatelja. Dat je znak. Krećemo u napad ali bez pucnjave. Privlačimo se polako neprijateljskim položajima za koje ne znamo tačno gdje se nalaze. Puške su nam pripravne. Svakog trenutka možemo naići na Nijemce. Kod 1. bataljona pucnjava, prasak bombi i »ura«, pa mali tajac. Naša 2. četa naleće na njemačku mrtvu stražu. Otvori se vatra iz mitraljeza i pušaka. Švabe se povukoše. Iz njemačkih rovova sipa mitraljeska i puščana vatra. Glavu ne možeš podići. Sa raketama osvetljavaju prilaze. Otpoče bacačka i artiljerijska vatra po našem streljačkom stroju. Pogiboše nam dva borca.

Borba se vodi cijelu noć. Nekoliko juriša sa bombašima, ali bez uspjeha. Nijemaca mnogo, a i dobro su se utvrdili. Protivnapadom su ponovo povratili izgubljene položaje. Zarobismo 7 njemačkih jahaćih konja sa sedlima. Dobro će nam doći za hranu.

Jutro je svanulo prilično hladno. U toku noći nijesmo uspjeli da protjeramo neprijatelja, jer je grčevito branio svaki pedalj zemlje. U našem bataljonu 3 mrtva i 8 ranjenih. Teže je ranjen komandant 1. bataljona Milenko Cvitković Španac, koji je poslije dva dana podlegao ranama. Bio je to vrlo hrabar i sposoban komandant. Žalili su ga svi borci brigade. S njim je izginula gotovo cijela jedna desetina od minobacačke mine.

Naređenje je došlo da i dalje ostanemo na položajima. Pored artiljerijske vatre počela nas je tući i neprijateljska avijacija. Oko 11 sati je u naš bataljon došao zamjenik komandanta brigade Ratko Perić. On nam je saopštio da je Vrhovni štab i lično drug Tito naredio da se neprijatelj mora po svaku cijenu i to što prije protjerati preko Sutjeske.

Selo se nalazi na jednom uzvišenju, vrlo je pogodno za odbranu pogotovo kad je utvrđeno. Nemoguće ga je osvojiti

bez minobacača i artiljerije. Ali, naređenje druga Tita se mora izvršiti.

Oko 13 časova došao je kurir štaba brigade i ispričao nam da je pala jedna avionska bomba kod samog štaba brigade, ranila zamjenika komesara brigade Pavla Goranina, ubila jednog kuvara i kurira štaba brigade, našeg omiljenog mališana Voju Perića.

Mali Vojo je imao tada 15 godina. Izašao je iz Tuzle i došao u partizane na Majevicu, gdje mu se tada nalazio i stariji brat. Snalažljivo se provlačio kroz neprijateljske položaje i pronalazio jedinice za koje se trenutno nije znalo gdje se nalaze i donosio naređenja štabu brigade. Smrt malog Perića, kako smo ga svi zvali, izazvala je opštu žalost. Kad bi dolazio u jedinicu od njega su se mogle saznati razne novosti. Željeli smo ga što češće među nama. Eto, i njega Sutjeska zadrža na svojim padinama, zauvijek.

Bez obzira na glad i umor juriši su se ponavljali.

Oko 15 časova pripremali smo se za posljednji juriš. Ovog puta napadamo sa 3. krajiškom brigadom.

— Nema više popuštanja — veli Vukalj.

Večeras moramo preći Sutjesku mrtvi ili živi.

Minobacači 3. krajiške tuku po neprijateljskim rovovima. Nastalo je komešanje među Nijemcima. Očekuje se trenutak juriša.

Juriš! Napred Krajišnici! Napred Majevčani!

Odjekuju eksplozije bombi i štekću mitraljezi dolinom Sutjeske. Od dima i prašine teško se mogu prepoznati borci. Već smo u prednjim rovovima. Izmešali smo se sa Nijemcima. Opšti krkljanac. Vatra Vukaljevog puškomitraljeza svuda stiže. Najedanput presta vatra. Vukalja smo našli mrtvog u rovu, kraj voljenog puškomitraljeza. Desnom rukom još uvijek drži vrat kundaka. Malo dalje leži i njegov pomoćnik teško ranjen.

Dvadesetak minuta kasnije neprijatelj je bio odbačen. U rovovima leže mrtvi i ranjeni Nijemci.

Određena je grupa boraca da sahrani poginule drugove. Visok, crn mladić, zelenih očiju još se nije ni ohladio, osta u dolini Sutjeske. To je Vukalj. Poluzatvorenih očiju kao da traži nekog da ga još jednom vidi. Možda svoga najboljeg druga Iku, ili želi da preko nekoga od nas pozdravi svoje male sestre i oca koje je toliko volio.

Nije bilo nijednog borca u njegovoj četi koji nije plakao. Sahranismo Vukalja i ostavismo ga da večito leži u šumi, da sluša vijorenje borova i jela, i šum Sutjeske.

Radivoje KOVAČEVIĆ

IZ DNEVNIKA ZAMENIKA KOMANDANTA 2. PROLETERSKE BRIGADE

Prvi maj Lijećevina. — Ovi dani su dosadni... Stajanje na jednom mestu za nas proletere nije zgodno. Danas je 1. maj — praznik radnog naroda... Ovaj dan nekako volim... osećam se srećan kao dete na neki veliki praznik. Ovo je praznik nas, radnog naroda, to je crveni maj. Došao je Božo Tomić, bio je u zarobljeničkom logoru komesar...

2. maj Šćepan polje. — Proslavili smo 1. maj na Uzlupu, sa dve čete 3. bataljona. Dan je bio divan, sunce je na vedrom nebu... Iznad naših glava divno se njiha, blistajući na suncu, zastava. Šuma je izlistala i Tara se provlači kao potočić kroz livadicu.

Vraćam se, četa u koloni promiče kroz šumu. Ovo je 3. četa... Ljudi vedri, sa lica im sija svežina. Otišli smo sa Šćepan-polja. Ranjenici se prebacuju na Rudine. Sreo sam Stanoja... Naši ranjenici su mnogo iscrpeni... Glad je velika... Za Stanoja sam čuo da su ga četnici zaklali. Na telefonu je velika zbrka. Jutros sam pošao za Lijećevinu... Video sam Mirka Batričevića. Gladan sedi pokraj puta. Dao sam mu hleb. Raduje se kao malo dete... oči mu igraju... Uopšte, u bolnici je glad i ranjenici se teško oporavljaju. Ovo je najveći problem naše vojske. Možemo se ponositi što ga ipak dobro rešavamo. Bez imalo zavoja i lekova, bez stručnog osoblja, bez dobrog smeštaja drugovi sve izdržavaju. Našim jedinicama to ne smeta, tučemo neprijatelja — dobro, organizovano.

Do dolaska na Drinu imao sam više poleta, vere u sebe i uopšte nekako sam se drukčije osećao. Aleksina smrt uticala

Rizah Štetić: ZBJEG

je na mene mnogo.[1] To se meni kao komunisti nije smelo dogoditi. Postao sam apatičan na sve, a do tada, voleo sam da vidim stare poznanike, da prođem kroz lanjska mesta, voleo sam Srbiju. Počinjem da se sređujem, još nije dovoljno. Počeo sam da čitam dosta, to će me okrepiti.

3. maj Lijećevina. — Sada nam stigoše vesti koje su poslate telefonskom depešom za VŠ — 4. i 5. brigada na Javorku uništile neprijateljsku kolonu. Krivo mi je što cela naša brigada nije tamo i što sam ja ostao ovde.

Došao sam sa Šćepan-polja ovamo i sinoć sam ležao na livadi kraj vodopada . . .

4. maj Lijećevina. — Ovde će doći partijski kursisti. Marko[2] je došao na Šćepan-polje, oni će biti u Kruševljanima.

5. maj 16 časova, položaj Crni vrh. — U Lijećevinu su došli kursisti, sa njima je Milovan Đilas. Od Velimira Terzića sam dobio naređenje da sa ova dva bataljona krenem u s. Bukovik. Nemci su prodrli u Foču i sada prave ispade. Nije mi prijatno, udaljujemo se mnogo od brigade, a vraćamo se opet na prokleti Brod — Foču i Drinu. Drinu sam voleo, ona umiva majku Srbiju, ali ona mi je uzela Aleksu, druga, brata, moga Aljošu. Suze mi naviru na oči jer osećam njegov zagrljaj. Čini mi se da ću ga videti, nekako mi je lakše, čini mi se da nas gleda . . . Poslao bih mu pozdrav . . . Uveče smo pošli sa Šćepan-polja desnom obalom Drine, sve do Kopilovića. Usput srećemo ranjenike, bolnice. Teško mi je za ove naše dobre drugove što se ovako muče. Veče je oblačno i prilično mračno. Pokatkad, kada se primaknem bliže, Drina zahuči i šumi, nje se ništa ne tiče. Haubice su u Bastasima, naše mile. Zastale su, kako će dalje? Pored puta vatre . . . Vatre i na drugoj strani Drine . . . vatre u kućama, pustim i praznim. Na celom putu do Kopilovića nigde stanovnika. Auto-četa ide u Nikšić . . . Mnogo me muči ovo stanje, krivo mi je i razmišljam usput o svemu i svačemu . . .

U Kopilovićima smo spavali do 5 sati i jutros krenuli. Došli smo ovde . . . 3. bataljon je u Ravnim Njivama, a 5. je u Kruščici. U Foči je veliko muvanje . . . a iz bunkera ispod borove šume stalno pripucavaju . . . Ovde su Dalmatinci . . . šale se i smeju na svaki gest neprijatelja. Kuriri su doneli pismo za Peka Dapčevića.

Oko 1 sat počela je žestoka pucnjava iz svih oružja. »Neprijatelj se povlači. . . vršite juriš« naređuje komandant Ljubo.[3]

---

[1] Aleksa Dejović, politički komesar 2. proleterske brigade. Umro od zadobijenih rana 10. aprila 1943.

[2] Aleksandar Ranković.

[3] Ljubodrag Đurić, komandant 2. proleterske brigade.

Zviždе jezivo kuršumi, i odjednom »ura« ... Ječi šuma ... Sada je sve mirno, odjekne po koji pucanj ili eksplozija granate ... Sedim pod bukvom i posmatram: ovo su naši lanjski položaji, čini mi se da ću videti na onoj kosici Pera ... Anđu,[4] to je moja 1. četa 4. bataljona drži položaj.

Livadicom ide drug i svira u usnu harmoniku ... Veseli se, naši su ih odbili ... Mladi ljudi promiču tamo i ovamo, kroz ove proplanke, njihova su srca čista kao suza ... A dole u Foči mračnjaštvo i gadovi zabrljali u narodnu krv.

6. maj Ravne Njive. — Jutro je lepo, vedro, Dolinom Drine magla, pa liči na veliku reku. Danas je Đurđevdan... Milijana slavi ...[5] Išao bih na slavu ... Jutros bi bio uranak ... Još se ništa ne čuje na položaju... Prošle godine vraćali smo se sa Kozare. Sinoć sam bio kod Veljka[6] u Djedjevu. Sišao sam u s. Brod ... Ovde je mrtva tišina. Drina se razbija na mlinu i bučno šumi ... Nekako je jezivo, nigde nikoga ... Ovuda su se prebacivali ranjenici i zato smo mi došli ovamo da bismo ih zaštitili. Most na Drini je čudo od balvana na vodi i preko njih se ide ... Na položaju u Djedjevo došla je Majevička brigada ... Sagnali su je sa Gradačke stene. Vraćam se na put kod mosta, na balvanima leži neko ... Badžo[7] ga gurnu nogom i trže se ... Mrtav ... Ja upalih bateriju ... Čovek mrtav. Na glavi mu stara kapa, malo dalje polomljena nosila. Ovo je strašan prizor ... Ostao čovek na putu. Nigde nikog s njim, niko ne zna ko je on.

7. maj Ravne Njive. — Izašao sam na položaj ... Italijani su otišli i na tvrđavi se vije nemačka zastava. Grupice vojnika švrljaju po tvrđavi. Gladni su i svugde zaviruju ... Opet žestoko tuče artiljerija, prosto neizdrživo. Od kako sam ranjen više se plašim granate, čini mi se pravo će na mene. Bio sam sa štabom Druge Dalmatinske brigade ... Ručak im se donosi u tanjirima. Otišli smo opet kod Veljka ...

Doneli smo odluku da se malo povučemo da ne bismo bili stalno pod artiljerijskom vatrom. I ja sam sa ova dva bataljona dobio (zadatak da branim) sektor pored Drine do Broda. Veljko će ići kod druga Tita. Ja se nadam da će pokret i da ćemo u sastav brigade.

---

[4] Misli se na Petra Radovanovića, komandira 1. čete 4. bataljona, koji je od zadobijenih rana umro 29. juna 1942. i Anđu Ranković, komesara čete u 4. bataljonu, koja je poginula 11. juna 1942. na Gatu, kod Gacka.

[5] Milijana Milovanović, Lunetova sestra.

[6] Verovatno Pavle Ilić Veljko, pomoćnik načelnika VŠ. Umro kao general-pukovnik 1964. godine.

[7] Verovatno Predrag Stojković Badžo, kurir.

Vratili smo se, na Brodu nema nikog... Drina guta sve, ona ne poznaje ljude. Prelazimo na drugu obalu... Ne bih želeo da ikada više dođem ovde... Aleksu ću obići... Mrzim ovo mesto!

8. maj Rudine. — Izvršio sam raspored bataljona i prešao u Rudine kod 5. bataljona. Tokom dana nije bilo promena. Ovde sam sa intendanturom područja. Svi ranjenici su otišli. VŠ namerava da napusti ovaj sektor, da se ide napred gde ima hrane. Stalno se nadam da ćemo imati pokret i — u sastav brigade.[8] Osećam se mučno ovako odvojen. Mislim da ćemo sada krenuti u Metohiju i na Kosovo. Voleo bih da idemo tamo. Mnogo me interesuju vesti, uopšte sam neobavešten. Gde li je 1. divizija? 6. istočno-bosanska brigada drži položaje kod Ifsara, a Majevčani kod Djedjeva. Arso[9] ide iz Krajine sa 5 brigada.

Čitao sam Kočića, podseća me na Zmijanje i Manjaču. Čini mi se da je velika razlika između Kočićevih ljudi i današnjih u Manjači.

9. maj Rudine. — Juče rano izjutra neprijatelj je napravio ispad iz Foče. Objavnica sa Opaljenice brzo se povukla. I 3. četa od Bara morala se povući. Prva četa koja je držala položaj na Osjek i čuvala most, bila je iznenađena i morala se povući. Izgleda da je most ostao neprekinut. Krivo mi je — to je nevojnički. Narod beži iz ovih sela ka Foči, goni stoku i stvari, samo gomila za gomilom. Tokom dana bilo je prepucavanja. Ovaj neprijateljski ispad uneo je veliku paniku u narod i proširio se čak do Šćepan-polja. Veljka još nema... Nadam se da ćemo mi krenuti na Šćepan-polje. Stiže pismo od Veljka da moram, u toku noći, po svaku cenu prekinuti most. Naša brigada će cela doći na ovaj sektor, a Druga Dalmatinska će ići tamo. Oni se vraćaju iz Crne Gore. Ovo nije zgodan zadatak za našu brigadu... Sada smo zaštitnica. Otišao sam na položaj. Most je prekinut. Neprijatelj se zadržao i utvrdio na Osjeku kod Bara i na Opaljenici.

10. maj 1943. Rudine. — Došao je Veljko... Naša brigada doći će ovde. Možda će Ljuba primiti komandu ovoga sektora,[10] a ja brigadu... To bi bilo lepo — da je Aleksa živ... Na položaju nikakvih novosti... Naši su ubili 3 ustaše. Veljko je otišao

---

[8] Komandant brigade sa 1, 2. i 4. bataljonom nalazio se u to vreme na Javorku kod Nikšića.

[9] Arso Jovanović, načelnik VŠ, koji se tada nalazio sa 5. krajiškom divizijom.

[10] Misli se na sektor prema Foči i formiranje Drinske operativne grupe u čiji sastav su ušle: 2. proleterska, 6. istočnobosanska i 15. (Majevička) brigada.

kod Dalmatinaca. Stigla mi je depeša od Terzića da prebacimo Majevičku na mesto Dalmatinske, a ova hitno da ide u Boan na zadatak, da poradi da se što pre 7. divizija prebaci na desnu obalu Drine. Jutros ga opet zove na telefon. Nadam se novim naređenjima.

Rudine 11. maj 43. god. — Dani postaju monotoni. Vreme je mutno. Na položajima ništa naročito, pomalo se prepucava. Izneli su kod groblja bacač i tukli naše položaje. Veljko je otišao na Šćepan polje. Nadam se da će naši stići, izgleda da su došli na Rudine.

Išao sam u Birotiće da obiđem komore... Začudila me je čistoća kuća, kao da nije Bosna. Prave kuće iz naših pripovedaka.

Došla je Majevička brigada.

12. maj Crni vrh. — Očekujem da dođu naši. Izjutra mi stože izvještaj da je neprijatelj ušao u Kruščicu... To mi izgleda neverovatno, jer su tamo Dalmatinska i Majevička brigada. Stvarno, Dalmatinci se nisu dobro obezbedili i čitava bojna došla je do štaba brigade, a Majevčani su spasli situaciju. Poginuo je Pane[11], a tri Dalmatinca su zarobljena u mlinu. Zarobljena su i tri neprijateljska vojnika.

Bio sam kod Veljka... Tamo je štab Majevičke. Po dolasku naše brigade, ove dve će se izmešati. Ja ću primiti komandu nad 5. bataljonom. Majevičkom i ostalim delom komandovaće Pero[12] komandant Majevičke brigade. Ljubo i Sredoje[13] biće u štabu grupe. Jutros je 3. bataljon izašao na položaj i pomešao se sa 2. bataljonom Majevičke.

Naš 3. bataljon je vrlo dobra jedinica. Red i harmonija su možda najbolji. Komore su za primer svima drugima. U 5. bataljonu nije takav slučaj... Srećko je čovek mrtav i neodlučan, za njega ima prepreka...

Četvrti bataljon je stigao na Šćepan polje...

13. maj Crni vrh. — Opet sam na položaju... Majevičko ljudstvo je silan materijal... sve mladići. Tito je naredio da se izmešamo da bismo ih malo učili vojnički i politički... Jer, mi smo proleterska brigada.

Ovo držanje položaja je za nas neobična stvar. Sve je mirno — tišina... tek na nekom krilu pukne puška, zatim mitraljez, paljba učesta, počnu topovi i bacači, paljba se ospe celim frontom, pa samo krkće, i zatim se utiša. Opet počne negde na drugom kraju i tako preko celog dana. Neprijatelj po-

---

[11] Pane Srdanović, komesar bataljona u 2. dalmatinskoj brigadi.
[12] Pero Kosorić
[13] Sredoje Urošević, načelnik štaba 2. proleterske brigade.

kušava svaki dan po neki mali ispad. Juče su bili pošli uz Drinu... Dolazili su dvaput mali avioni, to izgleda prava atrakcija... divan prizor... Ovo još nisam nikada video.

Bio sam na telefonu i razgovarao sa Maksićem.[14] Ljubo i Krcun[15] su u Humu. Mnogo sam lutao dok sam uspostavio telefonsku vezu Birotići — Kopilovi — Kunduci.

14. maj Crni vrh. — I opet Crni vrh. I ko zna koliko su puta još zapisati — Crni vrh... Crni vrh. Jučerašnji dan protekao je u najvećoj tišini, retko je pukla po neka puška... Samo je Mileta, mitraljezac 5. bataljona, negde na levom krilu »odbijao juriše« neprijatelja koji je »dva tri puta pokušao da uđe u selo«.

Ljuba i Krcun došli su iz Crne Gore. Sinoć sam bio kod njih u Birotiću. Diskutovali smo o novim zadacima koje je postavio VŠ. Naša brigada sa ove dve obrazuje odbranu zapadnog Sandžaka. Naš štab komanduje grupom. Ljubo i Krcun biće u Zavaitu... Ja ostajem ovde. Primam veliku odgovornost, nije lak zadatak, ali će uložiti sve sposobnosti da ga izvršim... Moje biće nije ništa prema onome što predstavlja ova dužnost...

Da mi je živ Aleksa ne bih se plašio... sve bi dobro bilo. Krcuna volim... ali strah me je da učinim ma i najmanju grešku... Sagoreću na poslu...

Izašao je naš brigadni list br. 5, posvećen godišnjici brigade.

15. maj Crni vrh. — Sada kada napisah ovaj datum slučajno se setih... pa danas je Jeremijev dan... danas je »majaluk«. Mila majko, pozdravi momke i devojke zakićene zelenim lišćem maja i orošene ranom majskom zorom sa Brezika i Petrovića zabrana, pozdravi i reci im da i tvoj sin jutros rano ide na majaluk, uz prasak bombi i zviždanje kuršuma. I moje drugove jutros je rosila mlada majska šuma. I ovi momci i devojke zakitili su se jutros u 3 sata, ali užurbano — puškama i bombama. I njihova mlada čela i svilenu kosu, kao i njih tamo, mila majko, rosila je rosa, ali ih je mogla rositi vrela mlađana krv. Majko moja mila, znam, ti jutros nisi mogla ići, jer bi tvoje oči tražile tvoju decu: Ljuba[16] i Mila. Njih ne bi našla među tim momcima. Tvoje srce strepi i drhti, ja to znam... Ali, majko, ti imaš junake... ti imaš sinove heroje... Pogledaš da li će ko

---

[14] Radisav Maksić, komandant 4. bataljona u 2. proleterskoj brigadi.

[15] Slobodan Penezić Krcun, zamenik političkog komesara 2. proleterske brigade.

[16] Ljubodrag Milovanović mlađi Lunetov brat, poginuo 11. juna 1942. godine na Gatu, kod Gacka.

ići preko Jezera, tvoje oči već su izgubile nadu... Ali ako i ne dođemo, majko, nemoj plakati. Ponosi se među tvojim drugama, budi gorda među mojim drugovima, jer si rodila junaka... Ja znam, ti to možda ne razumeš, ali tvoja velika ljubav — ja sam je majko dobro osećao — prema nama učiniće to. Doka[17] je sada sigurno u kolu. Ili ne! Ne smem ni da pomislim... Ona nije imala s kim otići. Svakako je već porasla... velika devojka. Njene umiljate crne oči i kosa kao crna svila nisu jutros orošene majskom rosom. Možda se kupaju u vrelim devojačkim suzama... I dok se grupa po grupa devojaka vraća niz Brezike i pored Mišove kuće, i dok se njihova pesma ori i odjekuje Lazovinom... »mala Doka« možda negde plače, ili ide tužno sama, jer ne vidi svoju braću, tamo negde među momcima koji obleću oko devojaka, otimaju im maramice i kidaju lišće iz rosne kose. A Milijana je došla pored Mišove kuće... ali među momcima koji se nadmeću kamenom ili pocupkuju u kolu nema njene braće... Znam, draga moja Mico, da ti je žao, ali tvoja sestrinska ljubav pobediće kao i do sada. Znaj — mi bacamo bombe, a mesto veselog i bezbrižnog mladićkog smeha čuje se jauk krvnika fašista i trese se šuma od eksplozije. Vi nećete videti Ljuba... Možda i znate da je poginuo, ali ko zna da li ću ja videti vas... Ne tugujte... moja majka je sloboda... moje sestre i braća su tu...! Eno, tamo sedi Larisa... Ne to nije Larisa, to je Doka... Evo, pored mene u šatoru leži brat... Jedan od mnogih koje sam već izgubio. Srce da ti prepukne... Ali naša majka sloboda žrtvuje svoju decu, ona ne žali njihovu mladu krv... ali znaj, majko, i ona ljubi svoju decu.

Osećam veliku želju da pišem, da pišem. Napisao bih sve do kraja... o svemu... o svačemu! O Milovanu, o drugim momcima, o Miliji o! o! i dalje... o borbi, o drugovima i drugaricama...

Došao sam rano izjutra na Birotiće. Na položajima nikakvih promena. Tokom noći u Foču su dolazile neke komore, a jutros odlaze kola u Goražde... Na osmatračnici sam sam. Ispred mene je Foča, kao iz priče — iz bajki. Taj grad i lane sam ovako željno gledao... Posle podne neprijatelj je tukao iz topova prema Miljevini... Jedna kolona je otišla od Čelovika niz Drinu i potisla bataljon 1. majevičke na Ifsaru. Poslao sam izveštaj »štabu Drinske operativne grupe« u selo Zavait.

Jutros rano me je iz sna trgla eksplozija bombi na Crnome vrhu kod osmatračnice. To je bilo u 3 i po sata... Istrčali smo brzo... njihova patrola se privukla... U velikoj sam živčanoj napetosti ... Došlo mi je naređenje od »štaba Drinske

---

[17] Dobrila Milovanović, mlađa sestra Lunetova.

operativne grupe« ... E moji dragi i mili drugovi, zar tako ...? Ja ću učiniti sve ... Ako mi se dogodi kakva nesreća na ovom poslu i to bude moja krivica ... to će biti strašno za mene ... Bolje je poginuti ... da se ubijem.

Doveče ćemo u jednu malu akciju ... Mnogo strepim i strahujem ... Znam, ako nešto bude ... kazniće me ... i to će me strašno zaboleti.

Sinoć sam gledao »Lambet-vok« na Kalivodama ... Divno veče u 3. četi.

16. maj Crni vrh. — Eto, noćas sam spavao jedan sat, a ništa mi se ne drema. Treperim kao listika na grani ... To je strašno ... Treba da sam hladan kao stena ... Moje stanje ne valja ... Opet su se banditi privukli i ranili Mršića ...[18] Pripremili smo akciju ... Bio sam na osmatračnici ... Borba je bila žestoka ... ali zadatak se nije izvršio ... Poginuo je Štrbac. Ima dosta ranjenika.

Ljubo me izveštava da je neprijatelj u Kovačevićima. To nije zgodno, s obzirom na to da su Nemci u Novoj Varoši i Priboju.

17. maj Birotići. — Došli su Zina i Dragi[19]... Bili su malo na položaju. Dobio sam odgovor od Nemaca ... pristaju na razmenu. Ali fašistički banditi kažu »müssen«. Biće njima »müssen« kada budu bežali iz Jugoslavije! Obišao sam 5. bataljon i bio kod Dragog. Peti se slabo osećao na položaju. Sada ću na Crni vrh ... očekujem napad.

18. maj 43. Crni vrh. — Putujem iz Birotića. Sinoć je padala kiša i sa lišća padaju krupne kapljice. Potmulo odjekuje topot konjskih kopita po mokroj i vlažnoj zemlji pokrivenoj debelim slojem opalog lišća. Na položaju tišina ... Prva četa kopa rovove i utvrđuje Crni vrh ... 3. četa je napred ... Neprijatelj se utvrđuje na Opaljenici. Noćas su dolazili kamioni iz Kalinovika i Goražda ... Otišao sam u Zavait ... Kiša pada ...

»Štab Drinske operativne grupe« je u šatoru u šumici ... Neprijatelj je ušao u Čajniče i borba se vodi oko Bukovice ... Vrlo je opasno za ranjenike na Čelebiću. Krcun je otuda došao ...

Drug Tito je doneo odluku: »Idemo na mostove. Naše najbolje jedinice neće čuvati bolnice«. To je sjajno, kada krenemo sa Crnog vrha biće to srećan dan. Krenuli smo rano i jutros nema ništa.

---

[18] Miroslav Mršić, borac 3. bataljona.

[19] Grozdana Bjelić Zina i Dragi Milenković, članovi politodela brigade.

19. maj Crni vrh. — Baš su »dobri« ovi Nemci, ostavili su nas na miru da spavamo i da se odmorimo posle puta. Noćas ih je hvatao strah. Tukli su iz topova po položajima bez prestanka. Jučerašnji dan je bio prilično tih. Sinoć im je došlo dosta vojske u Foču. Odgovorili su na moje pismo povodom razmene... ali zarobljenici neće da idu. Juče su se 3 predala Majevičkom bataljonu... Počelo je labavljenje kod njih. Prema njihovom izveštaju, u Foči ima 300 Nemaca.

20. maj Mazoče. — Pretpostavljao sam da će nešto preduzeti kada su im stigla onolika pojačanja. Celu noć su tukli iz topova. Oko 10 sati došlo je do sukoba sa Majevičkom četom koja je bila napred. Povukla se na rovove do 3. čete i tu je došlo do žestokog okršaja. Od svojih položaja do naših rovova neprijatelj je išao 2 sata. Artiljerija i bacači mnogo tuku i čiste teren. Tek u 6 sati došlo je do borbe na Okrugljici. Jedna neprijateljska kolona nastupala je levom obalom Drine. Doneo sam odluku da se povučemo na liniju Pliješ — Mazoče — Bastasi. I evo me sada u Mazoču... ostavih Crni vrh. Ova stena može da se dobro isplati, treba ih sačekivati na svakom koraku. Osećam se nekako radosnim.

21. maj Makatić. — Pusta Drino... zašto nisi kao Neretva... Na položaju sam kod Mazoča. Situacija se ne razvija dobro... Neprijatelj nadire na Mazoče. Naši nisu odlučni. Ovo mi je baksuz dan... Povlačimo se... Izlazim na brdo... Eto, i lane sam ovde bio i posmatrao Talijane na onoj kosi gde sam jutros bio... tu su sada ustaše... odnosno Nemci.

Kod 3. bataljona je prilično rasulo. Ovaj položaj nije dobro organizovan... Razume se, banditi su se podvukli... Poginuli su Maksić[20] i Milija... Počinje povlačenje... prosto bežanje.

Idem preko livada i mislim. Divna trava... sve proplanci između lepe šume... Tu planduju stada... Daleko pozadi ostao mi je Aleksa. Dobijam izveštaj od Ljuba... Ovde će doći 1. proleterska i 3. krajiška brigada... Ljubo kaže da se držimo dobro... Pisao sam mu izveštaj i pitao šta da radimo. Nikada nisam bio nervozniji i zabrinutiji. Peti bataljon se povlači na Zlatni bor. Otišao sam tamo u Tatkovu kuću... Mnogo sam iznemogao i umoran. Ne mogu da spavam... šta li će biti? Najzad dolazi pismo od Ljuba da se povučemo. Video sam zarobljenog Nemca — budala... Došao sam do Šćepan-polja, neprijatelj je već na mostu... Prebacio sam se preko Uzlupa, sastao sa Krcunom i evo me u komitetu... Mine svugde okolo

---

[20] Brat Radisava Maksića iz 4. bataljona 2. proleterske brigade.

eksplodiraju... Mnogo sam iznuren. Eto me opet na Tari... Da li će neprijatelj preći? Bolje da poginem nego to da vidim.

22. maj 43. g. Hercegov grad. — Topovi i bacači neprestano tuku. Osećam se nekako smirenije. Čini mi se da smo sve uredili... Četa je otišla na Sutjesku. To je Mutova četa[21]... Na naređenje on mi je odgovorio »druže komandante«, a to je moj školski drug i tako mi piše — zvanično... Vremena se menjaju... Ceo dan pucnjava. Uveče su naši srušili most. Štab 4. bataljona drži se prilično oportunistički. Neprijatelj je izbio na Zlatni bor i borba se vodi u pravcu Čelebića... Peti bataljon je na Uzlupu.

Eto, rano je jutro... U dolini magla... dok biserne kapljice rose vise na travi i pšenici kao srebrne bronzice... Sve je tiho... Kako li će se razvijati situacija?

23. maj. Soko (kod Šćepan-polja). — Četiri aviona prođoše za Rudine, a topovi brzom paljbom tuku Kruševo. Juče nas je bombardovalo 9 »štuka«... Borbe su se vodile kod Čelebića i Zavaita i naši potiskuju Nemce... Tamo je stigla 1. proleterska brigada. Stigli su naši bataljoni iz Crne Gore i mi smo ih uputili na Vučevo... a sada Ljubo traži da idu na Čelebić... Neprijatelj je uporan... Evo, došao sam na telefon da razgovaram sa Terzićem... Opet ofanziva... Sva Jugoslavija gori... Ja sam siguran u Tita. Bande se pojavljuju u šumama i hvataju naše drugove... Uhvatili su Dragića... Gadovi, opet misle da nas prikljeste... Da nam nije ranjeninka videli bi oni kako se mi tučemo!

Sinoć sam bio u Uzlupu i vraćao se kroz Lijećevinu.

Sada čuvamo mostove. Peti bataljon je sinoć išao da napadne neprijatelja u Humu, pa se povukao na Uzlup. Ovde, Nemci mogu da pređu samo preko nas mrtvih, kad i poslednji naš vojnik pogine. Ljudstvo je shvatilo to i, evo kako jedna četa piše izveštaj svome štabu.

»1 četa 3 bataljona

ŠTABU III BATALJONA

Mi smo se ovde dobro utvrdili, nemamo bojazni ni od haubica i aviona, a kamoli od friceva. Dužnost nam nije naporna, te nije potrebno da nas smenjujete. Bićemo ovde dokle bude potrebno, a onda ćemo i mi u hajku na friceve. Što se tiče hrane, mi se uopšte na to nismo ni obraćali, glavno je da nam stigne sledovanje, na večer pojedemo pola, a pola ostavimo za doručak. Nije važna ni malo ta doprema hrane. Mi znamo

[21] Dragoslava Novakovića Mute iz 4. bataljona 2. proleterske brigade.

da samo preko nas mrtvih može napred. (Dogurali smo cara do duvara, a dalje se ne ide). Valjda smo svesni šta bi bilo kada bi i dalje otstupali. Smjenu nemojte slati, nego da nas malo obavestite o II i III četi, kolike su žrtve imali i koje. Haubice su nas danas tukle ceo dan, ali to ne menja stvar. Avioni isto tako. Želja nam je svima da ceo naš bataljon krene za fricevima, da im damo lekciju, da vide šta su proleteri.

Pošaljite nam vesti ako imate.

S. F. — S. N!

Komandir
Stevo«

24. maj 43. Soko. — Terzić mi je odgovorio da naši bataljoni produže u Zakmur ... Na sektor Čelebić stiže 3. krajiška brigada sa Kočom.

Sinoć smo održali konferenciju starešinskog kadra sva tri bataljona. Naši rukovodeći drugovi nisu se snašli u ovoj situaciji ... Kada neprijatelj počne ofanzivu svi se zbune i gledaju samo šta će biti ... Nikako da se preduzmu napadi sa naše strane. Čudi me što se ljudi osećaju ovako nelagodno ... imali smo i težih situacija. Đavoli su ovi Nemci, hvataju na bombu, a ako osete čvrsto, »curiknu«.

Osećaju se velike pripreme kod zaraćenih sila. Vlada stanje iščekivanja. Rusi kažu: »ni koraka natrag ... i skoro će topovi početi da pucaju«.

Dobro bi bilo kada bi nam saveznici uzeli ranjenike ... Mi bismo im mogli mnogo pomoći ...

Naša brigada je prilično popustila ... Slab nam je komandni kadar, to je zabrinjavajuća stvar ... Najbolji drugovi nam ginu.

25. maj 43. g. Hercegov grad. — Miriše trava na ruševinama grada, vetar nekad jače nekad slabije zanjiha rascvetali glog ispod velike stene. Dok neprijateljske haubice iz Bastasa tuku brzom paljbom Kruševo i dok sa Vučeva naš »brđanin«,[22] ponosno kao soko sa planine, pljuje na fašističke teške haubice, sedim na steni i osmatram položaj. Kroz glavu mi se redaju razne kombinacije, šta sve može da bude. Kod Zavaita se čuje borba, naši su počeli opšti napad juče u 11 sati. Čini mi se da su zadržani. Borbe se vode oko Zečijeg brda. Naši su na Vučevu imali sukob sa neprijateljem, nisu otišli u napad, jer se prema iskazima seljaka od Gacka spušta jaka neprijateljska kolona. Ovo neće valjati ako bude istina. Sinoć je Maksić primetio da se nešto priprema na Tari — mislim, mogao bi neprijatelj i pokušati ovde prebacivanje, ali ugrožen mu je levi bok. Treba biti drzak i napadati ih bezobzirno! Juče je došao Bilten VŠ. U našoj

[22] Brdski top 2. proleterske brigade.

vojsci se uvode oficirski činovi. Nekako me to nije oduševilo. Valjda ova situacija utiče na mene? Jutros su stigle vesti. Tito je izdao zapovest za opštu ofanzivu. Neka vide Nemci da nema šale. Pruge će da lete u vazduh. Raspuštena je Treća internacionala. Krivo mi je... ali svakako, to je taktički potez. Aleksa je narodni heroj.

Eno, dolazi im komora iz Huma, možda se povlače... Šta li rade naši na Vučevu?

26. maj 43. Lijećevina. — Topovi su i dalje žestoko tukli. Čas most na Pivi, čas naš mali »brđanin« na Vučevu, čas položaje iznad Šćepan-polja. Čudna stvar, dejstvo avijacije je smanjeno... Od Ljuba dolaze izveštaji. Tamo ne ide baš kako treba. Naši su došli do Humića, Banića i Trovrha. Izveštaji sa sektora Sutjeske nekako su neprecizni i ne može se iz njih dobiti jasna slika. Došao je Ljubo. On ima raznih vesti... Nemci se povlače iz Jugoslavije. Vrhovni štab ima vezu sa engleskom vladom. Sinoć smo rešavali razna aktuelna pitanja brigade... Moramo smeniti Nikolu Maksića. U ovoj situaciji moramo imati odlučne komandante. Došao sam u Lijećevinu... Ovde su Majevčani pobili pčele, razvalili ogradu, pustili konje po žitu... Smenili su naš 5. bataljon i on ode ka Vučevu. Eto, situacija je nekako laknula. Neprijatelj se povukao sa Huma i Zlatnog bora...

27. maj Soko. — Stvarno izgleda da nešto ima... Neprijatelj se povukao sa Zlatnog bora. Kako da procenim ovu situaciju? Izgleda mi da će neprijatelj ove snage prebaciti na levu obalu Drine. Na to me navodi i vest našeg komordžije da je neprijatelj od Vikoča došao do Čelebića. Putujemo na Šćepan polje. Padala je kiša i teren je mnogo klizav. Iz Centralne bolnice i naše brigade ide mnogo drugova. Kod Ljuba opet drugi izveštaj: neprijatelja ima na Đurđevića Tari. Jutros stiže izveštaj da su se sukobili na Tjentištu, a izgleda da jedna neprijateljska kolona ide iz Suhe preko Zanuglina na Sniježnicu. To je malo opasno... ali lićemo krv u borbi... Bolje je nego na klanici. Cela brigada već treba da ide tamo. Sada čekam odgovor na depešu za 5. bataljon koji mislimo da rasformiramo.

28. maj Vučevo (katun Duži). — Nije stigao odgovor na depešu. Krenuo sam ka Vučevu. Put od Pive je težak, konji sa tovarima se teško kreću. Odmah iznad Pive, na putu, mrtav drug. Već se raspada. Desetar je... Krv mi navire na oči... Ovo radi fašizam. Ovaj put je težak i za pešake pa se mislim, ako ovuda budu morali ići ranjenici, možda ćemo doživeti opet Vrbnicu, u isto doba i na istom mestu... Razgovarali smo sa štabovima bataljona o predstojećim zadacima... Sigurniji sam u našu brigadu... Dobro je...

29. maj Suha gora. — Na ovaj sektor doći će i 6. istočnobosanska brigada, a Majevička je već ovde. Ovde sam kod 4. bataljona. Napisali smo naredbu o postavljenju novih starešina; Božo[23] je komandant 4. bataljona, a Lazo[24] mu je zamenik. Peti bataljon je rasformiran. On Ljuba je stiglo naređenje da se ide u Suhu i da se izbije na Tjentište.

30. maj — Dragoš sedlo. — Putujemo sve kroz šumu ka Suhoj. Da nije partizana malo bi ko ovuda prolazio. Šuma je izmešana, sve debele bukve i jele, a ponegde na kori prolaznik napisao monogram ili ime. Mnogo me brine kako će se ovo završiti, da li ćemo uspeti u poduhvatu?

U Suhoj smo. Eto, i lane sam ovuda prošao... ranjen sa Gata. Prvi bataljon je već postavio zasedu prema Gacku, a sa dve čete su otišli prema Tjentištu...

Putujemo dalje niz klisuru... Prema četi 1. bataljona nailazi kolona Nemaca. Sklanjamo se u zasedu i čekamo. Odjednom ispred nas na putu Nemci. Nasta gužva i pucnjava... bombe... Čukić[25] — tako i ovako... i najzad Nemci mrtvi po putu. U naše ruke palo je mnogo konja i opreme... Bili su pošli u Gacko za sledovanje. Produžujemo napad i evo nas pred Tjentištem. Prvi i 3. bataljon su otišli preko strane ka Krekovima... Borba se vodi na Košuru... U pola jedanaest dolazi mi naređenje od Ljuba da obustavim pokret sa Vučeva, jer je neprijatelj izašao na Koritnik i mi ga moramo napasti bočno. Situacija ozbiljna! Šta da se radi? Moramo natrag da bismo progonili neprijatelja sa Vučeva. Izdao sam naređenja. Idem u Suhu da bih krenuo sa 1. bataljonom. Na mestu gde je bila zaseda... mrtvaci pokraj puta... smrdi čovečija krv... lipsali konji. Danas prilikom borbe ljudi su se mnogo grabili oko plena... U Suhoj mnogo konja i komore... Krećemo dalje. Sinoć su nam poginula dva druga. Jednome od njih je lane brat sahranjen u Suhoj... Ranjen je Duško. U putu mi stiže izveštaj od Ljuba da ne treba da idemo, jer je neprijatelj proteran. To je... nepotrebno naređenje i pokret gladnog ljudstva. Hitam na Dragoš sedlo da sretnem bataljone. Ovde ih još nema...

31. maj — Krekovi. — Ceo dan nema veze sa 2. i 3. bataljonom. To me mnogo sekira, ljudstvo je gladno. Četvrti bataljon je otišao ka s. Mrkalje... Od Ljuba nikakvog izveštaja. Najzad saznajemo da su 2. i 3. bataljon na istim položajima. Jutros idem na Tjentište pored 4. bataljona. Oni su noćas imali akciju, ubili su 6 Nemaca i imaju dosta plena. To me raduje. Za 4. ba-

---

[23] Božidar Đorđević

[24] Lazo Tešić

[25] Dragoljub Čukić

taljon ova akcija znači mnogo. Počeli smo tući Nemce; u zasedi, sada 4. bataljon, na Vučevu, juče opet u zasedi 1. bataljon... Dobro će biti. Prebacili smo se preko mosta i došli na Tjentište. Idem kod 3. bataljona u Krekove da bih izvideo teren ka Vrbnici i da tamo pošaljemo 2. bataljon. Magla je... Rano jutro... Gazim po velikoj rosnoj travi... Ovako je i u mom selu.

1. jun 43. g. Tjentište. — Ostao sam ceo dan na položaju kod 3. bataljona... Čukić je mnogo gladan... Naredio sam napad na Košur... Od Ljuba je stiglo naređenje da jedan bataljon pošaljem na Gornje bare. Naš 1. bataljon će smeniti bataljon 1. proleterske brigade.

Mnogo me ljuti ovo gnjavljenje na Vučevu. Imaju dve brigade, a ništa se ne preduzima. Bolje bi bilo da se prebace kod Tjentišta i da jačim snagama nadiremo kroz Sutjesku levim krilom od Vrbnice. Tako bi se u širokom frontu izbilo na Drinu. Čini mi se da Ljubo nije ušao u situaciju koja je u dolini Sutjeske. Treba biti brži... može se zakasniti. Iz njegovih pisama izgleda da Vrhovni štab nešto namerava na ovom pravcu.

Poslao sam 2. bataljon na Bare, a ovde smo prebacili dve čete 4. bataljona.

Divno je rukovoditi dobrim jedinicama koje su uvek voljne da izvrše zadatak. Ove nemačke džukele mogu se dobro mlatiti. Čini mi se da će Božo biti dobar komandant, podići će se 4. bataljon.

2—7. jun Usovički potok. — Od Ljuba opet nikakvih naređenja i obaveštenja, premda sam pisao dva-tri puta. Sedim na Tjentištu... Zlokobno jauču »štuke« i zvrndaju mali avioni.

Ovo je veliko iskušenje za našu vojsku... ali poslednje... Opet glad... Soli nema... Počinju da jedu konjsko meso. Krivo mi je, sedimo gotovo nemoćni da ma šta preduzmemo. Eto, 3. bataljon nije izvršio zadatak i Košur je još u neprijateljskim rukama. »Stuke« bombarduju Krekove... Kod 1. bataljona se vodi borba... huči klisura.

Izišao sam u Krekove. Navaljuju na 3. bataljon... navaljuju na četu 4. bataljona kod Mrkalja... a čuje se borba i kod Krkića. 1. bataljon je opet pomlatio Nemce... dva oficira... 4 mašinke i 4 parabeluma... grom gromova...

Treći bataljon je u rasulu... Ljutim se na njegov štab. On je svemu kriv... Povukli su se bez potrebe... Bataljon ima svega 35 ljudi... Situacija je ponovo kritična. Sa četom 1. bataljona sve će biti dobro...

14. jun 43. — 17 časova — Mazlina. — Mali zaselak muslimanskog sela. Selo je u vrhu potoka koji teče ka Ustikolini, ispod planine Jahorine.

Ne znam kako da počnem posle ovoliko dana nepisanja. Da opišem samo mesto gde sam pisao poslednjeg datuma i ovo, njihov prirodni izgled, pa bih rekao mnogo. Usovički potok — klisura Sutjeske. Kiša stalno lije. Pod stenom gori vatra koja je natkrivena šatorima, a malo dalje, dosadno kao da mi na srce pada, huči vodopad — mutna voda sa lišćem i drvima. Zlokobno štekću nemački »šarci«, dok klisurom ječe eksplozije haubičkih zrna. To nije paljba artiljerije, to je prosto neki strahoviti tresak iz neba, kao da se čitava planina, raspadajući se, svaljuje na zemlju. Tuku Krekove, Košur, popaljeno selo i pošumljeni breščić iznad ušća rečice Hrčavke i Sutjeske... Kiša, kiša. Šuma je sva rosna i samo proći kroz šumu isto je što i biti na kiši. Blato je do kolena, a zemlja pišti od vlage pod nogama. Ljudi ćućore oko vatrica, mokri od glave do pete. Glad... nema šta da se jede... Hladno konjsko meso. Sa njega curi voda. O odmoru i spavanju da se ne govori. Stalni napadi na Košur... Neprijatelj ga uporno brani... Krv... blato... ranjeni drugovi... kiša. Neprijatelj navaljuje sa svih strana. Zato se i postavlja pitanje Košura jer je preko njega put u Vrbnicu. Spremljena je ofanziva sa planom da se unište naše snage. Na svim sektorima vode se krvave borbe... i tako stalno: Usovički potok... Krekovi... Usovički potok... Krekovi, pa od njih dalje sve crnje i gore. To se ne može opisati. Za nas koji to sve preživljavamo i koje je ova situacija tako ugnjavila, sve je obična stvar. Meni je obična stvar videti konja koga je ubila bomba ili granata i kraj puta ljude koji ga glođu; jedu presno meso, razvlače konjska creva i drob... Ljudi jedva idu... neošišani i neobrijani... Već nekoliko dana neumiveni, jer za to nije bilo vremena... Leže... jedu travu i vade korenje iz zemlje. Eto, to su obične slike... a iznad glava stalno avioni... i to su obične pojave.

Nije se moglo pisati, i to što sam zapisao olovkom, to je sve. Bolje bi bilo da sam uvek pisao pomalo. Ovako se ne može dati jasna slika svega onoga, ali mi je to duboko urezano u dušu i zato ne mora biti u dnevniku. Ja pišem dnevnik. Ovaj niko do sada nije čitao... Daću ga Ljubinki[26] čim je prvi put sretnem. Samo ću ga njoj dati... Ovih dana mislio sam i da prekinem pisanje. Moj stari dnevnik je izgubio Krcun, odnosno zakopao ga sa ostalim stvarima. Mnogo mi je žao i krivo... Moj dnevnik, to mi je drug koga više nikada neću videti.

---

[26] Ljubinka Milosavljević, član politedela 2. proleterske brigade.

A sada smo daleko od svega toga. Ova sela su kao i naša u Srbiji; vrtovi, bašte, livade, voćnjaci. Potočići vrve na sve strane. Istina, više ne puca tako blizu, ali avioni su vrlo aktivni. Možda ćemo se malo odmoriti, a možda i ne. Ipak, izvukli smo se iz jednog obruča i sada će se situacija svakako bolje razvijati. Sada smo i u terenski boljoj situaciji, možemo manevrovati kako hoćemo. Što se tiče ishrane, sasvim suprotno — tamo konjsko meso, ovde — kajmak i mleko. Ljudi sada vedrije gledaju na budućnost.

Što se mene tiče, nisam se dobro održao — iscrpljen sam i mnogo iznemogao.

Pokušaću da ukratko po datumima opišem protekle dane.

3, 4, 5. i 6. stalno Krekovi — Usovički potok. Neprekidni napadi na Košur.

Miodrag MILOVANOVIĆ LUNE[27]

[27] Poginuo 27. aprila 1944. kod s. Gorjani, blizu svog rodnog mesta s. Dobrodol (sada Lunovo Selo) kod Užica.

OD JAVORKA DO ZELENGORE

azbili smo bunkere na Javorku i nanijeli Nijemcima teške gubitke, ali smo se pod pritiskom jačih snaga iz Nikšića morali povući ka Komarnici. Bataljon se morao brzo prebaciti sa Brezana na desnu obalu Komarnice, jer nam je neprijatelj preko Bajova polja došao za leđa. Mislim da je bio 27. maj 1943. godine oko podne kada smo ubrzano strmim puteljkom silazili u duboki kanjon rijeke. Težak je to bio put. Rijeke su u ovim planinskim krajevima duboko zasjekle korita, tako da je preći s jedne obale na drugu veoma naporno, čak i za fizički jače i odmornije ljudstvo.

Zaštitnice prema Javorku i Bajovom polju obezbjeđivale su nas od mogućnih iznenađenja u kanjonu. U selima Gornja i Donja Brezna zatekli smo po kućama starce i djecu iako se neprijatelj očekivao svakoga časa!

— Pobiće ih Nijemci — kaže mi komesar Nikola Repanić.

Nagovarao sam neke ljude da se prebace sa našim borcima preko rijeke ili negdje sklone, međutim, stare je bilo teško pokrenuti od domova.[1]

Dan ranije na lijevoj obali Komarnice, od Borkovića do Bezulja, nalazila su se ostala tri bataljona 1. dalmatinske sa štabom brigade. Naš 4. bataljon je mjesec dana bio van njenog sastava. Dijelom sa Petom, a dijelom sa 10. hercegovačkom brigadom proveli smo to vrijeme u borbama od Fazlagića Kule do Javorka. Zadovoljni smo bili rezultatima borbe, a posebno nam je bilo drago priznanje komandanta 5. brigade Save Kovačevića za borbe na Kobiljoj glavi i Koritima.

[1] Koliko mi je poznato stanovništvo u ovim selima je stradalo baš onog dana kada smo otišli.

Naš zadatak je da u sastavu brigade branimo liniju Bezuj — Katun polje. Treba spriječiti svaki pokušaj neprijatelja da pređe preko Komarnice. U toku noći borci se smještaju u kolibe i krajnje kuće Bezuja, a po danu su svi na položajima i u zaklonima, jer je avijacija vrlo aktivna.

Zbog slabe ishrane i fizičke iscrpljenosti osjećao se zamor kod svih boraca. Iako su se pronosili glasovi da se oko nas steže obruč, nije nam bilo teško držati položaje i sa manjim snagama jer je teren to omogućavao. Između nas i neprijatelja zjapio je besputni i strmi kanjon Komarnice. Mogu nas tući samo artiljerijom i avijacijom. Iskoristili smo to i pristupili sređivanju jedinica. Čak smo uspjeli da održimo sastanke po četama. Za vrijeme jednog sastanka primijetila nas je avijacija i dugo mitraljirala, ali bez žrtava. To su bili prvi dani juna.

Okolo su se čuli potmuli odjeci borbi koje su vodile naše jedinice na širem području. Prisustvo teške ofanzive osjećao je svaki od nas.

Mislim da je bio 6. jun. Glavnina brigade je otišla prema Rudinama i rijeci Pivi. Nas su ostavili dok nas ne smijene jedinice 5. brigade. Najteže smo se nosili sa ishranom. Sa terena se nije moglo dobaviti gotovo ništa i to što bi se dobilo, nosilo je sobom neopisive teškoće. Sjećam se da je bataljon ostao bez večere istog dana zato što je po kravu koju smo htjeli zaklati došla jedna starica sa unukom i plačući nam rekla da im je to posljednje što imaju. Vratili smo joj kravu.

Drugi dan je i naš bataljon pošao za brigadom. Put zapadnim padinama Durmitora bio je težak. Noćili smo u Vojnovića katunu. Bilo je hladno i kiša. Trava se tek probijala blijedo-zelenim strukovima iz zemlje kroz gotovo otopljeni snijeg.

U ZAŠTITNICI BOLNICE

U suton 8. juna naš bataljon, umoran i gladan, stigao je u Rudine i Polje. Ova planinska sela blizu su rijeke Tare, tamo gdje ona vijuga ka Pivi i Šćepan-polju. Oduvijek su siromašna, a i sada su jadno izgledala. Stanovnici su se razbježali od neprijatelja. Većina ih se posakrivala u kanjon Tare, gdje po ovdašnjoj, »ni vrag svoju majku ne može naći«.

Osjeća se dobro plamen neprijateljske ofanzive koja se razbuktala u svoj svojoj žestini. Nagomilane snage neprijatelja sa savremenom tehnikom koju niko nije naslućivao na ovom terenu, zaposjele su obale rijeka Komarnice, Tare i dijelom Pive. Snage od Šavnika i Žabljaka primiču se za nama. Stiglo nam je obavještenje da je za proleterskim divizijama neprijatelj

na Sutjesci zatvorio obruč. Treća divizija vodila je krvave danonoćne borbe sa jakim snagama neprijatelja na ovom bespuću crnogorskih planina. Obruč oko nje biva svakim časom sve tješnji.

Kuriri brigade donesoše nam naređenje za dalji rad. Pričali su nam da je propao pokušaj 3. bataljona da pređe Taru i obezbijedi prelazak u Sandžak. Bataljon je imao i žrtava. Utopio se poznati junak Ujdur.[2] Glavnina brigade se nalazila na Vučevu. Izgleda da je tamo bila jedino slobodna oaza na pravcu nastupanja divizije za Vrhovnim štabom. Tamo je upućivana i Centralna bolnica.

Dat nam je zadatak da rasporedom u Rudinama zaštitimo prebacivanje bolnice preko nesigurnog mosta na rijeci Pivi kod Gornjeg Kruševa. Posebnu pažnju da obratimo sa pravca Uzlupa i Huma. Ostajemo na ovim položajima do dolaska Sandžačke brigade.

Iako je mjesec jun, proljeće je zakasnilo u ovim planinama. Vrhovima Maglića i Volujaka bjelasaju se smetovi snijega, a noći su dosta hladne. U kućama ovih sela nigdje žive duše. Ponegdje samo mačka ili pas zacvili od gladi i samotinje. U noći to pruža avetinjsku sliku. Za smještaj imamo dovoljno prostora u praznim kućama i pojatama, ali je sa hranom teško. Već pet dana borci nijesu okusili hljeba. Na brzinu skuhanim ili nedopečenim parčićima mesa nije se mogla utoliti glad koja čak i boli. U rancima i torbama nosimo povelike rukoveti »srijemuše« — divljeg luka, koji oporo kosi po praznim stomacima.

Čuju se svakojake glasine. Trudimo se da im ne vjerujemo, ali ono što svojim očima vidimo i zapažamo nagoni crne misli. Pred nama je teška i dugačka staza kojom su prošle glavne snage. I mi idemo njome. Njome se, izgleda, mora ići. Prošle godine ovuda je prošla 1. proleterska. Sada je, sudeći po svemu, mnogo teže. Neprijatelj je mnogobrojan i jak.

Okolo se čuje jaka grmljavina. Neprijatelj se iza nas primakao blizu. Pokret svojih jedinica obeležava paljevinom kuća i koliba. Borci o tome komentarišu. Isto veče održan je sastanak sa čitavim sastavom bataljona. Objašnjavali smo situaciju i dosta nejasno iznijeli naše dalje zadatke u pokretu prema Sutjesci.

Sve sumnje i crne misli iako situacija nije bila nimalo ružičasta, odbacili smo bezgraničnom vjerom u pobjedu. Tako smo i zaključili sastanak bataljona.

I ovu noć smo proveli kao mnoge u posljednje vrijeme — bez hrane. Pred zoru nas probudiše intendanti veselo galameći o ovcama koje nam je poslala 3. sandžačka brigada. Raskoma-

[2] Zamjenik komandanta bataljona Gojko Ujdurović.

dano i podijeljeno u žurbi, meso pojedosmo gotovo poluprijesno. Sa komesarom sam izašao pred kuću. Zora je zabijelila i dosta je svježe. Naiđe i zamjenik komandanta. Zamahnu rukom prema drugoj obali Tare i stisnutih usana reče:

— Slušajte, što onaj tamo pjeva!

Zaista u tihom praskozorju riječi pjesme su se dobro čule:

— »Da zna zora, da zna zora...«

— Fuj izrode!... viknu stražar blizu nas. Sigurno taj gad uz pjesmu oštri kamu, kojom će preko dana klati neke od ovih premučenih seljaka koji su utekli u kanjon rijeke.

Dan je donio snažno bombardovanje sela. »Štuke« su užasno zavijale. Neprijatelj nas je tukao iz minobacača i mitraljeza. No svaki njihov pokušaj da se primaknu rijeci dobro smo kažnjavali. Iza nas su Sandžaklije vodile teške borbe.

Pristizala su i česta obavještenja o neprijatelju, jer smo bili kao na nekoj raskrsnici. Osjećali smo da se situacija svakim časom sve više usložava i pogoršava... Nijemci su se preko Čureva primakli vrlo blizu Vučevu. Sa Mratinja i dalje snažno napadaju. Na sam vrh Maglića, gdje se ranije i planinar bez dobre opreme skanjivao popeti, iznijeli su top i minobacač. Tuku naše položaje i kolone na Vučevu. Imamo mnogo gubitaka, naročito u bolničkim ešelonima. To su tako vidne mete — naročito ešeloni tifusara, da se brzo primijete. Čim negdje zastanu, lože vatre i peku, sve od puževa do svojih poderanih opanaka, ili nešto kuvaju u porcijama. Vučevo stalno kontroliše i avijacija koja svaki čas nadljeće i bombarduje.

Patrola koja je išla dolinom Tare obavijesti nas da neprijateljska artiljerija sa Šćepan polja i Popova mosta neprekidno tuče Vučevo i prilaze Pivi. Od toga najviše trpe ešeloni Centralne bolnice pri prelazu rijeke. To su većinom teški ranjenici i iznemogli tifusari koji se moraju nositi ili pridržavati, pa su i ciljevi uočljiviji. Nose ih uglavnom zarobljeni Italijani koji teško podnose ove naše napore, a naročito glad, pa su prava nevolja na putu. Brzo se sjate oko lešine uginulog konja. Svako pozivanje na red i disciplinu, pa i za vrijeme dejstva avijacije, ne pomaže, sve dok se ne najedu prijesne konjetine koja je često teško zaudarala.

JUNAK MOST

Grupa boraca koja je održavala vezu sa začeljem bolnice izvijestila nas je da će do ponoći i posljednji ranjenik preći preko mosta na Pivi. U izvještaju stoji da zadnji ešeloni trpe teške gubitke pri prelazu mosta, koji je dobro urakljila artiljerija sa Šćepan-polja. Svaka 2—3 minuta padne po jedna gra-

nata blizu mosta, a neke su ga pogodile i oštetile. To traje već nekoliko dana. Sreća je što su inžinjerci kraj njega i brzo ga popravljaju.

Može se zamisliti osjećaj onih koji prelazeći preko njega očekuju detonaciju i pun pogodak ionako nesigurnog mosta!

Noć se spustila na ova planinska bespuća sa grmljavinom oruđa, stravičnijom od one koju smo ovdje čuli prve večeri. Vatre popaljenih koliba u podnožju Pivske planine tako su jasno uočljive i blizu nas. Nedićevci pojačavaju vatru na desnoj obali Tare i čine se da time daju oduška veselju, jer im se saveznici primiču.

Nabavljeno je nešto mesa pa je to skuvano na rizik još za dana pored zapaljenih kuća. Bataljon je sav na okupu. Počele su pristizati i Sandžaklije koje će nas smijeniti. Čekamo naređenje za pokret ka Vučevu. Kasno u noć i ono je stiglo. Pripreme su bile već izvršene.

Jednom jedinom dobro obeleženom stazom pošli smo ka mostu na Pivi. Treba ga preći za noći, da bismo se sjutradan odmarali u sastavu brigade na Vučevu, a i da bismo zbog neprijateljske avijacije, izbjegli dan, penjući se strminom ka platou. Pred bataljonom se ispriječilo kamenito i slabo pošumljeno brdo prema rijeci. Preko njega ka mostu teško je i danju proći, pa smo preduzeli mjere opreza i odredili lakši tempo kretanja. Sa vrha brda ka rijeci je kamenitije i strmije. Jedna samo, i to uska, putanja vodi ka mostu. Vrlo lagano, kao po staklu da gazimo, idemo njome. Imamo priličan broj bosih, pa su mnogima noge u krvi. Iako do mosta od sela nije velika razdaljina, treba nam dosta napora da to sa ljudstvom i komorom pređemo. Često pored puta nailazimo na mrtve tifusare.

Čim smo pošli sa ivice brda, stropošta se konj sa mitraljezom i povuče za sobom dvojicu od posluge. Razmrskali su se u kamenjaru. Pomoć nije pomogla. Veoma teško je bilo ovakvoj koloni noću sići ka mostu. Mnogo lakše je bilo peti se ka vrhu. Održati disciplinu na ovakvom maršu gotovo je nemoguće i sva nastojanja da se veza ne kida i prestane sa dovikivanjem nisu uspijevala. Negdje padne konj sa teretom, negdje se povrijedi borac, pa čitava kolona tu zastane, jer je staza uska i ne može se na njoj mimoići. Ovo se često ponavljalo.

Na sredini puta do rijeke dobili smo naređenje da zadržimo dio snaga na kosi dok se zaostali dijelovi bolnice ne prebace, jer je neprijateljska artiljerija u toku noći oštetila most. Nije bilo lako ostaviti dobar dio bataljona u ovom kamenjaru bez hrane i vode i izložiti ga dejstvu avijacije. No, bolnicu treba obezbijediti dok se ne uspenje na plato Vučeva. Odmah

smo to i učinili. Sa manjim dijelom snaga sišao sam blizu mosta da pomognem bržem prebacivanju ostataka bolnice.

Zora je već počela da rudi. Žagor oko mosta glasno se čuje. Prekine ga načas zvižduk neprijateljske granate i tresak eksplozije u neposrednoj blizini. Već se čulo zloslutno brujanje aviona »roda« čije izviđanje prethodi bombardovanju i mitraljiraju. Uz stranu, gdje je ostala glavnina bataljona, samo su mali šumarci, dok je pored rijeke šuma velika i može se sakriti od pogleda iz vazduha.

Stao sam pored samoga mosta. Naježio sam se od prizora na obalama rijeke kod prelaza. Tu je i omanja zaravan. Težak zadah konjskih lešina u raspadanju široko se osjeća. Na desnoj strani rijeke ispreturani su kazani za hranu i slomljena nosila, a pored samog mosta nekoliko umrlih i poginulih boraca. Gdje se god okretao, sa ovoga mjesta se vidi isti ili još mučniji prizor. Nešto ispod puteljka koji izlazi na most, a koji već ne znam po koji put popravljaju inžinjerci, posebno jeziv prizor prikriva pogled. Pored poodavno ubijenog konja, kao za stolom, reklo bi se, sjede tri mrtva Italijana. Dvojica nemaju glave, posjekla ih je topovska granata kao nožem. Jedan od njih ima u rukama poveliko parče smrdljive konjetine. Treći, sa raznešenim grudnim košem, oslonio se na konjsku lešinu. Granje u kojem leži strvina čini mrtvim Italijanima naslon, pa izgleda kao da su zasijeli.

Ispod mosta tutnji duboka i brza Piva. Gotovo za svakim kamenom koji viri iz vode leži mrtav čovjek, konj ili neki predmet iz komore. Okresane bukove i jelove grane razbacane su oko mosta, dok stabla štrče ogoljela i sastrugana parčadima granata i avionskih bombi.

Na svaka dva-tri minuta zazviždi granata i rascveta se blizu mosta. Iverje razbijenog drveća i kamenice sa gelerima zazvižde okolo i padaju širokim krugom. Mnogo je gvožđa palo na ovu zauvijek obeleženu stazu. Dosta se na njoj ugasilo života boreći se za živote ranjenih i bolesnih drugova. Koliko je puta samo ovaj most kidan i popravljan da bi se preko njega prebacile jedinice i bolnice. Kao da mi je neko u blizini stalno ponavljao: »Ovaj most je junak most... junak most«. On prkosi svemu. Ljudi ga ruše i popravljaju.

Začelje posljednjeg ešelona bolnice penje se ka Vučevu uz strminu koja je dijelom pošumljena. Kod mosta je ostala grupa inžinjeraca, da nad njim i dalje bdije. On se klati i teško ko uspije preći ga čitavom dužinom, a da ga ne isprati zvižduk i tresak granate. Pravi podvig je kad tifusar ili ranjenik pređe preko njega bez nove ozlede.

Sa druge strane rijeke je šira zaravan sa johama i bukovinom. Tu je prenoćio dio Centralne bolnice. Ložili su ljudi

vatre pod drvećem od kojih se sada samo vide male spirale dima... Kiša poče da pada, i to u pljuskovima... Izvijestili su nas da je zadnji dio bolnice već ušao u šumu na Vučevu... Ipak nijesu svi izašli iz ovoga kanjona. Dosta ih je ostalo pored ugašenih vatri. Njihova tijela su se poređala koso, tako da izgledaju kao drveni zasloni ovoj krševitoj strani. Crna grumuljičava zemlja i staro suho lišće prekrilo im napola gole trupove. Rekoše da je tu noćio ešelon tifusara.

Naređen je brz pokret bataljona za prelaz rijeke i dalje ka Vučevu. Pri vrhu nas uhvati avijacija, ali žrtava nije bilo.

Kad je već prevalilo podne bili smo prikupljeni u šumi zvanoj Zeleni Omar gdje nas je štab brigade upoznao sa situacijom na Sutjesci i mogućnim našim zadacima u toku narednog dana. Koliko se sjećam, to je bio 11. jun 1943. godine.

JURIŠ NA SUTJESCI

Negdje oko 14 časova 10. juna, uvukli smo se sa bataljonom u visoku šumu kod Katuna. Neispavani smo, gladni i od zore, od prelaska mosta do ove šume, neprekidno tučeni avijacijom. Čim su se dočepali hlada, borci su popadali po zemlji i zaspali. Prizori koje su od sela Rudina do mosta i uz strmu stazu Vučeva gledali, učinili su ljude apatičnim. Duž staze, na svakih nekoliko koraka, naročito od mosta do Vučeva, vidjeli smo drugove koji su završili ili završavali svoj borbeni i životni put. Naišli smo na neke iz naših jedinica, među njima i na naše poznanike. Blizu šume pri vrhu ove strmeni naišli smo na dva teška ranjenika. Jednoga smo prepoznali, bio je iz našeg bataljona. Tražio nam je nešto od oružja ili da mu muke »na neki način« prekratimo. Iz pocijepanih čakšira virili su mu patrljci nogu, otkinutih ispod koljena. Gangrena je činila svoje i tu nije bilo spasa. Kako koja naša četa naiđe, ranjenik po imenu doziva drugove da mu pomognu. Pokušali smo da ga previjemo i prenesemo gore u šumu, ali nije dozvoljavao da ga pomaknemo s mjesta... Kod mnogih boraca vidio sam suze. Kako koji korak, prizor sve teži.

Dan je sunčan i samo povremeno oblaci u prolazu prospu kratkotrajnu kišu. Avijacija stalno dejstvuje. Talasi za talasima, smjenjuju se nad Vučevom, ostavljajući sve veću pustoš. I artiljerija sa Popova mosta povremenim vatrenim naletima obaspe ovu visoravan na kojoj se sakupilo mnogo vojske. Tu je glavnina 3. udarne divizije i veći dio Centralne bolnice... A ovoj, oštro oivičenoj, zaravni privukao se neprijatelj i okružio je tako da se gotovo može prepucavati s jedne strane na drugu. I pored zabrane da se zbog avijacije lože vatre,

ipak se po gdje-gdje, kroz visoke jele i bukve probija dim koji otkriva naše prisustvo. To tifusari, za koje ne važe naređenja, peku otpatke konjetine ili puževe.

U štabu 1. dalmatinske brigade koji se razmjestio blizu katuna Duži, saopšteno nam je: da ćemo prenoćiti na Vučevu a sjutra, 11. juna, glavnina 3. divizije poći će ka Sutjesci i Tjentištu kuda su već prošle glavne snage sa VŠ; da je neprijatelj ponovo zatvorio taj prolaz i da ćemo morati da jurišem pređemo Sutjesku i da se probijemo kroz guste redove bunkera prema Zelengori. Ako u tome ne bismo kao cjelina uspjeli, da se po grupama probijemo prema selu D. i G. Igri, gdje bi bilo zborno mjesto.

Poslije svega onoga što smo već preživjeli van sastava brigade, ovo saopštenje nije baš umirujuće djelovalo. U blizini je i štab 3. divizije od kojeg se očekuju dalja naređenja. Uzbuđeni smo i kao da nešto novo očekujemo od njenog komandanta Save Kovačevića. Nekako se kod svih boraca divizije uvrežilo osećanje da tamo gdje je Sava sa svojom jedinicom, obruči pucaju. Osjeća se da će biti teškoća, ali se mnogo vjeruje u uspeh. Sa takvim utiscima vratili smo se u bataljon koji se i dalje odmarao u šumi.

Polako se spuštao mrak koji nam donosi nešto mirniju situaciju od one što smo je preko dana preživljavali. Ne samo što ćemo imati manje aviona nad glavama i što nećemo gledati strahote koje proživljavaju naši ranjeni i bolesni drugovi, nego ćemo se u sastavu brigade odmoriti i nešto pojesti. Dobili smo malo više ovčijeg mesa, a sa tim i vedrije raspoloženje. Nešto je onako prijesno podijeljeno da ga borci sami ispeku, a veći dio će se skuvati za sjutrašnji dan. Tek kad je pao mrak, po vatrama se moglo vidjeti koliko nas je. Dobijao se utisak da je uz svako stablo naložena vatra. U noći je Vučevo izgledalo kao neko veće naseljeno mjesto. Graja i dozivanja čuju se sa svih strana. Silno se osjeća miris pečenog mesa, a i »srijemuše« koja nam je uz meso mnogo ukusnija. Najbučnije je u šumi Zeleni Omar gdje se smjestio dio bolnice.

Odjednom, kao iz jednog oruđa, iznad nas zazviždaše granate i sa treskom eksplodiraše kod bolničkog logora. Drugi nalet podbaci i tresnu blizu štaba naše brigade. Sljedeći zakači i nas. Sve se odvija takvom brzinom, da se od zavijanja i eksplozija teško mogu čuti jauci i zapomaganja ranjenih. Izgleda da su čitavu prostoriju dobro izreperisali tako da je svaka tačka tučena precizno artiljerijom od Popova mosta.

Povici: »Gasi vatru! Gasi vatru!« čuli su se sa svih strana. Najviše gubitaka bilo je kod bolnice. Tamo su bile naložene i najveće vatre...

Ponovo se sve umirilo. Svaki od nas je već navikao pa mu i ne izgleda toliko strašno. Ponovo su oživjele vatre. Najviše ih je kod bolnice, naročito kod tifusara. Izgleda da je svaki bolesnik za sebe naložio vatru i nešto peče ili kuva. Svako se stara da spremi i dokusuri ono što mu je dato ili je negdje nabavio za večeru.

Opet: »Avioni! avioni! . . . Brže gasite vatre«. Bio je samo jedan, vjerovatno »roda« koja preko svjetlucanja vatri provjerava gdje se nalazimo. Preletjela je samo iznad nas, pa se udaljila. Vatre se više nisu ložile, a gdje nisu pogašene, vešto su maskirane . . . Malo kasnije sve se umirilo. Tišinu remete samo povremeni dozivi stražara ili zalutalih tifusara. I pored svega preživljenog i onoga što nas očekuje, spavalo se tvrdim snom. Po gdjekad borac jekne u snu, traži hranu ili »juriša« pa se opet umiri.

Još se nije potpuno razdanilo kad smo ustali. »Roda« je poranila prije nas i kružila dosta nisko iznad šume. Vrhovi Maglića i Volujaka omotani su maglom, a na nebu oblaci koji nagovještavaju kišu. Radujemo joj se, jer neće biti avijacije.

Na brzinu smo pojeli vodnjikavu supu sa parčetom mršavog mesa i krenuli prema katunu Hadžića ravan. Žurili smo se da nas dan ne bi zatekao na čistinama Vučeva. Opet isti prizor: mrtvi, ranjenici, tifusari. Najteže nam padaju oni na izdisaju. Iznenada grunu jedan snažan vatreni nalet artiljerije u našoj blizini. Produžili smo ne napuštajući stroj.

Štab našeg bataljona pozvali su u katun Paljevine kod štaba brigade. Tamo je, pored štabova bataljona iz 1. dalmatinske, bilo, koliko se sjećam, i nekoliko drugova iz 5. crnogorske brigade. Bio je i komandant 3. divizije Sava Kovačević. Sastanak je bio na ivici proplanka otkrivenog prema Magliću. Na sami vrh ove planine Nijemci su iznijeli top i tuku Vučevo. Sada je Maglić u magli, pa nema te opasnosti — bar se tako smatralo.

Nismo se dugo zadržali. Ponovljeno nam je uglavnom ono što smo juče primili u štabu brigade. Sava nam je uglavnom rekao: da je situacija dosta teška, ali da se možemo izvući; da moramo povesti i spasti bar pokretni dio bolnice; da treba navaliti na Sutjesku i razbiti neprijatelja na Tjentištu; da će se formirati grupe za juriš i obezbeđenje bokova i pozadine, a istovremeno pripremiti formiranje grupe od teških mitraljeza, sa najboljom poslugom, koja će vatrom podržati forsiranje rijeke.[3] Dalje je rekao da treba odjednom žestoko udariti, da se

[3] Oko toga, ko je i kada dao ideju za formiranje ove »grupe za podršku vatrom« i kako je ona realizovana, bilo je raznih tumačenja. Znam da je ideju, a time i naređenje o njenom formiranju, dao Sava Kovačević u svom avizo-naređenju štabu 1. dalmatinske brigade. To je

o neprijatelju prikupljaju što detaljniji podaci; da će se zapovijest za napad na Tjentište i naređenja za dalji rad dobiti blizu mjesta proboja obruča, tj. kod same rijeke, i najzad, da će se napad izvršiti početkom sljedeće noći.

Sava je u izlaganju bio kratak i određen. Sve su oči bile uprte u njega, jer nam je on u ovoj mučnoj situaciji značio mnogo. Tražio je u izvršenju zadataka besprijekornu disciplinu.

Treći bataljon naše brigade i 1. bataljon 5. crnogorske bili su već istureni ka Sutjesci. Naš 1. bataljon kretaće se za našim 4, dok će 2. ostati u zaštitnici divizije. Štab brigade nas je poslao prema Sutjesci jer nije imao tačne podatke o situaciji na rijeci i preko nje. Vjerovatno je uslijed toga izostala zapovijest za napad sa forsiranjem rijeke kod Tjentišta.

Pošli smo 11. juna u 8 časova. Štab brigade se kretao na začelju našeg 4. bataljona pravcem: katun Plan — Mrkalj klade — Dragoš sedlo. Nekoliko puta nas je obasuo kratak pljusak. Na strmoj i klizavoj stazi kroz šumu mnogo se padalo. Sve je ovo izazvalo graju i dovikivanje, te se o nekoj tajnosti približavanja rijeci ne može govoriti. Pogotovo, kada se konj sa kazanima okliznuo niza stranu i izazvao veliku buku... Zastali smo između dva potočića na dosta strmoj padini u rejonu Ravnog borja. Iako smo blizu rijeke i Tjentišta, zbog visoke šume nemamo dovoljnu preglednost. Jedino Tjentište možemo vidjeti i, to onaj gornji dio, ka šumi. Tamo su i šatori Nijemaca oko kojih je u krugu povezano dosta konja. Primjećujemo pokrete vojnika oko šatora, ali tako nejasno da je teško ustanoviti bar približan broj. Čujemo, ali nerazgovjetno, dozivanja i galamu sa te strane. Ponegdje se oglasi »šarac«, dok smo vatru automata čuli na više mjesta u rejonima Košura i Krekova. Na vrhu Pleća visoko se vila njemačka zastava sa kukastim krstom. Ovdje je po planu trebalo pojesti ono kuvano meso koje smo jutros dobili na Vučevu. No, pošto smo ga već davno pojeli, ostala nam je samo sprijemuša.

Negdje oko 13 časova ponovo naiđe oblak i prosu kišu na dio terena gdje smo se nalazili. Ali se brzo razvedri. Naiđe

---

bilo predviđeno još na Vučevu i mi smo u bataljonima, još za vrijeme pokreta, pripremali realizovanje. Tako je ova grupa, kad smo stigli do Sutjeske, već bila formirana. Za rukovanje mitraljezima određeni su gotovo najbolji komunisti iz četa, ali nisam siguran ko je rukovodio čitavom ovom grupom od 6 teških »breda«. Postavljena je pozadi našeg 3. bataljona i njeno dejstvo je do polaska na juriš donekle usmjeravao Pero Radević. To je, koliko je meni poznato, bila prva takva grupa koju je naša jedinica formirala za podršku forsiranja reke. Zadatak joj je bio da tuče po njemačkom logoru na Tjentištu i to noću kada su prelazak rijeke i napad bili predviđeni. No, iako napad nije izvršen po planu, vatra njenih mitraljeza unijela je veliku pometnju kod Nijemaca na Tjentištu, što je umnogome doprinijelo da logor u prvom naletu bude formalno pregažen.

jedan avion i baci padobranom neki teret na Tjentište. Na Krekovima odjeknu nekoliko rafala »šarca« pa se ponovo sve utiša.

Naređeno je da se naš bataljon sa Ravnog borja spusti do rijeke i da dobro izvidi položaje neprijatelja sa druge strane. Napad će se izvesti noću 11/12. juna, a naređenje za to, rečeno nam je, dobićemo do pada mraka. Prvi bataljon treba da ide desno od našeg. Razmišljam da glavninu bataljona držim malo povučeno, a manje dijelove da uputim do same rijeke. Prije nego što smo pošli ka rijeci izdvojili smo teške mitraljeze sa odabranom poslugom za grupu »za podršku vatrom«. Desno od 1. je 3. bataljon. On je već na rijeci. Komanduje mu još Peko Bogdan koji je iz štaba brigade poslat tamo prije mjesec dana, jer je dotadašnji komandant Pero Radević bio odsutan zbog ranjavanja. Danas je i Radević došao sa štabom brigade i otišao ka svom bataljonu, iako nedovoljno zaliječen.

Spuštanje ka rijeci teklo je vrlo brzo i neometano, iako je neprijatelj odmah na drugoj obali. Za nekoliko minuta smo bili do same rijeke — uz samu njenu obalu koja ima nešto zaravni obrasle travom i prorijeđenom šumom. Visoka trava omogućuje nam neopaženo približavanje i postavljanje izviđača. Čete smo poređali jednu do druge na oko 100 metara od obale. Iako nam je rečeno da će lijevo od nas biti Mostarski bataljon 10. hercegovačke, tamo ga još nije bilo. Naš 1. bataljon zauzeo je isti raspored desno od nas. Sa njegovim komandantom Bogdanom Stuparom primakao sam se obali rijeke da bolje izvidimo položaje neprijatelja.

Opazismo dugačku njemačku kolonu kako se iz kanjona, od pravca Čemerna, kreće ka šatorima na Tjentištu. Vidimo kako se i između šatora, na čistini, ispod zidina popaljenih kuća, vrzmaju njemački vojnici u košuljama zavrnutih rukava i gologlavi. Oko logora ima dosta povezanih konja, nekih još pod teretom. Drže ih za povoce seljaci s fesovima na glavi, vjerovatno prisilno mobilisani iz okolnih sela ove tromeđe. Gotovo su svi sabijeni u jednu gomilu. Rijetko koji od njih promakne kroz logor ili razgovara s Nijemcima. U sredini logora ističu se dva poveća šatora sa venjakom od granja pred njima. Padinama Pleća, Krekova i Košura, u polukrugu prema Tjentištu, načičkani bunkeri do same zaravni. Mnogi se jasno vide, a često se i oglase »šarcima«.

Kolona koja izlazi čelom iz kanjona pojačaće snage neprijatelja pred nama. A znamo da su se i snage od Čureva već visoko popele ka Vučevu, da su i one od Mratinja već izašle gore na sami plato i da se tamo vode žestoke borbe... Mi smo se sa ova naša tri bataljona i jednim iz 5. crnogorske privukli i pritajili na padini iznad rijeke, čekajući zapovijest za napad

i noć kada ćemo krenuti na juriš. Između nas i neprijatelja ispriječila se mutna, od kiša i otopljenog snijega, nadošla Sutjeska. Korito joj je dosta strmo i kamenito, pa valja sve čega se dohvati. Vidimo kako Nijemci često trknu sa porcijama do izvora kraj same obale. Dobro ih vidimo jer smo udaljeni samo oko 150 metara. Iako su dosta raskomoćeni, većina ih nosi automate preko leđa ili pištolje u kuburama. Prosto je nevjerovatno što nas sa takve blizine ne vide. O tome komentarišem sa Bogdanom. Možda hoće da nas uvuku u klopku? No, zašto bi onda ovako komotno šetkali ispred nas?!

Kod nas je došao u izviđanje Božo Lazarević iz štaba divizije. Ispod logora (šatora) gdje je put ograđen nekim trnjem, dva Nijemca se boksuju. Sa donje strane ove živice, njih četvorica izveli šestoro golorukih ljudi i postavili ih okrenute prema žbunju. Vidim kako uzimaju automate na gotovs i reskim plotunima ih obaraju. Jedan od prostrijeljenih je samo kleknuo. Prišao mu je Nijemac i sasuo čitav rafal. Kako smo željni osvete, ali i nemoćni da bilo što preduzmemo. U pitanju je tajnost i proboj divizije sa ranjenicima. Naredio sam da niko ne opali prije komande. Dobro znam kako im je. Stajali smo preneraženi i nijemi. Svakome od nas pogled je govorio više nego što bi se to moglo reći riječima... Strijeljani su, izgleda, iz dijela bolnice koji je išao iza proleterskih divizija. Sličan prizor posmatrali smo iznad šatora pod samom šumom. Ovdje su dva Nijemca strijeljala trojicu boraca koje su doveli iz šume. Za sve to vrijeme ovi u šatorima miruju — kao da se ništa ne dešava. Čak se pri dnu logora čuje harmonika. Užasno je bilo sve to gledati. Živci su nam prenapregnuti. Božo je mahnuo rukom i užurbano se vratio prema štabu brigade. Bogdan mi je nudio parče kuvanog mesa. Odbio sam ga. Jedino sam priželjkivao skori znak za napad.

Kolona iz kanjona prilično se izdužila. Računamo da ih je oko bataljon. Kako bi bio zgodna meta, ako bismo odmah dejstvovali. Pred našim bataljonom su malo zastali. Iz logora se izdvoji petnaestak Nijemaca sa dva psa i uputiše se uz rijeku pored kolone.

Ponovo se malo naoblači i kratki pljusak zaprska po bukovom lišću iznad naših glava. Ubrzo iza toga progrija sunce i napravi dugu čiji se jedan kraj gubio prema Popovom Mostu.

Pozvali su nas u štab brigade koji se nalazio tu na oko 200 metara. U prisustvu tri štaba bataljona koja su stajala u krugu ispod nekih debelih bukava, komandant brigade Gligo Mandić reče da nas je pozvao radi večerašnjeg zadatka.

Poče: »Mi ćemo večeras napasti Nijemce tamo na Tjentištu...« i odjednom zastade. Dolje na spoju mog 4. i 1. bataljona zalaja pas i gotovo istovremeno prasnuše dve-tri puške.

Jedna raketa šušteći polete u vis. Kod 4. bataljona žestoko zapraštaše puške. Grunuše i dvije bombe. I odjednom kao da je to bio signal, po nama osuše vatru mnogobrojni »šarci« i puške s one strane rijeke. Stajali smo zabezeknuti i nijemo gledali jedan drugoga. Ali, samo za trenutak. Gligo se trže i pokazujući rukom koja mi se uvek činila kao izglavljena u ramenu, oštro komandova:

— U bataljone na juriš!

Viknuo je tako glasno kao da je želio da ga čuje i posljednji borac u brigadi. Mi smo kao odapeti tetivama pojurili u bataljone. Grmilo je sa svih strana. Tako se žestoko zakuvalo, da se pojedinačni pucnji ne čuju. I sa naše strane je pucalo, ali dosta neorganizovano — pogotovo kod dijelova jedinica povučenih pozadi, koje nisu imale dobru preglednost.

Računam da je bilo oko 15 časova kada sam se stuštio ka bataljonu. Grupa od oko 20 boraca, iznenađena upadom Nijemaca i uraganskom vatrom, stuknula je sa položaja. U susretu sam ih zaustavljao i vraćao ka rijeci. U tome mi je pomogao i komandant Gligo. Vjerovatno je neke od njih ova paklena buka trgla iz sna ili dremeži, pa su onako bunovni jurnuli nazad ka štabu brigade. Bataljon je kao cjelina uveliko vodio borbu, iako mu to nije komandovano. Utrčao sam između 1. i 2. čete i komandovao:

— Naprijed, drugovi... Juriš ura--a-a!...

Borci me upitno gledaju, ali niko ne kreće naprijed. Nekoliko njih valjalo se u krvi u jednoj uvalici ispred samog stroja. Osmotrio sam ponovo čitav bataljon koji se sada isuviše rizično prikupio u gomilu i još glasnije komandovao:

— Za mnom drugovi... Juriš ura-a-a!

Kao niz odapetih strijela poletjeli su ka rijeci. U trku kroz sitno žbunje naletesmo na nekoliko Švaba, vjerovatno od onih koji su se sa psom prebacili ka nama. Sa njima smo brzo svršili.

Tuku nas, činilo mi se, sa svih strana. Naši u trku pucaju bez nišanjenja. Odjednom preko naših glava zviznu mlaz jednog, a onda i ostalih naših »breda«. Šatori puni Nijemaca sa konjima oko njih, bili su odlična meta. Nijemci se u panici i metežu uskovitlali pa je teško odrediti idu li k nama ili bježe ka Popovom Mostu, ili gore ka šumi. Oni iz bunkera iznad logora neprekidno bljuju vatru po nama.

Čini mi se, u dva skoka našli smo se kod rijeke. Ovdje je najuža ali i najbrža. Sa druge strane se pred nama uzmuvalo začelje neprijateljske kolone od Suhe. Neki vode konje i mazge. Zasuli smo ih vatrom sa same obale. Dosta ih je palo. Neki su utekli nazad. Jedan se sa podivljalim konjem strmoglavio u rijeku. Ponovo sam komandovao: »Naprijed«! i bacio se u

žute talase Sutjeske. Priličan broj boraca me je slijedio na istom mjestu. Neki su trčkarali obalom tražeći, valjda, pogodniji gaz.

Poslije nekoliko koraka pao sam u vodu. Nosila me je nekoliko metara, do jednog povećeg kamena koji je štrčao na sredini rijeke. Oslonio sam se na kamen, ustao i ponovo pao. I tako, posrćući i padajući zanošen niz vodu grabio sam ka drugoj obali. Jedva sam se izvukao mokar i izubijan. Zastao sam da se priberem i malo predahnem. Sa Nijemca koji se kraj same obale grčio u samrtnom ropcu skinuo sam automat. Moj je otrgnula voda.

Sa desetak boraca istrčao sam na stazu koja vodi ka logoru. Tri Nijemca istrčaše iz nekog žbunja i pogiboše... Ispred našeg bataljona trenutno je bilo najčistije. Osvrnuo sam se ka rijeci. Jedna veća grupa boraca, držeći se crvenog kabla koji je, izgleda, postavila ona grupa sa psima, lakše je gazila rijeku. Oni koji su pošli našim pravcem padali su i voda ih je nosila daleko dolje. Čuju se dozivanja, traženja pomoći. Malo niže, desno od nas, rijeka se uveliko prelazila. Tamo je šira i nije tako brza kao kod nas. No, i kod njih se čuje galama i dozivanje u pomoć.

Vatra i dalje traje nesmanjenom žestinom. Izgledalo mi je da je naša sada mnogo jača. Teški mitraljezi koji su u prelazu bili glavni nosioci vatrene podrške, sada se sve jasnije čuju i osjećaju. Nijemci su ih osjetili i teže da ih ućutkaju. Oko njihovih položaja često se rasprskavaju minobacačke i artiljerijske granate. Najsnažnija vatra trenutno se čuje pred našim 3. bataljonom i desno od njega, pred 1. bataljonom 5. crnogorske brigade. Oko šatora vriska ranjenih konja. Sve se odvija verovatno brzo.

Više od pola bataljona već je prešlo. Kako se koji borac prebaci upućujemo ga prema šatorima na desnom našem krilu i prvim bunkerima u šumi iznad puta. Nekoliko puta vraćao sam se do voda i požurivao ih prema neprijatelju gdje su prvi dijelovi vodili borbu. Tamo sam ostavio zamjenika komesara bataljona Andru Kovačevića. Borci su izlazili iz vode potpuno mokri, mnogi bez odjeće i gologlavi. Neki su i bez pušaka, ali to nije bio problem, jer ih je bilo dovoljno kod mrtvih Nijemaca. U nekoliko mahova video sam kako po jedan, a nekad i po dva-tri borca iščeznu u talasima i više se ne pojave. Najčešće su to bile drugarice. Komesar bataljona Nikola Repanić Gandi koji je sa zamjenikom komandanta ostao na drugoj obali, upućivao je borce da gaze povezani u lanac. Izgleda da je uspio da prikupi i one koji su se u prvoj vatri bili raštrkali po šumi.

Sa nekoliko boraca uputio sam se ka logoru. Na putu sretoh komandanta 1. bataljona Stupara koji reče da mu je

samo pola bataljona pregazilo rijeku, a ostali se još prebacuju. I on je upućivao borce šumom zapadno od Usovičkog potoka. Produžili smo ka šatorima gdje su se čuli samo pojedinačni pucnji. Tu smo zatekli posebnu sliku. Glavnina 3. bataljona, sa nekim dijelovima 1. i 4. upala je u logor. Dosta njih je pretresalo šatore. Vidio sam kako je jedan borac 1. bataljona vukao Nijemca za čizme koje su virile iz šatora. Htio je čizme a izvukao je živog Nijemca. Nastalo je rvanje; podlegao je Nijemac. Neki borci nosili su po dva i tri ruksaka na leđima. Vidjelo se da su krcati. To nam se nije dopalo. Čuli smo glasne komande Peka Bogdana i Pera Radevića. Posebno se čulo halakanje i sokoljenje Pera Radovića — upućujući borce u gonjenje neprijatelja koji se preko Usovičkog potoka povlačio ka kosi.

Izgleda da se Nijemci ovom našem naletu nisu nadali, bez obzira na to što je bio dan i što smo se gledali tako reći oči u oči. Iznenadili smo ih brzinom juriša preko mutne rijeke i silinom vatre po šatorima gdje su bili najmnogobrojniji. Mlazevi naših teških mitraljeza načinili su im ovdje najviše jada. Dosta ih je poginulo. Mnogo konja je pobijeno, a dosta ih se otkinulo gazeći po šatorima. Najviše gubitaka imala je kolona od Suhe. Nije se mogla snaći od našeg bočnog udara. Sve ovo unijelo je među Nijemce paniku i natjeralo ih da se povuku preko Usovičkog potoka . . .

Trkom sam se vratio na mjesto prelaska bataljona. Sada se, bez vatrenog pritiska Nijemaca, lakše prelazilo. Na onoj strani ostalo ih je još malo, uglavnom sanitet, dijelovi za snabdjevanje, i dio 3. čete.

Odjednom, kao po komandi, ponovo ožive strahovita vatra, rekao bih sa svih strana. Iz bunkera pod Plećem i Ozrenom »šarci« zasuše prilaze rijeci i samu nju, naročito na desnom krilu gdje se nalazio 3. bataljon naše i 1. iz 5. brigade. Izgleda da su Nijemci koncentracijom vatre po rijeci i onostranoj obali htjeli da spriječe podilazak novih snaga, da bi se lakše obračunali sa nama koji smo prešli. Vidimo kako dijelovi koji se još nisu prebacili trpe gubitke i brzo se povlače u šumu. Glavnina našeg bataljona zalegla na samoj ivici šume odakle je nemilosrdno tuče vatra iz bunkera pod samim Plećem . . . Odmah sam poslao kurira sa izvještajem štabu brigade i tražio dalja naređenja.

Tmurno, je, slabo se vidi iako je još dan. Počela je i kiša da rominja. Naredio sam približavanje bunkerima. Iz dva bunkera iznad nas i nešto po strani sipa uraganska vatra. Iako nismo imali tačno određen odsjek i pravac napada, naše kretanje ka Zelengori odredio je sam juriš preko rijeke i dalji tok borbe. Zastajanja, pregrupisavanja i nekog manevra nije moglo biti. Moramo naprijed. Pred bataljonom su oštre strmine

Pleća i Ozrena razdvojenih Usovičkim potokom. Duž ovih strana, sve do samog vrha, načičkani su njemački bunkeri. Dva bunkera na Visovima pred nama trebalo je da padnu prije mraka. Ovaj zadatak dobila je 1. četa. Ponovo sam poslao izvještaj štabu brigade o situaciji i daljim namjerama. Napomenuo sam da ćemo poslije likvidacije ova dva bunkera čekati njihovu vezu i naređenja na kosi iznad bunkera.

Prva četa je brzo obavila posao. Bunkeri su sa nekoliko smjelo i vješto ubačenih bombi brzo ućutkani. Kod drugog smo zastali da bismo se sredili za dalji pokret i dejstva. Kiša pada, a spustio se i mrak, tako da smo se teško vidjeli, iako smo bili blizu jedan drugoga. Nikakve znake raspoznavanja nismo bili ugovorili. Ostalo nam je samo da se po glasu prepoznajemo.

Krenuli smo naprijed malobrojniji nego kad smo zašli u šumu. Kiša se probila kroz bukovo lišće pa su ove strme padine tako klizave da padamo na svakom koraku. Zadatak koji sam postavio da ovladamo kosom iznad rijeke i da se tamo sa bataljonom prikupimo i sredimo sada je izgledao teži nego prije ulaska u šumu, iako od rijeke do kose nema više od 200 do 250 metara. Ova pošumljena padina tako je strma da bi i po danu trebalo napora da se uz nju izađe. Morali smo se držati za ruke da se ne bismo izgubili. Često bi se čitava kolona, povučena od onih sa začelja, otkotrljala po nekoliko metara niza stranu ili se kidala, pa smo se kasnije teško prikupljali. Dugo je trajalo naše penjanje uz tu strminu.

Negdje oko ponoći počeli smo se prikupljati na kosi ispod Pleća. Počeli su nam pristizati i borci iz 1. bataljona. Došao je i njihov štab. Malo kasnije naišla je i grupa od oko 20 boraca iz 1. bataljona 5. brigade, koja je bez zadržavanja produžila ka Ozrenu. Zbog teškog prepoznavanja dolazilo je do nesporazuma pa i do pucnjave. Na svakom koraku se očekivao neprijatelj, a u mraku ga je teško prepoznati. Tako se, pored ostalih, desio i ovakav nesporazum. Odmah u blizini kose vidjeli smo naloženu vatru. Mislili smo da su Nijemci. Odredili smo jedan vod da ih napadne. Ubrzo se začuo prasak bombi i poklici sa strane »Juriš, ura-a-a, naprijed proleteri!« Jedva su se poznali. Bila je to grupa bolesnika iz 7. divizije koja je prije dva dana prošla ovim pravcem. Naložili smo vatru da bi se ogrijali i nešto ispekli za hranu. Kako su se neopaženi održali među njemačkim bunkerima nije mi bilo jasno! Bili su jako iscrpeni pa smo ih jedva privoljeli da pođu sa nama.

Zoru smo dočekali na nogama ispod jedne stijene sa koje se čuo glasan žamor Nijemaca. Kiša je već bila prestala. Svuda okolo svjetlucale su vatre u bunkerima i sve jasnije se čula graja. Pred samu zoru vratio se jedan kurir koji je nosio izvještaj štabu brigade. Nije ga našao tamo gdje smo se preko dana

sa njim rastali. Nije našao ni našeg komesara bataljona koji je sa grupicom boraca ostao s one strane rijeke. Našao je i doveo samo dva borca iz 3. čete. Kaže da »od izlaska iz kanjona rijeke do Usovičkog potoka nema ni naših ni neprijateljskih snaga«. Čudi nas kako štab brigade i ostali dijelovi, s one strane rijeke, nisu tuda krenuli za nama. Bilo je na račun ovoga i glasnih komentara... Možda im je bila nejasna situacija na Ozrenu i Krekovima?!

Mora se naprijed — bez obzira na teškoće. Pravac kojim idemo vrlo je strm, a posio ga je i neprijatelj. Međutim, mi ga borbom čistimo i uočljivo obilježavamo.

Naišao je i Peko Bogdan sa komesarom 3. bataljona Vladom Vasićem i grupom boraca tog bataljona. Rekli su nam da je glavnina njihovog bataljona sa Perom Radevićem desno, nedaleko od nas, i da su i oni poslali kurire u štab brigade, ali im se još nisu vratili.

Dan je počeo uveliko da osvaja. Gotovo vertikalno iznad nas vidimo dva Nijemca gdje sede na ivici jednog bunkera. Mogu nas tući i kamenjem. Čujemo njihovu galamu, kao i galamu desno i pred nama sa druge strane kose. Na samoj ivici kose, na dosta uskom prostoru, iskupila se glavnina 4. i 1. kao i jedan deo 3. bataljona 1. dalmatinske brigade. Od svakog od ovih bataljona ostalo je nešto snaga i na drugoj strani rijeke. To su uglavnom dijelovi za snabdijevanje ili sanitet, a veoma malo boraca iz četa. Iz našeg bataljona ostalo ih je oko 20, i to iz 3. čete sa komesarom bataljona. Kod nas je na kosi pun sastav 1. i 2. a i jedan dio 3. čete.

Kosa na kojoj smo se sakupili u samom je rasporedu neprijatelja. Duže ostati bilo bi veoma rizično, a ako produžimo napad udaljujemo se od štaba brigade sa kojim nemamo nikakve veze. Dogovorili smo se da zajedno iz 1. i našeg 4. bataljona pošaljemo ponovo kurira u štab brigade i čekamo njihov povratak. Računamo da bi se za dva časa morali vratiti. Toliko još možemo čekati.

Rasporedili smo čete kako nas Nijemci ne bi iznenadili. Pristigli su i borci koji su se sinoć zadržali blizu njemačkih šatora. Pričaju o protivnapadu Nijemaca i da su naši tu imali dosta gubitaka. Rekli su nam da se Nijemci nisu usudili da krenu dalje od kose kod Usovičkog potoka i da je prostor od logora do kanjona, u širini gotovo dva km, bio slobodan čitavu noć. Nešto naših boraca prebacilo se noću preko rijeke, ali su se neki opet vratili...

Jutro je manje bučno. Po gdje-gdje čuje se »šarac« pa se i to utiša. Naše jedinice su raspoređene jedna uz drugu, pripremne da odmah dejstvuju, ako ustreba. Ispred nas i prema

Marijan Detoni: PORAŽENI

rijeci uputili smo patrole. Jedan vod smo poslali da likvidira bunker koji osjećamo tu između nas i 3. bataljona. Čekamo vezu od štaba brigade koja bi već morala biti uspostavljena.

Vod koji je išao da likvidira bunker vratio se. Nijemci su utekli bez borbe. Prošlo je osam časova, a veza još nije uspostavljena. Povezali smo se sa glavninom 3. bataljona. I oni su u neizvjesnosti. Štabovi bataljona su tu, izuzev Pera Radevića. Kod nas je i Peko Bogdan koji sa komesarom 3. bataljona zastupa njegov štab. Konsultujemo se o situaciji i daljem radu. Da se vratimo ka rijeci — to bi nas dovelo još u težu situaciju. Čekamo u velikoj neizvjesnosti još jedan sat. Vrijeme nam se čini suviše dugim.

Na desnom krilu, tamo kod Krekova, otvori se kratka, ali žestoka paljba koja se poveza sa pucnjavom duž padina kosa sve do Popova Mosta. I ovi iznad nas raspališe snažnom vatrom preko naših glava, a čula se i po dubini, u šumi pred nama... Vijesti od štaba brigade još nema.

Čuju se glasni komentari: »Zašto ne idemo naprijed«. Opet kratak sastanak rukovodećeg kadra. Održan je i sastanak komunista po jedinicama. Vatra je ponovo prestala, ali ostaje neriješena situacija sa štabom brigade. Pretpostavljali smo da je i on prešao rijeku odmah za nama, ali je otišao drugim pravcem prema G. i D. Igrima, kakva je bila orijentacija na Vučevu. Znači, više se ne može čekati već krenuti naprijed kao jedinstvena snaga. Za komandanta ove grupe odredili su mene, a za komesara Vladu Viskića — komesara 3. bataljona. Pera Radević nije htio poći sa nama, već je sa glavninom 3. bataljona krenuo svojim pravcem, desno od nas.

Osjećali smo da su se Nijemci oko naše kose uzmuvali, pa se na njoj nije moglo više čekati. Moralo se naprijed. Tačno pred pokret, 12. juna oko 9 časova, stiže jedan ranjenik iz 1. bataljona i reče da je rijeku pregazio negdje pošto je sunce izgrijalo. O štabu brigade ne zna ništa. Tvrdi da Nijemaca na mjestu gdje smo pregazili rijeku nema.

Bilo nas je oko 300. Formirali smo napadne kolone od po 20 do 30 boraca koje su, na rastojanju od po 50 m jedna od druge, krenule između Ozrena i Tisova brda prema katunu Hrčavi. Zahvaljujući ovakvom rasporedu neprijatelj nas nije otkrio. Nailazimo na napuštene bunkere i oko njih naše mrtve borce. Tu su većinom ranjenici i bolesnici koji su ovom stazom krenuli sa glavninom snaga. Nijemci su ih pobili ondje gdje su ih uhvatili.

Odlučili smo da izađemo na Lučke kolibe, a odatle, ukoliko se povežemo sa štabom brigade, produžimo ka selima D. i G. Igri. Ovaj put poznavao sam odranije. Njime je prošle godine,

gotovo u isto vrijeme, prošla 1. proleterska brigada. Nismo prešli ni 100 metara, a morali smo se razviti u strijelce; pred nama je bio bunker s Nijemcima. Čim su nas vidjeli pobjegli su ka potoku ne opalivši metka. To se ponovilo još jednom i do Hrčavke je samo iz jednog bunkera na desnom krilu pružen mali otpor. Šuma je gusta i besputna. Kretali smo se oprezno. Često smo nailazili na dijelove Centralne bolnice. Ima dosta pobijenih drugova. Nailazili smo na žive, naročito tifusare koji su se bili sakrili. Jedna grupa u potoku pekla je puževe. Tu blizu njih smo i likvidirali onaj njemački bunker. Čudili smo se kako su ostali neopaženi. Kod Hrčavke smo našli grupu Francuza koje su jedinice u Sloveniji oslobodile od Nijemaca i sada su se kretali u sastavu Centralne bolnice. Lutali su dugo i izgledali prestravljeni. Tu smo naišli i na neke članove Pozorišta narodnog oslobođenja. Negdje oko podne sa pravca Košura i Popova Mosta čula se borba. To nam je izgledalo daleko. Morali smo se ponovo vraćati i to dva puta u dolinu Hrčavke, jer smo, izgleda, bili zalutali. Zanoćili smo iznad samog katuna Hrčavke. Dugo je padala kiša pa je bilo nemoguće spavati. Jedan borac mi dade parče dvopeka. Sigurno je iz ranca nekog Nijemca sa Tjentišta. U toku noći pristiglo je još nekoliko boraca iz naše 5. crnogorske brigade. Sa njima je došla i grupa bolesnika iz bolnice. Neće sa nama i muke smo imali dok smo ih uključili u našu kolonu.

Zoru 13. juna dočekali smo na izlasku iz šume kod Bukovine prema Lučkim kolibama. Njemački avion se iznenada pojavio i mitraljeskom vatrom ubio dvojicu, a jednog teško ranio. Splićaninu Davoru, komesaru jedne čete 1. bataljona, prebijena je noga u koljenu. Na brzinu je izvadio pištolj i oprostio se sa nama riječima: »Živio Tito«... »Živjela KPJ«... Ubio se prije nego smo stigli da ga spriječimo. Uputili smo se ka šumi kod Vrbničkih koliba i tu predanili. Svuda smo vidjeli mnogo leševa, ali kod Ljubina groba bilo ih je najviše. Na dosta svježih humki bili su šlemovi. Tu su Nijemci sahranili svoje.

Ovdje smo predanili. Sada nas je bilo oko 400. Zaklali smo jednu mršavu mazgu koja je valjda uslijed iznemoglosti ovdje ostavljena. Morali smo i stražu postaviti dok smo je klali i delili na ravne dijelove. I kopita su joj oglodana. Teško je bilo gledati neke borce kako ih pre toga hvata halucinacija od gladi i zamora.

Oko 19 časova stigao nas je i štab brigade sa grupom boraca koju su prikupili na putu za nama.

Dimitrije VOJVODIĆ ZEKO

IZVOD IZ PARTIZANSKOG DNEVNIKA

smi maj 1943, selo Kamen (kod Čajniča). — Danas je trebalo da održimo priredbu u Čajniču. Zbog toga smo jedan dio bataljona premjestili u Varošicu. Ocijenili smo da se priredba može održati u sali hotela »Čajniče«. U njoj smo počeli vršiti pripreme po programu koji je sastavio politički komesar 3. čete Osman Berbić Učo.

Smijali smo se programu koji je sastavio Učo. Uzeo je ponešto iz svih programa koje smo davali ranije u raznim mjestima. Za većinu nas u tom programu skoro nije bilo ništa novo, ali za stanovništvo i za nove borce to je bilo nešto neuobičajeno.

— Učo, članovi hora bi trebalo da izgledaju kulturnije. Treba da budu obrijani i počešljani. U gradu smo! — dobaci neko od drugova koji su se našli u sali da prate pripreme za priredbu.

— Bolje je da pitaš druga komesara (Uču) kada će on biti obrijan i počešljan — upade u razgovor Andrija Stanek.

— Zamolio bih te da me obriješ, ali se predomišljam. Bojim se, kada dođeš s britvom pod vrat, da ne budeš opet »mesar« — odgovori mu Učo.

Učo je prilično iscrpljen, te malo vodi računa o svom izgledu. On je učitelj, rodom iz Tuzle. Stanekova upadica izazvala je smeh kod prisutnih, a Učin odgovor ga je još uvećao.

U toku priprema za priredbu, stigao je kurir i donio zapovijest štaba brigade i radio-vijesti.

Dobili smo naređenje za pokret. Odgađa se priredba za neodređeno vrijeme. Ko zna u kom ćemo je mjestu održati?

Danas je Vražija divizija napala Majevičku brigadu. Tom prilikom su poginula tri druga. Izgleda da su naše iznenadili na položaju. Pošto smo pretpostavljali da će neprijatelj bombardovati Čajniče, izveli smo čete van kuća i pooštrili budnost. Radio javlja pad Tunisa i Bizerte. Valjda će uskoro i drugi front. Ali, može se lako desiti da ga čekamo još dugo. Crvena armija je 8 kilometara pred Novorosijskom.

9. maj 1943, Čajniče. — Od pokreta ne bi ništa.

10. i 11. maj 1943, Čajniče. — I mimo očekivanja zadržali smo se još u Čajniču. Danas krećemo za selo Zaborak sa jednim predstavnikom ekonomskog odjeljenja Vrhovnog štaba.

12. maj 1943, Zaborak. — Kada smo dolazili u ovo selo, ispred naše kolone počeo je da bježi jedan naoružan čovjek. Prethodnica je zatražila da stane, ali se on na to nije obazirao. Borac Savo Mikić, sa odstojanja od oko 100 metara, u trku ispali metak za bjeguncem i obori ga. Kada smo došli do njega, bio je još živ. Metak mu je prošao kroz slabine i raznio stomak. Bio je potpuno pri svijesti, star je oko 35 godina. Iz obližnjih kuća dotrčala mu je rodbina, koja je počela da nariče.

— Zašto nisi stao i zašto se nisi predao? Sigurno imaš neki zločin na duši, pitali su ga neki naši borci?

— Nemam ništa na duši, evo vam sela pa pitajte. To što nisam stao, moja je nesreća i moja smrt.

Oduzeli smo mu pušku, a njega ostavili rodbini. Taj je čovjek bio nekad partizan pa je otišao u četnike. Izgleda da je to bio glavni razlog zašto nije imao smjelosti da nam se preda.

13. maj 1943, Zaborak. — Navikli smo da očekujemo poteškoće u ishrani u selima koja se nalaze u crnogoričnim predjelima. Izgleda da je ovo selo izuzetak. Upoređujući ga sa selima ovog kraja, kuda smo prolazili, Zaborak ekonomski mnogo bolje stoji. Narod je u razgovoru sa nama otvoren, iako iz sela ima priličan broj ljudi u četnicima. Iz sela treba da rekviriramo namirnice za Centralnu bolnicu. Seljaci nam pričaju da ustaše i Vražija divizija nadiru od Goražda. To ih mnogo zabrinjava, najviše se boje paljevine i nju posebno ističu.

Danas smo održali sastanak bataljonskog partizanskog biroa u prisustvu druga Maje.[1] Na dnevnom redu bio je prijem u Partiju novih članova. Majo nam je pomogao da zauzmemo pravilan stav. Neki članovi biroa sektaški su gledali na primanje pojedinih drugova u Partiju. Naročito se to ispoljilo, kada je bila riječ o prijemu Fehima Zečevića, borca 3. čete, koji je u partizanima od 1941. godine. Glavna smetnja za prijem bila

[1] Cvijetin Mijatović Majo.

je što teško podnosi oskudicu u hrani. Ti drugovi su, međutim, zaboravili da je on puškomitraljezac već skoro godinu dana i da zbog toga podnosi veće napore od ostalih. Razumljivo je što mu organizam traži više hrane.

Primili smo Zečevića u Partiju. To će ga mnogo obradovati. Oktobra mjeseca prošle godine, kada smo bili u Fruškoj gori, žalio mi se što još nije član Partije.

U bataljonu skoro nema neorganizovanih boraca. Polovina od ukupnog broja su članovi Partije, ostali su kandidati ili članovi SKOJ-a. Skoro pola bataljona su borci od 1941. godine. Takvih su kvaliteta i iskustava da bi svi mogli da budu četni rukovodioci. Majo smatra da treba što prije brojno povećati bataljon ili izvlačiti ljude iz bataljona i slati ih kao komandni kadar u druge jedinice. Smrt svakog borca iz bataljona, ujedno znači i gubitak dragocenog kadra.

Dobili smo naređenje od štaba brigade da se odmah vratimo u Čajniče.

14. maj 1943, Ifsar. — Sinoć, po dolasku u Čajniče, produžili smo put do ovog položaja. Nijemci i Vražija divizija ugrožavaju put u Čajniče. Na Ifsaru smo zatekli prvi bataljon Majevičke brigade, čiji je komandant Miljenko Cvitković. On nam reče da treba biti oprezan, jer ove neprijateljske jedinice imaju odlične vodiče, izbjeglice iz ovog kraja, koji ih do položaja naših jedinica vode kroz potoke i šumarke, a vrlo često i po noći. Na Golom brdu iznenadili su 2. četu tog bataljona. Tom prilikom poginula su tri druga, što smo već čuli u Zaborku. Juče je jedna četa ovog bataljona iznenadila »vražjake« i jednog zarobila. Kod njega su našli fotografiju jednog od poginula tri druga. Osudili smo ga na streljanje. Bio je ustaša.

Poslali smo jače patrole u izviđanje. Noćili smo u šumi na Ifsaru.

15. maj 1943, Krčevine — Metaljka. — Sinoć smo krenuli, po naređenju štaba brigade, prema Krčevinama. Borba sa Nijemcima je počela u 8 sati izjutra. Prvi se sa njima sukobio 2. bataljon naše brigade. Oni drsko napadaju i kreću se u više pravaca, mnogo smjelije nego što to obično čine, kada su u napadu. Sigurno nastupaju sa većim snagama. Mi u štabu bataljona smatramo da se radi o nekoj njihovoj većoj ofanzivi.

Od Krčevina smo krenuli prema Metaljci. Zadatak nam je da spriječimo dalje kretanje Nijemaca koji su noćas sa tenkovima prodrli u Čajniče. Štab naše brigade nalazi se negdje u blizini na Metaljci.

Čim smo stigli na položaj koji nam je određen, počeli smo da prokopavamo ceste i rušimo stabla, da bismo usporili dalje prodiranje neprijateljskih tenkova.

16. maja 1943, Metaljka — Vragolija. — Iz ovih sela u okolini Čajniča, Goražda i Foče ima priličan broj ustaša u redovima Vražije divizije, te se i bez vodiča odlično snalaze na terenu.

Dobili smo naređenje da zaposjednemo Vragoliju. Zauzeli smo položaj u blizini proplanka na kome se nalaze grobovi Crnogoraca-Vasojevića koji su poginuli boreći se tu sa Austrijancima u prošlom svjetskom ratu.

17. maja 1943, Vragolija — prelaz preko Čehotine, selo Mečevo. — Sukobili smo se sa Švabama. Naša prva četa propustila ih je sasvim blizu, a onda ih složnom vatrom iz mitraljeza i pušaka natjerala da odstupe. Međutim, kratko vrijeme iza toga počelo je toliko da ih nastupa da je izgledalo kao da izviru iz zemlje.

Išli su pravo na mitraljeske cijevi. Poslije tročasovne borbe morali smo se povući. Salim Ćerić, zamjenik komandanta, je bio izostao iza bataljona. Iz neposredne blizine bio je zasut sa nekoliko rafala, uz povike »pričekaj, druškane«. Čerkan je pokazao da može dobro preskakati panjeve.

Sa našim bataljonom nalazio se i zamjenik komandanta brigade, jer mu se konj, preplašen pucnjavom, istrgnuo kuriru i izgubio u šumi. Toga konja smo bili rekvirirali u jednom zaseoku blizu Zaborka. Bio je bijel kao labud, sa dugačkom grivom i repom. Vrlo se lijepo jašio na »ravanluk«. Vjerovatno ga je vlasnik držao samo zbog trka.

Zaplijenili smo oko 1.000 metaka i ubili nekoliko Nijemaca. Međutim, izgubili smo postolje teškog mitraljeza. Naši mitraljesci su se toliko bili zanijeli gađanjem Nijemaca koji su nastupali prema njima, da nisu obratili pažnju na bokove, odakle su i bili iznenađeni. Nijemci su ih gađali iz pištolja. Tom prilikom ranjen je pomoćnik mitraljesca.

Povlačili smo se prema Čehotini preko brežuljaka i potoka, dva do tri kilometra od ceste koja vodi od Metaljke za Pljevlja. Tom cestom kretala se glavnina njemačkih snaga.

U blizini Čehotine stigli smo 1. bataljon 15. majevičke brigade. Pokušali smo od seljanke, koja je u blizini čuvala stado, da rekviriramo nekoliko ovaca, ali se ona kuknjavom i preklinjanjem uporno tome odupirala.

— Daj nam ovnove, eno onu dvojicu tamo — kaže joj Mirza Đukić intendant bataljona — nećemo ti muzara.

— Joj, kuku, ne dam garonje — ponavlja ona.

Miljenko Cvitković komandant 1. bat. 15. majevičke brigade ju je pokušao ubijediti, da tako mora biti. Dobiće i potvrdu pa kada dođe sloboda, mi ćemo joj to platiti. Inače, može joj se desiti da joj Švabe uzmu sve ovce, bez ikakve naknade,

i ne samo to, nego mogu i nju da ubiju. No, ona nikako neda ovce. I pored sve kuknjave, rekvirirali smo 8 ovaca. Tu smo sačekali i 3. četu da bismo krenuli dalje.

Naš dalji pokret je usporen, jer na nosilima nosimo nekoliko ranjenih drugova, a među njima i komandira 3. čete, Simu Paređinu, rodom je od Mokrog. Prebijena mu je noga.

Napokon, kližući se i posrćući preko litica i točila, spustili smo se u kanjon Čehotine. Prelazeći preko rijeke, nagazili smo na leševe žena i djece. Po nošnji se može zaključiti da se radi o pobijenim Muslimanima. Ovuda su sigurno prošli četnici, jer oni za sobom ostavljaju ovakve tragove. Umorni i gladni stigosmo u selo Mrčevo. Evo nas u Sandžaku. Treba odmah ići u čete na partijske sastanke i vidjeti kakvo je raspoloženje boraca.

18. maj 1943, Mrčevo. — Odmorili smo se. Sinoć smo po prvi put, od kada ratujemo, skuvali »puru« od kruškovog brašna. Nije bila loša. Moral je na visini, bataljon je spreman za borbu. Nismo istrošili mnogo municije za ova dva dana. Uhvatili smo vezu sa štabom brigade, koji nam je naredio da idemo u selo Petine, gdje ćemo primiti daljnja naređenja.

19. maj 1943, Petine. — Štab brigade nas je upozorio da bataljonu treba obezbijediti što bolji odmor, jer nam predstoji duži noćni pokret. Iz toga shvatismo da taj pokret može da traje više dana i uz stalne borbe.

Vrijeme je hladno. Vjetar prema jugu goni sive niske oblake iznad kojih prema istoku lete »meseršmiti«.

20. maj 1943, Ječmište. — Čitavu noć trajao je pokret. Nebo je bilo vedro i zvjezdano, a jedno vrijeme nam je i mjesečina olakšala kretanje. Došao nam je zamjenik političkog komesara brigade, Pašaga Mandžić — Murat. U njegovom prisustvu smo preformirali bataljon u tri čete po 32 borca. Brojno stanje bataljona se smanjilo. Jedan broj drugova stavili smo na raspolaganje štabu brigade. Nekoliko drugova se razboljelo od tifusa još dok smo bili u Glavatičevu. Među njima je i Asim Hodžić, zamjenik političkog komesara 1. čete, a više njih je ranjeno u borbama.

21. maj 1943, Zavajit — Korlat — Grab — Hočevo — Velenići. — Oko podne prošli smo u selo Zavajit, da bismo pojačali položaje koje drži 2. proleterska i Majevička brigada.

Neprijatelj je nastupao iz pravca Foče u dvije kolone. Jedna se kretala u pravcu Čelebića, gdje se nalazi naša brigadna bolnica i intendantura, a druga prema Zlatnom boru. Nekoliko puta su izdvojili dio snaga iz lijeve kolone, koja je s nama vodila borbu, dok su se glavnine obadvije kolone žurile naprijed.

Komandant našeg i 1. bataljona Majevičke brigade sporazumjeli su se da se povlačimo prema Čelebiću. Predvečer smo stigli ispod sela Velenića, do same Tare i tu zauzeli položaje. Desna njemačka kolona vodila je borbu kod Zlatnog bora sa nekom našom jedinicom. Mi mislimo da je to bila 2. proleterska, čiji su se bataljoni povukli sa Zavajita kad smo mi pristigli. Jedan dio njemačke kolone zauzeo je položaj na Ilijinoj glavi. Lijeva kolona je bila stigla do blizine Čelebića. Njeno nadiranje zaustavljeno je iznenadnom i preciznom minobacačkom vatrom sa Čelebića. Pomislili smo da se tu radi o nekoj zabuni među neprijateljima. Međutim, iz 1. čete nam javiše da su uhvatili vezu sa 2. crnogorskim bataljonom 1. proleterske brigade. Uskoro nam je štab 1. proleterske brigade poslao, po kuriru, naređenje da krenemo u napad, jer sve jedinice na ovom sektoru kreću u protivnapad. Bio sam na našem desnom krilu u blizini proleterskih bataljona. Nijemci su se bili utvrdili u jednoj šumi koju su proleteri držali pod vatrom teških mitraljeza. Za to vrijeme grupe bombaša su se podvlačile pod stare austrijske rovove, koje su zaposjele Švabe.

Uskoro su zaređale eksplozije bombi i snažno »naprijed«. Nijemci se u neredu povukoše. Mi smo zauzeli položaj na Ilijinoj glavi i ostali na njemu do 4 sata izjutra. Na ovom položaju nikoga nismo zatekli. Uspon na Ilijinu glavu, koja ima oblik piramide, bio je težak. Penjali smo se uz strme litice.

Danas je od srčane kapi umro bataljonski kuvar. Iznenada je pao kod Velenića i više se nije digao. Kuvarima je sada najteže. Oni manje spavaju od ostalih boraca i podnose veće fizičke napore.

Kod Čelebića je poginuo Čamil Džindo, stariji čovjek, rodom iz Okruglog kod Rogatice. Bio je u brigadnoj intendanturi. Ranije je radio među Muslimanima oko Rogatice. Njegov sin Rasim, student, poginuo je prošle godine na teritoriji Zeničkog partizanskog odreda, a drugi sin Ragib je kod nas u bataljonu zamjenik komandira čete.

22. maj 1943, Ilijina glava — Korlat šuma — Podgaj — Debelo brdo — Bakić. — Vrši se napad na cijelom frontu prema Foči. Ovim sektorom fronta komanduje narodni heroj Miloje Milojević. Desno od nas napadaju 2. i 3. bataljon naše brigade, a zatim ostale jedinice.

Predveče krenusmo na zadatak. Uz svaku četu krenuo je po jedan član štaba. Opet je prema nama strmina poput one uz Ilijinu glavu, samo, mjesto litica, strmina je obrasla u paprat. Iznenadili smo Nijemce na položaju. Poslije naše kratke pucnjave i eksplozija ručnih bombi, koje su bacili na nas, Nijemci pobjegoše. Iza sebe su ostavili dva postolja teškog bacača i nekoliko sanduka bacačke municije sa konjima. Idući dublje u

šumu, na jednom proplanku naišli smo na iskopane rovove i zaklone napravljene od kamene. Očekivali smo skoro dva sata napad ostalih jedinica. Svuda oko nas je vladala tišina. Čete su zauzele položaje i naložile vatre. Uputili smo patrole u tri pravca, da bismo uhvatili vezu sa našim jedinicama ili da bismo došli u kontakt sa neprijateljem. Uskoro smo po pucnjavi shvatili da smo se ulogorili među njemačke položaje. Oni su jedno vrijeme ćutali, ali su pred zoru počeli da idu prema nama. Na naše iznenađenje, oni su zaposjeli položaje sa pravca odakle smo došli. Povukli smo se kroz međuprostor i zaposjeli polazni položaj.

23. maj 1943, Bakići. — S Milošom Zekićem otišao sam do štaba sektora koji se smjestio u jednoj kući blizu Korlat šume. Tu smo zatekli Miloja Milojevića. Izložili smo mu kakva je situacija bila i zašto smo se povukli. On se revoltirao i tvrdio da su naše jedinice zauzele Vijenac. Međutim, u taj čas se otvori mitraljeska vatra na Vijencu, a u štab kod Miloja dođe kurir koji ga obavijesti da naši napadaju. Sada je bilo sve jasno. Miloje nam objasni da se vrši napad na cijelom sektoru i da požurimo da bismo što prije zauzeli Bakić.

Održali smo kratak sastanak s partijskom organizacijom i objasnili situaciju. Rasporedili smo se kao i sinoć. Za jedan sat smo zauzeli Bakić, zarobivši i ovoga puta dva postolja od bacača sa bacačkom municijom, ali smo imali i gubitaka. Poginuo je Rade Bajčetić iz Sarajeva, sekretar bataljonskog biroa SKOJ-a, zatim Islamović, po zanimanju brijač, rodom iz Vareša i Zubo Muharemović, rodom iz Bara sa Romanije. Njegov je brat poginuo prošle godine u Bosutskim šumama. Zamjenik političkog komesara 1. čete Sveto Popović teže je ranjen u ruku. Poslije zauzimanja Bakića pomogli smo 2. bataljonu da sa Vijenca zbaci preostali dio neprijatelja.

Neprijatelj se zadržao na utvrđenim položajima Kumiću i Trovrhu, na koje sada usmjeravamo napad naših jedinica. Mi smo na lijevom krilu, pred nama na 50 metara nalaze se Nijemci. Po našim napadima neprijatelj je osjetio da nadiremo ka Foči i brzo je ubacio u dejstvo artiljeriju i avijaciju. Bakić, na kome se mi nalazimo, tuku sa oko deset topova i bacača, a uskoro dođoše i avioni. To je prvi napad »štuka« na 1. bataljon. Pod nama se trese zemlja od detonacija. Granate eksplodiraju, udarajući u krošnje stabala. Pokušavaju i kartečom, ali bez uspjeha jer nas štiti šuma. Dobro izdržavamo artiljeriju i bombardovanje. Pokrećemo se čas naprijed, čas nazad, zavisno od dejstva artiljerije. Jedna haubička granata, čije zujanje nismo čuli, udari nepuna dva metra od mene i Ćerića. Obavi nas dim, prašina i miris sumpora. Pomislio sam da se Ćeriću nešto dogodilo:

— Jesi li živ, Čerkane? — vičem.

— Živ sam, samo me nešto oprži!

Progorjele su mu pantalone od usijanog parčeta željeza.

Artiljerija i avijacija tuku sada Korlat šumu i selo Zavajit. Tamo su smješteni štabovi, intendanture i kuhinje. Radi toga će nam sigurno zakasniti hrana.

24, 25. maj 1943, Bakić. — 2. bataljon naše brigade i 6. beogradski bataljon 1. proleterske nekoliko puta su napadali na Trovrh, ali bez uspjeha. U 2. bataljonu poginuo je politički komesar čete Brano Šurbat Bane, student, rodom iz Sarajeva. On je poslije jednog juriša ostao teško ranjen na čistini. Drugovi iz njegove čete su pokušali da odbace Nijemce. U napad su pošli galameći i neorganizovano. Bane im je, ranjen, doviknuo: »Ne galamite bez potrebe. Organizovano napadnite, inače badava ginete!«. Ubrzo je umro. Vaso Radić, iz našeg bataljona, čija je četa bila odmah do njih, dopuzao je do Baneta, skinuo sa njega kožnu torbicu u kojoj je imao pribeleške, radio-vijesti i neke slike. Bane je jedan od najboljih mlađih članova Partije iz partijske organizacije Sarajeva. Prije rata je bio član SKOJ-a. U brigadi je bio popularan zbog hrabrosti i vrednoće. Pred noć su ga drugovi sahranili.

Iz naše 2. čete poginuo je Željko Spahić, rodom iz Ivančića kod Srednjeg. Vrlo hrabar puškomitraljezac, ali neobuzdan, isuviše se slobodno kretao po položaju, te ga je smrtno ranio njemački snajper. I pored žestokog bombardovanja, danas nismo imali drugih gubitaka.

Čuli smo da je prije dva dana kod Zavajita poginuo Miloš Popović Đurin. Naš 3. bataljon je žestoko potukao Nijemce kod tog sela. Sa jednog neprijateljskog vojnika Miloš je skidao bluzu, i u tom momentu je smrtno ranjen. Miloš je komponovao pjesmu »Konjuh planinom«, koju je prvi put pjevao hor naše brigade 23. februara ove godine na proslavi povodom 25. godišnjice Crvene armije u Šekovićima.

26. maj 1943, Bakić — Podgradac. — Poslije bezuspješnih napada na Trovrh i Bakić, pred noć smo dobili naređenje da krenemo prema Podgradcu. Neprijatelj je prešao Čehotinu i ugrožava Centralnu bolnicu. Čim se spustila noć, krenuli smo, I pored toga što smo izmučeni pokretima i borbama, koje traju od 12. maja, borci se ipak dostojanstveno drže. Šutljivi su, lica su im blijeda od premorenosti. U selu Budišićima zadržali smo se neko vrijeme da se ogrijemo i osušimo odijela, jer nas stalno prati kiša. Selo je napušteno. Seljaci znaju da je najbolje napustiti kuće kada se približava pucnjava. Ovdje su to na vrijeme učinili.

Čuli smo da je raspuštena III internacionala.

27. maj 1943, Kunovo, zaselak Bandići. — Dan bez pucnjave. Magla se nisko spustila, te nas avioni ne mogu opaziti, iako kruže iznad nas.

Mirza se spremio da u selima rekvirira stoku. Ne znamo kako će biti sutra sa ishranom. Treba biti samostalniji i ništa ne čekati od brigadne intendanture. Krećemo ka Čelebiću.

28. maj 1943, Čelebić. — Smjestili smo se u šumi blizu Čelebića. Očekujemo napad.

Slučajno saznadoh od druga Studenog, koji nam je došao u bataljon iz jednog sela kod Goražda, inače rodom iz Prijedora, da je čika Nikola živ. On se poslije progona Srba iz Vojvodine sklonio u Srbiju. Pristalica je NOP-a, ali je bolešljiv. Zadnji put ga je vidio u Čajetini.

Dolaze neprijateljski avioni. Sada kruže nad Čelebićem. Teško komori.

Komandant brigade, koji se našao blizu nas, naredio je da bataljon krene. Idemo na začelju kolone, koja se prebacuje preko Tare kod Uzlupa. Prebacivanje obezbjeđuje 3. krajiška i jedna Crnogorska brigada. Pred nama su crnogorske klisure, gdje nas, sigurno, čekaju još veće teškoće. Najviše nas zabrinjava ishrana. Od nje sada zavisi brzina kretanja naših jedinica. Sada je 4 sata poslije podne.

29. maj 1943, prelaz preko Pive — Vučevo. — Sinoć poslije prelaska Tare, nakon nekoliko sati hoda, imali smo odmor, a zatim smo primili parče mesa i čorbu. Brigadna intendantura je otišla u selo Rudine, te smo morali predati bataljonsku rezervu u hrani da bi se ravnomerno podijelila i na ostale bataljone. Zorom smo krenuli dalje. Pokret nam se u beskrajnost odužio, zbog iscrpljenosti.

Prolazimo kraj leševa tifusara Talijana. Naišli smo na dva leša naših drugova. Borci su negodovali, kada su vidjeli da ovi nisu sahranjeni.

Pored bataljona je prošao politički komesar 1. proleterske brigade Mijalko Todorović Plavi. Bataljon ga je pozdravio, a kroz kolonu su brujali glasovi: »Eto komesara 1. proleterske«. Mi cijenimo i volimo drugove proletere, a naročito njihove rukovodioce. Mi bismo iz 6. brigade željeli, da i naša brigada jednog dana bude protelerska. Sada tuče njemačka artiljerija. Granate padaju lijevo i desno od staze. One nas od jutros prate.

Dolazi kurir sa naređenjem da ubrzamo pokret.

30. maj 1943, Koritnik — Vučevo. — Nalazili smo se u zaštitnici kolone Majevičke i naše brigade. Na Vučevo smo izišli oko 5 sati poslije podne. Kraj kraških vrtača, u kojima se još zadržao snijeg, zatekli smo dijelove 2. proleterske brigade, koji su imali jedan brdski top. Bili smo žedni i taman smo htjeli

u porcije uzeti snijeg, kad nam iznad glava počeše zviždati meci. Bataljoni Majevičke i naše brigade sukobili su se sa Nijemcima, koji su prije nas izišli na Vučevo. Borba je bila kratka i žestoka. Nijemci su zbačeni sa Vučeva u provalije niz strme litice. 3. bataljon je zarobio neprijateljsku komoru i pukovsku zastavu prostrtu na livadi. Sa njom su Nijemci svojoj avijaciji označavali dostignutu liniju.

Mi nismo stupili u borbu. Dobili smo naređenje da se smestimo u Koritnik i da jednu četu isturimo u podnožje Vučeva zbog osmatranja puta kraj Sutjeske. Jutros su se u šest sati Nijemci pojavili i otpočeli puškaranje sa našom 1. četom. Konopcima su se verali lijevo i desno od staze koja vodi prema nama, a zatim su bočnom vatrom pokušali prisiliti prvu četu na povlačenje. U borbu smo ubacili i 2. četu. Nijemci su bili malo potisnuti. Međutim, opet su nastavili penjanje uz liticu. U početku nam je izgledalo da se oni penju samo na jednom užem sektoru, ali oni su se penjali na frontu širokom oko dva kilometra. Pojačali smo položaj sa 3. četom i o situaciji obavijestili štab brigade. Ako se neprijatelj popne na Vučevo, vrlo teško ćemo ga zbaciti.

Prošlo je podne. Naši previše pucaju, treba im skrenuti pažnju da čuvaju municiju.

31. maj 1943, Ćurevo — Vučevo. — Sada je tri sata poslije podne. Prošlo je 24 časa kako smo na nogama. Ne zna se hoće li ubuduće biti težih 24 sata, ali od kada postoji bataljon, ovo su mu bili najteži. Borci bataljona su, bez razlike, pokazali hrabrost, moralnu čvrstinu i odanost našoj Partiji.

Jučer oko 7 sati naše položaje su pojačali bataljoni Majevičke brigade. Nijemci su bili blizu cilja. Na jednom uskom sektoru, koji nije mogao biti zaposjednut od naših jedinica i koji je tučen artiljerijom, oni su uspjeli da se popnu oko 22 časa. Štab brigade je naredio da prve čete iz sva tri bataljona izvrše napad na ovaj položaj i zbace neprijatelja. Nastupio je krkljanac. Tek kod drugog juriša Nijemci su zbačeni u provaliju.

Od drugova iz 6. brigade lakše su ranjeni iz 3. bataljona Svetozar Kosorić i Milan Rašua, politički komesar čete u 2. bataljonu, radnik-metalac rodom iz Like.

U ponoć smo primili naređenje da u toku noći krenemo u Ćurevo i zajedno sa Drinskom grupom, (2. proleterska, 15. majevička i 6. istočnobosanska brigada) protjeramo neprijatelja i posednemo kose iznad lijeve obale Sutjeske.

Naš bataljon treba da zauzme most u Ćurevu, a odatle šireći se desno nizvodno, da izbije na kose i zauzme tvrđavu Đurđevicu.

Održali smo kratak sastanak partijskog biroa, a zatim četnih ćelija i pripremili partijsku organizaciju za izvršenje ovog zadatka. Municije imamo dovoljno. Borbenost bataljona je na visini.

U svanuće krenusmo kozjom stazom koja se vijugavo spušta niz strminu Vučeva. Jutarnja magla prekrivala je dolinu Sutjeske. Spuštali smo se lagano i oprezno. Lijevo i desno od staze bila je rasuta puščana i bacačka municija, telefoni, šinjeli i dijelovi vojničke opreme. To su sinoć Nijemci bacali da bi lakše bježali. Plen smo podijelili po četama, a ostavili smo dosta i za ostale bataljone koji nastupaju iza nas. Od pravca Foče zujao je avionski motor, a u daljini, na jugoistoku, tukla je artiljerija. U dolini je šumila Sutjeska. Ispod naših nogu se otiskivalo kamenje i padalo u provaliju.

Nakon pola sata, lijevo od nas, između stabala drveća, primijetili smo neko kretanje. Zamjenik komandanta bataljona Mijalko Bjelaković, koji je juče došao u naš štab, pošao je u tom pravcu i poslije nekoliko minuta, se vratio sa zarobljenim Nijemcom, koji se izgubio u noćašnjoj borbi.

Zarobljenik je mlad, uplašen i gladan. Traži od nas da nešto jede.

— Ja polak, dajte kruvi!

U koloni zajedljivi smijeh. Noćas smo dobili po pola porcije pržene zobi. To su doručak, ručak, večera i rezervna hrana. Na ostalo treba zaboraviti.

— Zaradi zrno ječma — reče jedan od drugova, tovareći mu na leđa sanduk sa minama.

Silazili smo sve bliže Sutjesci. Magla se polako diže iznad nas. Prešli smo i zadnji brežuljak, koji nas je dijelio od rijeke. Tu, na seoskom putu zaustavili smo bataljon i rasporedili četu za napad. 3. četa se po prelazu rijeke kreće lijevom, a druga desnom obalom, ravno na most. 1. četa napada kosom lijevo od nas. Ona treba da pretrese teren, u kome su se mogli, eventualno, zaustaviti Nijemci i da nam osigura lijevi bok. Kada 2. četa pređe most, 1. treba da krene za njom. Čete krenuše na zadatak.

Poslije toga se čulo prenošenje naređenja po četama: — odstojanje deset metara, pušku u ruku, osmatraj lijevo i desno. — Naređenje prenosi borac borcu. Lica su im ozbiljna, hladna i surova. Išli smo laganim korakom, kao u pogrebnoj povorci, bez šuma. Nakon kraćeg vremena ugledali smo, njemačku kolonu od nekoliko stotina ljudi koja se penjala uz kosu s one strane rijeke. Pozadi nje, tamo kod mosta, dizao se dim i pasli su natovareni konji. Bez komande kleknusmo iza živice i otvorismo vatru na neprijatelja. Odjeknuše prvi hici, a zatim se kroz dolinu razliježe mitraljeska paljba. Nijemci počeše bez

otpora bježati uz brdo. Prebacili smo se brzo preko mosta. Komandant bataljona Vlado Karan, koji je prvi dan na ovoj dužnosti, zadržao se kod 1. čete i sustigao nas kod mosta. Na putu se sudario s jednim Nijemcem, koji je iz živice iznenada iskočio pred njega. Za tren su se gledali, zatim se Karan maši za pištolj, a Švaba se jednim skokom izgubi u grmlju.

3. četa je stupila u borbu i bočno udarila Nijemce.

Dalje smo napadali uz kosu obraslu sočnom travom. Ove godine su rodile jagode i ima ih dosta po kosi. Borci ih beru bez obzira na sviranje metaka. Upozorismo ih da to ne čine, jer nas može skupo koštati. Pokidali smo telefonske linije koje su Nijemci ovuda uspostavili. Od spaljene džamije prema mostu ugledasmo kako nastupa jedna kolona, koja je po broju ljudi veća od naše čete. Čerić je pozvao Karana da donese puškomitraljez, a zatim, koliko ga je grlo nosilo, viknu:

— Ko je tamo?

Nepoznata kolona zastade, a čelni podiže ruku.

— Švabe — uzviknuše obojica.

Mi stojimo na jednoj stazici koja ide preko padine. Odmah ispalismo nekoliko metaka. Nijemce ovo zbuni. U tom momentu se iza njih pojavi nova kolona.

— Obraćemo bostan, ako to ne budu naši — reče Karan.

— Ko je dolje? — ponovo upita Čerić:

Čusmo glas komandira 1. čete Čede Đukića, koji mu se odazva. Čedo je vrlo brzo shvatio situaciju i odmah iz sveg grla povika:

— Naprijed Prva četa!

Nijemce obuze panika. Uzmuvali su se po livadi kraj mosta i skaču u Sutjesku. Gađali smo ih kao zečeve.

2. četa se ispred nas grčevito borila. Trenutno je četom komandovao njen politički komesar Spaso Mičić, radnik Željezničke radionice u Sarajevu. Komandir čete Janko Vučićević zadržao se sa nekoliko boraca kod zarobljene komore. Nikako se nije mogao osloboditi slabosti, da lično zagleda zarobljene stvari. Brzo ga uputismo na lijevo krilo, odakle je neprijatelj počeo nastupati. Uskoro dođe i Čedo sa 1. četom i dovede 19 zarobljenika. Uputismo ga na lijevo krilo 2. čete, a Švabama naredismo da se izuju. Nismo sigurni u ishod borbe, pa ako pobjegnu, neka nam ostane bar njihova obuća.

Magle je ubrzo sasvim nestalo, te je neprijatelj mogao jasno sagledati i procijeniti snage našeg bataljona. Zaposjeo je Đurđevicu i brani se veoma uporno tromblonima, ručnim bombama, lakim bacačima i dobro organizovanom mitraljeskom vatrom. Zarobljeno je dovoljno municije, pa naše čete upotrebljavaju samo puškomitraljeze. Poslije tri sata borbe ra-

njeno je osam drugova. Rane su većinom teške. Po treći put ranjen je rukovodilac SKOJ-a 1. čete Vojo Jelačić; sada mu je metak prebio ruku. Krvava mu je sva košulja na prsima, problijedio je, a pjeva: »Padaj silo i nepravdo«. Jovanu Lizdeku, vodniku iz 2. čete, rodom iz Kalauzovića, prebijena je butna kost. Malom Kosoriću, sa Glasinca metak je razderao usne i polomio zube. Blijed je sa krvavim mehurovima na usnama. Krv mu teče niz bradu i natapa bluzu. Vaso Mikić, rodom iz nekog sela u Semberiji, ranjen je u stomak. Ibro Kahvo, koji nam je nedavno pristupio neki dan kod Čajniča, ranjen je u leđa. Za bataljonsko previjalište odredili smo spaljenu džamiju. Tamo smo sa nešto pratnje uputili ranjenike i zarobljenike.

Nijemci su se potpuno sredili i snažno nas pritiskaju sa bokova. Broj ranjenih se povećao. Poginuo je komandir 2. čete Janko Vučičević i Novo Simović, osamnaestogodišnji borac iz prve čete, rodom sa Romanije. On me je molio, kada smo bili u Sokolovićima, da ga pustimo da vidi roditelje. Ubijedili smo ga da je to besmisleno, jer su teren oko Romanije zaposjeli ustaše i četnici, i da bi lako mogao poginuti. Janko je rodom od Mokrog, ima ženu i dvoje dijece.

Sporazumjeli smo se da odem do bolnice i da je uputim na Vučevo, a štabu brigade da sačinim kratak izvještaj. Poslali smo Vasu Radića da uhvati vezu sa majevičkim bataljonima i da zatraži da nas pomognu.

Most, preko koga smo jutros prešli, sad je već pod mitraljeskom vatrom. Pritegnuh opasač i torbu i potrčah preko njega. Odmah iza mosta trebalo je puzati po blatu da bi se prešlo preko čistine.

U spaljenoj džamiji zatekoh zarobljenike koji su se šćućurili uza zid. Prilikom svake eksplozije bacačkih mina, kojom su nas gađali Nijemci, uvlačili bi vrat u ramena. Spolja na jednom od prozorskih otvora, stajao je Marijan Paunić sa uperenim puškomitraljezom, na zarobljenike. Marijanu je bilo zabavno gledati kako se Nijemci plaše eksplozija. Kad sam mu prišao, reče mi da je mitraljez neispravan.

Objasnismo zarobljenicima da ćemo ići do višeg štaba i da ćemo svakog ko pokuša bježati streljati. Oni, klimajući glavom, potvrdiše da su razumjeli.

Oko Đurđevice se razvila ogorčena borba. Na lijevo krilo bataljona uputila se njemačka kolona od preko 250 ljudi, sa namjerom da nam zađu za leđa. Situacija je vanredno teška, ne samo što je neprijatelj nadmoćniji već i zbog toga što može onemogućiti povlačenje bataljona. Napisah kratak izvještaj i

uputih Petra Spahića da ga odnese Ćeriću ili Karanu. Spahić nije još ni sišao do rijeke, a bataljon naglo odstupi preko brisanog prostora ka rijeci.

Uz pomoć Duška Jovanovića i Stevana Klašnje, koji su se tu zatekli, formirala se kolona od zarobljenika i ranjenika. Čim smo krenuli iza zidina, opaziše nas Nijemci. Odstojanje između nas i njih nije veće od 800 metara važdušne linije. Zarobljenici su disciplinovani: nose ranjenike i vode konje »pravo po švapski«; kako kaže Marjan.

— Šta su po zanimanju — pita me Marjan — kad tako slušaju?

— Svi su radnici — rekoh Marijanu, jer sam ih o tome pitao još dok smo išli u džamiju.

— Ja, silne li radničke klase! — procedi kroz zube nasmijani Marjan.

Dalje povlačenje našeg bataljona obezbjeđivao je 2. bataljon. Sretoh Neđu Sarajčića, komandira čete tog bataljona, koja je pošla u susret neprijatelju. Kivan je na Švabe i gleda prezrivo zarobljenike.

— Do viđenja. Nek ti je sretno — rekoh.

— I tebi. Eto štuka — odgovori mi.

Čuje se Ćerićev glas. Raspituje se za ranjenike. »Štuke« pikiraju, stravično zavijajući. Sklanjamo se u šumu. Avioni istresoše tovar i odoše. Penjemo se uzbrdicom. Njemačka artiljerija gađa stazu kojom se povlačimo. Granate eksplodiraju oko nas. Noseći ranjenike, zarobljenici se posvadiše, ali ih je Karan brzo pomirio. Ranjenici se teško kreću. Kosorić, kome su razderane usne natekle i bespomoćno se objesile, zastajkuje svaki čas i sjeda kraj puta. Savo Mikić, sa ranom u stomaku, pokušava da ide pješke oslanjajući se na drugove. Grčevito stiska šake iznad glave, strahovito se muči, ali ne daje glasa od sebe. On će sigurno umrijeti.

Po putiću su ostajali tragovi krvi, kolona je isprekidana. Išli smo sporo, kako je ko mogao. Danas smo imali 15 ranjenih i 5 mrtvih. Kod Sutjeske je poginuo Hajim Ajbahari, Sarajlija a u rijeci se utopio jedan drug sa puškomitraljezom, rodom iz Vogošća kod Sarajeva.

Ćerić je jako utučen. Pri samom vrhu, gdje staza izlazi na proplanak Koritnika, sreli smo komesara brigade Maju i rukovodioca politodjela Zariju Škerovića.

— Kuda ćete drugovi? — pita nas Majo.

— Na Vučevo — odgovorismo.

— Vaš bataljon treba da napada — rekoše obojica.

— Nema bataljona! Jedni poginuli, drugi ranjeni, a treći ih nose — reče Ćerić.

Majo i Zarija šutke odoše dalje.

Pišem pred bajtom na Koritniku. Sada se dolje kod Sutjeske vodi borba. Nijemci bi htjeli ponovno na Vučevo.

Mirza je pravilno procijenio situaciju prije nekoliko dana. Nabavio je kukuruza i nikom o tome nije govorio. Sada nam je, pored parčeta mesa, dao nešto kukuruza u zrnu.

Počinje pjesma. Radovan Vuković, naš guslar, borac 1. čete, koji je sastavio niz narodnih pjesama o našoj borbi na Romaniji, sjeo je pod jelu, zatvorenih očiju pjeva:

Romanija visokoga visa
Gdje 'no Čiča vojnike popisa.

Pjesmu prihvaća Marijan, zatim 1. četa. Oni pjevaju od srca, onako kako se pjeva u njihovom kraju — mulalučki. Pjesmu prihvaća čitav bataljon.

Pokraj nas stoji grupa zarobljenika. Skinuli smo sa njih uniforme i dali im pocijepana odijela naših boraca. Uputićemo ih štabu 2. proleterske brigade na saslušanje. Prolazeći stazom pokraj nas, zarobljenike je primijetio drug Murat. Po odeći je mislio da su to borci našeg bataljona i pita ih zašto su u grupi: »Bolje bi bilo da se sklonite jer vas avioni mogu primjetiti«. Jedan od zarobljenika, ne razumijevajući ga, upita:

— Bite.

Mi se slatko nasmijasmo. Murat jedan momenat zastade, a zatim se dosjeti o čemu se radi, opsova i ode.

Oblaci se nadvili nad Vučevo. Planinski vjetar duva, s vremena na vrijeme uznemiravajući krošnje crnogoričnog drveća, čiji se šumor mješa sa pjesmom bataljona i dobovanjem mitraljeza u dolini Sutjeske. Skoro će suton. Mali neprijateljski izviđački avion, koga nazivamo »špijun« napravi nekoliko krugova iznad našeg logora i odletje. Na jedan kilometar od nas čuše se učestale eksplozije. »Špijun« je sigurno na čistini zatekao nečiju komoru, pa je zasipa svežnjevima bombi za žive ciljeve.

1. jun 1943. Koritnik — Vučevo. — U rezervi smo. Dan je započeo artiljerijskom vatrom. Nijemci gađaju naš logor. Sigurno su primijetili dim od vatri koje smo noćas ložili. Moramo biti oprezni, jer svaki čas može doći avijacija.

Danas su prošli pokraj nas dijelovi 2. dalmatinske brigade. Među njima ima mnogo boraca koji su stupili u našu vojsku prije nekoliko mjeseci.

Pržimo kukuruz i ječam. To nam je, uz parče mesa, glavna hrana. Čistimo oružje, treba biti spreman, jer svakog časa može izbiti naređenje za pokret.

2. jun 1943, Koritnik. — Danas je kod nas bio Majo. Kritikovao me je zbog oštrog stava prema Gliši Jankoviću. Gliša se žalio Ćeriću, a on je o tome obavijestio Maju. Mislim da nemaju pravo. Gliša se ne brine o četi. Njegovo držanje kao komandira, po mom mišljenju, nije na visini. Šutio sam. Vjerujem da sam u pravu.

3. jun 1943, Koritnik. — Opet smo u rezervi. Pretresali smo danas situaciju u bataljonu. Gladni smo.

Municije imamo dovoljno, po borcu 250 metaka, a 600 na puškomitraljez. Teškoća je samo što je ljudi jedva nose. Treba što prije ići odavde. Dosta nam je Vučeva.

4. jun 1943, Koritnik — Dragoš-sedlo — Suha — Košur. Jutros smo izvršili pokret prema Dragoš-sedlu. Oblaci su se spustili nisko, te nas avioni nisu uznemiravali. Lijevo od nas je ostao Maglić. Njegovi vrhovi su u oblacima. Počela je kiša. Sakrio sam se pod jedno stablo da ovo napišem. Ćerić je danas pokazao više samoinicijative. Naredio je da se zakolje jedan konj, a Mirzi dao patrolu da pretraži šumu ne bi li našao kakve stoke. Izgleda da ćemo pokisnuti do kože. Udario je jak pljusak.

5. jun 1943, Košur. — Juče poslije podne smo, u šumi ispod Dragoš-sedla, prošli pokraj 1. proleterske, a neki drugovi kažu da je tu bio i Vrhovni štab. Po kozjoj stazi spustili smo se do Sutjeske. Prilikom prolaska kroz Suhu, bili smo iznenađeni kad smo ugledali očuvanu seosku kuću sa većim komadom obrađene zemlje.

Idući niz Sutjesku, putem koji je usječen u stijene, naišli smo na 1. bataljon Majevičke brigade. Komesar jedne čete tog bataljona je bivši kurir štaba bataljona Mićo Pejinović. On se dobro izgrađuje. Sada mu je 17 godina, rodom je iz Prijedora. Stupio je 1941. u Šumadijski partizanski odred Milana Blagojevića. Ponekad je grub prema ljudima, ali ga drugovi iz čete vole zbog njegove pravednosti i hrabrosti. Pozdravili smo se sa drugovima Majevčanima. Prije dva mjeseca ovaj bataljon je izišao iz sastava 6. brigade, a izgleda kao da je od tada prošla godina.

U suton dobismo vodiča, borca iz 2. proleterske brigade. On treba da nas odvede na položaj koji je do tada držao jedan njihov bataljon. Upozorio nas je da se Nijemci žestoko bore da održe svoje položaje. Polazeći rekao nam je da do položaja ima oko dva kilometra. Međutim, ili je on pogrešno ocijenio daljinu ili su se Nijemci, osjećajući smjenu jedinica na našoj strani, pomjerili naprijed, puštajući nas u svoju zasjedu. Sa vodičem smo išli na čelu kolone, tiho razgovarajući, kada nas iznenada zaustavi oštro njemačko »halt«, a zatim dug rafal iz

mitraljeza. Bili smo iznenađeni. Legli smo, ali smo se odmah pribrali. Jurnuli smo naprijed i izbacili Nijemce iz rovova.

Karan i Ćerić su otišli lijevo, a ja sam ostao sa 2. četom. Položaj 2. čete pojačala je jedna četa Majevičke brigade. Oko 9 sati krenuh da obiđem položaje i da vidim gdje su Ćerić i Karan.

Položaj koji je zauzeo bataljon ima oblik razvučene potkovice, čiji se desni krak prostire niz kosu obraslu rijetkim bukovim drvećem i spušta se do Sutjeske. Lijevi krak ide preko kose ivicom šume, pred kojom se prostire proplanak sa njemačkim bunkerima. Naš položaj je veoma nepovoljan. Nijemci sa desne obale, od Borova, mogu tući čitav bataljon unakrsnom vatrom.

Ćerića zatekoh bez zaklona na sredini položaja. Okrenuo je leđa prema Nijemcima i sjedi. Iza njegovih leđa je Safet Zečević puškomitraljezom tukao Nijemce, ali su se ovi približili i bacaju prema njemu ručne bombe. On se hrabro drži. Imali smo pravo što smo ga u Zaborku primili u Partiju. Prigovorih Ćeriću zašto se nije zaklonio, a zatim krenusmo obojica da nađemo Karana. Našli smo ga na lijevom krilu. On je uhvatio vezu sa bataljonom 2. proleterske, koji je bio u blizini. Sporazumio sam se sa proleterima da zajednički izvršimo juriš.

Na sastanku štaba zaključismo da budemo kod četa, a da vezu održavamo preko kurira. Pošao sam natrag na položaj, gdje sam ostavio drugu četu. Susretoh Janka Bjelakovića, koji se vraćao sa previjališta. Ranjen je u desni dlan. Krenusmo zajedno prema položaju Majevičke čete. Ali, na jedno 30 koraka pred nama, tamo gdje su bili Majevčani, spazih Nijemca kako nišani na nas. Brzo legosmo. On promaši. Od stabla do stabla otkotrljasmo se niz brdo. Nijemac je za nama ispalio nekoliko rafala iz mašinke. Konačno dođosmo do 2. čete i Majevčana. Oni nisu mogli da izdrže stalnu unakrsnu vatru. Za pola sata imali su 8 teško ranjenih boraca. Povukli su se sa tog položaje i poslali izvještaj Karanu.

Na Košur je došao i 3. bataljon. Pripremili smo se za juriš. Na Karanov znak pištaljkom, otvorili smo vatru iz sveg oružja i krenuli u napad. Neznatno smo odbacili Nijemce, ali oni uporno i organizovano brane svoje položaje.

Za nekoliko minuta poginuše tri druga iz 3. bataljona. Ovaj bataljon se najbolje snalazi u zasjedi i u prepadnim borbama, ali za napad na otvorene položaje nije izvježban. Borci ne liježu, već pucaju stojeći iza stabala, pa ih zrno lako zakači.

Proleteri su bili vještiji od nas. Kad su vidjeli da na Nijemce nije djelovala naša vatra i da oni ne napuštaju rovove, proleteri se nisu dizali iz svojih zaklona.

Dan se odužio. Moraćemo se povući malo nazad. Njemački snajperi, dobro sakriveni, nanose nam ozbiljne gubitke. Ubili su nam nekoliko Glasinčana, koji su se neoprezno kretali. Kod nas je poginuo drug Studeni, kad je pokušao da ubere jagodu.

Predveče su poginuli: Radovan Vuković iz Sumbulovca kod Mokrog; Safet Parić, rodom iz Vareša i Altarac, rodom iz Sarajeva. Kad smo sinoć naišli na njemačku zasjedu, ranjeni su komandir 1. čete Čedo Đukić i jedan borac iz njegove čete. Čedo je vrlo hrabar i omiljen među drugovima. Zamijenio ga je Ragib Džindo. Radosav Trifković, rodom iz Birča, se zaplakao za Radovanom Vukovićem. Na njega je Radovan uticao, prošle godine, da stupi u brigadu. Trifković je budno osmatrao položaj da bi otkrio sakrivenog neprijateljskog snajperistu koji je ubio Vukovića. Nakon dužeg vremena primijetio je snajper u grmu, uzeo ga na nišan i opalio. Nijemac se jaučući izvukao iz grma i srušio između našeg i njihovog položaja. Dugo se mučio. Nijemci su pokušali da ga izbave, ali im ni to nismo dozvolili. Predveče je Radosav dopuzao do Švabe i skinuo sa njega oružje i ostalu vojničku opremu.

U toku noći malo smo se povukli nazad. Od Nijemaca nas dijeli dolina.

6. jun 1943. — pokret za Vrbnicu. — Naređeno nam je da krenemo za Vrbnicu. Ne znamo put, a nemamo ni vodiča ni sekcije. Drugovi iz 2. proleterske nam pokazaše put. Oni su se i prošle i ove godine kretali preko Vrbnice i poznaju teren. Uz put naiđosmo na leševe Nijemaca. Ćerić je u jednoj proleterskoj četi sreo poznanika iz Mostara, koji s nama podijeli parče konjetine. Drugi borac iz te patrole Starović, rodom je iz Alipašina Mosta, kod Sarajeva. On ima i brata blizanca u istoj brigadi.

Bili smo već prilično odmakli kada nas stiže kurir štaba brigade sa naređenjem da se vratimo. Imali smo sreće. Tek što smo se makli sa čistine i zašli u šumu, naiđoše avioni. Oko 3 sata je trajalo bombardovanje, sa malim prekidima. Oko 20 časova »štuke« su istresle zadnji tovar. U bataljonu niko nije bio ranjen. Vraćamo se na Košur.

7. jun 1943. Košur. — Treći dan je kako smo na Košuru. Na našem lijevom krilu, prema Milinkladama, nalaze se još bataljoni 2. proleterske brigade.

Jutarnja magla se podiže kao zavjesa sa zakrvavljene Sutjeske. Od Foče nam se približava zvuk avionskih motora. »Špijun« se žuri da nam izruči svoj jutarnji »pozdrav«. Leti nisko. Noćas naložene vatre još uvek tinjaju. Dim koji se diže omogućiće »Špijunu« da brzo pronađe kuhinje i komore.

— Skloni konja, druže! Dovešćeš nam ih čitavo jato — govore drugovi našeg bataljona borcima 2. proleterske brigade koje prolaze kroz naše položaje.

— Alaj ti je dobro kljuse, kad tako nisko drži glavu! Sigurno ti češće čita novine — dodaje Zečević koji je, zavučenih ruku u svoj ruksak, gledao u »prolaznike«.

— Neće dugo čitati! Intendanti su bacili oko na njega — šali se Vaso Radić.

— Stani pod drvo! Zar ne vidiš kako se »špijun« sav iskrivio i kako mu svijetli mitraljez — dobacuje Desa Todić.

Sa desnog krila javlja se »šarac.«

— Evo ti odgovor — kaže Marijan, izručivši čitav rafal iz »zbrojovke«.

Dolaze »štuke«.

— Čija će kljusad sad da strada? — pita Karan.

— Biće dobar gulaš — smijući se kaže.

»Štuke« napraviše krug oko naših položaja. Tuku položaje 2. proleterske. Bombe padaju niže, prema našim položajima. Zemlja se trese od eksplozija, a iverje od pocijepanih stabala i geleri zuje po zraku i lete na sve strane.

Lica drugova su ukočena, a pogled im je usmjeren, preko doline, na njemačke položaje. Paze na Nijemce da ne bi ovaj momenat iskoristili za juriš. Kratak zastoj, tišina koju prekidaju rafali avionskih mitraljeza, negdje sa Vučeva. Uslijed napregnutosti živaca nastupa brzo zamor — čovjeku se spava.

— Švabe su jutros doručkovale negdje u Sarajevu — kaže Ćerić.

— Sada će opet natrag; prošetaće sarajevskim ulicama, uhvatiće sarajevske »hafe«, i pričaće o »ogromnim« gubicima koje su nanijeli partizanima, — sa osmjehom konstatuje Balorda.

— Je li došao Mirza sa hranom? — pita neko od drugova.

— Možda mu je koja pala u kazan — dodaje drugi?

— Znači, vranac bi po drugi put poginuo, kao kuhan — šali se »pop« Blagoje Pejanović!

— Biće dobrih bataka, ima i novih potkova.

— Sigurno ti se sviđaju Marijane, dok o njima pričaš.

Svi se nasmijaše.

Opet se javi »šarac« sa desnog krila. Lišće cvrči pod udarcima metaka, kao kap vode kad padne na vrelu mast u tavi.

— Druže, u zaklon! Ne oklijevaj, lezi! — komanduje desetar.

— Šta mi može, ne bojim ga se!

— Ne budali, odmah lezi! — ponovo će desetar.

Borba u Africi je završena. Na istočnom frontu vlada zatišje. Mi jedini ratujemo.

Od Bara se čuje pucnjava. Neprijatelj opkoljava naše snage. Uslijed velikih napora, borbi, gladi i žeđi, kod drugova se javlja potištenost.

Dolina Sutjeske je potpuno pusta. Kuće su spaljene, ljudi i zvijeri su pobjegli od pucnjave. U svijesti se miješaju pojmovi: drugi front, istočna Bosna, pržena zob i konjetina.

Prođe divizijska bolnica 1. proleterske divizije. Sigurno ćemo i mi uskoro za njom, ali bez Radovana Vukovića, Parića i ostalih koji su pali.

8. jun 1943. — Košur. — Danas je na Košuru vladalo zatišje. Nijemci nešto krupnije pripremaju. Iznad Sutjeske stalno kruže izviđači, mitraljirajući uz put komore i naše položaje. Prolazeći kraj nas, 2. proleterska je ostavila iznemogle konje koje je Mirza brzo sklonio u zaklon kod Staneka. On je mislio da ga nisu primijetili. Međutim, kad su konji već bili oderani, dođe jedan intendant sa desetinom 2. proleterske i oduzme mu sve što je bilo od boljeg mesa. Mirza je došao skoro plačući.

— Jesu li odnijeli — pita ga Karan.

— Jesu — odgovori Mirza.

— Drugi put, ili se sporazumi sa njima ili kolji dalje od puta!

Mirza se snuždio. On osjeća kolika odgovornost leži na njemu. Predveče nam je došao radosna lica. Zaklao je prilično debela konja, skuvao meso i podijelio bataljonu. Nešto je povjerljivo pričao Karanu, sigurno se snašao na tuđi račun.

— Snašao se, ulovio je dobrog konja, a krv je poslao ranjenicima — kroz smijeh je govorio Karan.

Video sam Mitra Minića. On je po kazni otišao za borca u 2. bataljon. Sada je puškomitraljezac.

9. jun 1943, Košur — Hrčavka — Ozren — Milinklade. — Danas se razvedrilo. Oko jedan sat poslije podne Nijemci su bombardovanjem iz aviona, artiljerijskom i bacačkom vatrom rastrojili položaje 7. krajiške brigade na liniji Ozren — Hrčavka, a na našem lijevom krilu. Krajišnici su se povukli, a da nas o tome nisu obavijestili. Milinklade, kao i dolinu ispred nje, gdje je štab brigade, stalno tuku avioni. Patrola koju smo uputili, vratila se ne pronašavši štab brigade. Druga patrola, upućena do 7. krajiške, vratila se obavještavajući da je položaj napušten. Situacija je ozbiljna. Ako mi ne zaposjednemo taj položaj, to će učiniti Nijemci i tada ćemo biti odsječeni.

Odlučili smo da se sastanu: Karan, komandant 1, Franjo Herljević, komandant 2. i Akif Bešlić, komandant trećeg ba-

taljona i da donesu odluku o daljem dejstvu, jer nema veze sa štabom brigade. Jutros je javljeno da ćemo držati položaj do dolaska 10. hercegovačke brigade, kada ćemo joj se priključiti i krenuti na njenom začelju.

Složili smo se da napustimo Košur i da zaposjednemo položaje koje je držala 7. krajiška. Došli smo u pravi čas, jer su i Nijemci bili krenuli. Dočekale su ih mitraljeske cijevi naših četa. Iznenadili su se i ustukli. Vrijeme je sporo prolazilo. Ako se održimo još dva sata na ovom položaju, dobili smo bitku. Treba uhvatiti vezu sa štabom brigade, a noć je naša. Takav je naš zaključak.

Na stazi pod Milinkladama zatekosmo Radu Marijanca, komandanta 7. brigade. To je visok čovjek, u žandarskom šinjelu. Vraćao je puškomitraljesce na položaj, sa koga su se povukli.

Navukli smo na sebe »Štuke«. Neprijatelj želi da nas zbaci sa položaja. 3. bataljon se povukao. Ne preostaje nam ništa drugo nego da razvučemo naš bataljon i da se zaposjedne položaj koji su oni držali. Pozvali smo komandira 1. čete Ragiba Džindu i komesara Vasu Radića. Naredismo im da sa četom krenu odmah tamo. Primiše zadatak kao vojnici, svjesni toga što treba da čine sa četom od 14 ljudi. Karan se zabavio rasporedom puškomitraljeza. Položaj je dobro organizovan, Nijemci ne mogu naprijed. Udaljismo od položaja borce 3. bataljona, kod kojih je zavladala apatičnost.

»Štuke« tuku po Milinkladama. Odozgo se kotrljaju kazani. Jao si ga nečijoj komori!

Na Marijanca je naišao neki kurir Vrhovnog štaba, traži Velimira Terzića, zamjenika načelnika Vrhovnog štaba. On priča da je drug Tito ranjen.

Poslije jednog sata od odlaska 1. čete dovedoše ranjenog Vasu Radića. Metak mu je prosvirao butinu i ozlijedio kost. Blijed je, bez brade, izgleda kao dječak, što u stvari i jeste. Naredismo da se rastovari i zakopa teški mitraljez, a na konja natovari ranjeni komesar Mitar Šučur i Neđa Lučić. Iz 1. čete poginula su još dva druga.

Nijemci su odbijeni. Sunce zalazi za kose obrasle šumom. Njemački transportni avioni kruže iznad svojih položaja i izbacuju padobrane sa paketima municije i hrane. Nijemci večeras verovatno neće dalje.

Karan je uhvatio vezu sa štabom brigade na Milinkladama. Naređeno mi je da idemo k njima. Kolona se teškom mukom penje uz brdo. Borci uz put beru srijemušu, što nas prilično zadržava.

Marjan Paunić, puškomitraljezac, ljuti se na svog pomoćnika koji je zastao. Kaže da neće nositi mitraljez. Uzeh ga od njega, dajući mu svoju pušku.

— Ajdemo Marijane! Sjeti se Konjuha prije godinu dana, zar nije bilo teže?

On se složi. Koračamo jedno vrijeme, jedan pored drugog, posrćući preko granja i panjeva. Marijan zaostaje, bere srijemušu i nudi mi je.

— Uzmi, ko zna hoće li biti i nje sutra.

Primim ponuđeno. Miriše na bijeli luk.

Uz put naiđosmo na jednog druga Majevčana, koji je sjeo i kao da se skamenio, ne može dalje.

— Ajde, zaspaćeš, pa si gotov, uhvatiće te Nijemci — kaže mu Marijan.

— Ne mogu dalje.

— Da mu pomognemo? — pita Marijan. Predadoh Marijanu mitraljez i rekoh drugu da mi se drži za opasač. Suve grančice pucketaju nam pod nogama. Sa krajnjim naporom pomogoh drugu da iziđe uz brdo.

Na Milinkladama zatekosmo Hercegovce iz 10. brigade. Naložili su vatru i galame. Sve same brkajlije. Uskoro se povezasmo sa Milošem Zekićem, obaveštavajući ga o stanju bataljona. Uz put smo našli mrtvog Đuru Kozomoru iz 1. čete, rodom Krajišnika, kome je avionska bomba odbila obadvije noge.

10. jun 1943. Milinklade — Zelengora. — Svanulo je. Prikupismo bataljon koji se noćas bio izmiješao sa Dalmatincima i Hercegovcima i odvojismo se pod stabla, očekujući pokret. Oko 10 sati krenusmo dalje.

Na Zelengori se sretoh sa Vasom Miskinom, zamjenikom političkog komesara 10. hercegovačke brigade. Nisam ga vidio od juna 1941. godine, kada je bio uhapšen. Rukovali smo se srdačno i kratko porazgovarali, jer je morao da se žuri za kolonom. Iza njega je naišla Olga Marsović Okrugla. Bili smo 8 mjeseci zajedno članovi Mjesnog komiteta Sarajevo. Aprila prošle godine, poslije provale Save Bogdanovića, ja sam po odluci KP odmah izišao iz grada, a ona je trebalo da izađe 2 dana kasnije. Olga je raspoložena i srdačna, kao i u Sarajevu. Hercegovci se uputiše prema zapadu, tamo odakle dolijeću meci.

Nailaze avioni. Bombarduju nas. Iznad jedne vododerine, gdje se nalazi štab brigade, bacali su više bombi, a zatim i mitraljirali. Ranjen je intendant 3. bataljona Pero Kršić.

Pred noć smo dobili naređenje da suvišno oružje zakopamo, da nas ne bi opterećivalo u pokretu. Majinog vranca je ubila avionska bomba. Svi borci našeg bataljona dobili su po parče mesa. Prilikom raspodjele mesa meni i Čeriću je za-

pao zadnji mozak, jer niko ispred nas nije htio da ga primi. Borci su naložili vatre i na brzinu peku meso. Ćeriću se zgadilo kad je vidio mozak i odbija da ga primi i jede. Otkinuo sam list neke travurine i u njega zavio sljedovanje. Uskoro stiže naređenje da se spremimo za pokret.

— Ćeriću, da podijelimo sljedovanje.

— Ostavi me — odvrati mi.

Zamolih od jednog druga malo soli.

— Hoćeš li friško — pita me dajući so.

Peći ga ne mogu, nemam vremena, a ni nositi, usmrdiće se u torbi ako ostane preko noći. Bolje ga je posoliti i pokušati jesti. Hranljivije je od srijemuše. Posolih masu i progutah prvo parče. Dobro je, može se jesti.

— Ćerkane uzmi, kajaćeš se. Noćas se mora izdržati.

On šuti i gleda me ne trepćući. Uzimam zalogaj po zalogaj i polako nestaje beličaste mase. Ostalo je još malo. Ćerića nadvlada glad.

— Daj da probam — reče tiho.

Pružih mu ono što je ostalo. On okusi i reče da se može jesti. Trebalo je da to učini ranije. Pojeo sam više od tri četvrtine.

11. jun 1943. Vrbničke kolibe. — Noć smo proveli u pokretu, idući kroz bespuće po šumi. U zoru smo se spustili blizu jednog potoka i od štaba 2. divizije dobili naređenje da zbacimo Nijemce sa jednog brežuljka, odakle nam onemogućavaju prolaz.

Položaj koga je neprijatelj posjeo vrlo je pogodan za odbranu; — rijetka bukova i jelova stabla, a između njih krupno kamenje. Umoran i pospan bataljon je odmah jurnuo na Nijemce. Sa 60 ljudi zbacili smo ih sa većeg dijela položaja. Oko 10 sati Nijemcima je stiglo pojačanje, zasuli su nas ručnim granatama, tromblonima i bacačkom vatrom. Odbili smo ih i počeli goniti. Zarobili smo im kazan sa kaurmom. Međutim, naš položaj u obliku potkove teško održavamo. Malo nas je, a ispred nas su guste šume iz kojih stalno dolaze Nijemci. Dva puta smo morali pregrupisavati bataljon, da bismo odbijali napade, čas na jednom čas na drugom krilu. Vatra sa našeg položaja upozorila je štab divizije na ozbiljnost situacije. Uskoro nam je stiglo pojačanje od dva bataljona 2. proleterske brigade. Pojačanje je došlo blagovremeno, baš u momentu kada je neprijatelj napao položaj sa mnogo većim snagama. Odbili smo ga.

Teško je ranjen Marijan Paunić. Metak mu je ozledio kičmu i bubrege. Umrijeće. Donijeli su ga u ćebetu. Rodom je

sa Sokoca, a jedno vrijeme je živio na Malom Polju. On je najbrži partizan istočne Bosne. U takmičenju, koje je bilo organizovano prošle godine u našoj brigadi, on je u trčanju pod ratnom spremom daleko ostavio ostale drugove. Nije htio da uči pisati.

— Zašto da se mučim — odgovorio je kad smo ga kritikovali. — Jesam li slab nišandžija ili mitraljezac? Mrzim Nijemce, volim slobodu, šta hoćete više? Ako ostanem živ učiću. Sada me pustite.

Vrlo često se šalio sa Klašnjom, Ličaninom, rudarom sa Kosova, koji je po prirodi bio grub čovjek. Danas su se posljednji put šalili, ali je ispalo surovo jer nije znao težinu Marijanovog ranjavanja. U ruksacima ubijenih Nijemaca našlo se bijelog hljeba. Naredio sam da se da i Marijanu koji je ponavljao više puta da je gladan. Naglo je počeo da jede. Klašnja ga je primjetio i dodao:

— Polako, Marijane, brini se za žive, za nas koji moramo nositi mitraljez i municiju. Izgleda, dok tako jedeš, kao da ćeš umrijeti.

— Ne brini Ćorkane — odgovori Marijan — kad ti budeš umirao, tražićeš zobi.

Nasmijali smo se ovoj šali. Klašnja je još jednom pogledao druga, uzeo mitraljez i tiho, kao da se pokajao, reče mu posljednje zdravo.

Marijan je živio još oko pola sata.

Nijemci opet napadaju. Poginuo je i Mato Marić, rodom iz Fojnice. Bio je sluga kod Jokanovića, u sarajevskom polju. Došao je kod nas prije tri dana sa Grujom Soknićem, radnikom iz Željezničke radionice, koji je bio kurir Vrhovnog štaba. Granata ga je pogodila u grudi. Počeo je buncati; spominjao je oca i Sarajevo, a zatim je umro. Kod zarobljenog kazana teško je ranjen od mine Fehim Zečević. On se sa nekoliko drugova zabavio oko kaurme. Nijemci su to primijetili i osuli bacačkom vatrom. Rana je vrlo teška. I on će sigurno umrijeti. Zeko je bio hrabar i visoka morala, naročito sada u neprijateljskoj ofanzivi.

Bataljoni 2. proleterske obuhvatili su neprijatelja s lijevog krila, što je ubrzalo njihovo razbijanje. Protjerali smo ih duboko u šumu. Pada kiša. Magla pokriva naše položaje. Pokisli smo do kože.

Predveče, kad se razvedrilo, naređeno nam je da krenemo sa položaja. Preskačući preko telefonskih žica i šina šumske pruge, dospjeli smo na jedan proplanak na kome su se izmješale komore, bolnice i neke prateće jedinice. Kurir nam je donio

naređenje da se javimo Muratu! Dogovorili smo se da bataljon što prije izvedemo iz ove gužve koju mogu lako primjetiti avioni, koji nadlijeću položaje iza nas. Sa Karanom na čelu borci su se u koloni kretali na propisnom odstojanju. Neko od pratnje Vrhovnog štaba je fotografisao čelo bataljona.

— Karane, fotografiše nas.

— Ajde bolan, odakle mu film. Prazan mu je aparat.

— Tebi je kapa na tri frtalja — nasmijali smo se.

Javismo se Muratu, koji nas uputi na jedan položaj, obezbjeđujući pravac odakle su pucali Nijemci. Blizu nas su pasli nečiji volovi. Neko iz intendanture našeg bataljona je pokušao da ih povede, ali je neko iz štaba Banijske divizije brzo intervenisao.

Pred noć smo dobili nešto hrane i krenuli dalje. Kod nas su došli Miloš Zekić i Zarije Škerović, koji je ranjen od gelera prilikom bombardovanja. Pozvali smo ih našoj vatri, na kojoj smo pržili dobiveno meso.

Ponudili smo ih da jedu. Zarije odbija, bolestan mu je stomak.

Po padu mraka krećemo dalje.

12. jun 1943. — Danas nije bilo borbe. Išli smo krajem u kome prevladava krš. Noćas krećemo dalje.

13. jun 1943. Trebična. — Jutros je trebalo zauzeti jednu kosu koja je dominirala prolazom. Svanjivalo je kad smo pošli na izvršenje zadatka. Na kosi primijetismo Švabe koje su kopale rovove i pravile zaklone od kamenja. Štab brigade je naredio da pređemo dolinu ispod njih i da napadnemo njihovo desno krilo.

Pretrčali smo brisani prostor i napali ih. Tom prilikom je u stomak ranjen jedan borac iz Srema. Sadejstvo 2. bataljona je slabo, te nas neprijatelj tuče sa lijevog krila. Bili smo došli do vrha kose, ali se dalje nije moglo. Neprijatelju je u pomoć pristigla avijacija. Izdržali smo bombardovanje. Čerić je od ljutine ispalio metak na »junkersa«.

Poslije podne dobili smo nekoliko suprotnih naređenja od štaba brigade, po kojima je trebalo da se povlačimo i vraćamo na položaje. To nas je koštalo žrtava. Poginuo je Meho Ćurković, puškomitraljezac, krojač, rodom iz Visokog, i borac od 1941. godine. Andrija Stanek mu je pritrčao da ga izvuče, ali je i njega pokosio mitraljeski rafal.[1]

[1] Stanek je rodom iz Varaždina. Bio je mesarski radnik u Zagrebu. Kao domobran poslat je u Rogaticu 1941. godine. Kada su naše snage napadale Rogaticu, Stanek je pobjegao iz domobrana i stupio u Romanijski odred.

Sada pored nas prolaze bataljoni Majevičke i Banijske brigade. Njemački avioni padobranima bacaju hranu i municiju svojim trupama.

Povukli smo se da bismo večerali. Mirza je ispekao prasad, nabavio mladog luka, a iz nekih pećina izvukao vrlo ukusne suhe kruške. On tvrdi da je to hotelska hrana. Putem upozorismo borce bataljona da se manje jede, jer poslije gladovanja može doći do oboljenja stomaka.

Učo, politički komesar 3. čete, je pred pokret, na svoju komesarsku torbu, objesio pečenu svinjsku glavu. On je iscrpljen, boji se gladi i ovo je spremio kao rezervu. Nasmijasmo se njegovoj »ratnoj spremi« i naredismo da je skine sa torbe ili da je podijeli borcima.

Nijemci bombarduju Miljevinu.

U prolazu neko reče da je poginuo Neđo Sarajčić, komandir čete u 2. bataljonu. Zaspao je na položaju i Nijemci su ga na spavanju ubili.

Krećemo dalje na začelju kolone koja prolazi mimo nas. Spušta se noć.

14. jun 1943. Miljevine. — Noćas smo išli kroz šumu, spuštajući se strmom stazom do Bistrice, koja je ispod nas žuborila. Čitavu noć mi se činilo da čujem zujanje bombi i granata.

Nalazeći se u zaštitnici, uz put smo budili Banijce, neke iscrpljene žene, radi kojih smo nekoliko puta prekidali vezu. Pri izlasku iz šume, desno od nas, razvila se žestoka borba koja je trajala desetak minuta. To je bataljon 3. krajiške razbio Nijemce koji su onemogućavali prolazak koloni.

U zoru pređosmo cestu Kalinovik — Foča. Ovdje je probijen obruč. Vidjeli smo uništeni neprijateljski tenk.

Već nekoliko noći ne spavamo. Drugovi su umorni, a osjećaju se sigurnije kada su prešli cestu pa svaki čas traže odmor. Održali smo kratak sastanak bataljonskog biroa i upozorili da se vodi računa o ljudima koji mogu sada lako zaspati i tako ostati.

Izišli smo na kose i legli kraj seoskog puta. Zaspali smo čvrstim snom iz koga su nas probudile eksplozije granata. Na dva metra od nas eksplodirala je granata i dobro nas potresla. Sadika Kadrušića okrznuo je geler po čelu. To nas gađa artiljerija, koja nas je tukla i na Vučevu. Samo su okrenuti cijevi za 180 stepeni. Pokrenusmo bataljon dalje. Istočno od nas vode se borbe. Neprijatelj hoće da zatvori otvor kuda prolaze jedinice. Lijevo ispod nas avioni žestoko bombarduju neke komore u selu.

Uz put naiđosmo na ranjenu drugaricu iz 2. proleterske brigade i Nauma Abinuma, borca iz naše brigade. Ležali su pod grmom i upitaše nas:

— Hoćete li nas ostaviti, drugovi?

Prišli smo im. Ispričaše nam da su im drugovi bili dali konje koje su vodili mobilisani seljaci iz ovih sela. Malo po malo i seljaci su izostajali iza kolone i u pogodnom momentu skinuli ih sa konja i onda s konjima pobegli. Dali smo im naše konje i poveli ih sa sobom. Mitraljeze, koje su nosili konji predasmo u čete.

15. jun 1943 — Jabuka. — Dušan Blagojević, obaveštajac brigade, zatražio je od nas dvojicu smelih drugova da idu u izviđanje ceste Sarajevo — Goražde. Odredismo zamjenike komesara četa; Asima Hodžića i Jusufa Džonlića, najizdržljivijeg i najhladnokrvnijeg druga u bataljonu.

16. i 17. jun 1943 — Jabuka. — Bataljon se odmara. Selo je napušteno. Mirza je ipak uspjeo da nađe hranu. Odmorićemo se još danas.

Sjetih se da sam juče navršio 24 godine. To sam bio skoro zaboravio. Ovaj datum sigurno neće zaboraviti moji roditelji. Otac će ga se sjetiti negdje u Kanadi, a majka negdje u Lici, ako je živa.

18. i 19. jun 1943 — borbe sa Nijemcima na Čalmici, Hranjenu i Bukovici. — U noći između 18. i 19. trebalo je da pređemo cestu Sarajevo — Goražde. Krenuli smo i došli skoro do ceste, ali nam je štab brigade naredio da se vratimo, jer je cesta blokirana tenkovima. Sačekali smo dalje naređenje. Međutim, drugi bataljoni su se nekud izgubili te s njima nemamo veze. Pošto se tu zatekao štab 16. brigade sa dva Majevička bataljona, to smo došli pod njihovu komandu.

Rano ujutro Majevčani su napali Nijemce. Međutim, pregladnjeli Majevčani su se zabavili zarobljenom hranom pa su Nijemci osujetili njihov dalji napad. Poslije toga nam je naređeno da zaposjednemo položaj. Razvila se borba bombama za jedan ćuvik.

Ovdje su poginuli drug Kićan — rodom sa Majevice, naš najveštiji bombaš. (Poginuo je od metka u času kad se pripremao da baci bombu. Pošto je pao, bomba mu je eksplodirala u ruci i ranila još jednog druga.) Zatim Konforti — puškomitraljezac, rodom iz Sarajeva, član Partije, borac od 1941. i Jovan Restovanjuk iz Kovačića, koji je u brigadu stupio zajedno sa Zorom Kindibal u decembru 1942. godine

Nijemce smo ipak zadržali. Lijevo od nas 3. krajiška brigada je vodila žestoke borbe oko njemačkih bunkera koji su prelazili nekoliko puta iz ruke u ruku. Imali smo priliku da, kao na vježbi, posmatramo kako i jedni i drugi napadaju i brane bunkere. 3. krajiška brigada je odavno prava vojna jedinica. Njeni borci na položaju kopaju rovove i organizovano i vješto napadaju.

Opet smo u zaštitnici bolnice 1. proleterske divizije.

Ova noć je tražila izuzetne fizičke napore. Nekoliko puta morali smo sa začelja ići do čela bataljona i uspostavljati vezu koju su prekidali pospani ranjenici ili pojedini borci.

Čitavu noć je padala kiša. Po mraku pređosmo cestu Sarajevo — Višegrad, zatim prugu i pregazismo rijeku Praču.

Iscrpljeni do krajnih granica, teturamo po blatu. Evo nas u istočnoj Bosni, nepobijeđeni, obogaćeni ratnim iskustvom. Evo nas na prostoru koji nam je prirastao za srce. Čekaju nas majke, očevi, braća i sestre boraca sa Romanije, Birča, Majevice, Semberije. Tu smo, stići ćemo, donijet ćemo im radost i tugu.

Dane OLBINA

OD ČELEBIĆA DO MILJEVINE

Početak ofanzive zatekao me je u 1. crnogorskom bataljonu, 1. proleterske brigade. Kada smo 18. maja krenuli sa položaja u blizini Bijelog Polja prema Čelebiću, ja kao borac, nisam znao da je to pokret u neprekidne marševe po besputnim planinama, da nas očekuju iz dana u dan borbe bez predaha, da će nas u stopu pratiti glad i iscrpljenost, kakvu nisam doživeo ni pre ni kasnije.

Na marš, dugačak preko 80 kilometara, krenuli smo noću. Trebalo je što pre stići na Čelebić i pomoći naše jedinice koje su vodile borbu sa nadmoćnijim snagama neprijatelja, pa smo imali samo dva kratka odmora, koliko da primimo hranu. Predveče 21. maja, stigli smo kod crkve na Čelebiću. Delovi 6. bosanske i 1. majevičke brigade bili su u povlačenju. Naš bataljon se još prikupljao kod crkve, kada smo videli kako se od Borja i Hočeva prema nama spušta široki stroj neprijatelja, a iza stroja još dve kolone. Naš bataljon je bio na čelu brigadne kolone. Morali smo odmah krenuti u napad. Savo Burić, komandant bataljona, naredio je kratko:

— U strelce, juriš 1. crnogorski!

I mi smo pošli u susret Nemcima, kroz streljački stroj naših jedinica koje su bile u povlačenju. Naletali smo jedni na druge, prsa u prsa. Levo od nas, pristizali su i ostali bataljoni naše brigade i odmah prelazili u napad, kao i mi. Potpomagala nas je i precizna vatra minobacača i mitraljeza. Neprijatelj nije mogao izdržati. Brzo smo ga potpuno rastrojili. Iznenađen i zbunjen neprijatelj je počeo da se bezglavo povlači uz strme padine Čelebića. Sve do mraka, Nemci se nisu mogli

srediti i pružiti organizovan otpor. Zaustavili smo njihovo nadiranje i odbacili ih od Borja.

U toku noći produžili smo napad istim pravcem. Desno od nas, napadale su jedinice 6. bosanske brigade, a levo ostali bataljoni naše brigade. Naša 2. četa uputila je vod prema Zlatnom boru, da obezbedi otkriveni bok našeg bataljona. Komandir voda je Milan Bigović, čuveni puškomitraljezac 1. proleterske brigade, pa smo bili sigurni da nas sa tog pravca neprijatelj ne može iznenaditi.

Borbe su vođene sa slabijim snagama neprijatelja. Sve do 23 časa mesečina nam je omogućila dobru preglednost njihovih utvrđenih položaja. Nemci su se brzo i vešto ukopavali. Te noći nismo jurišali, već smo polako podilazili neprijateljskim položajima, tukli smo ga sa bliskog odstojanja i postepeno odbacivali. Pred sam zalazak meseca, iz neposredne blizine ispred 1. čete počeo je da dejstvuje usamljeni neprijateljski mitraljez. Utvrdio se na jednom uzdignutom brežuljku i svojom preciznom vatrom prikovao nas za zemlju.

— Idem da vidim odakle tuče Švaba, pa da ga ušutkamo — predložio je komandir 1. čete Jovi Radulović, njegov zamenik Joko Boreta.

Vešto puzeći po zemlji Joko Boreta i Đuro Vojvodić, politički delegat voda, izgubili su se prema uzdignutom brežuljku. Malo kasnije, ispred nas, čuli smo Jokov glas i ugledali crvene plamenove mitraljeskog rafala kako sukljaju prema neprijatelju. Neprijateljski mitraljez i oficir bili su u sigurnim rukama ovih hrabrih i veštih boraca. I četa je odmah produžila napad. Gonili smo Nemce preko Borja, Hrida i kroz gustu, visoku, skoro neprohodnu šumu Korlata. Noć je bila mračna, a šuma isprepletena šibljem i kupinom pa smo se morali zaustaviti. Sve do svanuća, nismo mogli videti da se nalazimo usred napuštene komore neprijatelja, velikog broja njegovih leševa i na sve strane razbacane opreme, od kape do minobacača.

Prikupljali smo se ispod Zavajita, od jutra pa sve do deset časova. Joko Boreta je došao poslednji, noseći na leđima zaplenjen mitraljez. Pojeli smo neku supu i odmah krenuli ka Zlatnom boru, koga su Nemci zauzeli, pa hoće da nam onemoguće prelaz preko Tare i Pive. Išli smo dobrim kolskim putem kroz šumu. Ispred Zlatnog bora, Savo Burić je primetio kolonu koja se sa leve strane kretala paralelno sa našim bataljonom. Burić je pokušao da dozna koja je to jedinica pa ih je dozivao, ali niko nije odgovarao. Pojačali smo opreznost i nastavili pokret dok se nepoznata kolona izgubila u šumi. Kasnije smo saznali da su to bili Nemci. Imali su zadatak da što pre izbiju na Zlatni bor i pojačaju svoje snage pa se za to nisu upuštali

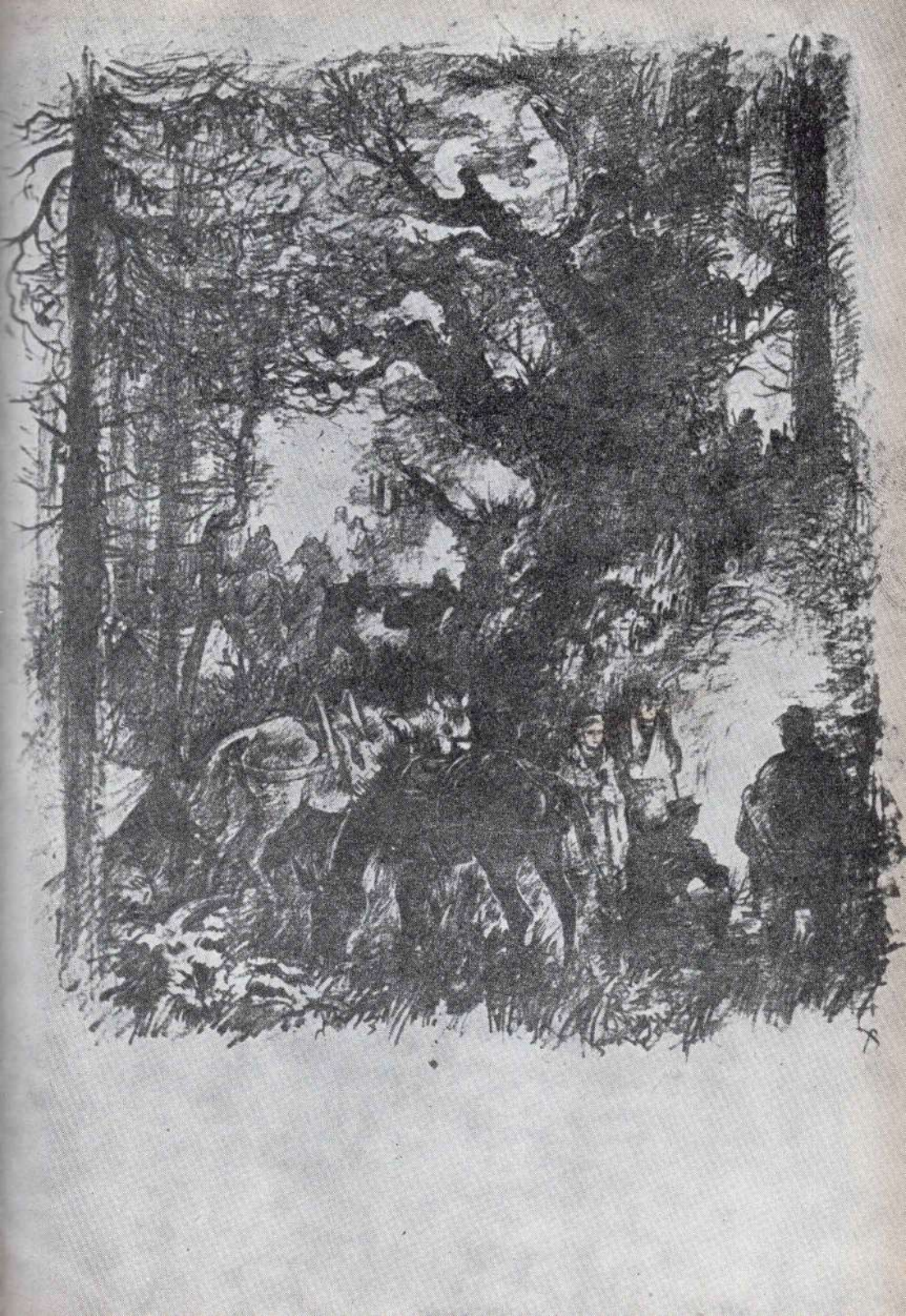

Franc Mihalič: TABOR

u borbu s nama. Zaustavili smo se ispod Zlatnog bora, na jednom malom, udubljenom proplanku. Na rubovima proplanka bilo je desetak nosila sa teškim ranjenicima. Saznao sam da su Krajišnici i obilazeći ih počeo sam se raspitivati za poznate. Jedan ranjenik mi je, ne ljuteći se, odgovorio:

— Svi se mi druže, ovde poznajemo.

Shvatio sam to kao prekor, što se u ovako teškoj situaciji raspitujem za poznate. Na svakom koraku ginu borci, a ja, uznemiravam teške ranjenike, pitanjima gde je ko. Bio sam postiđen pa sam ih brže bolje napustio i pomešao se sa borcima moje čete.

Urnebesna grmljavina nije prestajala. Iznad naših glava fijukali su mitraljeski rafali, ali nam je udubljeni proplanak pružao dobru zaštitu. Odmor od pola časa je brzo prošao i mi smo krenuli bliže ka vrhu Zlatnog bora. Na desnom krilu bataljona 1. četa je na juriš zauzela jedan mali, pošumljeni brežuljak koji je služio Nemcima kao predstraža za obezbeđenje glavnih snaga, utvrđenih na uzvišenom platou. Potpuno ravan i čist prilaz ka uzvišenom platou, Nemci su tukli preciznom vatrom iz svih oružja, tako da mu se nije moglo prići.

Spustila se noć, opet bez sna. Kako nije došlo do pokreta i borbi iskoristili smo da dobro predahnemo. Celu noć je tutnjalo od borbi na Čelebiću. Tišinu na našim položajima Nemci su remetili ispaljivanjem serija raznobojnih raketa, i tako kontrolisali prilaze uzvišenom platou. Gladni smo... Čim je svanulo Nemci su izvršili snažni napad i zauzeli pošumljeni brežuljak, a mi ga jurišem povratili. Tako je brežuljak nekoliko puta u toku dana menjao gospodara. Pred samo veče je opet bio u našim rukama. Kada je smrklo, Jovo Radulović, komandir 1. čete, sakupio nas je i izdao naređenje za predstojeći napad, sutra u zoru:

— Bez obzira na žrtve, Zlatni bor mora sutra biti zauzet. To zahtevaju interesi celokupne naše vojske. Ako ne proteramo Nemce, izbiće na Taru i ugroziti nam jedini slobodan prolaz za povlačenje kod Uzlupa. Ovo je, drugovi, Titova poruka nama, njegovim borcima.

Slušali smo komandira čete pažljivo, u tišini, a njega nije zabrinula reč: iscrpljen sam, gladan, neispavan. Morali smo ginuti, to sam znao, ali nisam bio sposoban da shvatim, kako prolaz kod Uzlupa branimo ako držimo Čelebić i zauzmemo Zlatni bor? Gde su sve Nemci, a gde mi i otkuda ta ispreplетanost nas i njih?

— Ako sutra treba ginuti, daj mi zadatak, druže komandire, da budem prvi — rekao je, istupajući iz stroja, omladinski rukovodilac bataljona Jagoš Srdanović.

Za Jagošom su iz stroja istupili Božo Orlondić, Mitar Dabanović, Milan Kovačević, Ivan Krilić i Milan Đombić, dajući obećanje da će sutra Zlatni bor biti zauzet. Do tada sam se od umora i gladi osećao kao isprebijan. A kada je, za primerom ovih 6 boraca pošla cela četa, od prijatnog uzbuđenja čini mi se da bih mogao poleteti.

Celu noć smo vatrom i prepadima uznemiravali neprijatelja. Pucali su i Nemci, ali nisu napadali. U zoru smo otvorili vatru iz svih oružja, mi sa jedne, a ostali bataljoni naše 3. krajiške brigade sa druge strane. Mali uzvišeni plato našao se pod unakrsnom vatrom. Naišlo je i nekoliko talasa razređene magle, koja nam je omogućila da se neprijatelju približimo na jurišno odstojanje. Prvi položaji ispred platoa su brzo pali. Ušao sam u veliki, otkriveni bunker, obložen prućem. Bajat i ljut kruh izvađen iz zobnice minobacačem natovarenog konja, podelio sam sa Stevom Drageljom, Milanom Đombićem i Živkom Laništaninom. Žvakali smo punim ustima, kada je naišao komandir čete Radulović. Odlomio sam mu jedno parče i pružio. U to je on iz sve snage viknuo:

— Nemci!

Istovremeno, čuo sam dugačak rafal mašinke, pad konja natovarenog minobacačem, lom samara i jauke ljudi. Stajao sam kao ukopan, ne toliko od straha, zbog opasnosti koja nam je pretila od dva Nemca, skrivena pod ceradom iza konja, koliko od prodornog glasa Radulovića.

— Ne boj se — rekao je Radulović i potapšao me po obrazu, — opasnost je već prošla.

Dok smo prevrtali po rančevima ubijenih Nemaca naišao je Božo Prlja. Tri svezana Nemca sprovodio je u štab brigade. Štab našeg bataljona nema vremena da ih saslušava. Štab bataljona (Savo Burić, Krsto Bajić, Mirko Novović i Vojo Abramović) lično predvodi juriš, i na čelu su sa rukovodiocima iz ostalih četa.

Potpuno opkoljeni i sabijeni na platou, Nemci se nisu imali kuda povlačiti. Naišao je još jedan talas razređene magle. Jovo Radulović je opet komandovao »juriš«, istrčao iz nemačkog bunkera na čistinu i pao izrešetan rafalom »šarca«. Mi smo nastavili juriš bez komandira i izvršili naređenje, kao da je i on bio s nama. Dok smo jurišali, tukla nas je precizna vatra i zasipala zemlja, razrovana mitraljeskim rafalima i granatama minobacača. Sav se Zlatni bor tresao od zaglušne pucnjave, eksplozija i proleterskih poklika. Plato je obavio sumrak nešto od magle a nešto od dima. Jedva sam čuo reči Marka Vujačića, puškomitraljesca:

— Brže, brže puni te đavolje šaržere!

Napunim šaržer i dodam mu, a Marko već traži drugi. Nišanio je precizno. Nemci su to osetili i zasuli nas sa nekoliko ručnih bombi i tromblona. Počeo sam pogledom da tražim mesto gde bi se bolje zaštitio. Nisam mogao ništa učiniti, jer je plato ispred nas bio opasan nekim prirodnim bedemom, a svuda okolo samo niska, zakržljala trava. Uz rub platoa, puzao je Momo Đuričić. Prenosio je naređenje komandanta bataljona:

— Nema povlačenja dok ne uništimo Nemce.

Nalazio sam se na ivici snage i potpuno iscrpljen. Bio sam mokar i blatnjav. Grlo me je peklo od žeđi, da sam jedva disao, uši brujale, a uz sve to nesvestica od gladi i nesanice me je sve više hvatala. Trgla me je blatnjava ruka na vratu.

— Čuješ li ti komandu za juriš, rekao je Marko Vujačić.

Digao sam se, izašao na uzvišen plato, zateturao se i pao. Noge kao da su mi odsečene, pa ne mogu ni koraka napred. Marko teško ranjen, skotrljao se niz bedem, i dok mu je mlaz krvi navirao iz pluća, kroz poderanu bluzu, jedva je izgovorio:

— Uzmi taj đavolji puškomitraljez, druže, brže, brže...

Pritrčala je Stanka Milutinović, naša četna bolničarka i previla ga. Svest mu se nije povratila, ni kada su ga borci poneli prema onome malom, u zemlju udubljenom proplanku, a mi produžili napad. Tri sata je trajao juriš nesmanjenom žestinom sa svih strana. Mi smo imali velike gubitke i u mrtvima i u ranjenim, ali niko od preko 250 Nemaca nije preživeo juriš na Zlatni bor.

Usiljenim maršem, vratili smo se odmah ponovo na Čelebić, istoga dana, bez odmora, gladni, neispavani. Po Čelebiću, ostaci naše pobede. Osim municije, odeće i obuće drugo ništa nije uzeto, ni sklonjeno. 28. maja našli smo se u selu Borje. Prethodna tri dana je stalno padala kiša i često smo napadali čas jedan čas drugi položaj neprijatelja. Sada su uloge bile izmenjene: oni napadaju, a mi se uporno branimo kako bismo dobili u vremenu. Kasno popodne Nemci su uz jaku artiljerijsku vatru i bombardovanje izvršili i poslednji napad. Više od pola sata je sedam »štuka« kružilo iznad naših položaja. Dok su eksplodirale avionske bombe, i stravično pištale sirene, nastupale su dugačke kolone Nemaca. Nije me bilo strah od Nemaca i bombi što su, padale u velikom broju, ali prodorno zavijanje sirena nisam mogao da podnesem. Pritiskao me nekakav čudan, težak osećaj i praznina u grudima. Kao da će me te sive ptičurine zgrabiti i živoga odneti. Letele su sasvim nisko, a kada pikiraju činilo mi se da će se zariti u mene. Nismo ih gađali da nam ne bi otkrili položaje. Liniju na kojoj će naša četa dočekati Nemce, odredio je komesar Krsto Bajić.

— Vatru otvarati po komandi, i to samo onda kada je pogodak siguran. Kada otpočne juriš, zasuti ih ručnim bombama — glasilo je naređenje.

Branili smo odstupnicu našim jedinicama, koje su kod Uzlupa prelazile Taru, pa je Nemce trebalo zadržati do mraka. Naši su se položaji protezali grebenastom kotlinom, između sela Borja i Hočeva. Male vrtače i udubljenja u kamenu pružale su dobru zaštitu, pa nas neprijatelj nije mogao lako zbaciti. Po odlasku »štuka« Nemci su otpočeli juriš za jurišem. Dočekivali smo ih preciznom vatrom i ručnim bombama i svaki put vraćali nazad. U poslednji juriš su krenuli pod razvijenom zastavom i uz pratnju muzike, koju nije bilo prijatno slušati. Nemci su išli sređeno kao da će na paradu.

Našim streljačkim strojem prenosilo se nekoliko puta isto naređenje: »Zabranjeno je pucati bez komande«. Kada je odbijen četvrti i poslednji juriš, počelo se smrkavati, a mi smo dobili naređenje za povlačenje. Nemci su pod borbom oprezno nastupali, pa nam se činilo kao da se boje. Sunce je bilo zašlo kada smo sa visokog grebena, što se diže iznad sela Hočeva, zauzeli poslednji položaj i, pre nego što ćemo se povući, zasuli neprijatelja rafalima i ručnim bombama.

Noć se spustila nad Zlatnim borom i Čelebićem. Kolona 1. crnogorskog bataljona počela je da se spušta u duboki kanjon Tare. Rano ujutro 29. maja prešli smo i Pivu i polako, iznurenim koracima, produžili za Vučevo. Ispred nas se isprečio Maglić na kome je uvek hladno, jer su mu vrhovi obavijeni snegom i maglom. Uskom, krivudavom stazicom, kojom smo se više vukli nego išli, bile su već prošle hiljade naših boraca. Potpuna fizička iscrpljenost zahvatila je i njih. Prizori viđeni na ovoj stazici bili su potresni i nezaboravno mi se urezali u pamćenje. Nailazili smo na borce, koji nisu mogli dalje i koji su umirali u položaju kako je ko seo ili legao da se odmori. Neki su još držali bukovu koru u ustima. Veliki broj bukovih grančica bilo je polomljeno i oguljeno, jer se samo tako mogla ublažiti glad i žeđ. Jedna kosa smenjivala je drugu, a ista se slika ponavljala neprekidno. Marš se otegao u nedogled, a horizont iznad Vučeva nije se mogao nazreti. Išao sam, ne znam ni sam kako, i slomljen iscrpljenošću ostao na stazi iza bataljona sa Živkom Laništaninom, Dragom Konjevodom i Stevom Drageljom. Kada smo bili negde na sredini Vučeva, Nemci su sa kosa iznad desne obale Pive i Drine počeli tući stazu iz topova i minobacača. Kao rukom spuštene, eksplodirale su granate po stazi. Vučevo se treslo od eksplozije, a na sve strane su leteli komadi zemlje, kamenje i pokidane grane. Da bismo izbegli smrt sklonili smo se sa staze. U travi na

nosilima naišli smo na teškog ranjenika, borca 7. banijske brigade. Celo telo, osim lica, bilo mu je umotano zavojima. Kapi sveže krvi probijale su kroz debele namotaje gaze. Svi smo ćutali kao nemi. Ranjenik je progovorio:

— Ubite me, drugovi, molim vas, pa požurite za jedinicama. Trebaćete im na Vučevu, a meni nema spasa.

Nismo znali šta da mu odgovorimo. Ćutali smo, praveći se da ga nismo razumeli. On je nastavio da moli:

— Ako to nećete ostavite mi bar jednu bombu, a vi požurite u napad. Čujete li, gore na Vučevu se vodi borba!

Tražio je bombu, kao da nije bio svestan da su mu obe ruke uz telo vezane zavojima. Udarile su mi suze, prvi put u ratu. Taj borac je umirao i u poslednjim časovima svoga života mislio je na jedinice koje su, gore na Vučevu, vodile borbu. Nisam više mogao izdržati. Osećao sam kao da se to ja mučim. Zgrabio sam puškomitraljez i prosto se skotrljao niz padinu do staze i produžio dalje. Kasno po podne izašao sam na Vučevo. Naše jedinice su odbacile Nemce prema Sutjesci i Drini. Na platou Vučeva u vrtačama je bilo na mnogo mesta debelih naslaga snega, brižljivo skupljenog od pastira. Taj sneg nas je dobro osvežio. Nigde na manjem prostoru nisam video toliko vojske. Dugačke kolone raznih jedinica i ranjenici kretali su se u raznim pravcima. Naš bataljon nastavio je pokret ka Sutjesci u pravcu Ćureva. Kretanje je bilo otežano oštrim strminama i usponima. Odmor smo dobili tek u sumrak. Dva dana i dve noći ništa nismo jeli, a i do vode se teško dolazilo. Ne vodeći borbu, držali smo položaje prema Ćurevu a zatim se preko platoa Vučeva prebacili na vrh Maglića. I ovde smo bili neprekidno u pokretu, stalno menjajući položaje. Svakim danom je bilo sve teže. Jeli smo samo korenje, srijemušu, a svu hranu, skupljenu na terenu i otetu od Nemaca, davali smo za ranjene drugove. Ponekad je bilo i konjskog mesa skuvanog u neslanoj vodi. Nemci su nas bombardovali i pritiskivali neprekidnim napadima, sužavajući obruč. Na vrhu Maglića, borci 1. čete su pucali i ubili jednu zalutalu ovcu. A šta je bila jedna ovca za gladnu četu? Sećam se oštro izmenjanih reči između komesara bataljona Krste Bajića i intendanta, koji je hteo da zakolje konja, a komesar nije dozvolio.

— Čoveče, ostala su nam ova četiri konja, pa ako ih zakoljemo, ko će nam onda municiju nositi — upitao ga je Krsto.

— Ja nešto moram kuvati, a municiju neka borci nose, i tako je otimamo od neprijatelja — odgovorio je intendant.

Nekoliko dana pred proboj obruča dobili smo odmor i razmestili se u bukovoj šumi Peručice, na Mrkalj-Kladama. Bilo je hladno i padala je kiša. Ponekad smo ložili vatre da

zagrejemo mokra i ozebla tela. Čim bi kiša prestala, nastalo bi razvedravanje pa su vatre gašene, kako nas ne bi otkrili neprijateljski avioni. Bilo je nas nekoliko bosih, pa nam je dodeljena sirova koža i oputa da sami napravimo opanke, a mi smo je ispekli i pojeli. Želja za hranom je jača od bolova ispucalih i skorelih tabana.

Nemci su suzili obruč. Jedini prolaz je ostao na stazi, što od Tjentišta i Sutjeske vodi preko Ozrena kroz Zelengoru. Svuda okolo, na linijama obruča, slušali smo borbu i dan i noć. Nemci su sve jačim i svežijim snagama pritiskivali sa obe strane staze, kako bi zatvorili i jedini slobodan prolaz.

Osmog juna popodne, preneto je naređenje za pokret. Pred strojem bataljona Savo Burić je dužnost komandanta predao Savi Maškoviću, a Vojo Abramović dužnost zamenika Špiru Špadijeru. Govorio nam je Danilo Lekić, komandant brigade. Kritičnu situaciju u kojoj se nalazimo, Lekić je prikazao opširno, ali tako smireno i sigurno, kao da drži neko predavanje. Sećam se dobro njegovih poslednjih reči:

— Znajte, drugovi, mi ćemo probiti obruč, neprijatelj će izgubiti bitku u ovoj ofanzivi, a sa nama su drug Tito i CK naše Partije. Ja sam siguran da će 1. crnogorski bataljon izvršiti svoj zadatak.

Komora i sve što bi smetalo predstojećoj borbi, ostalo je tu na Mrkalj-Kladama. Zaklana su i poslednja dva konja, a sirovo meso podeljeno kao hrana za sledeća tri dana. Predveče, obasjani suncem posle nekoliko hladnih i kišovitih dana, krenuli smo prema Sutjesci. Kod Dragoš-Sedla, u nekoliko pojata bila je smeštena bolnica naše brigade. Tu je komesar Bajić zaustavio bataljon i naredio Milanu Bigoviću da mora ostati u brigadnom sanitetu. Milan je bio teže ranjen u borbi na Zlatnom boru. Rana se širila i gnojenjem zahvatila celu plećku, ali se Milan nije hteo odvojiti od bataljona, već je i dalje komandovao vodom. Opet se nećkao, a Bajić je ovoga puta bio neumoljiv:

— Moraš ostati Milane, nepokretan si. Ranu treba odmah očistiti i previti, jer može nastupiti trovanje. Ostaviću ti desetinu sa Penjom Sekulićem, neka te štiti.

— Sam ću ja ostati, Krsto, jer Penjo sa svojom desetinom mnogo više vredi od mene nepokretnog, odgovorio je Bigović.

Pored staze ispod Dragoš-Sedla ugledao sam konjski kostur. Bio je sav oglodan, ne znam da li je ljudskim rukama ili kljunovima ptica i čeljustima zveradi. Nekoliko nas se nismo obazirali na zabranu Stanke Milutinović, naše četne bolničarke. Zavukao sam se do pojasa u kostur, čeprkao rukama i izvukao

neke ostatke. Stanka me dočekala rečima: »I ti si mi neki kandidat za člana Partije«. Stanka je bila zadužena za rad sa kandidatima, i kada smo se kasnije skupili na Javor-planinu, na prvi sastanak, strahovao sam od kritike, jer svojim držanjem nisam dao primer drugima. Stanka mi to nikada nije pomenula.

Nalazili smo se na čelu kolone naše brigade i Sutjesku smo prešli noću. Neko je stajao pored mosta i stalno ponavljao: »Tišina, tišina, tišina«. S desne strane staze, Nemci nisu bili dalje od dvesta metara. Zaliha sirove konjetine od dva kilograma i puna torbica srijemuše, brzo se smanjivala u pokretu kroz Zelengoru. Išli smo celu noć i dan, bez odmora, spuštajući se i penjući preko strmih grebena. Manje snage Nemaca dočekale su nas negde oko Vrbničkih koliba. Bile su razbijene iz pokreta 9. juna i naterane u povlačenje. U sumrak toga dana, bataljon se i ovde postrojio. Komesar Bajić održao je kratak govor i upoznao nas sa zadatkom koji treba da izvršimo u proboju obruča na Balinovcu:

— Još noćas, drugovi, treba prikupiti svu snagu za pokret i borbu. Ko ne može izdržati neka izađe iz stroja, pa ćemo ga priključiti brigadnom sanitetu. Moramo žuriti što pre napred.

Svi borci ostali su u stroju i bataljon je krenuo u proboj obruča, kada je rumena traka sunca nestajala na zapadu, a nad Zelengorom se spuštao mrak. Svega nekoliko kilometara delilo nas je od linije obruča i mi smo tu strmu razdaljinu savlađivali celu noć, bez ijedne reči, držeći se jedan drugoga rukama ili za opasače da se kolona ne prekine. Gazeći mokru, raskaljanu zemlju, survavali smo se zajedno sa odvaljenim kamenjem u provalije duboke po nekoliko metara. Kolona se često prekidala. Pipajući rukama oko sebe borci su ponovo uspostavljali vezu. Ni reč se nije smela čuti. U jednom prekidu izgubio se i zalutao borac 2. čete Karamba. Kolona se spojila, a Karamba se vičući na sav glas udaljavao od nas. Ispalio je nekoliko metaka iz puške i bacio jednu ručnu bombu. Karamba se kasnije priključio nekoj našoj jedinici. Kada je svitalo jutro 10. juna izbili smo u podnožje Balinovca. Umorna i iscrpljena kolona je zastala i polegala po mekoj travi ovlaženoj rosom. Patrole su počele izviđati obale presušenog potoka i proplanak koji se pružao ispred Balinovca. Video sam nekoliko pojata na proplanku, osamarene konje gde pasu i Nemce kako se kreću po kosi, a zatim sam savladan snom zaspao. Probudio me je rafal »šarca». Trgao sam se i digao. Dugačka i krupna ruka Joka Borote povukla me u stranu. Gladan, umoran i sanjiv, saslušao sam reči komandira čete:

— Iza one stene štitićeš napad čete. Mi odosmo na juriš, a kada probijemo obruč i ovladamo Balinovcem, požuri za nama.

Prolomile su se komande: »Juriš Prvi crnogorski«! »Juriš Prva proleterska«! Sa obala presušenog potočića bataljon se digao i kao bujica jurnuo na iznenađenog neprijatelja. Ja sam ostao u zaštitnici, sa pomoćnicima Dragom Konjovodom i Živkom Laništaninom i gledao kako bataljon uništava Nemce brzim i snažnim jurišem, kao da smo mi bili nadmoćni po broju i naoružanju, odmorni i siti. Na čelu juriša je štab bataljona. U sredini je Marko Stanišić jednom rukom držao razvijenu crvenu zastavu, a drugom praznio mašinku. Oko zastave i Marka su komandant Savo Mašković i komesar Krsto Bajić i njihovi zamenici Špiro Špadijer i Mirko Novović. Oko 100 boraca 1. crnogorskog bataljona, sa 27 puškomitraljeza, 3 »šarca« i nekoliko stotina ručnih bombi, lomilo je obruč neprijatelja na frontu širokom 100 metara.

Dvadesetak minuta nakon izvršenog juriša, kada je bataljon savladao prve linije rovova i zašao u šumu goneći Nemce, u jednom trenutku borba je prestala i meni se učinilo da su Nemci uspeli da zaustave naš napad. Tišina je bila potpuna i nas trojica smo očekivali da će neprijatelj izvršiti protivnapad. Levo od nas, grupa razbijenih Nemaca se kretala otkrivenom kosom u istom pravcu kuda je naš 3. bataljon izvršio juriš. Pokazujući na razbijene Nemce, predložio sam Konjovodi i Laništaninu da odmah krenemo za bataljonom.

— Blizu su, pročešljaj jednu grupu, pre nego što krenemo — rekao mi je Konjovoda.

Nisam to učinio. Sumnjiva, neizvesna tišina, primorala me na opreznost. Želeo sam da se što pre nađem u jedinici, gde sam osećao neizmernu drugarsku pažnju i toplinu, a iznad svega sigurnost. Krenuli smo kada je Konjovoda primetio da iza jedne klade neko previja ranjenika. Otišao je da pomogne, a iza njega se pojaviše dva Nemca. Nisu nas primetili, ali su krenuli u pravcu ranjenika. Nisam smeo da pucam bez opasnosti po ranjenika, a ni vikati da nas ne otkriju. Preostalo mi je samo da strepim i čekam. Spas je došao sa one druge strane. Videli smo crvenkast sjaj munje i čuli kako eksplozija prolomi vazduh. Oba Nemca padoše kao pokošeni. Pozvao nas je ženski glas. Bila je to Dara Barac, bolničarka 3. čete, koja je previjala ranjenog Đoku Ivkovića. Idući, okrepljivali smo se kruhom i konzervama koje smo dobili od Dare, prvi put posle mesec dana. Sva u radosti, Dara je povikala:

»Eno naše zastave, vije se na Balinovcu«.

Gonili smo preostale Nemce prema Jelaču i Rataju. Celu jednu noć i dan pratila nas je kiša, koja je padala kao iz kabla. Jedanaestog juna naveče, neprijatelj nas je dočekao novim obručem kod Miljevine. Utvrdio se na cesti Foča — Kalinovik i obala reke Bistrice, a jedini most je štitio jakom vatrom i tenkovima. 1. četa je pošla u napad noću, stazicom kroz klasalu pšenicu. Na cesti ispod nas, odjekivale su strahovito jake eksplozije, zapaljene municije i granata koju je neprijatelj sam uništavao. To nas je iznenadilo, ali to je znak da je neprijatelj prisiljen na povlačenje. Kurir iz štaba bataljona je sustigao četu koja se već bila spuštala u ravnicu, i vratio je nazad na polazni položaj. Kada je svanulo, ceo bataljon je krenuo u napad. Kolonom, na velikom rastojanju između boraca, prebacivali smo se preko brisanog prostora i mosta, tučenog jakom vatrom pešadijskog naoružanja, minobacača i iz tenkova. Miljevina je brzo zauzeta, a neprijatelj odbačen prema Foči i Kalinoviku. Nemci su se povukli, ali su došle »štuke« koje po 9 u naizmeničnim naletima nisu prestajale da bombarduju selo i stazu kojom su prolazile ostale naše jedinice kroz probijeni obruč.

Dvanaestog juna, oko podne kada se bataljon odmarao, a na položajima imao samo manja obezbeđenja, iznenadili su nas Nemci. Jedna izvidnica sa desetak motocikla, tri tenka i nekoliko kamiona izbila je u selo gde smo se odmarali. Ceo bataljon se sručio na neprijatelja, okružio ga i počeo uništavati. Nemci se nisu predavali i do poslednjeg su davali otpor. Na Miljevini je poginulo dosta naših boraca, među kojima i omladinski rukovodilac bataljona Jagoš Srdanović. Dok su iz zapaljenih kamiona još sukljali crni kolutovi dima, a Miljevina se tresla od zaglušne grmljavine avionskih bombi, neprijatelj nas je napao sa jakim snagama, ali više nije bilo te snage koja bi slomljeni obruč mogla ponovo uspostaviti.

Miloš ČIČIĆ

PRATEĆA ČETA 2. PROLETERSKE BRIGADE

predahu između četvrte i pete ofanzive uspeli smo u Rudinama u Crnoj Gori da sredimo i popunimo četu tako da je imala 128 boraca, a od naoružanja: 6 minobacača, 81 mm, 4 teška mitraljeza (2 »švarcloze« 7,9 mm i 2 »brede« 8 mm), 1 brdski top 75 mm i 1 protivtenkovski top »škoda« M—28 37 mm. Prateća četa* je imala zadatak da podržava i prati 2. proletersku brigadu u borbama koje ona vodi, a više puta su njeni delovi kao podrška bili pridodavani i drugim brigadama u sastavu divizije.

Druga proleterska brigada je dobila zadatak da ovlada Vučevom i omogući dalja uspešna dejstva u pravcu Sutjeske i Tjentišta. Njen 2. bataljon, iza koga se kretala Prateća četa, napao je na Vučevu Nemce odmah iz pokreta i odbacio ih u s. Ćurevo.

Za to vreme su jedinice 6. bosanske, Majevičke, 3. i 7. krajiške brigade vodile ogorčene borbe sa neprijateljem na liniji Čelebić — Humić — Bakić. Neprijatelj je na ovim položajima imao jake snage podržavane avijacijom koja se po eskadrilama smenjivala bombardujući naše položaje. Pored ovoga, neprijatelj je sa tri haubička diviziona sa položaja iz sela Bastasi, snažnom vatrom podržavao napad svojih jedinica.

Kako je Vučevo dominiralo položajima neprijateljske artiljerije, to smo samoinicijativno, a u saglasnosti sa štabom 2.

---

* Komandu čete sačinjavali su: komandir Dragojlo Stojić, politički komesar Ljuba Mijatović, zamenik komandira Mikan Pavićević, zamenik političkog komesara Duško Đurđić.

bataljona (Mišom Lukićem i Milanom Rakićem), postavili dva minobacača i osuli brzu paljbu po neprijateljskom artiljerijskom položaju. Zahvaljujući našoj preciznoj vatri minobacača uspeli smo da neutrališemo vatru neprijateljskih oruđa i rasteramo njihove posade na sve strane, tako da je toj artiljeriji onemogućeno dejstvo u toku celoga dana.

Po izbijanju cele brigade na Vučevo, 2. proleterska je krenula prema Tjentištu na Sutjesci i na ovom pravcu razbila sve neprijateljske snage. Prateća četa je, izvršavajući zadatke na pravcu dejstva 2. brigade, svojim oruđima razbijala jača uporišta sve do Košura.

U napadu na Košur Prateća četa je dejstvovala po vodovima koji su pridati bataljonima za njihovu podršku odmah po prelasku Sutjeske. Nemci su na jugozapadnim padinama Košura imali grupu mitraljeza u pokrivenim rovovima. Zbog šume i nemogućnosti osmatranja neposredno dejstvo artiljerije se nije moglo izvršiti. Videći da je Košur jako utvrđena tačka, izdato je naređenje da sva naša artiljerija i minobacači usredsrede vatru na Košur. Nama je naređeno da ispalimo sve granate i mine na Košur, a potom da teška oruđa zakopamo, dobro maskiramo i napravimo precizne šeme mesta zakopanih oruđa kako bismo ih kasnije mogli lako pronaći.

Takođe je naređeno da se, posle zakopavanja oruđa, celokupno ljudstvo i konji predaju Centralnoj bolnici za nošenje ranjenika.

Naredbu o zakopavanju oruđa primili smo 11. juna u rejonu Milinklada.

Za komandu Prateće čete je nastao težak trenutak, a za mene najteži u toku rata, jer nisam mogao zamisliti da ostavimo top. Komanda čete se sastala da se dogovori kako da što potpunije sprovede naređenje. Pošto su u komandi čete bila podvojena mišljenja o ovom pitanju sazvali smo četnu konferenciju. Najzad odlučili smo da zakopamo četiri bacača, dva teška mitraljeza i brdski top, dok smo poneli dva bacača, dva mitraljeza i protivtenkovski top. Gde nisu mogli konji da nose oružje, nosili smo ga mi.

U toku noći 11. i 12. juna Mikan Pavićević, moj zamenik, na putu za Hrčavku je poginuo. Celu noć smo išli do Milinklada i tek smo ujutro stigli na Lučke kolibe. Tu sam našao komadanta naše divizije kome sam referisao da smo izneli nešto oruđa, ali nisam rekao ništa za top. Odmah mi je naredio da bacačima i mitraljezima podržim četu 4. crnogorske brigade na Ljubin-grobu, koja je izginula braneći ovu važnu tačku. U toku dana neprijatelj je u talasima jurišao na Ljubin-grob i Košutu, kako na četu Crnogoraca, tako i na 1. četu 2. proleter-

ske koja ju je smenila. Mi smo bacačima i mitraljezima tukli sve do noći tako da su se cevi usijale. Neprijateljska avijacija se smenjivala u talasima i spuštajući se vrlo nisko mitraljirala naše položaje. Ali, proleteri su izdržali.

Negde posle podne u našu neposrednu blizinu stigla je 2. dalmatinska brigada, koja je nekoliko dana imala žestoke okršaje sa Nemcima na Gornjim Barama gde je imala teške gubitke. I sam komandant brigade Ljubo Vučković bio je ranjen. Pred mrak neprijateljska avijacija je u talasima nadletala položaje 1. čete nanoseći joj strahovite gubitke. Kada sam video da od čete na položaju osta svega nekoliko ljudi, okrenuo sam »bredu« i oborio jedan avion. Posle toga, neprijatelj se nije usuđivao da se spusti nisko, a dejstvo avijacije je bilo neprecizno i neefikasno. Borcima na Goloj čuki, Košuti i Ljubingrobu bilo je znatno lakše i uspeli su da do noći zadrže ove položaje.

Uveče je usledilo prikupljanje jedinica iza Vrbničkih koliba za proboj na Zelengori prema Miljevini.

Dok je 2. divizija bila u pokretu, načelnik štaba divizije Jovo Vukotić je naredio da 4. bataljon 2. dalmatinske brigade iz zaštitnice pređe napred ispred naše čete. Tako smo mi sa teškim oruđima, praktično, ostali u zaštitnici. Otpočela je borba na padinama Zelengore, ali kako se ona prenosila sve dalje u pozadinu neprijatelja, mi nismo mogli da pratimo operativne jedinice zbog sporosti komore i bolnica ispred nas. Počelo je da svanjava, a mi tek što smo krenuli. Kolona je nešto zastala. Nemci su bili u Vrbnici, vrlo blizu. Prelaz preko potoka Vrbnice ka Zelengori bio je dosta težak, a situacija tog jutra je to samo pogoršala. Prelazilo se preko jedne visoke gole stene. Morao se savladati i jedan proplanak. Preostali Nemci su iz rovova mitraljezima tukli ovaj prelaz tako da je bilo više mrtvih i ranjenih. Prolazeći napred naišao sam na doktora Dulića, lekara Centralne bolnice, i Dragog Đurića, intendanta 2. proleterske brigade, koji su me zamolili da nešto preduzmem, jer je situacija na prelazu Vrbničkog potoka bila teška. Napomenuli su mi da se od vatre ne može prići ranjenicima koji su se otkotrljali niz stenu prilikom ranjavanja i sada jauču od bolova. Videvši da je situacija vrlo ozbiljna, naredio sam komandiru mitraljeskog voda Mileti Lukiću da sa teškim mitraljezom »švarcloze« ode iznad prelaza i da ga tako postavi kako bi uspešno neutralisao neprijateljsku vatru iz rova, a ja sam uzeo »bredu« i postavio se pored samog prelaza. Na smenu smo tukli neprijatelja čitava tri sata, sve dok se preostali delovi jedinica sa komorom i bolnicom nisu prebacili prema Zelengori. Na ovom prelazu smo konopcima prenosili oruđa i izvlačili

konje, čak su i ranjenici nosili delove oruđa. Tako smo tek oko 16 časova posle podne stigli u Zelengoru u štab 2. divizije. Drugovi u štabu divizije bili su se ozbiljno zabrinuli za Prateću četu, jer su čuli borbu u Vrbničkom potoku. Pošto sam ih upoznao zašto je četa zakasnila, Peko se čudio kako smo uspeli da iz Vrbničkog potoka izvučemo sva oruđa, a da pri tom imamo samo tri ranjena borca.

Na pravcu Miljevine čula se jaka borba. 1. proleterska je u prvom naletu razbila Nemce, zapalila most u s. Miljevini i uspela da se sa dva bataljona prebaci preko ceste Foča — Kalinovik i time obezbedi prelaz ostalim jedinicama. Posle proboja ova dva bataljona, Nemci su, u nedostatku pešadije, sa pravca Foče uputili četu od sedam tenkova koja je zatvorila prolaz u dolinu reke Miljevine i otežala dalje prebacivanje naših jedinica. Pred sam mrak 12. juna tenkovi su se povukli i rasporedili na cesti, tako da su pomoću svetlećih raketa mogli dobro da kontrolišu međuprostor i da ga tuku. Pre toga naše jedinice su bile teško bombardovane u rejonu Miljevine i zaseoka Rataj. Celu noć su tenkovi osvetljavali teren i tukli naše borce koji su uporno jurišali da se prebace preko ceste.

Tako je dočekana zora 13. juna. Rano ujutro i naša četa je stigla do zaseoka Rataj. Tada se na prostoru između Foče i Kalinovika u Miljevini nalazila sva naša vojska, svi ranjenici, tifusari, komore i zbeg sa Banije. Neprijateljska izviđačka avijacija je već kružila iznad nas, ali od niske guste magle ništa nisu mogli da vide. Artiljerija je iz Foče i Kalinovika sa dva haubička diviziona neprestano tukla Miljevinu.

U štabu sam prvo sreo Krcuna. Podneo sam mu izveštaj i napomenuo da top nismo ostavili i pored naređenja koje smo dobili. Članovi štaba su me upoznali sa situacijom i rekli da uspeh proboja zavisi od minuta, jer ako se raziđe magla, avijacija će nas zasuti kišom bombi. Predložio sam da upotrebimo protivkolac i odmah je izdata komanda:

»Protivkolac 2. proleterske napred«!

Mnogi borci i starešine nisu ovo ozbiljno shvatili pa nisu ni prenosili komandu, jer su znali da je još ranije naređeno da se teška oruđa zakopaju. Stoga smo poslali kurira da prenese naređenje. Prilikom prolaska topa pored kolone borci i starešine su klicali: »Živela 2. proleterska i njen rukovodilac!« Kod mosta na pruzi skinuli smo top i po delovima ga preneli do zapaljenog mosta na cesti. U šipražju, pored samog mosta, spremili smo top za paljbu. Prema nama je jurišao teški tenk sa kukastim krstovima. Verovatno su mislili da postavljamo mitraljez a kako su posade bile obaveštene da ne raspolažemo protivtenkovskim naoružanjem, to nisu ni upotrebljavale svoja

oruđa, već su želele da nas gusenicama gaze. Nismo uspeli da potpuno sklopimo top, a već smo morali da gađamo. Pošto je tenk prišao na petnaestak metara, planula je prva topovska granata, a čelična neman od udara menja kurs, svoj top nabija u reku i ostaje nepomična. Komandir ovoga tenka, poreklom Poljak, koga smo zarobili prilikom iskakanja kaže:

»Sinoć smo došli, a rečeno nam je da se sa Sutjeske probila jedna mala grupa sa Titom i da od naoružanja imaju samo po neku pušku i pištolj. Naređeno nam je da se zatvori ovaj prolaz dok se ne prebaci pešadija sa drugih položaja«.

Poljaka smo poslali sa kurirom u štab brigade, ali i on i mali kurir Stipe bili su direktno pogođeni granatom iz drugog tenka. Imali smo tri granate, pa je zbog toga trebalo sigurno gađati. Kod boraca se odmah pronela vest da se tenk puši! Preko ceste su pohrlili borci i ranjenici da se što pre izvuku iz zone, koja svakog trenutka može da se nađe u plamenu od avionskih bombi. Ovo masovno prebacivanje preko ceste su primetili drugi tenkovi, pa su počeli da mitraljeskom i topovskom vatrom kose naše borce. Prvi je zastao na krivini puta da bi dejstvo tenkovskog naoružanja bilo preciznije. Tako nam je izložio bok i jedna granata je bila dovoljna da ga probije i zapali. Posada je pobegla prema Foči. Sa ovog pravca tenkovi se više nisu pojavljivali, jer su bili obavešteni o pojavi protivkolskog naoružanja. Dok smo osmatrali cestu, iza mojih leđa se prolomio snažan pucanj. To je bio treći tenk koji je došao sa pravca Kalinovika. Bilo ga je teško gađati, jer je stajao na okuci puta visoko iznad nas. Trebalo je brzo menjati položaj, jer se magla skoro digla. Sredoje Urošević, koji se nalazio u blizini, pomogao je da se top prevuče malo dalje i postavi na položaj koji je omogućio siguran i treći pogodak. I ovaj je tenk ostao nepomičan, a posada je pobegla. Ova nagla promena situacije u našu korist, zahvaljujući jednom topu koji je sa svega tri granate napravio takvu zabunu kod Nemaca, učinila je da su se preostala četiri tenka povukla.

Prolazili su borci i rukovodioci i radovali se našem uspehu. U prolazu pored tenka član savezničke misije kapetan Diken nas pohvali: »Dobro je! Odlično ste gađali! Vi ste zaista nepobedivi narod!« Tako je neprijateljska avijacija svoj poslednji tovar izručila na prazan prostor Miljevine i zaseoka Rataj.

Dragojlo STOJIĆ

U 7. KRAJIŠKOJ BRIGADI

edma krajiška brigada formirana je polovinom decembra mjeseca 1942. god. u selu Orahovljanima kod Mrkonjića od boraca sa teritorije Pljeve, Janja, Bugojna, D. Vakufa, Jajca, Mrkonjića, Ključa i Manjače. Do formiranja je postajala polubrigada, od dva bataljona, na prostoriji Mrkonjić, Šipovo, Mujdžići, Janj, orijentisana za dejstvo prema Jajcu i D. Vakufu, a druga dva bataljona, koja su ušla u sastav brigade, bila su na prostoriji Ključ, Ratkovo, Manjača, i dejstvovala prema Sanskom Mostu. Sastavljena od ljudstva sa područja nekoliko ondašnjih srezova, a uz to pretežno od omladine, predstavljala je značajan ne samo vojnički nego još više politički faktor u borbi protiv četničke izdaje u svim ovim krajevima.

U početku formiranja u brigadi je bio veliki broj nepismenih, više od trećine u bataljonima, od preko 200 boraca. Vezanost ljudstva za svoj kraj bila je naročito izražena. Pojedinci su samovoljno odlazili kućama i vraćali se u jedinicu. Prije jela čitala se molitva. Samovoljno su se snabdijevali u hrani i odjeći od seljaka. Patrole su se susretale sa četnicima Trive Krivokuće i drugih četničkih starješina i da nijesu ništa preduzimali protiv njih. To je bilo samo u početku formiranja brigade.

Zbog malog broja članova Partije nije bilo moguće da se po četama formiraju ćelije, kako su zahtijevali tadašnji organizacioni principi, nego samo u okviru bataljona.

Brigadi je trebalo pružiti pomoć u idejno-političkom, kulturno-prosvjetnom i kadrovskom pogledu. Štab Prvog bosanskog korpusa uputio je u brigadu nekoliko boraca i ruko-

vodilaca iz prvog bosanskog proleterskog bataljona »Zdravko Čelar«. Za zamjenika komesara brigade CK KPJ uputio je Mijuška Šibalića i istovremeno imenovao politodjel brigade od tri člana; za organizaciono-partijski rad Milisav Raičević, za kulturno-prosvjetni Dušanku Kovačević i za rad sa omladinom Dušana Dozeta, a nešto kasnije, u toku četvrte i pete neprijateljske ofanzive, i Mila Perkovića i Anđelika Velića Branu. Brigadom je komandovao Rade Marijanac, rodom iz Janja, koji je svojom umješnošću u rukovođenju i komandovanju, svojom hrabrošću i odvažnošću uživao veliku popularnost i imao ogromni uticaj i autoritet u brigadi. Politički komesar brigade bio je iskusni partijsko-politički rukovodilac Ljubo Babić.

Dolaskom u brigadu određenih drugova i primanjem u Partiju odanih i kroz borbu provjerenih boraca, omogućeno je da se formiraju partijske ćelije po četama. Rad partijske organizacije osjetno je pojačan dolaskom oko 20 političkih i vojnih rukovodilaca iz Prve proleterske brigade, aprila 1943. godine, kada je 7. brigada bila u sastavu 1. proleterske divizije.

Partijski sastanci održavani su načelno dva puta nedeljno, i to jedan radni, na kome su tretirana aktuelna pitanja, radni problemi i pojave u brigadi, organizaciono-partijska pitanja, i jedan teoretski, na kome je prorađivan materijal. Održavani su sastanci i konferencije prije i poslije gotovo svake akcije i na tim sastancima proučavan je značaj zadatka, analizirani nedostaci, držanje jedinice i boraca u borbi i izvlačena iskustva.

U četama su oformljeni kulturno-prosvjetni odbori od tri do pet članova, čiji je zadatak bio da organizuju kulturno-zabavni život i kulturno-prosvjetni rad a naročito rad sa nepismenim, dok su bataljonski kulturno-prosvjetni odbori objedinjavali rad odbora po četama, davali im uputstva i pomoć u radu. Ali zbog čestih pokreta u borbi partijsko-politički i kulturno-prosvjetni rad najčešće se odvijao u vodovima, po grupama kroz razgovore sa pojedincima, a ređe u okviru čitave čete ili bataljona. Za vrijeme predaha organizovan je kulturno-zabavni život sa vojskom i narodom. Držana su predavanja: o oslobodilačkoj borbi kod nas i u drugim zemljama, o nacionalnom pitanju uopšte i u svjetlosti narodnooslobodilačke borbe, o seljačkom pitanju i učešću seljaka u borbi, o razvitku društva, o klasnoj borbi, o ustancima i revolucijama kroz istoriju, o religiji i prirodnim pojavama i dr. Čitani su i prorađivani članci iz »Borbe«, »Biltena«, »Proletera« i dr. i Istorija SKP(b) do četvrte glave. Gotovo svaki rukovodilac imao je nešto partijsko-političkog materijala, koju knjigu, brošuru ili časopis. Radio-vjesti, sa potrebnim komentarom, umnožavane su i rasturane u brigadi i selima kroz koja je brigada prolazila.

Politkomesari bataljona i četa držali su političke i radne konferencije na kojima su iznosili vojno-političku situaciju kod nas i u svijetu, odnos prema narodu, držanje u borbi i dr. Poslije uvodne reči razvijala se diskusija u kojoj su pojedinci iznosili svoja zapažanja, kritičke primjedbe i slabosti pojedinaca. Bilo je teškoća i ustručavanja dok su se ljudi navikli i oslobodili da učestvuju u diskusiji, a neki su govorili da bi radije išli na bunkere. Život i rad u brigadi bio je vrlo intenzivan. Rukovodioci su stalno bili sa borcima, i u borbi i za vrijeme odmora, na spavanju i kod deobe hrane. Hrana se za sve kuvala u istom kazanu. Kroz ovakav kolektivni život, rad i borbu, razvilo se i učvrstilo drugarstvo do najvišeg stepena. Cementiralo se jedinstvo i bratstvo i neograničena ljubav borca prema borcu i prema rukovodiocu. U jednoj borbi protiv Nijemaca i ustaša kod Jajca poginuo je jedan neznani borac-kurir 2. čete 4. bataljona štiteći svog komandira.

Prisustvo proleterskih brigada u ovim krajevima, odnos boraca prema narodu, međusobno drugarstvo u časovima odmora, žestoke borbe i junački podvizi u borbi protiv okupatora, ustaša i četnika podsticali su i ove krajiške ratnike, koji su zajedno sa ostalim krajiškim brigadama pronijeli slavu Bosanske krajine širom Jugoslavije.

Sedma brigada bila je u organskom sastavu 5. krajiške divizije koja je, na početku četvrte neprijateljske ofanzive, zatvarala pravac Sanski Most — Ključ — Bosanski Petrovac. Sedma brigada je vodila odbrambene borbe na pravcima — Sitnica — Mrkonjić — Ključ i Mlinište dok nije nabačena preko Čardaka, Vitoroge i Malovana k osnovnoj grupaciji proleterskih jedinica koje su vodile odlučujuću bitku u prozorskoj kotlini i na Neretvi. Tako se brigada sticajem nepredviđenih okolnosti našla sa glavninom naših jedinica u četvrtoj i petoj neprijateljskoj ofanzivi, osim 2. bataljona koji je odsječen ostao sa 5. divizijom na planini Šatoru. Brigada je u početku formiranja imala u svom sastavu oko 1.100 dok je u četvrtu i petu neprijateljsku ofanzivu ušla sa oko 750 boraca.

Gotovo do završetka četvrte neprijateljske ofanzive 7. brigada je bila u sastavu 1. proleterske divizije. Cio sastav brigade je bio ispunjen željom da im se dodeljuju što teži zadaci kako bi stekli povjerenje i pravo da na svojim titovkama nose proleterski znak. Štab divizije ipak je brigadi dodeljivao lakše zadatke što su borci i rukovodioci osjećali pa su jednom prilikom prigovarali politkomesaru divizije Filipu Kljajiću-Fići kada je obilazio brigadu u Miljevini.

— Ne radi se o povjerenju već o tome da brigadu treba postepeno uvoditi iz teže u težu borbu — odgovorio je drug Fića.

Neposredno prisustvo proletera u borbi i za vrijeme predaha imalo je velikog uticaja i značaja u sticanju iskustva i podizanju morala kod drugih jedinica. Teško je bilo postići kvalitet partijskih sastanaka, konferencija, kulturno-prosvjetnog zabavnog života i rada kao što je to bilo moguće u proleterskim jedinicama, ali zato su nam one služile za primjer i u borbi i u radu.

Poslije prelaska naših jedinica preko Drine, neprijateljski garnizon u Foči bio je opkoljen sa svih strana i nalazio se pred likvidacijom kada su četničke snage Pavla Đurišića napale naše jedinice s leđa. Tada je 7. brigada dobila zadatak da se usiljenim maršem zabaci u pozadinu neprijatelja, da se razbije i omogući likvidaciju neprijateljskog garnizona u Foči. Brigada je potpuno iznenadila četničke snage i u borbi na Čelebiću ih razbila tako, da od tada nisu davali organizovan otpor. Time je bio omogućen još brži prodor naših jedinica u Crnu Goru.

Sedma brigada je prešla Taru kod sela Tepca i ušla u Žabljak a da nije naišla na otpor. Prije ulaska brigade u Žabljak održani su po bataljonima i četama kratki sastanci na kojima su politički komesari govorili Krajišnicima o Crnoj Gori, njenom narodu, tradiciji i običajima. Susret krajiških boraca sa crnogorskim narodom ovoga kraja bio je izvanredno dirljiv. Održan je narodni zbor na kome je govorio komandant 2. proleterske divizije Peko Dapčević i neki politički radnici iz ovoga kraja.

Nastao je kratak predah između dvije neprijateljske ofanzive. Brigada se nalazila na planini Sinjajevini. Ranjenici i bolesnici su razmješteni po selima oko Žabljaka. Sa manjim snagama brigada je držala položaje prema Vratlu dok je veći dio razmješten u Timaru i Krnjoj Jeli radi odmora i oporavka. Razvio se intenzivan partijsko-politički život. Borci su se upoznavali sa oružjem otetim od neprijatelja u četvrtoj ofanzivi. Kulturno-prosvjetni odbori po bataljonima i četama održavali su priredbe, predavanja i sijela sa narodom. Izašao je i brigadni list u kome su borci i rukovodioci pisali o borbama 7. brigade protiv okupatora i domaćih izdajnika Drenovića i Tešanovića i drugih. Pisali su o narodu ispod Kozare i Grmeča, Šipova i Janja, Vitoroga i Malovana, o svom komandantu Šolaji, o svojoj Krajini i njenoj borbi za slobodu. Borci su znali sa mještanima da pričaju o Crnoj Gori i njenom narodu, o crnogorskim partizanima, 5. brigadi i njenom komandantu Savi. Znali su oni 5. brigadu iz borbi na Jajcu, Bugojnu, G. Vakufu, Prozoru i iz drugih bojeva u Krajini. Tamo se kao i ovde kovalo bratstvo i jedinstvo između krajiških i crnogorskih boraca i naroda za slobodu.

Za vrijeme prvomajskih praznika 1943. godine održana su po bataljonima i u selima predavanja o značaju praznika rada. Zametnulo se kozaračko i crnogorsko kolo, čula se pjesma: »U Bosni se podignula raja, podigo je komandant Šolaja«. To se prenosilo od čete do čete, iz sela u selo, i tako bi trajalo još dugo, ali brigada je morala da pođe na nove zadatke, u nove borbe. Prilikom odlaska meštani su pozdravljali borce: »Srećan vam put, vi morate pobijediti«, a jedan starac dodade: »Vala ljudi vidio sam mnoge vojske i preživio dosta ratova ali ovakve vojske nijesam zapazio«. Ne mora da bude u svakoj prilici tačna ona stara krilatica »teško zemlji kuda vojska prođe«.

Tada je brigada bila u sastavu 2. proleterske divizije orijentisane prema Kolašinu, za produženje započete naše dalje ofanzive. Međutim, situacija se izmijenila, jer je neprijatelj otpočeo novu ofanzivu protiv naših snaga u Crnoj Gori. Time je prekinut onaj intenzivni partijsko-politički i kulturno-prosvjetni život i rad u brigadi. Više nije bilo moguće da se na partijskim i skojevskim sastancima postavlja prebogat dnevni red ili da se održavaju skupne konferencije. Rad je bio sveden na kratke sastanke grupe komunista i pojedinačne razgovore, tako reći, između juriša i topovskih kanonada. Najčešće je postavljeno pitanje držanja jedinice u borbi, odnos prema narodu, briga za ranjenika, a najkritičnije je bilo pitanje ishrane.

Rukovodioci snabdjevačke službe brigade Mirko Graonić i Abdurahman Tupara bili su dobri organizatori, uvijek su se dobro i pravilno snalazili, pa i u najtežoj situaciji koja je uslijedila na ovom dijelu Crne Gore, dosta oskudnom u namirnicama, gdje se odvijala peta neprijateljska ofanziva. Zapamtio sam neke momente iz tih teških dana. Dvadesetog maja 1943. godine Vrhovni štab je naredio 2. diviziji da 7. krajišku brigadu uputi pravcem Vratlo — Šavnik — Goransko — Ravno i da sa 10. hercegovačkom brigadom odbaci neprijatelja i zatvori pravac prema Gacku i Avtovcu, otkuda su Nijemci ispoljavali aktivna dejstva i ugrožavali dolinu r. Pive i prelaze preko nje. Prije početka marša održane su konferencije po bataljonima i partijski sastanci. Borcima je objašnjena novo-nastala situacija i zadatak brigade. Usiljenim maršem brigada je pošla na svoj zadatak po bataljonima. Kada su dijelovi brigade prolazili kroz sela, borci su pitali da li ima šta da se pojede i popije, kada im je u jednoj kući kraj Šavnika odgovoreno da nema »đavolje kaplje«, raspitali su se čija je kuća, pa kada su saznali da je to kuća četničkog komandanta Ivana Ružića, dobro su se najeli i napili mlijeka. Odgovorni rukovodioci, koji su čuvali političku liniju u narodu, nijesu im zamjerili. O ovom slučaju dugo se prepričavalo, jer je borcima ostao u sjećanju onaj izgovor:

»Nema đavolje kaplje«. Kao da im je bilo krivo što nijesu naišli na još koji takav slučaj.

Dok su jedinice brigade žurile na izvršenje dobijenog zadatka intendantura je prolazeći kroz sela prikupila priličan broj stoke.

— Odakle vam tolika stoka i kako ste je dobili — upitao je politkomesar brigade intendanta Graonića.

— Dao narod za svoju vojsku — odgovorio je Graonić.

— E, dobro, dobro, vidjećemo.

Određena su tri druga da ispitaju kakav je bio postupak i da li je narod dobrovoljno dao. Utvrđeno je da je postupak bio pravilan. Istina, situacija je tih dana bila veoma teška i u pogledu ishrane vojske pa ne bi bilo nepravilno da se hrana pribavila i putem rekvizicije ili drukčije. Sanitet 2. divizije bio je veoma zahvalan snabdjevačkoj službi 7. brigade što im se pomoglo u ishrani ranjenika, bolesnika i iznemoglih, jer je u toj teškoj situaciji komad mesa ili parče hljeba predstavljalo veliku vrijednost.

Poslije izvršenog zadatka na Mratinjskom Javorku, brigada je upućena pravcem Javorak — Mrkalj-Klade — Tjentište. Jedan dan prije pokreta tim pravcem pozvani su u Vrhovni štab rukovodilac Politodjela i načelnik štaba brigade Milan Lah. Javili smo se Aleksandru Rankoviću Marku koji nam je predočio da je Vrhovni štab odlučio da zbog situacije na frontu ojača 3. diviziju koja treba da se probije u suprotnom pravcu, tj. preko r. Tare u Sandžak. Pitao nas je za stanje u brigadi. Mi smo mu odgovorili da je moral i raspoloženje za proboj prema Bosni i Krajini dobro, i pored osjetnih gubitaka. Kad smo ga zamolili da se brigada prebaci u prvu liniju za proboj, on je pitao vrhovnog komandanta za odobrenje, koji se sa našim predlogom složio. I tako je 7. krajiška brigada uvedena za proboj prema Zelengori, a drug Marko odustao od namjere da s njom ojača 3. diviziju.

U rejonu Mrkalj-Klade stiglo je naređenje od Vrhovnog štaba, da se jedinice rasterete teškog naoružanja na taj način što će se zakopati, a rezerva municije, od pješadijskog naoružanja da se raspodjeli borcima. Brigada je imala dva teška mitraljeza i jedan minobacač. Teško se bilo odvojiti od tog oružja, jer nam je ono bilo jedino »dalekometno«. Održan je kratak savjetodavni sastanak u štabu brigade i odlučeno je da se samo minobacač zakopa. Kasnije su mitraljezi odigrali značajnu ulogu kada je brigada držala položaje prema Košuru na Sutjesci, gdje su gotovo sve naše jedinice teško iskrvarile. 1. bataljon 7. brigade pod komandom Jova Medića, a posebno 1. četa tog bataljona pod komandom Stipe Bilana, odbio je više uza-

stopnih njemačkih juriša u toku jednog dana uz efikasnu podršku dva teška mitraljeza koji bi bili postavljeni na pogodnim položajima prema Košuru. Borcima i rukovodiocima je bio predočen značaj odbrane i držanja tih položaja — po svaku cijenu, jer toga dana ili noći, Sutjesku treba da pređe Vrhovni štab.

Na tim položajima ostalo je nekoliko boraca i rukovodilaca. Među teško ranjenim drugovima bili su zamjenik komesara bataljona Miladin Vujošević Šego i zamjenik komandanta bataljona Štefik Talić. Borci su se osjećali ponosni što su izdržali i izvršili povjereni im zadatak. Oni su o tome razmišljali i komentarisali na sastancima za vrijeme kratkih predaha.

Sva rezervna hrana bila je potrošena za vrijeme borbi na Sutjesci i Zelengori, pa je došao red na konje iako nam je to bila jedina »motorizacija« i transportno sredstvo koje nas je odlično služilo. U nedostatku konjskog mesa hrana je bila planinska trava srijemuša. Od napora u svakodnevnim borbama i od gladi iscrpljenost boraca je bila velika. Bilo je čudnih prizora. Već oglodane konjske kosti čovjek prži na vatri i viče: »Pričekaj malo, druže, dok ovo pojedem«. »Na kostima nema mesa, ne loži vatru, ne otkrivaj položaj, sad ćemo u selo, dobićemo hrane, hajdemo naprijed«, dovikivao je drug drugu u ovim časovima iscrpljenosti.

Jedinice u prvoj liniji proboja bile su na domaku komunikacije Kalinovnik — Foča. Prva i 2. divizija vodile su žestoke borbe. Na komunikaciji je nekoliko tenkova bilo u plamenu. Posljednji obruč pete neprijateljske ofanzive je bio probijen. Trebalo je još nekoliko dana izdržati napade Nijemaca od Kalinovika i Foče i ne dozvoliti im da ponovo zatvore obruč. 7. brigada je dobila zadatak da sa dva bataljona pojača bočno osiguranje prema Kalinoviku a jedan bataljon da rasporedi na položajima s. Jeleč —s. Rataj. Nijemci su uz podršku avijacije i artiljerije vršili neprestane juriše na položaje s. Rataj — s. Jeleč, ali je 1. bataljon izdržao i izvršio svoj zadatak iako su i ovdje potekli potoci Sutjeske, ali od krvi, kao što su potekli na mnogim drugim mjestima gdje su se borili ovi Krajišnici: Ilija Galić, nišandžija na »šarcu«, sam je jednom prilikom štitio odstupnicu svojoj četi; Tomo Brkljača, puškomitraljezac, izbio je prvi na jedan položaj i omogućio izlazak ostalim borcima; Nikola Vujasin, zamjenik komesara čete u 3. bataljonu, prešao je obje ofanzive neprekidno ispoljavajući veliku hrabrost da bi na kraju poginuo u borbama kod Bugojna; Niko Vještica, komesar čete u 4. bataljonu, veliki junak, poginuo je pred svojom četom krajem pete ofanzive prelazeći prugu Sarajevo — Višegrad kod Prače; Kosta Todorić, politdelegat voda u 1. četi

1. bataljona, kao dobrovoljac — bombaš, uskočio je u bunker, likvidirao posadu na topu, bio ranjen i produžio borbu; Mitar Ćućuz, zamjenik komandira 3. čete 1. bataljona, sa grupom boraca uskočio je u neprijateljske rovove i likvidirao ih; Pero Milišić, vodnik 1. voda 3. čete 1. bataljona, probio se sa vodom u grad i omogućio četi da u potpunosti izvrši zadatak. Slavni komandant brigade Rade Marjanac poginuo je 4. jula 1943. godine kod Živinica.

Eto, ovi obični ljudi iz Krajine često nijesu umjeli riječima iskazati ono što osjećaju, ali su zato djelom to pokazali. Njihova brigada je dobila priznanje — Orden narodnog heroja.

Sedma brigada vratila se u Krajinu poslije četvrte i pete neprijateljske ofanzive bez jednog dobrog broja drugova. Prema nepotpunim podacima, samo u ovim dvjema ofanzivama, poginulo je 115 boraca i to: 11 iz okoline Bugojna, 18 iz D. Vakufa, 61 iz Mrkonjić-Grada, 19 iz Jajca i 6 iz Šipova. U jedinicama iz kojih je formirana 7. brigada borili su se narodni heroji Simo Šolaja, Dušan Rakita, Rade Marjanac, Stipe Bilan i dr.

Preživjeli borci vratili su se prekaljeni i stekli veliko iskustvo za nove borbe. Brigada je prihvatila veliki broj novopridošlih drugova koji su od svojih starih boraca i rukovodilaca primljeni sa drugarskom pažnjom. Glavni nosilac života i rada, drugarskih odnosa i borbenog morala bila je partijska i skojevska organizacija brigade. Ponovo je oživio partijsko-politički i kulturno-prosvjetni život i rad. Brigada se pripremila za nove borbe po Bosni, Hrvatskoj i Sloveniji, oslobađajući svoju zemlju od okupatora.

Milisav RAIČEVIĆ

MILJEVINA

gustom streljačkom stroju, u kome su bili izmešani borci i rukovodioci, puškomitraljesci i komordžije, brigada se uz gromoglasne uzvike, kao nezadrživa lavina, sručila na neprijateljski bataljon na Balinovcu. Goli visovi i tamne dubodoline gustih četinarskih šuma Zelengore, okupane zracima junskog sunca, prolamali su se od grmljavine i od tutnja. Iznenađen brzinom, silinom i snagom udara, neprijatelj nije bio u stanju da izdrži nalet brigade već je počeo bežati. Rano ujutro 10. juna put glavnini naših snaga ka Miljevini bio je otvoren. Dominantne tačke bile su čvrsto u rukama proletera. Kroz napravljenu brešu potekla je bujica naših snaga na sever.

Naš Treći bataljon je obezbeđivao prolazak jedinica preko Balinovca sa jugozapadne strane. Neprijateljske »štuke« su nas tukle mitraljezima i bombama, ali mi smo se rasturili po jarugama i dobro maskirali. Umorni smo, jer danima maršujemo, a od Borovna smo neprekidno u borbama. Noćas smo se »dobro« naspavali. Dva sata smo spavali, a celu noć smo marševali po nekakvim gustišima i kamenjarima. Mislili smo da smo ko zna koliki put prevalili, a osvanuli smo svega dva kilometra dalje od mesta polaska i to u jednoj dubokoj uvali, pred nosem neprijatelja. Istina na položajima prema neprijatelju je bila naša omladinska četa. Tu nas je u zoru i zatekao komandant brigade Danilo Lekić Španac. Začudio se zašto mi tu spavamo. Objasnio nam je da se nalazimo u najtežoj situaciji od formiranja brigada. »Ako se u roku od pola sata ne probijemo, nas će ovde Švaba poklati kao jaganjce«. To je bila i sva politička priprema za proboj na Balinovcu.

Danas nas užasno muči glad. Sa one strane Sutjeske dobijali smo komadić mesa i tople čorbe. Hleb nismo videli još od Čelebića. Jeli smo lišće, srijemušu i strugali bukovu koru. Od gladi nam se vrti u glavi. Osećamo da nemamo snage ni da se krećemo. Kod ubijenih neprijateljskih vojnika ne nalazimo ništa za hranu. Juče smo u šumi uhvatili neprijateljskog mitraljesca, koji je bežao ni sam ne znajući kud. Kao zec je uleteo među nas. Uhvatili smo ga živog i oteli mu »šarac«, ali za jelo ni on nije ništa imao.

Pronose se priče da u drugim jedinicama ubijaju i jedu konje. Jedna delegacija boraca odlazi u štab bataljona i zahteva da i mi ubijemo jednog konja. Štab bataljona to odobrava. Svaki borac je dobio po jedan oveći komad presnog konjskog mesa. Zgledamo se, jer do sada niko od nas nije jeo konjsko meso. Hteli bismo bar da ga ispečemo, ali se vatre ne smeju ložiti zbog avijacije. Poneki jedu neslano i presno meso. Drugi pokušavaju, mršte se i ponovo ga vraćaju u porcije. Niko ga ne baca. Ne znamo gde ćemo i kad dobiti nešto drugo te ga čuvamo za svaki slučaj. Mi, koji nismo mogli da jedemo presno meso sa nestrpljenjem smo očekivali noć. Verujući da ćemo imati bar malo vremena da ga na žaru ispržimo. Pripremili smo i suvo granje.

Najzad, kao na kraju večnosti, počeo je da se spušta spasonosni mrak. Izmileli smo iz svojih zaklona i počeli da se slobodnije krećemo po položajima. Naša grupa se sjatila u uvalu kraj vatre, koja je tek počela da se razgoreva. Očima smo jeli konjetinu, koja je cvrčala na vatri i širila opojni miris prženog mesa. Verovali smo da ćemo uspeti da ispečemo meso pre pokreta. Tome smo se radovali i naši pogledi su bili usredsređeni samo na vatru. Ninašta drugo nismo obraćali pažnju. U jednom trenutku ugledasmo crne čizme sa visokim sarama i žustre pokrete nečijih nogu koje su hitro gazile vatru, razbacujući granje i komade mesa na sve strane. Od zaprepašćenja nismo uspeli ni da dođemo sebi, kad začusmo oštar glas:

»Zar ne znate da je zabranjeno loženje vatre«.

Dalje nismo ni slušali, jer ugledasmo našeg komandanta Koču, narogušenog zbog našeg kršenja discipline. S njim je bila i drugarica Julka Mešterović, referent saniteta naše divizije koja samo promrmlja:

»Sramota, drugovi proleteri!«

Razmakosmo se od vatre pognutih glava. Niko nije pokušao ni usta da otvori. Koča ljutito ode, a mi postiđeni uzesmo svaki svoje parče presne konjetine i sami ugasismo ostatak vatre. Posramljeni počesmo da se zgledamo.

— Baš moramo presno da jedemo! Da bar imamo soli..?

Ima Drndalo — reče neko.

Da sve Drndalo, daj duvan, daj so. Bez mene bi propali ugursuzi jedni... Evo, frajeri...« — prosikta narogušen Vlado!

— Jaoj, Kume, što je dobro — reče mali Đokica...

— Znam da je dobro, ali ako ti ne možeš, daj meni...

Crko žedan i gladan...« — promumla Kum!

Ni ja se nisam više dugo predomišljao. Uzeh od Đokice malo soli i zagrizoh, žilavo i kravavo meso... Prvi zalogaji mi se učiniše nekako kiseli i odvratni, vilice me zaboleše, a onda nisam više prestajao da uporno žvaćem sve dok nisam pojeo i poslednji zalogaj.

*

Sledeće noći brigada se strmim i uskim puteljcima spustila sa Balinovca i uputila prema Miljevini, gde je trebalo da izvrši napad, razbije neprijatelja i probije i treći obruč. Bilo je potpuno mračno. Kiša je povremeno lila kao iz kabla.

Naš bataljon je te noći ostao u rezervi brigade i zanoćio u selu Govza. Iako smo bili premoreni i iscrpljeni nismo se mnogo obradovali što smo ostali u rezervi. Jer, rezerva se obično upotrebljava tamo gde je najteže, gde napad ne uspe ili gde se neprijatelj probija.

Skoro posle mesec dana smo ponovo u kućama, pa nam je to nekako neobično. Poslednji put smo u kućama bili po selima oko Bijelog Polja. A od polaska prema Čelebiću noći smo provodili pod vedrim nebom na položaju, po šumama, kamenjarima i jarugama, često i pod kišom. Naši vredni intendanti su prikupili i pre spavanja nam podelili po dve šake kukuruza. Slatko smo to pojeli i napili se vode i ubrzo zaspali. Za to vreme u Miljevini je ključalo kao u kazanu. Brigada je nekoliko puta jurišala. U zoru su nas probudili. Krenuli smo kroz pomrčinu ka Miljevini. Susretali smo usput ćutljive i umorne borce naše brigade, koji su se vraćali iz neuspelog juriša. Naši nisu mogli da zauzmu Miljevinu. Mi smo imali da zamenimo brigadu.

Naša četa je bila u prethodnici. U svitanje smo stigli do Ratalj-Kule gde smo se mimoišli sa poslednjim borcima brigade. Od njih smo čuli da neprijatelja na drumu ima mnogo, da se dobro utvrdio i da se žestoko brani. Očekivali smo teške okršaje i jedan težak dan. Znali smo da se od tog napada ne može odustati i da ćemo noćas ponovo na juriš, ako ne još i u

toku dana, a nismo isključivali ni mogućnost da neprijatelj dovede i nova pojačanja. To je u ovoj situaciji izgledalo kao najverovatnije. Međutim, ono što se dogodilo veoma nas je iznenadilo.

Patrole su javile da se u Miljevini u zaseoku Ocrkavlje Nemci i ne vide, a da se na putu uočava neko komešanje manjih grupa. Izgleda kao da se neprijatelj povlači. Stoga je komandant bataljona Jovan Pejković — Kez, umesto da zauzme položaje na visinama južno od Miljevina, naredio da se što pre izbije na put. Ceo bataljon je potrčao. Rastojanje od oko dva kilometra savladali smo za desetak minuta. Pošto smo prešli drveni most na reci Bistrici, brzo smo se kroz gustu i visoku travu i vrbake, u streljačkom stroju, približili Ocrkavlju. Očekivali smo otpor, a pomišljali smo i na neprijateljsko lukavstvo i na iznenadnu i blisku vatru. Međutim iz Ocrkavlja se nije javio nijedan neprijateljski pucanj. Prešli smo drum i našli se na njegovoj severnoj strani. Neposredno pred nama bila je visoka i prilično strma kosa. Verovali smo da je neprijatelj na njoj pa smo se bez zadržavanja peli uz nju. Kad smo se ispeli, nigde nikog nije bilo. Patrole su nam javile da je neprijatelj ostavio veliki broj bicikla i da se u svitanje izvukao prema Foči. Time je prolaz preko druma bio obezbeđen. Nije mi bilo jasno kakvi su razlozi neprijatelja naterali na iznenadno povlačenje. Da li je tome razlog bilo dejstvo nekih naših jedinica ili je to ipak bila posledica noćnog napada naše brigade?

Pošto je u toku noći, prema obaveštenjima kojima smo raspolagali, na komunikaciji prema s. Boriji napadala 3. krajiška brigada mi smo dejstvo našeg bataljona usmerili prema Foči i to severno od komunikacije, u nameri da što brže i više proširimo stvorenu brešu. Jurili smo u streljačkom stroju kroz sela G. i D. Budanj i Debelo Brdo, bez zadržavanja i bez traženja hrane, iako smo bili gladni. Prolazili smo pored seoskih kuća i kroz dvorišta i ne obazirući se na njih. Od Debelog Brda smo počeli da se spuštamo kroz neke dubodoline u pravcu Foče. Pred nama nigde nije bilo Nemaca, kao da ih je vetar odneo. Samo bi poneka manja četnička grupa, sa okolnih visova i iz šumaraka iznenadno pripucala i brže bolje se bez traga izgubila.

U traženju neprijatelja bataljon se udaljio desetak kilometara od Ocrkavlja. Tad nas stiže kurir sa naređenjem da se najhitnije vratimo i da posednemo položaje za odbranu na Debelom Brdu. Oko podne smo poseli položaje u gustoj i debeloj

hrastovoj šumi. Desno od nas na drumu su se već nalazili borci 1. crnogorskog bataljona. Uskoro su otpočeli napadi neprijatelja od Foče. Prvo su to bile slabije snage, a onda su se pojavili i tenkovi. Odmah zatim je otpočela snažna artiljerijska vatra, a i bombardovanje položaja od strane avijacija. Naročito su žestoki napadi bili duž druma na Crnogorce. Ključalo je kao u kotlu, ali se 1. bataljon herojski držao, tako da je neprijatelj veoma sporo napredovao, skupo plaćajući svaki pedalj osvojene zemlje. Povremeno bi se, prilikom protivnapada, čuli glasni i isprekidani uzvici Crnogoraca: »Naprijed proleteri!«

Neprijatelj je pokušavao nekoliko puta da preko Debelog Brda obiđe Crnogorce sa severa, ali smo ih mi uvek odbijali. Silazili smo i prema komunikaciji i bočno tukli neprijatelja. Artiljerija i avijacija nam ništa nisu mogli i mi smo se u šumi osećali potpuno bezbedni. Bili smo samo umorni i gladni, ali za vreme borbe na to nismo mogli da mislimo.

Naše jedinice su već otpočele da prelaze preko Miljevine ka Jabuci.

Sa manjim prekidima neprijateljski napadi od Foče trajali su u toku celog dana, ali bez nekih vidljivijih rezultata.

Predveče je na položaje naše čete stigao komandant bataljona. Pošto se raspitao o situaciji, naredio mi je da u toku noći sa četom izvršim napad na neprijatelja koji na drumu neprekidno napada na 1. bataljon.

Bio sam iznenađen ovim naređenjem, jer je četa od ranog jutra vodila borbe, borci ništa nisu jeli u toku celog dana pa smo se nadali da će nas druge jedinice smeniti. Osim toga četa je bila malobrojna — svega oko dvadesetak boraca. Pokušao sam da objasnim komandantu, da mi nećemo biti u stanju da izvršimo taj zadatak. Kad objašnjenje nije dalo nikakve rezultate, onda je došlo do ljutnje i veoma oštrih reči između nas dvojice.

— Zašto ne ide u napad 2. četa, koja ceo dan leži u selu i koja je mnogo brojnija od naše? — pitao sam van sebe.

— Ja naređujem vašoj četi — glasio je odgovor.

— Ali, naša četa ne može, premorena je, a i gde mi je četa? — navaljivao sam. — Ja neću..., nastavljao sam povišenim glasom.

U gustoj hrastovoj šumi u prisustvu kurira i nekoliko začuđenih boraca gledali smo se nekoliko trenutaka bez reči. Onda se komandant okrenuo i sa kurirom napustio položaj. Ostao sam ćuteći, ljut i neraspoložen.

Noću sam sa četom ipak išao u napad. Još dva dana smo na istim položajima vodili tešku borbu sa neprijateljem, sa promenljivom srećom, ali mu nismo dozvolili da preseče odstupnicu našim snagama. Pošto su nas na ovim položajima smenile druge jedinice, krenuli smo preko Jabuke ka Renovici u nove borbe. Tu smo bili izloženi teškom bombardovanju nemačkih »štuka« i pretrpeli osetne gubitke.

Nakon desetak dana u s. Han-Pogled kod Han-Pijeska zbog otkazivanja poslušnosti i svađe sa komandantom bataljona, kažnjen sam strogim partijskim ukorom i smenjivanjem sa dužnosti komandira 3. čete.

Teodosije PAREZANOVIĆ

RATAJ

Poslije borbe na Barama prepolovljena 2. dalmatinska brigada maršuje od Suhe dalje. Iza nje četiri hiljade ranjenika i tifusara. Neprijateljskim naletima na Barama odoljevali su hrabri Dalmatinci. Vanda Žuljan, Ankica i mnoge mlade Ižanke ginu. Đuro Bošković, politkomesar 2. bataljona, javlja štabu brigade: »Ima nas još trideset u bataljonu, a borićemo se kao da smo svi«. Svu noć, u jednoj brvnari Biserka Bukić, ranjena u stomak, koluta očima i pokatkad prošapuće: »Ajme boli... no hvala bogu«!... Shvatila sam je, jer je njen drug Slobodan Bonde Macura poginuo nešto ranije na Kalinoviku. Ujutro je snose u Suhu, gde i umire. Petra Žunića, jednog od najboljih puškomitraljezaca — Ličanina, previja Čedo Iličković i tu nam na rukama umire.

Noć je opet došla. Maršujemo, bolje reći jedva mičemo do prvog sumraka. No, čudno, kad god se neprijatelj pojavi ili nas iznenadi u ljudima se pojavi nova snaga i želja da na vatru odgovori vatrom.

Svanulo je i opet smo stali. Nedaleko od nas je Vrhovni štab i kulturna grupa. Privuče nam pažnju harmonika. Jedan drug je svirao. Razmišljala sam kako može i otkuda ta želja za pjesmom.

*

Ponovo marš do svanuća. Krajnje iznemogla i izgladnjela kolona 2. dalmatinske primiče se Rataju. Miješaju se usko zbijene kolone 10. hercegovačke, 2. dalmatinske i 2. proleterske. Opuštene glave boraca nijemo se okreću i podižu oružje na

oslabljenim ramenima. Stižemo u selo Rataj negdje je oko četiri sata posle podne. Žurimo u gotovo zaboravljene kolibe, kojih odavno ne vidjesmo. Nikoga! Samo jedna krava, začuđeno gleda krupnim očima kolonu koja umorno sjeda, kao jedini svjedok predstojeće tragedije.

Prenosi se naređenje da kolona 4. bataljona Druge Dalmatinske brigade ostane na mjestu. Zgledamo se. Zar na otvorenom prostoru — bez šume. Pred nama Miljevina. Maleno selo Rataj, na uskoj pruzi Foča — Kalinovik, mali zasejani kvadrat jedva može da primi bataljon. Sjedimo i nijemo se gledamo. Čekamo nestrpljivo naređenje za pokret. No, uzak je prolaz da pređu sve brigade. Crnimo se gusto zbijeni u malom zelenom polju.

Sjedim sa Tasketom i Maricom Žuanić ispod same strehe od staje.

Kažem drugu preda mnom: »Ako naiđu avioni, mi smo gotovi«

Nekoliko minuta kasnije čuje se zvuk aviona. Primiječuju nas i spuštaju se nisko. Jasno se vide uokvirena lica avijatičara. Preostalim mitraljeskim zrnima, poslije skoro negdje obavljenog bombardovanja, mitraljiraju malu zasejanu njivu punu boraca. Niko se ne miče, mada se uobičajeno »lezi ne mrdaj«, čuje sa svih strana.

U jednom trenutku Mirko Šćepanović komanduje: »Pucaj«! Diže se nekoliko boraca i iz pušaka opali pokoji metak. Opet grozničavo ponavljanje: »Lezi ne mrdaj, pucaću!« Jedna drugarica se vrti oko drveta i traži zaklon. Avioni odleteše, pošto su se brzo ispraznili. Uzdah olakšanja prostruja gomilom. Samo je nekoliko drugova lakše ranjeno.

Još nema naređenja za pokret. Ubrzo se ponovo ču ujednačeni huk aviona. Uhvatih druga preda mnom za ruku i prošaptah: »Gotovo je snama«! Pa ipak tinja nada, proći će nas avioni. Svi pogledi uprti gore, bespomično se okrenuše jedan drugome. Opet grozničovo ponavljanje, kao naučeni stih: »Lezi ne mrdaj«!, Pokoji protrči i pada po zbijenoj, isto takvoj gomili, misleći da je tu sigurniji. Ponovo lete komande koje se mješaju sa hukom »štuka«: »Lezi ne mrdaj, pucaću«!

Napraviše dva precizna kruga oko livade. Sav moj život i likovi iz porodice brzo mi prođoše kroz glavu. Prvo pikiranje »štuka« uz jezivo zavijanje, pomiješa se sa jaukom i dozivanjem prvih ranjenika. Bombe sliječu i nemilosrdno grabe živote. Sa svih strana dozivi: »Drugarice, pomozi!« Bomba pade pored, sasvim blizu i ukopa se u meku proljećnu zemlju. Iz staje, jauk. Na samom uglu staje, jedna mlada dalmatinka — bolni-

čarka, sa gotovo otkinutom nogom doziva: »Drugarice, pomozi!« A ja ponavljam: »Lezi, ne mrdaj! Sada će proći! Čekaj!« Stalno držeći druga preda mnom za ruku, okrećem glavu ka gomilama boraca uvučenih u klupko. Gornji mrtvi, pritisli žive. »Štuke« neumorno pikiraju. I koliko puta... A dolje, komande, jauk i dozivanje. Koliko je to trajalo ne znam?

Ostala je neobična tišina prekidana povicima i jaucima. Blijed, star, kao drhtava sjenka, s rukama daleko od sebe, Đuro Tiljak, slikar iz Zagreba, sa šest mrtvih oko sebe, drhtavim glasom je dozivao: »Drugovi, Boriša Kovačević je mrtav!«. Marica Žuanić i ja, pritrčale smo odmah k njemu. Uzele smo dokumenta i pištolj i poslije trčale od jednog do drugog. Nijesmo znale kome prije priteći. Svega smo nas dvije. Izvlače se živi ispod mrtvih. Između pruge i njive jarak pun drugova. Zapomažu: »Previj, ne ostavi«! Na samoj pruzi mlad Dalmatinac bez noge pita: »Drugarice, može li se ovo moje previti«? Opipala sam puls, dok sam se okrenula bio je mrtav.

Noć je već pala, i kao da je pojačala dozivanje. Još smo na istom mjestu, dok dva teška bombardera nad nama bacišе još nekoliko bombi.

Nedaleko od livade, čujem da su mrtvi jedna starija žena, mladić i konj. Bila je to jedna Bosanka sa sinom.

Iza nas bolnica. Čuje se da je poginuo i Gojko Tomić, brat Veljka Tomića.

Noć je utrostručila jasnoću dozivanja i jauke. Pred nama Miljevina, na cesti tenkovi, nad nama teški bombarderi. Odnekuda naiđoše dijelovi štaba 2. dalmatinske, Druge i 4. proleterske brigade. Bez riječi, pogledom pređoše oko sebe i narediše napad na cestu.

Mila KAPIČIĆ ĆETKOVIĆ

NA RAZMEĐI ŽIVOTA[1]

rigadama je saopštena zapovest da će odmah posle večere biti zbor za pokret. Ljudi su odjednom oživeli, kao da su dobili trodnevno sledovanje. Planula je mršava i oskudna konjetina za tren oka. U postrojenim bataljonima prošaptala je kurirska konspiracija da je na oborenom stablu kraj Hrčavke održano savetovanje štabova. I svi su već počeli kombinovati i nagađati šta će biti s one strane obruča. Smišljani su i došaptavani svakakvi strateški planovi: »U Srbiju«. »U Sandžak«. »U Dalmaciju«... Jedva je poneko izgovorio »u Bosnu«. I dobio siguran odgovor: »Baš mi ti znaš, a sad smo otud došli!« Neko se šalio, nekome je godilo da nagađa. Ljudima je izgledalo kao da je samo stvar izbora, a da nemački obruč, jedan ili tri svejedno, i ne postoji.

— Kolona po jedan, pravac Lučke kolibe — prenesena je komanda kroz bataljone.

— A naši umni stratezi su mislili da će moja baba Janja da se penje uz Lučke kolibe, sulja i puže iz Vrbničke reke — komentarisao je neko.

Teško se kretala kolona uz strmi i raskaljani put, a izgledalo je — što se više uzlazi — sve je svetlije, kao da tek sviće, a da noć i ne pada. U koloni su morale vladati potpuna tišina i opreznost. Svakom je ostalo vremena da razmišlja o čemu god želi, da se sa sobom prepire, da sanja i da se zanosi ili »blagosilja« fašiste najodabranijim psovkama. Kolona je išla umorno, ali kao da se vraća iz već dobijene bitke, a ne da tek ide u nju. »Kako malo ljudima treba da ožive« — mislio je Rade.

[1] Ovaj članak je odlomak iz knjige »U bukovima«.

Bila je mračna noć. Za partizanski napad i pogodna i teška. Prilazi se sporo i nesigurno, nikad kraja. Kod ljudi se razvija neka čudna sposobnost, možda prestava oživi, kao kod oslepelih koji ne vide, a čuju i osećaju. Koliko više slepi poznaju upoznati put, osećaju zapamćeni i opipani zid, zid sa odbijenim sluhom, toliko je kod partizana više razvijena opreznost jer gotovo uvek idu nepoznatim putem. Dan, noć, kiša, sneg, oluja, pomrčina ili mesečina uvek idu. Unutrašnje čulo. Hod senki — nečujni, lagani, iznenadni. Neprimećen neprijatelju pravo pod nos — tajna uspeha. Nagaziti na prednju ivicu njegovog bunkera — tvoj je zauvek. Pretvore se ljudi u risove, nečujno hode, nevidljivo čekaju i kao grom prasnu na tuđe rovove. Ni slepi miši nisu tako hitri i osetljivi. Svejedno gde, kad, u koje godišnje doba, po kakvoj oluji i pomrčini. Kad je noć vedra, u njoj je sve originalno — travka, kamen, žbun, drvo, brdo, ljudska senka. Ako te ne izda šum, senku ne možeš nigde sakriti.

Danima i mesecima smišljaju ljudi kako će postati nevidljivi i nečujni za neprijatelja, pa im se strašno izoštre čula — postaju lukaviji, okretniji, snalažljiviji, brži, hitriji i tajanstveniji. Nemoguće razmere! Bombaš je siguran — ako savlada sve veštine smelog, nevidljivog, nečujnog i lakog kao dah. Majstori. Ljudi radari. Partizanska artiljerija, bombarderi i tenkovi. Dok njihove bombe ne prsnu, svi imaju uzdržan dah, strepe, čekaju, pretvore se u ogromno uho, a kad prasne, svi su spremni za skok.

U ratu ima svačega — i trenutaka kad svi postaju bombaši. Noćas nema mnogo vremena za čekanje. Iznenađenje, napred — panika kod neprijatelja, odabranih alpinista, bekstvo i smrt na rovovima, nema zaklona, napred svom brzinom ljudskog trka. Napred — sad i gotovo.

Ceo dan pre toga svaki je borac bio osmatrač. Oskudno vojničko, bogato praktično znanje, oštro oko i mera bez merila, jedan-pet-jedanaest minuta pa usred hitlerovskog rova. A udoljice — vide li se one sve? Možda jaruge i vododerine, oštar kamen kao nož? Ako dobro skočiš-preskočiš reku kao leptir, ako se spetljaš — buć u vodu! Jedna dužina skoka — jedan trk, poklič, bomba, rafal i prazan rov, mrtav rov. Kako je to fino — stići na mrtav rov! Mrtav hitlerovski, elitni, alpinistički rov sa hrastovom grančicom! Nikome se nije spavalo. Hiljadu provera — iz zabave, da se ubije dugo vreme, a svejedno — noge sve račune mogu da isprave. Primakli su se u noć na usta rova,

na desetine metara i pritajili, pretvoreni u oko i grč, spreman za skok, kao nategnuta opruga. Tako je ovde fino — zavetrina od hitlerovskih bombi. Ceo dan prašte i oru šumu i proplanke od Lučkih koliba do iza njih. Kad bi se moglo, na sav bi se glas smejali. Pred njima, kao na dlanu leže alpinisti na oprezi, pa ipak komotno — između njih i »bande« ima čitav zid bombardovanog pojasa. Nikad tako nisu bili sigurni partizani, ali niko nije ni pomišljao da spava. Nikad toliko ljudi nije stajalo na mrtvoj straži. Situacija jasna — jedinstveni rezultat svih napora — kolektivna pobeda. Niko ne sme ostati bez pobede, a na putu šta koga bude čekalo.

U stvari — gledali su se napremase, a delila ih je tesna i oštra suvorečina. Strana nadole, strana nagore. Gore — venac nemoćnih rovova. Proleteri, u streljački stroj! Nečujno, uz liticu, da ništa ne šušne, da se kamen ne kotrljne, porcija ne zvecne, kundak ne udari, otkočena puška ne plane, nadole, nadole, nadole. Predah, kao lahor. Nečujno, da kamen ne klizne, klinac sa cokule ne škrgutne, psovka sa jezika ne sklizne, nagore, nagore, nagore. Pren, kapica za bombe dole, kuc o kundak, luk plavog svitka, jedan-dva-pet, tresak eksplozije-ura, napred, napred, napred. Mrtav rov, mrtav, mrtav, mrtav.

Plan napada je konac na oštrici. Potegni-rez, kidoljci. Ako otkriju i počnu pre, šta im možeš, natrag, a kuda? Ako ostanu, rovovi su živi. Plan proboja je na dlanu, providan kao patrvica u moru zasutom svežinom jutra. Proboj ne sme propasti, ne sme. Jer — šta onda? Dan, stisnuti obruč, glad, gore, sve gore. Juriš na uperenu cev, u kišu kuršuma, meta za siguran pogodak, po danu, čekanje — iduća noć, ako oni budu čekali, sad sve znaju, novi plan — kuda? Kad se proigra iznenađenje, rodi se skepsa u uspeh, a ona grize, i mršava i kržljava, grize, ceo dan, svaki sat-godinu, svaki minut-dan, svaki sekund-sat. Komandant — nema igre slučajnosti. Tesan je prostor za celu brigadu kad pasivno stoji ili po danu jurne. Rafali su gusti, redovi su zbijeni — nijedan promašaj. Zar sad? Ne. Koncentracija na kritičnoj tački. Nikad ne deluje jedino oružje. Nikad ne ubija jedino tane. Sad je preoštren i sluh, i vid i osetljivost. Napon-tačka ključanja. I umora više nema — ljudi su bodri. Samo nekoliko skokova i čelični obruč će prsnuti. Napon ljudske snage i očekivanja dosegao je nivo vere, sigurnosti. Napred! Sad — napred! Umoran i mršav, izgladneo i nesan čovek kroči pred stroj. Suton je tek padao. Zakri ga senka do polovine. Samo još grudi i glavu natapa zalazak sunca. Govor je tih, neprijatelj može čuti. Njemu — ništa.

— Mogao bih, drugovi borci, da vam kažem samo dve reči — srećna pobeda! Uveren sam u vašu nesalomljivu snagu, odlučnost, brzinu i borbenost, u iskustvo sakupljeno za dve godine borbe, u mržnju kojom ćete zasuti ove osvajačke rovove, ovo zversko pokolenje, ove sluge zločina, ubice čoveka, ovu sramotu naše epohe. Ali moram da vam sve kažem. Svesno i sigurno pobeđuje samo onaj ko zna kolike i kakve teškoće mora da savlada, kolike i kakve prepreke da smrvi. Naš položaj nikad nije bio teži. Otkad smo pošli u borbu, naša odgovornost nikad nije bila veća. I nikad nam zadatak nije bio naporniji i časniji. Oko nas je stegnut gvozdeni i vatreni fašistički obruč. Jedan ili više — svejedno. Nabacili su nam omču na vrat pa stežu, stežu, stežu — da nas zadave. Oni već osećaju bljutavi i strašni ukus krvi naših ranjenih i bolesnih drugova. Znaju da su tu. Misle — ovde je grobnica naše vojske. Ponestalo im snage da nam unište vojsku širom zemlje, da odnesu vojničku pobedu, hoće moralnu pobedu nad njenim proleterskim jezgrom. I ako mi svi, drugovi, izginemo, kasno je da oni našu borbu uguše i pobedu ubiju. Ovu bitku vodi narod, ovde, u Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Srbiji, Hrvatskoj, Sloveniji, Makedoniji — svuda. Svaka je stopa ratnička. Oni hoće moralnu pobedu. Narod i Vrhovni štab očekuju njihov najteži moralni i vojnički poraz. Neka pukne »kolan svečevoj kobili«. Noćas polažemo najteži ispit svoje odanosti narodu, Partiji, Vrhovnom štabu, Vrhovnom komandantu, sebi, svojoj zakletvi, svojoj proleterskoj zastavi, svojim drugovima za koje otvaramo put u slobodu, u ofanzivu, u borbu do konačne pobede. Neka je srećna pobeda! Po bataljonima streljački stroj — pokret!

Sredina — štab. Streljački stroj — brigada. Umor, glad, dve godine juriša, mladost bez mladosti. Život na bridu smrti, vera, pobeda, snaga što trošenjem raste — napred! Milena je imala samo pištolj i bombu. Stala je u stroj pokraj Radeta. I krenula. Kao iznikla živa šuma stroj se spušta nečujno, naniže. Kao živi oganj što će svaki čas buknuti, stroj se penje uz strminu, naviše. Pucati — ne. Bombe u rovove! Pucati — ne! Juriš — brigada — bombaš. U rov, na glavu ako im živa bude. Na rov — mrtav ili živ! Napred, napred, napred!

Nije to isto, nije, nije, nije. Vulkanska lava se valja vodena stihija rije, davi, ruši, odnosi, požar liže, krcka, bukti, beži! Sve što je živo — beži! I ruši sve što životu smeta! Ne — nije! Idu ljudi, poplava snage, život u stroju, napred, na stihiju, na požar, na vulkan robovanja, na poplavu uništenja, na zločin, na smrt, na ubijanje — napred, napred, napred! Sve napred — i gnev i čovečnost, i snaga, i brzina, i odlučnost,

i rešenost, i sloboda, i život — napred! Niko ne sme ostati bez pobede! »Srećna pobeda!«

Gde naći meru nevarljivu? Nikad tako lako i brzo tolika udaljenost nije savladana. I uspon — strm naniže — strm naviše. I tako tiho, kao čempresovi hladovi, i nečujno kao kiša svetla. Sto znojeva — neka! Napor volje i svesti — neka! I svakog vlakanca — neka. Krš se nije odronio, šum se nije otkinuo, jek nije prhnuo. Znoj — to nije šum. Zapekla usta od žeđi — to nije glas. Unutrašnja vatra — tamna je. Drhtave noge od pažljivog hoda — to nije znak uzbune. Bojazan od uspeha — na mrtvom rovu malaksava. Neopreznost — nema je. Nepažnja — nema je. Glupi slučaj — nema ga. Nervi ne tonu u ponor naprezanja. Strune su spremne za zvuk radosti. Elektrizirano srce više ne tuče. Ni dah više nije usijan i napregnut do gušenja, do usahlosti. Sekundi više nisu večnost. Samo jedan je bio kratak — kad su sevnule i grmnule bombe. Prekratak za juriš i poklič pobede. Koliko ga treba čekati!

Jeziva sudbonosna, beskonačna tišina. Usijavanje svake niti života i kopnjenje sve do saznanja šta će biti. Ples smrti nad ambisima i provalijama. Koncentracija snaga do razaranja. Ježičak vage na lahor osetljiv. Kad ne bi bilo te svirepe tišine! Nasred stroja — svitac bombe. I glas »Udri! Napred, proleteri!«

Stravična grmljavina i odjeci. Svitkanje bombi, pušaka i mitraljeza. Štropot udaraca kundakom. Krkljanje i gušenje. Grmljavina uzvika i pokliča. Sve odjekuje odozdo iz dubina kao stopljen tutanj vulkana i gromova. Koliko je to trajalo! Pamćenje je varljiva mera. Neosetljiva na brzine. I brzine su nedovoljne. Vreme — hiljaditi delići sekunde dovoljni za refleks i misao. Sve je sunovrato i prolazno sem delića za odluku. Jedino prvi zraci letnje zore zapisali su istinu o trajanju, naporu, skrhanoj energiji i moći ljudske snage.

»Ako dan osvoji, hoće li biti rezultata?« — Sažiže misao komandanta. »Hvataj žive, beže!« — blesnula je misao i poklik. »Ura — beže!« — stokratni odjek i povik. Stroj juri napred, gazi, ostaju mrtvi rovovi i leševi. Trk bez zastoja, bez predaha. Ceo stroj i glas u trku »Srećna pobeda!« i odjek iz provalija — »pobeda, pobeda, da — da — da.«

Stroj je išao dalje, sve dalje. Zastao je tek na položaju koji je obezbeđivao prolaz ostavljen jedinicama. Zastanak. Previjanje rana i brojanje praznih mesta u brigadi, nepopunjenih mesta po stroju. Svi su bili borci — samo deo stroja u jurišu. Ljudima treba kap odmora, kap vode i zrnce tišine. Više i nisu tako gladni — činilo im se. Samo po ranama se moglo znati kako je ko prošao. Bilo ih je od parčića bombi,

zrna, udaraca nožem i kundakom, od gušanja i kidanja, od opeklina pri otimanju usijane cevi mitraljeza. Rezultati — šta je ko izneo. Koga je brinulo kad je ko stigao da pronađe i ponese otetu mašinku, mitraljez, municiju, hranu iz ruksaka i otkuda snaga da se to iznese! To i svoje oružje.

Za odmaranje nije bilo vremena. Nemci su očas posla mogli da dovuku slobodnom cestom pojačanja i zatvore novi — snažan obruč. Probijen obruč nije jedini, ali sledeći uvek brže pucaju. Od ranjenika — niko nije hteo van stroja. Nikad toliko bolničara nije bilo u brigadi. Svako nudi pomoć — kako zna i ume. Za radost pobede — premalo vremena. Svako prazno mesto u stroju brigade popunio je tužan pogled živih. A tako bi ljudski bilo da se raduju očuvanoj svojoj proleterskoj časti.

Razlomljeni obruč je prolaz za jedinice i bolnice. Ako im preseku put ovde, bilo gde, koliko će snage i vremena da se surva. Koliko krvi — praznih mesta u stroju! Ne, novi obruč — ne. Krhati, krhati, krhati. Prokleti vedri dan. Položaj go kao dlan. Drum neporušen. Opet sa bombom na tenk. Avioni — šta im možeš!? Čovek i zemlja, čovek i kamen sve mogu. Sad — puni poraz, vojnički i moralni, za zvera u čoveku, za ubicu, za najamnika zločina, za guju u komade raskidanu. Sad. Ipak u ratu ima prekretnica. Možda je ovo najveća? Najveća je pobeda nad krvnikom, umorom, glađu, na granici snage. Granica snage — ima li granice snage?

— Drugovi, danas ih je dosta manje. Vidi kolika smo sila — na svakoga po šest, ala su mi i oni vitezi! — mrmori nečiji glas.

— A da se nismo probili — šta onda? — opire mu se neko.

— Nije — nego, da se nismo! Jesmo, jesmo! — ispravlja ga neko.

— Odlučila je jedna strašna noć — pozdravio je Rade Milenu kad se sva umorna od borbe i previjanja ranjenika sručila na zemlju.

— Užasno je to kad prestane napregnutost. Čovek se prosto sroza — rekla je, duboko uzdahnula i zažmurila da bi otela bar pet minuta mira i odmora.

*

Radeta i Milenu pozvali su u štab čim su se sustigle divizije posle proboja u prvom naletu. Slutili su: nova dužnost. Odlazak iz brigade. »Negde je proboj pokosio« — razmišljao je svako za sebe. Išli su tužni. I onda se otelo Mileni.

— Kad bismo bar bili zajedno. Teško je u nepoznatoj jedinici. — I svakome su kroz sećanje proletele munjevitom brzinom prohujale dve godine.

— Koliko je već prošlo! Čoveku se čini da je ono poslednje najteže. Prvih dvadeset dana, dan i noć, na Čehotini, Trovrhu, Zlatnom boru, Tari, Vučevu, Sutjesci, Zelengori! Lomi se naša izmoždena snaga od Save do Lima, od Lima do Bistrice, po kanjonima i grebenima, niz urvine, uz urvine. Ovako nam više ne mogu pripremiti — uveren sam — gleda Rade Milenu u oči.

— A ja gledam ove ljude i nad svakim razmišljam — odakle je pošao i šta je u pamćenju poneo. I tako mi je teško sve to razumeti. Beograd — mauzolej bombama raznešene dece, žena, staraca — niko kriv. Kragujevac — streljani grad, odmazda nemoći. Kraljevo — pokošeni radnici, strah od poraza. Užice — leševi po trezorima, gadovi špijuni. Kadinjača — do poslednjeg poginuli. Zlatibor — ranjenici postreljani. Pljevlja — desetkovani bez pobede. Glina — crkva za klanje. Kozara — grob do groba. Foča — vratolomejska noć nedužnih. Pjenovac — izdaja domaćeg izroda. Igman — bataljon osakaćenih. Neretva — pobeda, s nosilima u koloni. Otkuda ljudima ta ljudska sila da uguše zver u sebi, da slamaju zver u njima? Da li je uvek tako na bridu dve epohe? Jesmo li već zakoračili u onu novu?

— Branili smo je noćas, čini mi se, odgovorio je Rade.

Produžili su u štab ćuteći. I svako je u sebi mislio: »Jesmo li?«

Dragi MILENKOVIĆ

SPISAK POGINULIH BORACA U BICI NA SUTJESCI*

* Spisak poginulih boraca u bici na Sutjesci dobili smo od Centralnog odbora Saveza boračkih organizacija, koji je sastavljen na osnovu sećanja preživelih učesnika povodom proslave petnaestogodišnjice bitke. Iako su podaci u Spisku proveravani i dopunjavani za vreme same proslave, spisak nije potpun, a nisu isključene ni greške u imenima i prezimenima, godini i mestu rođenja, kao i funkciji ili mestu pogibije. Međutim, ceneći značaj ovog spiska i uzimajući u obzir činjenicu da će imena poginulih biti uklesana na spomenik »Prodora i pobede« na Tjentištu, redakcija ga objavljuje u ovom tomu, s tim što je izvršila proveru geografskih pojmova i naziva mesta i otklonila očigledne greške koje su nastale prilikom prekucavanja. Želja je redakcije da na ovaj način još jednom omogući preživelim učesnicima i porodicama poginulih da svojim primedbama nadopune spisak podacima i imenima ili unesu ispravke u postojeće činjenice.

VRHOVNI ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

ALEKSIĆ RELJA, Ub, član Ekonomskog odseka VŠ

BURIĆ JOVANA VIDO, 1887, Zagreda, Danilovgrad, član AVNOJ-a, Miljevina

CRNJAK NIKOLA, Foča

CARIČIĆ VOJA, Ivangrad

DIVIĆ IKE ANTE, 1921, Drvenik, Makarska, kurir

DODIG ANTE MARINKO, 1923, Zaton, Šibenik

DRAGIČEVIĆ FRANA DUŠAN, 1915, Vrgorac

DRAGIČEVIĆ VELJKO

DRAGIČEVIĆ ZORA, telegrafist

DUČIĆ BOŽE FRANE, 1926, Seget, Trogir, Split

DUBLJEVIĆ LUKE ŠĆEPAN, 1899, Izgaro, Gacko, odbornik NOO, Sutjeska

DAJEVIĆ RADE, Pljevlja, šofer, na Pivi

DRAGIČEVIĆ MILAN, Ub

DARONJSKI GOJKO, iz Uba

ĐOKOVIĆ, iz Čačka, radiomehaničar

GARABANTIN BOGDAN, 1922, N. Sad, politkomesar čete, na Tjentištu

GRUBOR

GRBIĆ ILIJE ILIJA, 1913, Veliki Cvetnić, Bihać, Miljevina

GRUJIČIĆ BOGDAN, Lazarevac

JANJAEFENDIĆ AZIRA AHMO, 1909, Livno

JELIČIĆ DRAGO, Smoljn, B. Petrovac

JOVIĆ MILAN, Drvar

KARAN JOVO, Drvar, Miljevina

KARANOVIĆ DUŠAN, iz okoline Drvara, komandir voda, Miljevina

KNEŽEVIĆ SEKULE BATRIĆ, Rudamca, Negobuđa, Durmitorski, pozadinski radnik, Sutjeska

KUHA MIME HASE, 1910, Livno

MARELIĆ AUGUSTIN KRSTE, 1913, Iž Mali, Zadar na pruzi Sarajevo — Višegrad

MARJANOVIĆ ANDRIJE BOGDAN, 1907, Planina, Krupanj, Šabac, Miljevina

MARJANOVIĆ BOGDAN, Planina, Krupanj, Sutjeska

MIHAJLOVIĆ MIHAJLO, Maglić

MIJIĆ PERO — KOZARČANIN

MARČETA GOJKO

MAVRINJAC VOZME, Svilno, Rijeka, borac, Miljevina

NOVAKOVIĆ SRDAN

NUMIĆ RADE, Prozor

NOVKOVIĆ GOJKO, od Sanskog Mosta

OSMIĆ OMERA SALKO, 1924, Mostar, borac, na Tjentištu

PAPEŠA IVE MIHA, 1923, Murter, borac

POPOVIĆ JAKOVA DUŠAN, 1925, Biskupija, Šibenik, borac, na Zelengori

POZDERAC NURIJA, član AVNOJ-a, na Dragoš Sedlo

RADIĆ ILIJE MIJO, 1902, Provo, Livno, borac, Miljevina

EMANUEL TALER (Thaller), zam. komandira 1. baterije, umro ispred Sutjeske

SAMARDŽIĆ RADE, Sjetlina

SEKULIĆ BLAŽO, nastavnik oficirske škole pri VŠ

SOVILJ, borac

SPOJA SLAVKO, 1923, Bribir, Crikvenica, borac, kod Lučkih Koliba

STIPICA BLAŽA ANTE, 1913, Žrnovnica

STEJIĆ SPASOJE — ĆIKA BAĆA, ekonom

SUBOTIĆ VOJA (ili MIŠA), ekonom

TRŠIĆ MILE STEVO, 1924, Orlić, Knin, borac

VUKAJLOVIĆ MIHAJLO, Maglić

VESELINOVIĆ GOJKO, iz Sanskog Mosta

VUJOVIĆ ĐURO, Ljubotinj, Cetinje, na Zelengori

VUKIĆ MATE IVAN, 1923, Zvečane, kuvar

ZINDOVIĆ, iz Crne Core

1. PROLETERSKA DIVIZIJA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

GRBIĆ ILIJA, 10. VI Zelengora

JOVANOVIĆ BORA, 1921, okolina Srem. Mitrovice, pol. delegat voda

JOKOVIĆ VOJO, 10. VI Zelengora

KADIJEVIĆ MARKO, Zelengora, Sutjeska

KNEŽEVIĆ SAVE MILKA, 1923, Skakavac, Sutjeska

MILORADOVIĆ MLADEN, 1915, V. Gradište, politički komesar, Sutjeska

NIKOLIĆ MILAN, 1918, Beograd, Sutjeska

PLENČA ŠIMUNA DUME, Vrpolje, Šibenik

PEOVIĆ,

ŽIVKOVIĆ LJUBICA, 1918, Bjelopavlići, Danilovgrad, zam. upravnika divizijske bolnice, kod Miljevine

1. PROLETERSKA DIVIZIJA — NEUTVRĐENE BRIGADE

BOJČIĆ IVANA MILE, 1925, Knin, Šibenik, Sutjeska

JURČEVIĆ FILIPA SLAVKA, Studenci, Makarska, borac

JURČEVIĆ JOSIPA JAKOV, 1922, Studenci, Imotsko, borac, Sutjeska

JURČEVIĆ ANTE MILANA, 1918, Studenci, Imotski, borac

1. PROLETERSKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

BEDEVA IVO, Sapina Doca, Šibenik

ĐUKOVIĆ VELIMIR, Šavnik, Piva

ĐURAN L. BOŽO, B. Grahovo

GONJANIN PERO, 11. VI Miljevina

GORĆINOVIĆ JANKA DRAGOLJUB, 1925, Sutivan, Bijelo Polje

GRBOVIĆ NIKO, 1912, Virak, Šavnik, desetar, Piva

GRUJIĆ GRUJICA, Bratonožići, Titograd, vodnik, Balinovac

GVERO JOVA SAVA, B. Grahovo, Livno

KOSTIĆ DRAGA ĐOKO, 1914, Rvaši, Cetinje, Mratinje

LJAKOVIĆ VOJISLAV, s. Medun, Titograd, pol. delegat voda prateće čete

LJUMOVIĆ VLADO, Stijena, Titograd, komandir čete

NOVAKOVIĆ KOSTE RATKA, 1914, Nikšić, daktilograf štaba. Tjentište

PLENČA ŠIME DUME, 1913, Vrpolje Šibenik, Sutjeska

TRAMBUŠTIN SIME MILAN, 1923, Du-

brava, Šibenik, komandir odeljenja, Zelengora
POPIVODA PERO, 1920, s. Bjelice, Cetinje, kurir, na Pivi

1. BATALJON

BEBIĆ ŠĆIPANA IVO, Desne, Metković, borac
CEKO JOZE, Šibenik
CEKO NIKO, Šibenik
CVIJANOVIĆ DANE, 1922, Potočani, Prnjavor, borac, Miljevina
ĆATOVIĆ SULJE SABRIJA, 1925, Kukulje, Bijelo Polje, borac
ČEKO ANTE, Konjevrate, Šibenik
ČEKO MILE, Šibenik
ČVRLJAK JURE VICE, Čvrljevo, Šibenik
DŽOMBIĆ MILAN, 1926, Čelinac, Banja Luka, borac
FRANOVIĆ MILOŠ, 1907, okolina Budve, Zelengora
FRANIČEVIĆ JURE ANTE, Živogošće, Makarska
JEŠIĆ MILAN, Umka, Beograd, borac, Foča
JURAGA SLAVKO MARKO, 1925, Murter, Tjesno, borac, na Drini
JOVIĆEVIĆ VLADO, Rijeka Crnojevića
KADIJEVIĆ MILOŠA GOJKO, Krenica, Metković, Sutjeska
KADIJEVIĆ MILOŠA VOJIN, 1920, Krenica, Metković, Zelengora
KOLAT PETRA OLGA, 1922, Kninsko Polje, Knin, bolničarka, Zelengora
KOLAT SIME ZORKA, 1922, Kninsko Polje, bolničar, Zelengora
KATNIĆ DUŠAN, Danilovgrad
KONJEVODA DINKO, Konjevrate, Šibenik, Sutjeska
KONJEVODA NIKE PEŠO, Konjevrate, Šibenik, nestao, Sutjeska
KONJEVODA NIKE PETAR, 1920, Konjevrate, Šibenik, Rudine
KATIĆ JURE NIKOLA, Makarska
MAČUKAT MARTINA VILSON, 1919, Vodice, Šibenik, Zelengora
MALEŠEVIĆ MILANA RADIVOJE, 1925, Pečenegovci, Ilova, kod Žabljaka
MARKOVIĆ VOJISLAV, Vrgorac, Balinovac
MAROVIĆ LUKA, Kula, Knin, Miljevina
MAŠUN JOZO, Metković
MILIČEVIĆ KROŠE STJEPAN, 1913, Metković, Zelengora
PRLJA MILO, 14. VI Miljevina
RADOMAN MARKO, Ljubotinj, Cetinje, borac
RIPNA ANTONIĆ ĐOVANI, Italija, borac, kod Viteza
RONČEVIĆ IVAN, Šibenik
SEKULIĆ PETAR — PENJO, 1922, Sekulić, Danilovgrad, desetar, Miljevina
SOPIĆ PANTELIJA, 1915, borac, Balinovac
SRDANOVIĆ JAGOŠ, Šavnik, Foča
ŠEGRT ĐURE STEVAN, 1922, okolina B. Grahova
UJDUR IVA
VEPO MILJAN, Miljevina
VUJIČIĆ MATO
VUJOVIĆ ĐURO, Ljubotinj, Cetinje, pratilac druga Tita, Zelengora

2. BATALJON

BOŽOVIĆ JANIĆA SPASO, Zagreda, Titograd, komesar, Borovna
BOŽIĆ MIJE ANTE, 1925, Dubrava, borac
BOBAN MARIJA, Solin, Split
BOBAN MATE, Solin, Split
BOBAN MIRKO, Solin, Split
BOBAN SREĆKO, Solin, Split
BRAŠKIN DUJE IVO — MARJAN
BRDEŠA NIKOLA, Lepenica, Šibenik
CVITAN JANE IZIDOR, Zaton, Šibenik
ČARAPIĆ VUČETA, Ubalac, Titograd, desetar
ĆATLAK PAŠKO
ĆETOJEVIĆ LJUBO, Bradina
DRAŽIN ANTE
DEAN STANKA ZVONKO, 1923, Podgora, Makarska, borac, Tjentište
DESPONIĆ LUKE STEVO, 1914, Grkovci, Livno
DOSKOVIĆ RADOVAN, okolina Pljevlja, Miljevina
DRAŠKOVIĆ MARIJA, umrla od tifusa na Sutjesci
DŽANKIĆ MATE VELIMIR, 1923, Crnci, Titograd, borac, na Limu
GAJIĆ ILIJA
GAŠIĆ STOJAN, 1917, Peulje, Livno, Tjentište
GRUBIŠIĆ DUJO, Solin, Split
IVANOVIĆ MILJAKA VOJIN, Doljani, Titograd, borac

IVANOVIĆ VOJISLAV, Doljani, Titograd, vodnik
JURIĆ NIKOLE MIĆO, Zaton, Šibenik
KODONIĆ KRŠO, Sutjeska
KITOROVIĆ JOSIPA ANTE, 1920, Šibenik
KORLAT DUŠANA MILE, 1920, Kistanje, Šibenik, Sutjeska
KUTLAČA MARKA OBRAD, 1926, Radučić, Knin
KVRŽIĆ MILANA DUŠAN, 1925, D. Radnja, Tešanj,
LAKOVIĆ RADE VOJISLAV, D. Medun, Titograd, zam. komandira, Rataj
LUKIĆ PERE DESA, na Zelengori
LABOR MATE ANTE, 1922, Goriš, Šibenik, mitraljezac
LJUMOVIĆ VLADO, Piperi, komandir čete
MAJSTOROVIĆ KOSTE MARKO, 1920, Grkovci, B. Grahovo, Livno
MALENICA JERKE MILE, 1923, Danilo Biranj, Šibenik, na Vučevu
MARKOVIĆ NOVICA, Ustibar, Rudine
MIKIĆ VESELJKO, Orašje, Prnjavor, Balinovac
MILOŠEVIĆ PETRA ILIJA, 1921, D. Mravica, Derventa
MRDEŠA MATE, Lepenice, Šibenik
NOVAKOVIĆ GAVRE LJUBOMIR, Lišnja, Prnjavor, borac, Zelengora
PAVLOV MARTINA STIPE, Kaštel Gomilica, Split
POKRAJAC RADE, Donji Muć
POPOVIĆ VELIŠA, Doljani, Titograd
POPOVIĆ ĐORĐIJA BOŠKO, 1922, Blizna, Titograd, borac
POPOVIĆ MILETA, Kuči, Titograd, desetar, Sutjeska
POPOVIĆ M. RADOVAN, s. Rijeka, Titograd
POPOVIĆ RADOVANA VELIŠA — LJEKO, Masline, Titograd
PRELEVIĆ BOJO, Ubli, NRCG, zam. komandira čete
PRELEVIĆ VOJO, Stravče, Titograd
PRGOVIĆ SLAVKO
RADOVIĆ NIKOLE VELIMIR, 1918, Rogami, Titograd, borac
RADULOVIĆ VID, Prnjavor
RUPIĆ MARKA MARIJA, 1924, Šibenik, bolničarka, na Vučevu
SIMIĆ MILAN, više Foče
STAJIĆ MIJO, Split
STANČIĆ DRAGO, puškomitraljezac
ŠARČEVIĆ ĐURED, Šarinci, Prnjavor
ŠIMERIN MILOŠ, umro od tifusa na Sutjesci
VIDOVIĆ LUKA, Borje
VIŠNJEVAC TIHOMIR, Gacko, borac, kod Balinovca
VUKMANOVIĆ DRAGOMIR
VUKOREPA LUKE LJUBO, Dubrava, Šibenik, na Zelengori
VAVAN NIKE JOVAN, 1926, Kupres, Bugojno
ŽIVKOVIĆ MILAN
ŽIŽIĆ FRANE, Split

3. BATALJON

BABIĆ MILAN, Foča, borac, Balinovac
BABIĆ NEBOJŠA, Foča, borac, Zelengora
BIROŠEVIĆ PETAR — SREMAC, St. Pazova, borac
BJELOBRK ANTE
BOČINA IVAN
BOGUNOVIĆ PETAR, Škripa, Brač, borac
BULATOVIĆ MILORAD, B. Polje, borac, Miljevina
ČULAR MARKO JOSO, 1920, Danilo, Šibenik, borac, Miljevina
ELEZ VLADO — CRNI, 1924, Miljevina, Foča, komandir voda
HADŽI-MEŠIĆ RAŠID, Foča, desetar
HADŽIVUKOVIĆ DIMITRIJA BLAŽO, Foča, Goražde, Miljevina
HADŽIVUKOVIĆ BOŽO, Foča, borac, Borovno
IVANIŠEVIĆ MIRKO
KLISOVIĆ KRSTO, Danilo, Šibenik, Miljevina
KOVAČEVIĆ SAVKE NINKO, 1915, Sitneš, Srbac, na Zelengori
MARINKOVIĆ ANDRA — MALI, Kragujevac, poginuo u sastavu bolnice
MARKOTIĆ MATE VOJSAVA, 1923, Vrgorac, Makarska, ref. saniteta, Balinovac
MILJKOVIĆ MIODRAG — ZEKINAC, 1920, Kragujevac
MARTINAC RAJKO
MILETIĆ DRAGAN, Mostar
NOVAKOVIĆ SLOBODAN, Sitneš, Srbac, borac, Miljevina
OBRADOVIĆ MILOŠ — MIŠO, 1923, Korićani, Kragujevac, borac, Zelengora
PEJOVIĆ BOŽO, Foča, Sutjeska
POPOVIĆ MILOŠ, Sitneš, Srbac

POPOVIĆ VASA, Sitneš, Srbac
RACKOV ANTON
RAKOTIĆ MILAN, Kragujevac, komandir odeljenja, Hrčavka
RUSTAN MEHO, Foča, borac
RADOMIR JOVO, Prnjavor, borac, Jabuka
SPAR JOZO, Muć, Split, kod Milinklada
ŠUPE STANA, Konjevrate
ŠARIĆ MILEVA, Foča, bolničarka, na Vučevu
ŠERIF LOJO, Foča, komandir voda, Borovno
VARGOVIĆ STIPE TONČI, Novska, komandir čete

4. BATALJON

ARAS KRSTE BOŽO, Mandaline, Šibenik, na Zelengori
PAVLOVIĆ JAROSLAV ČASLAV-ŠUCO, 1919, Čačak, vodnik, kod Balinovca
ČATLAK PAŠLAK, Šibenik, borac
ČOSOVIĆ VUKOLA — VUKO, Kozja Luka, zam. komandira 1. čete, Zelengora
IMAMOVIĆ FADIL, Lišanj, Prnjavor, na Borovnu
JANKOVIĆ SLOBODAN, Tabak, Ilova, Prnjavor, borac, kod Balinovca
JURAGA MARKO, 1925, Murter, Šibenik, borac, kod Balinovca
KADIJEVIĆ LUKE ĐURO — ŠOJAC, 1920, Krenica, Metkovići, borac, Zelengora
KOSTIĆ BOŠKO, Foča, pol. delegat, Sutjeska
KRILIĆ VICKA NIKO, Baćina, Makarska
LAZIĆ MILORAD — ŠUCA, komandir čete
MILETIĆ BOŽO — KOSOVAC, 1914, Kos. Mitrovica, komesar čete, Popov Most
MIHAJLOVIĆ PREDRAG — PEGO, N. Pazar, Sutjeska
NUJIĆ MILE — BRICO, o. Brač
PAJTIĆ PETAR, 1922, Kraljevo, vodnik, Popov Most
PETROVIĆ ŽIKE SLAVKO — ZAVRZAN, 1923, Kraljevo, mitraljezac, Balinovac
ROKIĆ RADOŠ, Rađevići, Miljevina
SPASOJEVIĆ BRANKA MILOSAV — DEVA, Trstenik, vodnik
SUŠA GOJKO
STRUGAR MITAR, Cetinje, desetar, Miljevina
TRIFUNOVIĆ JOVE MILORAD — MIDA, 1919, Baška, Kraljevo, zam. komesara čete, Popov Most
TUTNJILOVIĆ ĐORĐA MILO, 1923, Srbac, Derventa, Borovno
VISOCKI ALEKSANDAR, Foča, desetar, Borovno
BEGOVIĆ JAKOVA DAMLJAN, 1921, Baćina, Makarska
BORJANOVIĆ SIME ŽIVORAD, 1910, Zvečka, Obrenovac, desetar
VLAŠKOVIĆ IVANA MLADEN, 1924, Ploče, Makarska, Miljevina
CORGULJA ŠIME
GRUJIĆ GLIGO, Prnjavor, Zelengora
HRNJAK BRANKO, 1920, Đurđenovac, Hrvatska, borac
JOVANOVIĆ HRISTIVOJ, 1923, Orašac, Obrenovac, pol. delegat voda
JURKOVIĆ PAŠKA JOVO, Mandolina, Šibenik, borac
KOSANOVIĆ NIKOLA, 1921, Lika, u kanjonu Sutjeske
KOSIĆ VASE DUŠAN, 1924, Orašje, Prnjavor, Zelengora
KOVAČ MITAR, 1923, Ostružnica, kod Balinovca
KRNIĆ MATE IVO, 1925, Konjevrate, Šibenik, Miljevina
LUKANOVIĆ VIDA STANISLAV, 1919, Prnjavor, desetar
MARINKOVIĆ ŽIVORAD, Baćevac, Barajevo, između Miljevine i Prače
MILETIĆ DRAGAN, Livno
NIKOLIĆ MARKO, 1919, Beograd, vodnik, kod Suhe
NIKOLAJEVIĆ ALJOŠA, SSSR, borac, na Hrčavki
PLJEVALJČIĆ, Čajniče, Miljevina
RUŽIĆ NIKOLA, 1921, Beograd, kod Suhe
STEFANOVIĆ ŽIVKA ŽIKICA, 1921, Barajevo, borac
ŠARAC MILAN, 1921, Ozerkovići, Glasinac. Sarajevo, komandant bataljona, kod Suhe

NEUTVRĐENI BATALJONI

ATLAGIĆ MIĆA, Šibenik, Borovno
BARBIR TOME MATE, 1924, Draževitić, Metković, mitraljezac, Miljevina
BOBIĆ NIKOLA, 1922, Livno

BOGDANOVIĆ MILORAD, Gruža, borac, Zelengora
BOBIĆ STJEPANA ANĐA, 1923, Desne, Metković, Miljevina
CVITIĆ PERE RUŽA, 1927, Šujice, Livno
ČUDINA JAKOV IVO, 1920, Trogir, borac
DIVIĆ IVANA ANTE, Zavojane
GIZDIĆ IVANA KAJA, 1914, Klis, Split
IGNJATOVIĆ NOVAK, Moravica, Prnjavor, borac, kod Ustikoline
INJAC TODIN BOGDAN, B. Grahovo, borac
IVETIĆ NIKOLE SIMO, B. Grahovo, borac
JAKIĆ IVAN, Podgora, Makarska, borac, Miljevina
JERKOVIĆ JAKOVA PETAR, 1903, Žrnovnica, vodnik
JURIŠIĆ ANTE, Ćehotina
JUKIĆ MIJE NIKOLA, Zavojano, Makarska
KADIJEVIĆ MIJE MIRKO, 1911, Krenica, Metković, kod Miljevine
KAKIĆ LJUBO, Sitneš, Derventa
KALIFATOVIĆ MATE, Dalmacija
KARABIĆ DMITROV JOVO, B. Grahovo, Livno
KARAGIĆ OBRADA MILE, B. Grahovo, Livno
KLJAJIĆ NEDELJKO, Sokolovići, Miljevina
KOLARIĆ HAIN, Prnjavor, 8. VI kod Lučkih Koliba
KOŠTAN JOCE MARKO, 1922, Konjevrate, Šibenik, na Zelengori
KOŠTAN MARKA PETAR, 1921, Konjevrate, Šibenik
KREZLIĆ MATEJA, 1922, Ostružnica, Beograd, na Zelengori
KRILIĆ LUKE LJUBOMIR, 1925, Bačina, Makarska, na Zelengori
LALIĆ NIKOLE RANKO, Čista Mala, Šibenik
LAPOZ MILAN, Prnjavor, na Zelengori
LIČANIN MILE
LUKIĆ MIHAJLO, Otok Vis, Miljevina
MACURA SAVE MILAN, 1911, Drvenik, Knin, na Zelengori
MILOŠEVIĆ KREŠO, Makarska
MILOŠEVIĆ TOMICA, Brist, Makarska, Miljevina
MARJANOVIĆ ĐURO, 1924, Lalinci, B. Gradiška
MIŠE IVANA BLAŽ, 1923, G. Okrug
MLADENOVIĆ MILORAD
NINKOVIĆ SIME JOVO, B. Grahovo, Livno, borac
NOVAKOVIĆ JOVANA MIKO, Ljeskovac
OSTOJIĆ MIHAJLO, Kosanica, Pljevlja, borac
PERIĆ MATE ANTE, 1913, Živogošće, Makarska
PAVLOVIĆ JOVE ANĐELKO, 1921, Donje Vukovsko, Livno
PAĐANIN BRANKO
PAPIĆ RADE, poginuo kod Čureva
POPOVIĆ IBRAHIM, Goražde, Balinovac
PRODANOVIĆ MILAN, Ub, desetar, kod Balinovca
PRODAN NIKOLA, V. Brdo, Makarska, na Zelengori
RADOVIĆ VELJKO, mitraljezac
RAK DRAGICA, Šibenik
RAKIĆ LJUBO, borac, na Zelengori
RAKIĆ MIHAILO, borac, Miljevina
RADIĆ ŠPIRA NIKOLA, 1921, Ohrid, borac, na Zelengori
ROK JANJA, Dubrava, Šibenik, borac, na Zelengori
ROK MATO, Šibenik, borac, na Zelengori
RUBELJ JOŽE MIJO, Split
RUTIĆ MARIJA, Šibenik, na Zelengori
SABOTA ANDRIJA, Prnjavor, borac
SAMAC MARIJA, Trilj, Miljevina
SIMIĆ MILOSAV, Sremčica, Umka, borac, kod Foče
SIMIĆ ŽIVOJIN, borac
STANKOVIĆ SLOBODAN, Prnjavor, borac, Balinovac
ŠORMAR ILIJE MILAN, B. Grahovo, Livno
ŠUNDRE MILIVOJE, Podgora, Makarska, Miljevina
ŠĆEPANOVIĆ PERKE KOSA, 1922, Ravna Rijeka, četna bolničarka
ŠEVIĆ MATE JURE, 1924, Pribude
TABAKOVIĆ ŽIVOJIN, M. Moštanica, Obrenovac, borac, kod Foče
TOMIĆ ĆIRE VUKOLA, 1921, Vrulja, Pljevlja, borac
UJEVIĆ MATE MILA, 1922, Imotski, na Zelengori
VOJIĆ LUKE BOŽO, Trogir
VOZOGOVIĆ TOMO, Virovitica, borac, Sutjeska
VELJIĆ MIJO, 1919, Dolac, borac

VUČETIĆ SIMA JOVAN, 1887, Grahovo, Nikšić, borac
VULETA PERE NIKOLA, 1919, Dolac, Glamoč
ZEČEVIĆ STEVA VOJIN, 1921, Banjsko, Nikšić, borac
ŽABICA PETRA MILE, 1923, Vela Luka, Korčula

3 PROLETERSKA SANDŽAČKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

ĐUKOVIĆ BOŠKO, Loda, Peć
KARAMATIJEVIĆ VLAJKO
MARINOVIĆ MARIN
MINČEVIĆ MARIN, 1920, Split
PERUNIČIĆ MILENA, Krupica, Pljevlja, Sutjeska
PULJAS JOZE ANTE, 1920, Kaštel Stafilić, Split, kod Jabuke
PERUNIČIĆ TOMO, Krupica, Pljevlja, Sutjeska
SKRAČIĆ MARKA DUME, Murter, Šibenik
STANOJLOVIĆ MOMČILO, Kragujevac, zam. komandanta
SOKOVIĆ TIJOSLAV, Bobovo, Pljevlja
SKRAČIĆ IVO, 1923, Murter, Šibenik
STARČEVIĆ NIKOLA, vodnik

1. BATALJON

BAČANOVIĆ DOBRILA, borac
BLAGOJEVIĆ RADOSLAV, borac
BUČEVAC LJUBIŠA, borac
ĆUĆO DŽEMAIL
DROBNJAKOVIĆ GLIŠA, borac
ĐURIŠIĆ BRANKO, borac
ĐOKOVIĆ ILIJE IVAN, 1895, Nova Varoš
ĐURIŠIĆ MIRKO, Vrbljani, Konjic
ĐURIŠIĆ BRANKO, 1915, Nova Varoš
GRBIĆ DUŠAN, Kočevo, borac
GROBAREVIĆ IVAN, borac
GUJANČIĆ BOGDAN, borac
GUJANČIĆ LJUBOMIR
GLIŠIĆ DRAGO, Nova Varoš, borac
GRBIĆ DUŠAN, 1920, Nova Varoš, desetar
GUJANČIĆ MARINKO, 1916, Nova Varoš, vodnik
GUJANČIĆ RADOVAN, Nova Varoš, borac
GUJANIČIĆ SVETA, Nova Varoš, borac
IBIŠBEGOVIĆ VEHBO, borac
KARAMATIJEVIĆ KAJA, 1927, Nova Varoš, borac
KUKOLJ SLAVKO, 1919, Nova Varoš, borac
KULJANIN MARKO, borac
MALKIĆ HALIL, borac
MARINKOVIĆ DESIMIR — KALAJDŽIJA
MATIJEVIĆ KAJA
MILOŠEVIĆ STRAJO — ŠUCO, borac
MIRKOVIĆ VELISAV, borac
MLADENOVIĆ MILOSAV, borac
MRKAIĆ MILAN, borac,
MRKAIĆ RELJA, borac
MUSIĆ AVDO, borac
MUČEVIĆ RADOJICA, 1917, Teševo, Visoko
MILOŠEVIĆ IVAN, 1927, Nova Varoš
MILOŠEVIĆ UROŠA STRAJO, 1925, Draževići, Sjenica
MILOŠEVIĆ VUK, 1926, Nova Varoš
MIRKOVIĆ VELISAV, 1918, Nova Varoš
MLAĐENOVIĆ JAŠO, s. Bistrice, Nova Varoš, Sutjeska
PURIĆ MILE, borac
PUŠČICA GLEDO, borac
PAVLOVIĆ RISTAN, Sutjeska
PERUNIČIĆ ANĐELIJA
PERUNIČIĆ RADOŠA TOMO, 1921, Krupice, Pljevlja
PERUNIČIĆ UROŠA MILOVAN, 1923, Maoče, Pljevlja, vodnik
PETRIĆ RADOJICA SRETO, 1924, Kosatica, Prijepolje
PISARIĆ SIME MIRKO, 1924, Medna, Mrkonjić Grad
PUCAREVIĆ UGLJEŠA
PUŠICA GLEDO, 1925, Nova Varoš
RADIŠIĆ RADE, borac
RAJIĆ RISTO, borac
RAJIĆ VOJKO, borac
RAJIĆ VUK, borac
RISTIĆ DAMJAN, Štitkovo, N. Varoš, borac
RADIĆ MITAR, Pecka, Mrkonjić Grad
RADIŠIĆ RADE, 1890, Nova Varoš
RADOJEVIĆ KRSTO, Šahovići, Bijelo Polje

RAJIĆ RISTO, 1920, N. Varoš
RAJIĆ VOJKO, 1926, N. Varoš
RAJIĆ VUK, 1916, Bistrica, Nova Varoš
RAJIĆ VUK, 1914, N. Varoš
RAKOČEVIĆ RADOMIR, komandant bataljona
RELIĆ RISTE VUK, 1916, Bistrica, Prijepolje
SRETENOVIĆ DUŠANA DULE, Kragujevac, pom. komesara bataljona, Štitkovo
STEVOVIĆ NATAŠA, N. Varoš, referent saniteta bataljona, Sutjeska
STEVOVIĆ RADOMIR, N. Varoš, borac, kod Tikve
SUBOTIĆ VERA, borac
SUBOTIĆ VOJO, borac
SUBOTIĆ MIŠA, borac
ŠAPONJIĆ IVKO, borac
ŠAPONJIĆ VLADO, zam. komesara čete
ŠALIPUROVIĆ MIRKO
TANOVIĆ DANA, borac
TUZLIĆ SLOBODAN — BATUM, pom. komesara čete
TRIPKOVIĆ LJUBO, 1920, N. Varoš, borac
VRANIĆ MILOSAV, borac
VRANIĆ MIŠO, borac
VULETIĆ BLAGOJE, borac
VASIĆ PERICE ROSA, Jaskovi Potoci, Mrkonjić Grad
VIDEKANIĆ TODE, Medna, Mrkonjić Grad
VRANIĆ MIŠO, 1926, N. Varoš
ZEKAVČIĆ MINE, borac
ZEJAK GAVRA MILIJANA, 1910, Tomaševo
ZEKAVČIĆ DRAGICA, 1922, Nova Varoš, bolničarka
ZEKAVČIĆ MILOJE — MINE, 1914, Nova Varoš, vodnik
ZEKAVČIĆ DRAGICA, Nova Varoš, bolničarka

2. BATALJON

ANĐELIĆ MARINKA RADIVOJE, 1924, Varine, Pljevlja
BERONJA MIRKO, 1922, V. Radić, B. Krupa, borac
BERONJA SAVE PERO, 1923, V. Radić, B. Krupa, puškomitraljezac
BERONJA SIME PERO, 1925, V. Radić, B. Krupa, borac
BOJOVIĆ TRIPKO, 1925, Varine, Pljevlja, borac
DAJOVIĆ ILIJE RADE
DROBNJAK VOJIN, 1917, Vrbica, Pljevlja, zam. kom. čete
JOVIĆ MILOV NIKOLA, 1886, Borovica, Pljevlja
JURIŠIĆ JERE NADA (ŠARIĆ), 1927, Šibenik, bolničarka, Sutjeska
KECMAN DUŠANA CVETKO, 1925, Drinić, B. Petrovac
KNEŽEVIĆ TRPKA MILIJA, 1909, Vaškovo, Pljevlja, borac
LEKOVIĆ RADISAVA DUŠAN, 1922, Varine, Pljevlja
LUČIĆ PERKA MILOŠ, 1919, Meljak, Pljevlja
MARTINOVIĆ ŠIMON ROKO, Zaton, Šibenik
MRDAK MILIVOJE MILINKO, 1920, Maoče, Pljevlja
MRDAK RADOVAN, Kosanica, Pljevlja, vodnik
MARIČEVIĆ RADA, Pljevlja, Sutjeska
STANKOVIĆ JOVAN, Meljak, Pljevlja
ŠLJIVANČANIN JOVAN, Potpeće, Pljevlja, vodnik
ZARUBICA MILJAN, Prenćani, Pljevlja, borac
ZEČEVIĆ RADOVANA ĐOKO, 1909, Meljak, Pljevlja
ZORIĆ MATIJE GOJKO, 1924, Maoče, Pljevlja, borac

4. BATALJON

AJDER KRSTAN
BAKOČ LJUBOMIRA KSENIJA, 1926, Mojkovac
BAKOVIĆ NIKOLE DUŠAN, 1912, Babići, Tomaševo
BAKOVIĆ DUŠANA SIN, Babići, Tomaševo
BARAC VOJIN, 1912, Lepenac
BULATOVIĆ MILOVANA MILOŠ, 1924, Pavino Polje, Tomaševo
BULATOVIĆ JOKSIMA MILORAD, 1921, Potrk, Tomaševo
BULATOVIĆ NOVICE VOJISLAV-STRUNJO, Bijelo Polje
BAJROVIĆ ZAIRA MOMIN, 1915, Kruševo, Pljevlja, borac
BLAGOJEVIĆ RADISAV, Radoinja, N. Varoš, borac
BOŽITKOVIĆ STOJE JURAJ, 1918, Hvar, mitraljezac
BOŽITKOVIĆ JURE STJEPAN, Hvar
BOŽITKOVIĆ JURE TOMA, Hvar

BUĆEVAC LJUBICA, Bistrica, N. Varoš
BUĆEVIĆ LJUBIŠA, N. Varoš, vodnik
BULATOVIĆ MILOVAN, 1908, Mojkovac, komandant diviziona
BUTUN-TUZLIĆ SLOBODA, Tuzla, kom. čete
BAKOVIĆ NIKOLE DUŠAN, 1912, Nikšić, borac
BAKOVIĆ DUŠANA MIHAILO, 1926, Bijelo Polje, borac
ČEĆOVIĆ JOVANA LJUBOMIR, 1924, Pavino Polje, Tomaševo, Sutjeska
ĆOVIĆ MLAĐEN
ĆETKOVIĆ DRAGICA
ĆETKOVIĆ MILINKO, 1924, Tomaševo
DAMJANOVIĆ SRETKO, 1925, Tomaševo
DOBRIČANIN VUKIĆ, Bijelo Polje
ĐAJIĆ STRAHINJE STAJO, Radojinja, N. Varoš
FUSTIĆ ĐORĐIJA STEVAN, 1887, Mojkovac
IVOVIĆ NEDA, Pljevlja
JELIĆ BOGOMILA MIRO, Murter, Šibenik
JOVIĆIĆ MILJE BOŽO, 1923, Tepča, Žabljak
JURAGA SLAVKO MARKO, Murter, Šibenik
JANJUŠEVIĆ BRANKO, 1923, Morača, Kolašin
JEKNIĆ STANIŠE MILAN, 1920, Morača, Kolašin
JEKNIĆ RAJKO
JURAGA JAKOVA VELO, 1920, Murter, Šibenik, na Pivi
JURIĆ STANA, Mojkovac
JURIĆ VASO, Mojkovac
JUŠKOVIĆ RADISAV, Mojkovac, zam. komandira čete
JANKETIĆ MILOŠA VOJIN, 1912, Lipovo, politički rukovodilac
KASTRATOVIĆ VUKADIN, 1922, Ivangrad, delegat voda
KLJAJEVIĆ NIKOLE FILIP, 1919, Bliškovo, Tomaševo
KOĆEVIĆ ĐORĐIJE, Kičevo
KOĆEVIĆ MILOŠ, Pavino Polje, Bijelo Polje
KONJEVIĆ NIKOLE MIRKO, Stankovci, Šibenik, kod Žabljaka
KOVIJANIĆ MILIVOJE VUK, 1924, Podbišće, Mojkovac
KUJOVIĆ KRSTE DRAGOJE, 1913, Morača, komesar čete
KUJOVIĆ KRSTE VASO, 1922, Ravna, Rijeka
KUJOVIĆ DRAGOSLAV
KLJAJEVIĆ OGNJENA MILOJICA, 1920, Tomaševo
KOČOVIĆ VUKA MILOVAN, 1898, Kičava, Tomaševo
KUJOVIĆ KRSTE DRAGOJE, 1920, Ravna Rijeka, Bijelo Polje
KUVELJIĆ DANILA RADOMIR, 1924, Grab, Tomaševo (Šahović)
LUČIĆ MILINKA JAŠA, 1920, s. Muslići, Tomaševo (Šahović)
LUČIĆ MILINKA JASNA, 1924, Muslići, Tomaševo, poginula na Vučevu
LASICA PULEVE DRAGICA, 1910, Nikšić
LATINOVIĆ VLADA, 1920, Bara, Bihać, vodnik
MILOJIČIĆ JOVANA NIKO, Stožer, Pavino Polje, Bijelo Polje
MRĐEN MILORAD
OPANČINA JAĆIMA BRANKO, 1924, Pavino Polje
PALJEVIĆ MILIVOJA VELIMIR, 1916, Mojkovac
PAPEŠA KREŠE PERO, 1921, Murter, Šibenik
PEJOVIĆ MILINKE PETAR, 1921, Grančarevo, Tomaševo (Šahovići)
PEKOVIĆ MILOVAN, Župa, Nikšić, komandant bataljona, poginuo 13. VI na Sutjesci
PERIŠ BOŽO, Betina, Šibenik
PAĐANIN BRANKO, 1918, okolina Ivangrada, pom. komesara čete, poginuo 13. VI
POPOVIĆ VELIŠE MILUN, 1888, Morača, Kolašin
PEKOVIĆ DAMJANA MILOVAN, 1912, Liverovići, Nikšić, komandant bataljona
RADOJEVIĆ MILADINA MILIĆ, Čokrlije, Bijelo Polje
ROKVIĆ NIKOLA, 1920, Trubar, Bos. Petrovac, poginuo na Šćepan-Polju
RAŠĆANIN MILOSAVA BOŽIDAR, 1926, Tomaševo, poginuo na Pivi
RAŠĆANIN MILOSAVA BOŽIDAR-JUNAK, 1923, Lipovo, Kolašin, na Vučevu
RMANIĆ MLAĐENA RADE, 1922, Tomaševo (Šahović), Bijelo Polje
RAKOČEVIĆ SAVICE LJUBO, 1915, Morača
RADIČEVIĆ BRANKO
SEKULIĆ LAZAR, Kovren, Pavino Polje, borac, poginuo na Vučevu
SEKULIĆ RADA LAZAR, 1922, Kovren, Tomaševo

SEKULIĆ, desetar
STANIĆ TODORA MIJAILO, 1924, Stevanovac, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, Sutjeska
STIPIŠIĆ JULIJA, Vrban, Split
ŠĆEKIĆ MILENTIJA VASILIJE-VASO, 1921, Pribišići, Čajniče
VLAHOVIĆ MILOJA MILORAD, 1912, Kolašin
VUKAŠINOVIĆ LJUBOJA BLAŽO, 1924, Pavino Polje, Tomaševo
VUKOTIĆ MILO, Bojišta, Bijelo Polje
VUKSANOVIĆ LALE, Bijelo Polje
ZEKOVIĆ MILIJE MILISAV, 1921, Žabljak, borac
ZEKOVIĆ, Varine, Pljevlja
ŽERAVICA JAVOHIMA IVO, Murter, Šibenik
ŽURIĆ NOVA PETAR, 1892, Lijeva Rijeka
ŽURIĆ VUČKA STANA, 1910, Mojkovac, bolničarka, Sutjeska
ŽIŽIĆ VELJKO, Sutjeska
ŽURIĆ MILORAD, Sutjeska
ŽURIĆ PETAR-BEG, Ravna Rijeka, Sutjeska
ŽIVANOVIĆ LAZE MIRKO, 1920, Bukovica, Pljevlja, Sutjeska

5. BATALJON

BAJČETIĆ BRANKO, 1920, Brvenica, Pljevlja, vodnik, Sutjeska
ĆOSOVIĆ JAKOV MILUN, 1910, Potpeće, Plevlja, Sutjeska
ĆOSOVIĆ MILUN, Potpeće, Pljevlja, borac, Sutjeska
ĆOSOVIĆ JAKOVA MILAN, 1910, Potpeće, Pljevlja, Sutjeska
DERETA MARKA STANKO, 1923, Hasanbegovci, Glamoč, Sutjeska
DUJMOVIĆ JAKOVA ANTON, Sutjeska
DANILOVIĆ MARINKA MILE, 1922, Bukovica, Pljevlja, desetar, Sutjeska
ĐERKOVIĆ IVANA DRAGO, 1923, Bukovica, Pljevlja, Sutjeska
IVIĆ ŠPIRE ĐURAĐ, 1925, Popovići, Glamoč, borac, Sutjeska
JANJUŠEVIĆ RADOMIR, 1923, Mataruge, Pljevlja, pom. komesara čete, zapad. od Tjentišta
JANUŠEVIĆ MITRA RADOMIR, 1922, Vukovo Brdo, Pljevlja, prelazak Tjentišta
JAKNIĆ NIKA VIDOJE, 1921, Boljanići, Pljevlja, Sutjeska
KONTIĆ BOŽO, 1905, Tihova, Pljevlja, Sutjeska
KONTIĆ ANDRIJE RADOJE, 1919, Tikova, Pljevlja, Sutjeska
KRSTAJIĆ DUŠAN, 1943, Sutjeska
MRDAK RADOVAN, zam. komandanta bataljona, Sutjeska
MALBAŠIĆ JURA, Šibenik, oko Sutjeske
MILOJIČIĆ JOVANA NIKO, Stožer, Bijelo Polje, Sutjeska
MRĐEN MILORAD, Sutjeska
MEDAK MILAN, Bukovica, Sutjeska
MILIŠIĆ ŽIVKO, Prijepolje, Sutjeska
OSTOJIĆ UROŠA MIHAILO, 1925, Pušanjski Do, Pljevlja, borac, Sutjeska
OSTOJIĆ VOJISLAV, Kosanica, borac, Sutjeska
OSTOJIĆ BOŠKO, Kosanica, borac, Sutjeska
OSTOJIĆ BOŠKA VOJISLAV, 1923, Pušanjski Do, puškomitraljezac, Sutjeska
PLANIĆ MILOVAN, komandant bataljona, Sutjeska
SUBAŠIĆ MIĆE MIRKO, 1920, Glamoč, mitraljezac, Sutjeska
TOMIĆ ĆIRE VUK, 1910, Vrulja, Pljevlja, vodnik, Sutjeska
TRIFKOVIĆ MILADIN, Sjetlina, Rogatica, borac, Sutjeska
VASILJEVIĆ JOVANA MILOVAN, 1923, Kakomuže, Pljevlja, Sutjeska
LATINOVIĆ VLADA, 1920, Bare, Bihać, komandir voda, Sutjeska
PETROVIĆ RADOSAV, Kotor, na Pivi
ROCA ANTE, Crna Gora, Sutjeska
BOSNA FRANE, Bétina, Šibenik, Sutjeska

3. PROLETERSKA SANDŽAČKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

KARDIĆ VEHRIJA, Nova Varoš, borac, Sutjeska
KNEŽEVIĆ MILISAVA NIKOLA, 1892, Vaškovo, Pljevlja, borac, Sutjeska
POLIĆ, Sutjeska
TRIPKOVIĆ MILADIN, Rogobica, Sutjeska
VLAHOVIĆ MILIJE VELJKO, 1926, Ravna Rijeka, Sutjeska

VRANIĆ MILOSAV, Radojnja, N. Varoš, vodnik, Sutjeska
VUKOVIĆ BOJA MILE, 1918, Ravna Rijeka, Bijelo Polje, Sutjeska
VUKOVIĆ MILE, Čokrlije, Bijelo Polje, Sutjeska
VULATIĆ BLAGOJE, Radojnja, N. Varoš, Sutjeska
ŽURIĆ STANE, Mojkovac, Bijelo Polje, Sutjeska
ŽURIĆ NOVA PETAR, 1880, Bjelojevići, Sutjeska

3. NOU KRAJIŠKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

BULAJIĆ MILE, 1920, Vođenica, Bos. Petrovac, komandant brigade
KOVAČEVIĆ NIKOLA, na Sutjesci
SRDIĆ GAVRE MILKA, 1927, Zaglavica, Bihać, bolničarka, poginula u sastavu Centralne bolnice
ŠOBOT NIKOLE JANDRIJA, 1920, Drvar, Miljevina
ŠOBOT MILANA SAVKA, 1925, Bastasi, Drvar, bolničarka
TOMAZOVIĆ PANA MARA, 1923, Šipovljani, Drvar
VEKIĆ DRAGAN, Boboljušci, Drvar, kod Čelebića.

1. BATALJON

BABIĆ JOVE MILE, 1925, Vrtoče, Bihać, borac
BABIĆ MILA MILKA, 1925, Vrtoče, Bihać, bolničarka
BAJIĆ DRAGINJA, 1923, Šipovljani, Drvar
BALABAN SIME DUŠAN, 1921, Bastasi, Bihać, puškomitraljezac, poginuo na koti »Jabuka«
BATANICA JOVANA BRANKO, Drvar, Bihać, desetar, poginuo na Zelengori
BIJELIĆ VUČENA SAVA, 1906, Vrtoče, Bihać, borac
BRKLJAČ NIKOLE JOVO, Skakavci, Bosanski Petrovac, borac
BALTIĆ ANĐA, 1915, Trubar, Bihać, borac, Miljevina
BANJAC STEVANA DUŠAN, 1924, Trninića Brijeg, borac, kod Lučkih Koliba
ĆURGUZ MARKA RADE, 1925, Vrtoče, Bihać
ĆILIBERA STANKA STEVO, Bravski Vaganjac, Bos. Petrovac
DRAGAŠ STEVANA PERO, 1919, Drvar ili Bihać, poginuo kod Lučkih Koliba
DRONJAK LAZO, Šipovljani, Drvar
GLUŠICA PAJO, 1922, B. Petrovac, desetar
IVETIĆ JOVICA, Drvar
IVANČEVIĆ DANE, 1912 ili 1913, Vrtoče, Bihać, komandir voda, utopio se u Tari
JELIČIĆ DMITAR, 1920, Vrtoče, Bihać, borac
JOVIĆ RADE, Krnjeuša, B. Petrovac, borac, na koti Vis kod Foče
KECMAN BLAŽE JANIKA, B. Petrovac, borac, poginuo na kosi Vis kod Foče
KECMAN LAZARA MIĆO, 1910, Trninića Brijeg, Drvar, borac
KECMAN M. VIDA, bolničarka, na Zelengori
KNEŽEVIĆ MILE JOVO, Trubar, Bihać, na Zelengori
LATINOVIĆ BOŠKO, Vrtoče, Bihać, Ustiprača
MAJKIĆ NIKOLE DUŠAN, 1923, Kršlje, B. Novi, Ustiprača
MEDIĆ MARKA RADE, 1916, Bastasi, Bihać, na Zelengori
MRKIĆ DARE SLAVKO, 1922, Kolunić, B. Petrovac, Miljevina
MEDAREVIĆ NIKOLE MILAN, 1927, borac, Sutjeska
PILIPOVIĆ PILIPA LUKICA, 1923, Vrtoče, Bihać, borac, Miljevina
PERIŠIĆ NIKOLA, Čigrije, B. Petrovac, desetar, na Zelengori
RADOŠEVIĆ NIKOLE MILOŠ, Vrtoče, Bihać
RADOŠEVIĆ BLAŽO, Vrtoče, Bihać
RADOŠEVIĆ PETAR, 1925, Krnjeuša, Bihać, poginuo u sastavu CB
RODIĆ NIKOLE STEVAN, 1910, Kamenica, Drvar, na Zelengori
ŠKORIĆ MILAN, Bos. Petrovac
SURLA P. MILADIN, Vrtoče, borac, kod Foče
ŠEVO PERE BOGDAN, puškomitraljezac, Miljevina
ŠEVO STEVANA JELKA, 1917, B. Petrovac, borac, na Zelengori
TRIKIĆ NIKOLA, borac
TRIKIĆ LAZE DOBRE, 1921, Kamenica, Drvar, desetar, na Zelengori

UZELAC JOVE ILIJA, B. Petrovac, borac
ZORIĆ VUČENA MIRKO, 1916, Boboljušci, Drvar, na Zelengori

2. BATALJON

BORSAĆ SIME NEBOJŠA, Dobro Selo, B. Petrovac, borac, na Zelengori
BABIĆ MILAN, Trubar, Drvar, borac, kod Lučkih Koliba
ČIČA DANE, Oraško Brdo, B. Petrovac, na Zelengori
ČIČA PERA, Oraško Brdo, B. Petrovac, na Zelengori
DEŠIĆ LAZARA JOVO, 1923, Trninića Brijeg, borac, na Zelengori
DROBAC DUŠAN, Rajinovci, Kulen-Vakuf, borac, kod Miljevine
ĐAKOVIĆ MILE DAVID, B. Petrovac
ĐILAS MOMČILO, 1923, Donji Lapac
ĐILAS MANOJLO, borac, Jabuka
GLUŠICA PAJE SPASO, Buševići, Gospić, desetar
GRAHOVAC TODORA VOJA
GRUJIĆ STEVANA PERO, 1924, Vrtoče, Bihać, borac, na Šćepan-Polju
GRBIĆ ILIJE ILIJA, Cvetnić, Drvar
KECMAN DAVIDA BRANKO, 1922, Rajinovci, Kulen-Vakuf, borac na Zelengori
KEČA NIKOLE DRAGAN, 1922, V. Stenjani, Bihać, Zelengora
KERKEZ LAZE KOJO, 1910, Prkosi, Bihać, na Zelengori
KNEŽEVIĆ SIMA, Skakavci, B. Petrovac, borac
KOVAČEVIĆ PERE NIKOLA, borac
LUGONJA LAZE MILO, 1914, Stolac, Bugojno
NIKIĆ TRIVUNA UROŠ, Bare, B. Petrovac, borac
RAKIĆ JOVICE SUZANA, B. Petrovac
RODIĆ KRNJE MILAN, 1922, Martin Brod, Bihać, na Zelengori
RODIĆ MILAN, Kestenovac, Bihać
VEKIĆ BRANKO, 1913, M. Stenjani, Bihać, desetar
ZEC MILAN, Volinja, Dvor na Uni, Miljevina
ZORIĆ LAZE ĐURO - ŠLJIVAR, Prkosi, Bihać, borac
ZEC SVETOZAR, borac, kod Jabuke

3. BATALJON

ANIČIĆ DANE, Ramići, Ključ, borac, kod Popova Mosta
ATLAGIĆ STEVANA VUKOSAV, Krnjeuša, Bihać, borac, na pruzi Višegrad — Sarajevo
AVRAMOVIĆ DUŠAN, 1918, Ramići, Ključ, borac, kod Popova Mosta
BABIĆ JOVE STEVO, Kopljenica, Ključ
BOSIOČIĆ ILIJE MILKA, 1926, okolina Bihaća, na Zelengori
BANJAC MIČO, Janjila, B. Petrovac, borac, na Zelengori
BUBIĆ GOSTIMIRA FANIKA, Maslovare, Kotor Varoš, bolničarka, poginula u sastavu CB
BUDIMIR JANDRE PAJO, Bare, B. Petrovac, borac, na Zelengori
BULAJIĆ MILE, Brestovac, Bos. Petrovac
BULAJIĆ MILE NIKOLA, 1920, Brestovac, B. Petrovac, na Zelengori
BULAJIĆ MILOŠA RADE, Brestovac, borac, kod Lučkih Koliba
ČULIBRK PERE MILE, 1921, Bravsko, B. Petrovac, borac, na Sutjesci
ČULIBRK STANKA SVETO, 1922, Bravsko, B. Petrovac, puškomitraljezac, između Tare i Pive
ČULIBERAK STOJAN PANE, 1919, B. Petrovac, desetar
DRAGIĆ SIME PERO, 1919, Lastva, Krnjeuša, borac
JEVIĆ JANKA RADE, 1921, Vrhovina, Krnjeuša, Bihać
KECMAN BOGDANA DARA, 1926, Drinić, B. Petrovac, borac, kod Ustiprače
KECMAN OBRADA BLAŽO, 1919, Janjila, B. Petrovac, borac, na Zelengori
KECMAN GNJATIJE MILOŠ, 1910, Bravsko, B. Petrovac, borac, kod Čelebića
KECMAN NIKOLE SMILJA, 1922, Drinić, Bihać, borac, kod Jabuke
KNEŽEVIĆ SIME RADE, 1921, Skakavci, B. Petrovac, borac, kod Popova Mosta
KOVAČEVIĆ MILKANA MILOŠ, 1922, Bravsko, Ključ, borac
KUKOLJ MILANA MARKO, 1924, Krnjeuša, Bihać, borac, kod Podgraba
KUKOLJ MILANA ACO, 1930, Krnjeuša, Bihać, borac, kod Podgraba
LATINOVIĆ MIĆE MARKO, 1915, Janjila, Bihać, desetar, kod Popova Mosta

LATINOVIĆ DAVIDA MIHAJLO, 1907, Bravsko, Bihać, borac, na Zelengori
MANDIĆ PETAR MILE BOŽO, 1919, Risavac, borac, na Zelengori
MARJANOVIĆ JOVANA DRAGO, Skakavci, B. Petrovac
REPIJA DRAGO, 1923, Rašinovac, Bos. Petrovac, borac
ANIČIĆ DANE, 1917, Ramići, Ključ, borac, kod Popova Mosta
STUPAR MILE BRANKO, Skakavci, B. Petrovac, borac
STUPAR BOŽE ILIJA, 1915, Skakavci, B. Petrovac, desetar, na Tari
STUPAR MILE NIKOLA, Skakavci, B. Petrovac, borac
STUPAR PERE NIKOLA-NINO, 1910, Vođenica, Bihać, borac
ŠEVO STEVANA KOVILJKO-KRIVIĆ, 1916, Bukovača, Bihać, intendant bataljona, na Zelengori
TEŠIĆ RADE DANE, 1925, Vođenica, Bihać, borac, na Zelengori

4. BATALJON

DROBAC DUŠAN, Miljevina
ĐEVIĆ MIĆO, 1922, V. Radić, borac, na Pivi
HODŽIĆ MUHE MAHMUD, 1921, Bjelaj, Bihać, komesar čete, kod Miljevine
IVANIĆ MILE, B. Petrovac
KARAKAS TRIVUN, s. Oraško Brdo, Kulen-Vakuf, u sastavu CB poginuo
KECMAN ILIJE OBRAD, 1921, s. Drinići, Bihać, borac, kod Ustiprače
KESIĆ ĐORĐE, 1922, Bjelaj, B. Petrovac, borac
KOKOT MILE, Vrtoče, Bihać, komandir voda, na Zelengori
MILOJIČIĆ RADE
MIRKOVIĆ NIKOLE PETAR, 1924, Medeno Polje, B. Petrovac, na Zelengori
MAJSTOROVIĆ PETAR, kod Popovog Dola
PETKOVIĆ RADE, vodnik
PETRUŠIĆ MILORAD
PLEĆAŠ NIKOLA, 1911, Cimeše, B. Petrovac, vodnik, kod Miljevine
RADOŠEVIĆ MIĆO NIKOLA, 1923, Vrtoče, borac, kod Šćepan Polja
RADULOVIĆ MIHAJLA PETAR, 1923, Vrtoče, na Zelengori
RADULOVIĆ ĐURE TOMO, 1920, Vrtoče, Miljevina
RAĐENOVIĆ JOVO JOVICA, 1921, Brestovac, borac, kod Popovog Dola
ROKVIĆ SIME NIKOLA, 1914, Vaganj, Drvar, kod Mratinja
ZOVIKIĆ M. SAVICA, borac
ZEC SVETOZAR, Dobrljin, borac, kod Jabuke

3. NOU KRAJIŠKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

ALAVANJA VASILIJA PAVAO, Lišane, Zadar, borac, na Zelengori
BAČKONJA NIKOLE ĐUJA, 1919, Kamenica, Drvar, poginuo u sastavu CB
BRKLJAČ ĐURE PERO
BRONŽA PAVKA, Bjelajci, Bos. Dubica
CARIČIĆ VOJO, 1915, Ivangrad, borac, na Vučevu
CEROVIĆ KOSA, Pljevlja
CIPALO MILOŠ, 1914, Solin, Split, borac
CRNICA ANTE KRSTO, 1911, Zaton, Šibenik, borac
CRNICA DUNKE STIPE, 1899, Zaton, Šibenik, borac, na Barama
CETIĆ KOČA IVANA IVAN, 1912, Blato, Korčula
ĆULIBRK PANE, Vođenica, B. Petrovac, borac, kod Popovog Mosta
DRONJAK SIMEUNA KOSTA, 1920, Šipovljani, Drvar, borac
DRONJAK JANDRIJE LAZO, 1924, Šipovljani, Drvar, borac
ĐERIĆ MILANA MIĆA, 1924, V. Radić
ĐUNIĆ MIRKO, Kapljenica, Ključ, na Zelengori
ĐAGATOVIĆ DUŠAN, Kruševice, kod Jabuke
GLUŠICA PAJO, Kestenovac, Lapac, desetar, na Zelengori
GRUBOR SIME DUŠAN
KESIĆ BOŽO, B. Petrovac, Miljevina
KOVAČEVIĆ ĐURO, 1925, Prkosi, Sutjeska
KOVAČEVIĆ MILOŠA MILAN, 1918, V. Cvijetnić, Drvar
KUBURIĆ LAZO
LASICA FRANCA, bolničarka
LATINOVIĆ KOSTE DESA, 1925, Bare, Bihać, bolničarka, na Zelengori
PETKOVIĆ ACA, Priboj, komandir čete
PILIPOVIĆ MARKA TANE, 1918, Cvijetnić, Bihać

PLEĆAŠ MILANA NIKOLA, 1910, Bjelaj, B. Petrovac, Kod Miljevine
RODIĆ JOVIŠE ĐURO, 1916, Kamenica, na Zelengori
RADIĆ LAZE PETAR, B. Osreci
RADIĆ MILOŠA SLAVKO, Bos. Osredci
RADIĆ MILOŠA VLADO, Bos. Osredci
STANIĆ MIJATA NOVICA, 1916, Hočevina, Pljevlja
ŠUNKIĆ JOVE ĐORĐO, obućar

2. PROLETERSKA DIVIZIJA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

ABRAMOVIĆ VASILIJA RUŽA, 1922, Veletovo, Višegrad, borac u hirurškoj ekipi divizije, na Zelengori
BRČIĆ LJUDEVIT, Istra, Sutjeska
DEDIJER dr OLGA, 1914, Zemun, lekar, Sutjeska
ĐUKIĆ MILAN, Bara, Bos. Petrovac, Sutjeska
GRUBIŠIĆ MAJANA MARA, 1927, Bilice, Šibenik, bolničarka, Sutjeska
GRUBIŠIĆ TOME STANA, 1926, Bilice, Šibenik, bolničarka, Sutjeska
JERKOVIĆ IVANA MARTIN, Žrnovnica, Jabuka
LACMANOVIĆ MARKA MARINKO, 1923, Dubrava, Šibenik, delegat divizijske bolnice, Sutjeska
MARTINOVIĆ ŠIME DINKO, 1925, Mali Iž, Zadar, borac, Zelengora — Bare
MASTILOVIĆ DESA, 1924, Mostar, borac, Sutjeska
MIŠA PILE MILE, 1908, Zaton, Šibenik, Zelengora
NONKOVIĆ TODE DUŠAN, 1922, Žagrović, Knin, borac, Zelengora
NONKOVIĆ SIME ILIJA, Žagrović, Knin, borac, Sutjeska
ZELENBABA SIME SIMO, 1912, Žagrović, Knin, borac, Sutjeska
ZELENBABA NIKOLE DUŠAN, 1922, Žagrović, Knin, borac, Sutjeska
ŠORMAR NIKOLE ILIJA, 1915, Crni Lug, Bos. Grahovo, artiljerac, Sutjeska
ŠOLE JAKOVA ANTE, 1923, Žrnovo, Korčula, kurir pri štabu, između Foče i Pive

2. PROLETERSKA DIVIZIJA — NEUTVRĐENE BRIGADE

BURIĆ GRGO, Muć, Sutjeska
BURIĆ STIPE, Muć, Sutjeska
IVETIĆ STANKA MARKO, 1920, Bojmunte, Livno, Sutjeska
JAHIĆ MIRKA JOVICA, 1891, Boan, Nikšić, Sutjeska
KECMAN MILUTIN, Bukovača, Bihać, Sutjeska
KOVAČEVIĆ ANĐELKO, Sutjeska
MARKOVIĆ MILANKO, Sutjeska
PLAVŠA JURE, Muć, Sutjeska
TOPIĆ JAKOV, Muć, Sutjeska
VULIĆ JAKOV, Muć, Sutjeska

2. PROLETERSKA (SRPSKA) BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

ČAČIĆ ĐURE JOVO, 1914, Peulje, Miljevine
ČASO MIĆA MARKO, 1924, okolina Zadra, borac, Miljevine
GULIN ZORA,
JURILJ A. STIPE, 1912, Zavojane, Makarska, borac
JURILJ M. MILJENKO, 1925, Lovojane, Makarska, borac, na Vučevu
KAVORBAŠIĆ LJUBAN, 1912, Drenovac Banski, Glina, Foča
KRNIĆ IVAN, 1921, borac, na Vitezu
LAZIĆ OBRAD, 1922, Obrenovac, borac,
MAČAR ILIJA, Romanija, ekonom
NEDELJKOVIĆ RAJA, Draževac, Beograd, borac, na Vitezu
PAVIĆEVIĆ MILAN, 1910, Ivanjica, komandir čete, Sutjeska
PETROVIĆ GVOZDEN, kod Lučkih Koliba
RAJEVIĆ PERSA, 1926, Ivanjica, bolničarka, iznad Košura

REBIĆ MILIVOJE, 1921, Užice
ŠEGRT SIMO, 1910, Bastasi, komora, Miljevina
ŠARMAZ MILAN, 1923, Crni Lug, komora, u bici na Sutjesci
VUKOTIĆ TOME TOMO-GARKO, 1915, Bastasi, Miljevina
ZELIĆ ŠIME, 1905, Imotski, komora, Sokolac
ŽIVIĆ MATE IVAN, 1915, na Miljevini

1. BATALJON

ABRAMOVIĆ JOVO, Banija, borac,
BEKIĆ PERO, Banija, mitraljezac
BOJIĆ SLAVKO, B. Bojna, V. Kladuša
BOJOVIĆ RADOŠ, zam. komandira čete, Košur
BAĆANOVIĆ MILANA DOBRILA, 1925, Jajce, Selića Vis (ili Jelića)
CRLJENICA SIMO, Banija, borac, na Sutjesci
ĆULIN MARKO, borac, Sutjeska
ĆORIĆ ILIJE ILE, Bos. Grahovo, Sutjeska
GAVRILOVIĆ SREĆKO, Brezova, vodnik, Zelengora
GRBOVIĆ MAKSIMA GOJKO, 1927, M. Gaj, Žabljak, borac, Sutjeska
GLIŠIĆ MILOŠ, učitelj iz Arilja, pol. komesar čete, Sutjeska
IVANOVIĆ IVANA MILUN, 1910, Trnava, Kraljevo, zam. kom. čete, Milinklade
JURAS MILKA, od Šibenika, Sutjeska
JOVIĆ RADE, Vrbica, Livno, Sutjeska
JELOVIĆ MARKA MATE, 1922, Ravča, Metković, borac,
LABAR MALE ANTE, 1925, Goriš, Šibenik, borac, kod Foče
MARINKOVIĆ VITOMIR-MIRO, kom. čete, Sutjeska
MILUTINOVIĆ MILANA MILOMIR, 1920, Rečice, Požega, borac, kod Foče
MARJANOVIĆ KRSTE NAUM, 1912, Godovik, Požega, desetar, Sutjeska
MANDIĆ KOSTE ANDRIJA, 1914, Goriš, Šibenik, Sutjeska
MARKO MILOŠA ČASO, 1925, Jagodnja, Zadar, borac, kod Viteza
NIKOLIĆ TIHOMIR, borac, Zelengora
NOVAKOVIĆ MIRKO, na Sutjesci
NIKOLIĆ BLAGOJE, Leskovac, borac, na Sutjesci
NIKOLIĆ MILOŠ-ČELIK, Požega, Košur
OSTOJIĆ MILANA LJUBAN, 1922, Kobiljak, Glina, borac, na Rudinama
OSTOJIĆ SVETOZARA BOGDAN, Už. Požega, vodnik, Košur
PEKAŠ IVANA ANTE, 1918, okolina Šibenika, borac, na Sutjesci
PETROVIĆ VASO, na Sutjesci
SAVIĆ ALEKSIJA, bolničarka, Vitez — Stambolčić
RADOMILJAC MATE IVAN, 1914, Ravča, Metković, umro od tifusa u Vrbnici
RAKIĆ IVANA ANTE, 1924, Bačva, Metković, na Čurevu
ROSIĆ PETRA PETAR, 1924, Vrbica, Čelebić, borac, Košur
RADIČEVIĆ BOŠKO, St. Selo, Petrinja, na Čurevu
RAĐEN ILIJE NIKOLA, 1925, Otošić, Split, borac, Sutjeska
SIMIĆ BOGDAN-BOLE, Ivanjica, desetar, Sutjeska
STANIĆ LUKA, 1923, Gorobilje, T. Užice, komandir čete, Košur
SAMALUK JERKO, 1924, Gornje Danilo, Šibenik, borac, Sutjeska
ŠUNJKIĆ OSTOJA, Vrbica, Livno, Sutjeska
ŠORMAZ PERO, Crni Lug, Livno, Sutjeska
ŠARMAZ MILAN, Sutjeska
ŠENDO JURE IVAN, 1906, Ravča, Metković, Vitez
TOMIĆ JOVANA ILIJA, 1922, Gradci, Ključ, borac, Sutjeska
VUJIČIĆ KOSTE MILOŠ, Sirig, Bačka, borac, Sutjeska
VUKŠIĆ MARKA MATO, 1922, Gornje Danilo, Šibenik, borac,
VUKŠA MATE, Šibenik
VELIMIROVIĆ MILINKO-ŠARAC, učitelj iz Ivanjice, Sutjeska
VUJOVIĆ MILE, Seča Reka, Sutjeska
ZAGORAC GOJKO, Vrlike, Split, Sutjeska
ZEČEVIĆ MILUN, 1917, Gorobilje, T. Užice, zam. komesara čete, Miljevina
ZLATANOVIĆ MOMČILO, borac, Čatići

2. BATALJON

ARSENIJEVIĆ BORISAVA MILAN, 1899, Valjevo
BELAN MILANA PETAR, 1919, Orlić, Knin, borac, Zelengora

BUKLJAŠ IVAN, 1925, Zavojane, Makarska, borac, Miljevina
BOŠNJAKOVIĆ MILAN, 1925, Gubin, Livno, borac, Zelengora
BUBUŠIĆ MIJE NIKOLA, 1922, Sajković, Livno, borac, Zelengora
BOŽOVIĆ MILOŠ, Prelinje, borac, Sutjeska
CVIJAN RADA MIJO, 1906, Bastasi, Livno, borac, Vrbnica
CVIJAN JANKA MIRKO, 1912, Bastasi, Livno, Sutjeska
ĆOVIĆ STANKA PETAR, 1922, Crni Lug, Livno, borac, Zelengora
ČUK BOŽO, komandir voda, Sutjeska
GRUBOR MILANA ĐURO, 1910, Plavno, Knin, borac 3. čete, Zelengora
IVETIĆ NIKOLE NIKOLA, 1924, Bastasi, Livno, borac 1. čete, Vrbničke Kolibe
JOVAŠEVIĆ VOJINA OSTOJA, Vrbnica
JELAVIĆ MATE IVAN, 1905, Ravča, Metković, 2. četa, Sutjeska
JELAVIĆ PETRA JOZE, 1924, Ravča, Metković, 2. četa, G. Bare
JELAVIĆ ANTE MATA, 1924, Ravča, Metković, 1. četa, kod Vrbnice
JELAVIĆ MATE IVAN, 1921, Ravča, Metković, 1 četa.
JOVANOVIĆ LUKA, 3. četa, na Zelengori
KOJDIĆ ĐURAĐ, 1924, Popovići, Vaganj, Livno, 3. četa, Zelengora
KONSTANTINOV ANTONA IVICA, 1923, Bugarska, Urednik bataljonskog omladinskog lista, Sutjeska
MEĐANIN PAVLA ILIJA, 1907, Rujevac, Dvor na Uni, borac, Lučke Kolibe 1943.
MEĐANIN TOME ILIJA, Rujevac, Dvor na Uni, borac, Lučke Kolibe
MACANOVIĆ BOŽIDAR, Ljubić, Čačak, Šekovići
NINKOVIĆ JOVANA PETAR, 1926, Popović, Livno, borac, Miljevina
PAVLOVIĆ MIHAJLO-DOĐIN, Prislonica, Čačak, borac, Rudine
PERIĆ JOVANA ILIJA, 1920, Očestovo, —Knin, vodnik, Sutjeska
PETROVIĆ MITRA BRANKO, Glamoč, borac, Sutjeska
PETROVIĆ JOVE MIRKO, G. Lug, Livno, borac, na Vrbnici
ROSIĆ BRANKA ILIJA, 1924, C. Lug, Livno, borac, Vrbnica
RADIVOJŠA LAZE LJUBAN, 1921, Livno, na Zelengori
RADIVOJŠA NIKOLE DUŠAN, 1913, C. Lug, Livno, borac, Sutjeska
SAVIĆ UROŠA VASA, 1922, Međna, Zelengora
SLAVKOVIĆ DRAGOMIRA DUŠAN, 1923, Preljina, Čačak, vodnik 1. voda 1. čete, Vučevo
SVRAČAC IVE DANE, 1913, Danilo, Šibenik, borac, 3 čete, Lučke Kolibe
ŠUNJKA SAVE STOJAN, 1912, Vrbice, Livno, borac, Zelengora
ŠEGRT STANKA ILIJA, 1909, Bastasi, Livno, borac, Zelengora
TRKULJA DANIN DUŠAN, Bos. Grahovo, borac, Sutjeska
TRIFUNOVIĆ JOVE DUŠAN, 1922, Peulje, Livno, 2. četa, Miljevina
VAJABIĆ LUKA, borac, 1. čete mitraljezac, Zelengora
VULETA RISTE PANE, 1912, Dolac, Glamoč, zam. komandira, Sutjeska
ZORIĆ ILIJE MILAN, 1923, Hrgar, Ripač, borac, puškomitraljezac, Suha
MENIČANIN ĐURA, Dvor na Uni, borac, Donje Bare
ŽIVKOVIĆ DRAGOSLAVA RADIŠA, Prislonica, Čačak, borac

3. BATALJON

ALEKSIĆ DUŠAN, 1923, Svetozarevo, Šćepan Polje
BUNČIĆ R. LJUBAN, 1924, Bihać
BOGUNOVIĆ DUŠKO, Udbina, komandir čete
BRLJEVIĆ GRGE MILENKO, 1924, Orah, Metković, borac, Sutjeska
BURSAĆ JOVANA OBRAD, 1900, Plavna, Knin, borac, Miljevina
BENS NEDO, 1925, Makarska, borac, Sutjeska
BUKLIJAŠ IVAN, Zavojane, borac, Sutjeska
CVIJAN STEVANA NEĐO, 1926, Bastasi, Grahovo, kurir, Sutjeska
ĆOSIĆ ŽIVORAD, 1910, Azanja, borac,
ĆOSIĆ ŽIVADIN, 1915, Azanja, borac, kod Jabuke
ČAKAR LUKE SIMO, 1912, Crni Lug, Bos. Grahovo, Pliješ
DONDUR ĐURE NIKOLA, 1924, Žagrović, Knin, Sutjeska
DOTLIĆ RADA VID, 1924, Račići, Bihać, borac, Košur
DROBAC DRAGANA GOJKO, 1922, desetar, Košur

ĐORĐEVIĆ STANIMIR, 1912, Rekovac, intendant, Šćepan Polje
GRBA M. ILIJA, 1907, Ličke Jesenice, borac, Sutjeska
GRUBIŠA RADE, Drvar, borac, nestao kod Kalinovika
IVAČIĆ VJEKOSLAV, Trogir, borac, 1. čete, Šćepan Polje
JANJIĆ ŽIKA, Sepci, Kragujevac, Stambolčić
JERKOVIĆ NIKOLE PAJA, 1920, Pljevlja
JOVIĆ BOŠKO, 1923, Svetozarevo, borac 3. čete
JELAVIĆ OZREN, 1923, Makarska, Šekovići
JOVANOVIĆ AVO, 1923, Kragujevac, Sutjeska
KORUGA ĐUKAN, 1909, Ličke Jesenice, Sutjeska
KLAUZ RUDOLF, 1913, Lazovac kod Splita, borac, Košur
KRNIĆ ŠIME IVE, Konjevrat, Šibenik, borac, Vitez
KRNIĆ PAVA, 1924, Šibenik
KUZMANOVIĆ BOŽO, 1917, Kragujevac, Zelengora
LABOR JURE MARKO, 1919, Goriš, Šibenik, borac, Miljevina
LAZAREVIĆ ROBERT, 1911, Beograd, borac, Zelengora
MIRKOVIĆ MIODRAG-BELI, Rakinac, Smederevo, desetar
MITROVIĆ ĐORĐE, Rača, borac
MAKSIĆ DAMNJAN, Parcane, Kruševac, komesar čete, Foča
MILOSAVLJEVIĆ MILORAD, 1926, Kruševac
MASIĆ RADISAV, nestao
MANJEGLOVA DAMNJANA MILOŠ, 1921, Kinjačka Petrinja, Sutjeska
MAŠIĆ BOGOLJUB, Rača, borac
MAGAVAC, Lika, borac
MILOJEVIĆ MITA, 1912, Parcane, Kruševac, vodnik
MLADENOVIĆ SVETOLIK-SELJA, pomoćnik komandira čete, Košur
PETROVIĆ JEZDIMIR, Đurđevo, Rača
RODIĆ MILAN, 1924, Svetozarevo, nišandžija minobacača, Zelengora
STUPAR NIKOLE STANA, 1920, Bos. Novi, borac, Košur
STANOJEVIĆ STANOJE, 1910, Svetozarevo
ŠTAMENIĆ MILOJKO, 1920, Svetozarevo
STANKOVIĆ ČEDOMIR, Rakinac, Smederevo, borac,
ŠĆOĆIĆ IVAN, Čapljina, Košur
ŠĆEKIĆ IVAN, Tešić, Rekovac, Foča
ŠTRBAC DUŠAN, 1923, Bihać
ŠĆEPANOVIĆ ŠĆEPAN, 1910, Čapljina, borac, Ćurevo
VUJČIĆ IVANA ANTE, Orah, Makarska, borac
VUKOVIĆ BOŽE NIKOLA, 1922, Bastasi, Bos. Grahovo, borac, Košur
VUKOVIĆ TOME GOJKO, Bastasi, Bos. Grahovo, borac, Sutjeska
ZARIĆ DRAGOSLAV, 1921, Rekovac, zam. komandira
ZORIĆ VAJE ĐURO, 1925, Radići, Bihać, kurir, Miljevina

4. BATALJON

BALAĆ VASE VLADO, Bos. Grahovo, borac, Sutjeska
BANDIĆ STEVO, Rudopolje, Gračac, Zelengora
BIKIĆ ILIJA, Radanovci, Livno, borac
BOROVIĆ MILORADA MILIVOJE, Mačkat, T. Užice, intendant
CVIJETIĆANIN JANKA RADE, 1922, Visuć, Gospić, desetar, Sutjeska
ĆIROVIĆ VLADAN, T. Užice, delegat voda, Šćepan Polje
DAKIĆ VELJKO, Glamoč, nestao na Košuru
DENIROVIĆ SULJO, Bihać, nestao na Sutjesci
DRENIČANIN GRUJO, Ivanjica, Čačak, desetar, Gacko
Dr DANIELO, lekar, ostao kao tifusar kod Vrbničkih Koliba
ĐURIĆ JOVE MILOŠ, 1913, Bos. Grahovo, Peulje, kuvar čete, Zelengora
ĐUKIĆ MIRKO, D. Suvaja, Gospić, Košur
GAŠIĆ N. OBRAD, Peulje, Bos. Grahovo, Miljevina
GLAVIČAR JANKO, Varaždin, borac, Zelengora
GRUBIĆ ANTE, Miljevina
GVERO S. MILOŠ, Peulje, B. Grahovo, Smiljanić Brdo
GVERO V. VUJO, Peulje, Bos. Grahovo, Zelengora
IVANIĆ ILIJE NIKOLA, Peulje, Bos. Grahovo, borac, Šćepan Polje
JELOVIĆ ANDRIJE PETAR, 1903, Ravač, Makarska, Miljevina

KAMKIN SAMUEL, 1920, Sarajevo, borac, Sutjeska
KARAMAR IVE, okolina, Ub, Sutjeska
KLARENDIĆ PETRA MILE, 1925, Danilo, Šibenik, Miljevina
KAZANOVA ANTUN IVAN, Hvar, borac, Sutjeska
KRNIĆ IVAN, Konjevrat, Šibenik, Miljevina
LUBORA NEĐO, Hrasno, Sarajevo, između Kalinovika i Foče
MAKSIĆ LJUBIŠA, 1918, okolina T. Užica, vodnik 3. čete, Košur
MILANOVIĆ VITOMIRA MIRKO, 1922, okolina, Kragujevac, Sutjeska
MLADENOVIĆ SVETOLIK, Kotraže, pom. komandira čete, Vrbnica
NIKOLIĆ JOZE EUGEN, 1924, Ravač, Makarska, borac, posle Miljevine
PEROVIĆ MILUTIN, Sevojno, komandir 3. čete, kod Vrbničke Reke
PAVLOVIĆ STANOJE, Kosjerić, Užice, borac
POLIMČEVIĆ MILOMIR, 1922, Buar, T. Užice
SLAVICA IVAN, Lozovac, Šibenik, Košur
ŠAKOVIĆ MILKA, G. Vukovića, Šavnik, Sutjeska
TADIĆ MILUN, Kačer, Užice, desetar, na Šćepan-Polju
TIKVIĆ MITO, okolina Tuzle, borac
TRKULJA PETAR, 1923, okolina Gospića, borac, Košur
TRLIN PETRA MILAN, 1913, okolina Makarske, borac, Košur
TRIVUNOVIĆ JOVE DUŠAN, 1922, Peulje, Bos. Grahovo
VUJANOVIĆ MILOŠ, 1910, Radanovci, Livno, na Jabuci
VIKIĆ PERE SAVO, 1943, Radanovici, Livno, Sutjeska
ŽIVČIĆ DUŠAN, Sutjeska

5. BATALJON

BLAĆE NIKOLE ANTE, 1917, Danilo, Šibenik, borac, Zelengora
GONGOLA ANTUNA DRAGO, 1924, Blato, Korčula, Zelengora
CETINIĆ KAJA SVETOZAR, 1925, Otišić, Sutjeska
ČOSIĆ PETRA STEVAN, 1907, Markovac, Knin, Sutjeska
ĆAKAR LUKE MILAN, B. Grahovo, Sutjeska
ĆALIĆ ĐURE JOVO, B. Grahovo, Sutjeska
ERCEG MILAN, borac, Sutjeska
GRKINIĆ JAKOVA ILIJA, 1910, Ramljane, Knin, borac, Sutjeska
GVERO MILAN, B. Grahovo, borac, Miljevina
GRKINIĆ PAVLA JOVAN, Ramljane, Knin, borac, Sutjeska
IVETIĆ PANIN JOVO, Crni Lug, Bos. Grahovo, Livno, borac, Sutjeska
KRSTANOVIĆ PETRA NIKOLA, Ramljane, Knin, Sutjeska
LIPOVINA NIKOLE SAVO, 1915, Orlić, Knin, Miljevina
LEVI DRENKA, Bihać, Zelengora
ROSIĆ NIKOLE JOVO, Bos. Grahovo, Sutjeska
SIMIĆ JOVANA DRAGO, Orlić, Knin, Sutjeska
SIMIĆ MARKA PAVAO, 1909, Orlić, Knin, borac, Sutjeska
STOJANOVIĆ PETRA STEVO, 1920, Škare, Otočac, borac, Zelengora
TRIFUNOVIĆ LAZE DRAGUTIN, B. Grahovo, borac, Sutjeska
URUKALO SAVE ŠPIRO, 1920, Orlić, Knin, Sutjeska
VUČEKOVIĆ ŠPIRO, Ramljane, Knin, Sutjeska
VUJIČIĆ SIMO, 1943. Sutjeska

2. PROLETERSKA (SRPSKA) BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

ANDRIJEVIĆ-MALANDIN ANTUN, 1924, Blato na Korčuli, Zelengora
BAROŠ SIME MARKO, B. Grahovo, Livno, borac, Sutjeska
BIKIĆ SAVA, Sutjeska
BARANIN PETRA LAZAR, 1916, Pitomine, Žabljak, borac, Sutjeska
ĆIRIĆ MARKA NENAD, B. Grahovo, Sutjeska
DAČIĆ JOVANA MIHAJLO, 1920, Virak, Žabljak, 1943, Sutjeska
DESPONJIĆ LUKE STEVO, B. Grahovo, Sutjeska
DVOKIĆ JOVANA JOVAN, 1927, Plavno, Knin, Sutjeska
ĐURĐIĆ ROSA, 1921, Žabljak, borac, Žabljak
ĐURIĆ NEDELJKO, Livno, Meljak

ĐUKIĆ JOVE MILOŠ, Livno, Miljevina
ĐUKIĆ DUŠANA MILAN, Livno, Miljevina
DŽABASAN JOVE GOJKO, 1918, Tepca-Žabljak, Sutjeska
ĆRLJENICA PETRA SIMO, 1910, Krnjača, Sunja, Sutjeska
JURILJ MILJENKO, 1924, Zavojane, Makarska, Sutjeska
JURILJ STIPE, Zavojane, Makarska, Miljevina
JELAVIĆ MIRKO, Sutjeska
KLARIĆ MARKA MILAN, 1920, Arbanija, Split, CB
KNEŽEVIĆ SEKULE BATRIĆ, 1923, Rudinica, Žabljak, Sutjeska
KOSOLIĆ NIKOLA, Sokolac, Bogatica,
KURSBASA VASIN JOVO, Bos. Grahovo, Livno
KOVAČEVIĆ PRIMUNA JOSIP, 1924, Žrnovnica, vodnik
KOVAČEVIĆ MILOVANA VOJISLAV, 1923, Kovačka Dolina, Žabljak, 1943, Sutjeska
KRNIĆ IVAN, Konjevrate, Šibenik, Vitez
MAČUKANT STANKO, Rupe, Skradin, Sutjeska
MARIČIĆ BORO, Lepenica, Šibenik, Sutjeska
MARJANOVIĆ MIKAN, zam. kom. čete, Miljevina
MIHANOVIĆ JOZE ŠPIRO, 1922, Žrnovnica, Sutjeska
OBRADOVIĆ MILUTINA JOVAN, 1920, Tepca, borac, Sutjeska
PAVIČEVIĆ MILAN, Sutjeska
POPOVIĆ OBRADA LAZAR-LAKA 1918, Žabljak, borac, Sutjeska
RADILOVIĆ STIPE MARIN, 1921, Tugare, mitraljezac, Miljevina
ROGANOVIĆ SPASOJA LJUBO-VISOKI CRNOGORAC, 1922, Vranja, Skradin, Sutjeska
STANIŠIĆ RATKO, Miljevina
STEVOVIĆ VUČICE MIHAJLO, 1912, Podgora, Žabljak, borac, Sutjeska
SUBOTIĆ NIKOLE STEVAN, Lišane, Zadar, delegat voda, Zelengora
TOMAS MATE, Bare

2. NOU DALMATINSKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

BULIČIĆ ANTONA MARIN, 1916, Trogir, Sutjeska
BUJAS JAKOVA NIKICA, 1912, Šibenik, krojač u intendanturi, Zelengora
ĆIKOTIĆ LOVRE MARIN, 1902, Solin, Split, intendant, Bare
ĆIKOTIĆ LOVRE NIKOLA, 1904, Solin, Split, Bare
DUMIĆ JOSIPA MLADENKO, 1925, Mali Iž, Zadar, borac, Miljevina
GULIN IVE JOSO, 1916, Šibenik, prateća četa, Sutjeska
JERKOVIĆ MARTINA IVAN, Jabuka — Miljevina
JURIN ANTE MARKO, pri proboju Sutjeske
JELIĆ ŠIME MILA, Mali Iž, Zadar, bolničarka, Bare
KLARIĆ PETAR, 1923, Šibenik, Sutjeska
KOVAČEVIĆ VOJO, član politodela, Rataj
KRIVOŠIĆ MILE DUŠANKA, 1919, Vrlika, Sinj, Sutjeska
KUKIĆ MIHAJLA NIKOLA, 1900, Cerovac, Gospić, intendant brigade, Miljevina
KURIR JOSO, na Zelengori
KOVAČEVIĆ BORIŠA, Miljevina
MIŠIĆIN ANDRIJA, Kaštel, na Zelengori
PEZO MARKA IVAN, 1913, Imotski, delegat pri štabu brigade, Sutjeska
POPADIĆ LAZINA MILICA, bolničarka, Zelengora
PUJIĆ ILIJE PETAR, 1924, Imotski, Makarska, kurir brigade, Bare
PJANOVIĆ JAKOVA MILA, Bare
POLIĆ MARJAN, Šibenik, Miljevina
RADILOVIĆ IVANA MILJENKO, 1919, Tugare, komandir voda, Miljevina
UZELAC MILOŠA DUŠAN, Lišane, Zadar, Sutjeska
VUJOVIĆ MATO, lekarski pomoćnik brigade, Sutjeska
VUKMAN TOMICA, Seget, Trogir, kurir, na Zelengori
ZENIĆ KRSTE MATE, 1919, Šibenik, borac, Bare

1. BATALJON

ALFIROVIĆ JANDRIJA, Plavno, Knin, Šibenik, borac, Sutjeska

ALFIROVIĆ STEVANA MIRKO, Plavno, Knin, Šibenik, borac, Zelengora
BARIĆ IVAN, Gornje Bare
BAŠIĆ ANTE MIRKO, Bare
BILJAKOVIĆ SVETINA FRANE — MRKI, 1923, Šibenik, delegat voda, Bare
BOGUNOVIĆ MIŠE DUŠAN, 1925, Zrmanja, Gračac, borac, Miljevina
BREŠAN CVITKO, Trogir, Split, borac, Sutjeska
BRKIĆ NIKOLE DANE, 1912, Zrmanja, Gračac, vodnik, Sutjeska
BUDIMIR MILAN, Pribudić, Gračac, Lika, Sutjeska
BURSAĆ MIRKA ĐURO, 1920, Plavno, Knin, borac, Sutjeska
BRKIĆ NIKOLE VOJISLAV, 1919, Zrmanja, Gračac, zam. komesara, Drina
BEZBRADICA RAŠO, 1922, Kistanje, Šibenik, Sutjeska
BABIĆ PEJA, Bare
CECIĆ PETRA NIKOLA, Grohote, Split, Sutjeska
CRLJENAK IVANA JERKO, 1923, Vodice, Šibenik, borac, Zelengora
CVIJANOVIĆ GLIŠO, Plavno, Knin, Sutjeska
CVITKOVAC NIKOLE GOJKO, 1914, Kistanje, Šibenik, borac, Sutjeska
ČEKARMIŠ NIKOLA, 1916, Tiškovac, Knin, borac, Sutjeska
ĆUK PERE BOŠKO, 1912, Zrmanja, Gračac, zam. komandira čete, Gornje Bare
DIVIĆ ZUMA, 1920, Imotski na Barama
DRAGOJEVIĆ MLADEN, Bare
GRUBELIĆ NIKOLE ANTE, 1912, Prvić, Šibenik, borac, Bare
GRUBOR ĐURO, Plavno, Knin, borac, Sutjeska
ILIĆ PETRA MILOŠ, 1920, Zrmanja, Gračac, borac, Zelengora
ILIĆ LAZE STEVO, Pađeni, Šibenik, Sutjeska
IVANDA MATE DRAGO, Zaton, Šibenik, borac, Sutjeska
JANIĆ PETAR, Rnjišta, Gračac, Sutjeska
JARIĆ TRIVUN BOGDAN, 1923, Rnjišta, Zrmanja, G. Bare
JARIĆ JOSEV JOVO, 1917, Zrmanja, Gračac, Zelengora
JARIĆ PETAR, Zrmanja, Gračac, desetar, Gornje Bare
JOVIČIĆ NIKOLE NIKOLA, Plavno, Knin, Sutjeska
JARIĆ JOVAN, 1914, Rujišta, Gračac, borac, Sutjeska
KADIJEVIĆ ILIJE LUKA, 1921, Imotski, Sutjeska
KADIJEVIĆ LUKA, 1914, Glavina, Imotski, Gornje Bare
KLARIĆ ANTE, 1921, Bare
KNEŽEVIĆ MILOŠ, Bare
LUČIN ŠPIRE, Sutjeska
LUKIĆ MAKSIMA JOVO, 1921, Cerovac, Gračac, Gospić, Miljevina
LUKIĆ MILE JOVO, Bare
MACURA BISERKA, D. Bare
MACURA MILAN, Mokro Polje, Knin, Miljevina
MARČETIĆ MILAN, 1927, Mala Popina, Gračac, Bare
MARČETIĆ MILAN JOVE, 1924, Mala Popina, Zrmanja, Gračac, Bare
MARTIĆ ANICA, Kistanje, Benkovac, Šibenik, kod Foče
MARTINOVIĆ JERE MATE, 1923, Zaton, Šibenik, Bare
MATULIĆ ZORAN, 1921, Klis, Split, Sutjeska
MRĐA GOJKO, Zrmanja, Gračac, Zelengora
MRĐA MANE, Zrmanja, Gračac, Sutjeska
MRĐA NIKOLA, Zrmanja, Gospić, Sutjeska
MRŠA PETRA MATE, 1910, Zaton, Šibenik, Bare
MANOJLOVIĆ MARKO, Bare
MARTIĆ MARTA, Foča
NOVAKOVIĆ SIMONA JOVAN, 1914, Pribudić, Gračac, Bare
OPAČIĆ DANE LUKA, Plavno, Knin, borac, Sutjeska
ORUČ NIKOLE NIKOLA, 1920, Plavno, Knin, borac, Miljevina
OSMAKROVIĆ PAVLA NIKOLA, 1915, Zrmanja, Gračac, borac, Zelengora
PIJANOVIĆ JAKOVA MILA, 1911, Imotski, bolničar, Zelengora
PELICANIĆ ANTUNA VICE, 1921, Biograd na moru, Miljevina
PRODANOVIĆ MILETA GOJKO, 1920, Cerovac, Gračac, Miljevina
PUPAVAC GOJKO, Zrmanja, Gračac, zam. političkog komesara čete, Donje Bare
PERKOV NIKOLA, 1919, Tribunj, Šibenik, borac, Sutjeska
RADOVIĆ LOVRE ANTE, 1912, Prvić, Šibenik, Sutjeska
RALIJAC MORINA JAKOV, Bare

SINOBAD MILE, Knin, Sutjeska
STUPIN JOSE SMILJAN, 1924, Prvić Luka, Šibenik, borac, Miljevina
ŠKORIĆ MILAN, 1915, Zrmanja, Gračac, Sutjeska
ŠKUNDRIĆ MARTA, Zrmanja, Gračac, Sutjeska
ŠKUNDRIĆ MILOŠA NIKOLA, 1920, okolina Gospića, Miljevina
ŠKUNDRIĆ STEVAN MARIJA, 1919, Palanka, Gračac, borac, na Drini
TORBICA ILIJA, Plavno, Knin, Sutjeska
TORBICA JEKA, Plavno, Knin, Sutjeska
TORBICA STEVE JOVO, Plavno, Knin, borac, Gornje Bare
TORBICA MILOŠA LUKA, 1922, Plavno, Knin, borac, Zelegora
TRAŽIVUK BOŽICE RUŽA, 1925, Ivoševci, Knin, bolničarka, Sutjeska
VEŠTICA RADOV ILIJA, 1905, Pribudić, Gračac, Miljevina
VISKOVIĆ JURE NIKOLA, 1903, Drašnice, Makarska, intendant, Sutjeska
VUJINOVIĆ NIKOLA, Oton, Benkovac, Sutjeska
VUJINOVIĆ MILOŠ, 1911, Oton, Knin, Šibenik, Sutjeska
VUNDUK ILIJA, Plavno, Knin, Šibenik, Sutjeska
VUNDUK SAVA, Plavno, Šibenik, Sutjeska
NOVAKOVIĆ JOVO, Zrmanja, Gračac, Sutjeska
ZELEMBABA STEVO, Golubić, Knin, Sutjeska

2. BATALJON

AĆIMOVIĆ NIKOLE ĐURO, Glavina, Imotski, borac, Bare
AJDUK DANE, borac, Bare
ALFIREV MARKO, Vodice, Šibenik, Sutjeska
ALFIREVIĆ DANJANA NIKOLA, 1922, Plavno, Knin, borac, Bare
BAJIĆ JOVANA NIKOLA, Oton, Šibenik, borac, Bare
BLAĆE STJEPANA ANTE, 1924, Šibenik, borac, Zelengora
BLAŽEVIĆ ANTE, borac, Sutjeska
BOGDANOVIĆ MIRKO, 1920, Šibenik, borac, Bare
BOGDANOVIĆ MILE, 1921, Šibenik, borac, Bare
BOGDANOVIĆ LJUBO, 1913, Komiža, Hvar, borac, Bare
BOGDANOVIĆ IVANA JOSIP, 1913, Komiža, borac, Zelengora
BOKAN DRAGO, Betina, Šibenik, borac, Zelengora
BORJAN ZORKA, kuvarica, Sutjeska
BOSNIĆ MILAN, borac, Bare
BRKLJAČA ANTE, Klis, Split, Zelengora
BARIŠIĆ LJUBO, Solin, borac, Sutjeska
CVITAN GRGE MARKO, 1902, Zaton, Šibenik, borac, Bare
CURKOV ANTE ANĐELO, 1924, Prvić, Šibenik, borac, Zelengora
ĆALETA BLAŽO TOMA, 1925, Bilice, Šibenik, borac, Zelengora
ĆALETA FRANE, Bilice, Šibenik, borac, Bare
DRAGOJEVIĆ MIRKO, Korčula, borac, Miljevina
DUNATOV ANTE JEROLIM, 1922, Mali Iž, Zadar, borac, Zelengora
DUNATOV IVE STRANKO, 1921, Mali Iž, Zadar, borac, Zelengora
DUNIĆ J. MARJAN, Bare
DELIĆ MARKA JOSIP, 1917, Split, borac, Sutjeska
DIVIĆ MARKA LUKA, Zavojane, Makarska, borac, Zelengora
FABIJAN ANTE, Solin, borac, Bare
GALIĆ RADE, 1922, Split, komesar, Bare
GOVORČIN VILMA, Mali Iž, borac, na Zelengori
GRGURINOVIĆ ANTE, borac, Bare
GUJEG JOZO, borac, Bare
GULIN IVE VINKO, Konjevrate, Šibenik, Zelengora
GOVORČIN P. ŠIME, borac, Bare
JAKUS BLAŽ, okolina Splita, borac, Zelengora
JURAGA DRAGUTIN, 1912, Murter, Tijesno, Šibenik, borac, Bare
JELIĆ JOZE, Mali Iž, borac, Bare
JELIĆ MARIJANA MATE, 1924, Mali Iž, Zadar, Bare
JELIĆ IVE SREĆKO, 1905, Mali Iž, Zadar, desetar, Zelengora
JELIĆ ŠIME VILMO, 1924, Mali Iž, Zadar, borac, Bare
JONČIĆ JURE, Komiža, Split, Bare
JONČIĆ IVAN, Komiža, Split, borac, Bare
JURIĆ MIĆA, Zaton, Šibenik, borac, Bare
KLARIĆ MARIJA, 1923, Kaštel Štafilić, Bare

KANTA ANTE, Bare
KONJEVODA ANTE DEJČA, Konjevrate, Šibenik, Bare
KOVAČ JOSIP, borac, Bare
KUSURIN PETAR, borac, Bare
KUTLAČA DUŠANA RADE, 1925, Ivoševci, Šibenik, Bare
KUKOČ IVICA, borac, Zelengora
LESKUR NIKOLA, borac, Bare
LONČAR BOŽO, 1917, Split, Gornje Bare
MARELIĆ JOSE IVAN, 1919, Mali Iž, Zadar, Bare
MARELIĆ JOSE MARIJAN, 1921, Mali Iž, Zadar, desetar, Zelengora — Bare
MAREVIĆ JURE JOZO, Žrnovice, Split, Bare
MARELIĆ MARJAN, Mali Iž, Bare
MIRKOVIĆ MIRKA ĐORĐE, Kninsko Polje, Knin, iza Miljevine
MARKOĆ DRAGI, Vodice, Šibenik, Bare
MARELIĆ PETROV IVO, Mali Iž, G. Bare
MARTINOVIĆ ANTE ANĐELKO, 1909, Mali Iž, Zadar, Miljevina
MARTINOVIĆ LUKE MIRO, 1912, Mali Iž, Zadar, borac kuvar, Zelengora, Rataj
MEDANOVIĆ KRSTE ROMANO, 1910, Mali Iž, Zadar, Bare
MEDANIĆ ŠIME VINKO, 1924, Mali Iž, Zadar, Bare
METOD SARTA ROKO, Mali Iž, Bare
MILANOVIĆ MILAN, Kninsko Polje, Knin, Bare
MIRKOVIĆ ŠIME MILAN, Kninsko Polje, Miljevina
NONKOVIĆ STEVANA ŠIMO, 1925, Žagrović, Šibenik, borac, Sutjeska
POPOVIĆ PILE, Biskupija, Knin, komandir 2. čete, Bare
PAŠKOV JAKOVA MIRO, 1920, Prvić, Šapurina, Šibenik, Sutjeska
PERKOV BOŽO, Tribunj, Šibenik, Bare
PETROV MIŠO, Vodice, Šibenik, Sutjeska
PILIŽOTA NIKOLA STIPE, 1917, Šibenik, Donje Bare
POPOVIĆ FILIPA PILE, Biskupija, Knin, kom. čete, Gornje Bare
POPOVIĆ TODORA JOVO, 1910, Biskupija, Šibenik, Zelengora
PITINKOVIĆ MIRO, 1919, Murter, Šibenik, Sutjeska
PETROVIĆ JOSIP, Mali Iž, Zelengora
RAVKIN ŠIME VELJKO, 1907, Mali Iž, Zadar, Zelengora
SARIĆ JURE, 1924, D. Seget, Split, Zelengora
SARIĆ STIPE, 1921, Omiš, Split, borac, Rataj
STANIĆ DUŠAN, Imotski, Bare
STIPANIĆEV ADAMA MARKO, 1921, Tribunj, Šibenik, delegat voda, Bare
ŠAIN TOME, Vodice, Šibenik, Bare
SAMARDŽIĆ MARA, 1919, Prološac, Imotski, Tjentište
SIKIRIĆ JOSIP, Pasičina, Ploče, Metković, borac, Bare
SKRAČIĆ NIKOLE IVAN, 1921, Murter, Tijesno, Šibenik, borac, Zelengora
SLADIĆ STIPE, Šibenik, borac, Miljevina
SLADALJEV ANTE, Vodice, Šibenik, Zelengora
SLAVICA MILE, borac, Zelengora
ŠTAMPALIJA ANTE, Tribunj, Šibenik, Zelengora
SUČIĆ STIPE DARKO, 1923, Livno, borac, Sutjeska
ŠANTIĆ FABIJAN, Bare
ŠARIĆ JAKOVA ANTE, Zelengora
ŠPANIĆ JERKO, Sutjeska
TADIN PETRA KAZIMIR, 1920, Kambelovac, Split, Bare
TICA PILIPA LAZAR, 1909, Polača, Knin, borac, Sutjeska
TROSKOT ŠIME, Benkovac, desetar 2. čete, Bare
UDOVIČIĆ ANTE, Vodice, Šibenik, borac, Bare
USORAC JURE ANTE, 1915, Staševica, Metković, borac, Zelengora
ŽUNIĆ SIME BOŠKO, Kninsko Polje, Knin, komandir 1. čete, Bare
ŽIVKOVIĆ STIPIN ANTE, 1923, Zečevo, Šibenik, puškomitraljezac, Bare
ŽIVKOVIĆ MARTINA GAJO, Zečevo, Šibenik, borac, Bare
ŽIVKOVIĆ MLADEN, Primošten, Šibenik, borac, Zelengora

3. BATALJON

ANDRIJAŠEVIĆ PETAR PEPIĆ, Gradac, Makarska, borac, D. Bare
ANUŠIĆ MATO, Podgora, Makarska, borac, Sutjeska
BELAS VICKA MARIN, 1923, Arbanija, borac Zelengora
BEĆIR ANTE IVAN, Donji Seget, borac, Sutjeska

BARADA TOME, 1916, G. Seget, Split, kod Foče
BRAČULJ JAKOV, Bitelić, Sinj, borac, Zelengora
BULJEVIĆ BRUNO, Foča
CVETIĆ ĐORĐE, 1910, Šujica, Livno, komandir 3. čete, D. Bare
CVITKOVIĆ FRANE — ADAM, 1917, Korčula, zam. komandira čete, Zelengora
ĆALETA (FRANJO) STIPE, 1923, Lokva, Rogoznica, Split, Zelengora
ĆARIJA IVE VINKO, Trogir, Split, Zelengora
DELALA NIKOLA, 1922, Solin, Split, borac, Bare
DURMANIĆ JANKA RAFAEL, 1921, Tribunj, Šibenik, borac, D. Bare
ERAKOVIĆ MILIVOJ, Šibenik, borac, Bare
ERCEGOVIĆ ANDRIJE ANTE, Šibenik, Primošten, Sutjeska
ERCEGOVIĆ STIPE ANTE, Krilo, Jesenice, Split, Zelengora
ERCEGOVIĆ JURE, okolina Splita, borac, Bare
ERCEGOVIĆ IVANA JOSIP, Primošten, Šibenik, borac, Sutjeska
GOLEŠ JOSIPA IVAN, Primošten, Šibenik, Sutjeska
GAŠPIĆ MARIN, borac, Zelengora
GRABOVAC IVAN, Zelengora
GRABOVAC PETAR, Zelengora
GRGA IVANA STANKO, Seget, Split, borac, Zelengora
GRGURINOVIĆ JOSIPA JURE, 1914, Brista, Makarska, borac, Bare
JADRIĆ JERKA VICE, Donji Seget, Trogir, borac, Zelengora
JAKOVLJEVIĆ JAKOV, 1923, D. Bare
JADRIJEVIĆ PETAR, Glavice, Sinj, Zelengora
KLARIĆ ANTE, Sutjeska
KLARIĆ ŠIME NIKICA, 1925, Šibenik, Bare
KLARIĆ ŠIME PERO, 1920, Šibenik, Bare
KLIŠMANIĆ MARINA MARKO, 1918, Kaštel, vodnik, D. Bare
KOTARAŠ LAZE ILIJA, 1919, Kovačić, Knin, Sutjeska
LALAS PJERA MILAN, 1924, okolina Splita, Sutjeska
LELAS TOMO, Zelengora
MARELIĆ BERKOV IVE, Mali Iž, Gornje Bare
MARELIĆ PAŠKO, 1921, Mali Iž, Zelengora — Bare
MAROŠEVIĆ ANTE, Krilo, Omiš, mitraljezac, Zelengora
MARUŠIĆ JERKO, Solin, Split, Zelengora
MUDRONJA SLAVO, Sutjeska
MUSIĆ MATE ANTE, 1920, Zaton, Šibenik, referent saniteta, D. Bare
MUSIĆ PETAR, Vodice, Šibenik, Sutjeska
MRŠA TOME FRANE, 1924, Zaton, Šibenik, Miljevina
MASNIĆ JAKOV, 1916, Glavice, Sinj, kuvar, Jabuka
MARUŠIĆ IVAN, borac, Sutjeska
MILAT MIJIN JERKO, Gornji Seget, borac, Zelengora
NINČEVIĆ VLADO, Solin, borac, G. Bare
NINČEVIĆ JOZO, Muć, Sinj, D. Bare
PERIĆ IVAN, 1923, Solin, kod Žabljaka
PLEŠAĆ SREĆKO, Brista, Metković, desetar, Zelengora
ROCA FRANE MATIJA, Vodice, Šibenik, Sutjeska
SINOBAD DUŠAN ĐURO, 1924, Knin, Šibenik, borac, D. Bare
SORIĆ JAKOVA ANTE, Seget, Trogir, borac, D. Bare
SKROZA EDUARD, 1914, Prvić, Šibenik, komesar čete, Sutjeska
SIKIRIĆ JURE IVAN, Pasičina, Makarska, borac, Milinklade
SESARDIĆ MARIN, Solin, Split, borac, Zelengora
SKRAČIĆ NIKOLE STANKO, 1921, Murter, Šibenik, borac, D. Bare
SARIĆ JAKOVA JURE, 1925, Tugare, Split, borac, G. Bare
SIMOVČIĆ MARINA ANTE, Žrnovnica, borac, Sutjeska
ŠIPKA IVANA MARINKO, 1920, D. Seget, Split, borac, Sutjeska
ŠUŠAK MIRKO, borac, Sutjeska
ŠUŠAK PERO, G. Bare
TADIĆ NIKOLE MILAN, 1914, Imotski, Makarska, desetar, Bare
TADIJIĆ MILAN, 1914, Glavina, Imotski, desetar, Bare
TOMAŠ MARINA DINE, Gornji Seget, Split, G. Bare
TOMAŠ MARINA SVETIN, Seget, Split, Sutjeska
TOMIĆ BRANKO, Miljevina
TOMAS MATE, Glavice, Sinj, borac, pruga Višegrad — Sarajevo

TROSKOT ŠIME ANTE, 1920, Kašić, Šibenik, borac, Sutjeska
UGRINA ANTE PAŠKO, 1919, Rastovac, Split, borac, Bare
UKIĆ MATE KARMALO, 1918, Prvić, Šibenik, komesar 2. čete, Zelengora
VRGOČ KRUNO, Solin, Sutjeska
ŽIVKOVIĆ DANILO — TARLAJA, Šibenik, komesar čete, D. Bare

4. BATALJON

ARULA ĐURE ILIJA, 1924, Golubić, Knin, borac, Zelengora
ARULA SIME MILAN, 1924, Golubić, Knin, borac, Miljevina
BANIĆ SREĆKO, 1917, Zlarin, Šibenik, v. d. komandanta 4. bataljona, L. Kolibe
BELAMOVIĆ JERINA ANKA, 1923, Šibenik, bolničarka, G. Bare
BEUS MATE IVAN, 1920, Zavojane, Makarska, borac, Sutjeska
BARIĆ BOŠKO, Šibenik, Sutjeska
BALJKAS GRGE GRGO, 1922, Šibenik, borac, Bare
BARANOVIĆ KRSTE FRANE, 1920, Šibenik, vodnik, Balinovac
BARANOVIĆ JOSE ŠIME — MIME, 1889, Šibenik, borac, Zelengora
BAKIĆ ČEDOMIR SREĆKO, 1919, Šibenik, zamenik komandanta bataljona, Sutjeska
BAŠIĆ MIROSLAV, 1925, Murter, Šibenik, Sutjeska
BELAMARIĆ ANKA, 1922, Šibenik, ref. saniteta, Bare
BELAMARIĆ ŠIME JERE — BARBARIJA, 1898, Šibenik, borac, Sutjeska
BELAMARIĆ JERE MARICA, 1903, Šibenik, kuvarica, Sutjeska
BELAMARIĆ ŠIME MARKO, 1926, Šibenik, komandir voda, Bare
BELAMARIĆ VICE PETAR, 1923, Šibenik, borac, D. Bare
BOGDANOVIĆ MATE STIPE — BUBIĆ, 1922, Šibenik, borac, G. Bare
BAIĆ FRANE IVO, Šibenik, borac, na Vučevu
BUĆE MATE MIJE, 1914, Imotski, borac, Sutjeska
BUJAS JAKOVA VICE, 1907, Šibenik, ekonom čete, Zelengora
BURIĆ JURE NIKO, 1913, Drvenik, Makarska, borac, Piva
BARIĆ MARIJA, Sutjeska
CERANIĆ SIME KRSTO, 1900, Žagrovići, Šibenik, borac, Bare
CRNOGORAC ILIJE ĐURO, 1921, Polača, Knin, Sutjeska
CRNOGORAC LAZE NIKOLA, 1922, Polača, Knin, Sutjeska
ČILIN MIJE ANDREJA, Sutjeska
DUMIĆ BOŽO, Sutjeska
DMITROVIĆ USTE GLIŠA, Biskupija, Knin, Zelengora
DMITROVIĆ JOVAN GLIŠO, 1915, Biskupija, Šibenik, Sutjeska
ĐOKIĆ ILIJE MILAN, 1907, Masline, Sutjeska
DRAGAŠ MAKSIMA MILAN, 1913, Golubići, Knin, desetar, Sutjeska
DUKIĆ MARINA IVE, 1920, Sušak, Sutjeska
DUMIĆ PAŠKA SIME — ŠIMETO, 1924, Mali Iž, borac, Zelengora
DUMIĆ JOSE VILMA, 1914, Mali Iž, Zadar, desetar, G. Bare
DUNATOV BOŽE MIRO (Banjić), 1920, Mali Iž, borac, Zelengora.
GAMBIROŽA SAVE MILAN, 1922, Kovačić, Knin, borac, Zelengora
GJUKA ANTE MILAN, 1925, Imotski, borac, Zelengora
GOJANOVIĆ ANTE, 1910, Šibenik, borac, Zelengora
GOJANOVIĆ IVO, 1922, Šibenik, borac, Zelengora
GOJANOVIĆ JOZO, Drniš, Šibenik, Sutjeska
GOJANOVIĆ MATE NIKICA, 1922, Šibenik, borac, Zelengora
GOLEŠ ROKA ANTE, 1919, Šibenik, vodnik voda, Miljevina
GOLEŠ ROKA NEDILJKA, 1925, Šibenik, bolničarka, Sutjeska
GOLEŠ PAŠKA ROKA, 1886, Šibenik, borac, Sutjeska
GOVORČIN LUKE PAŠKO, 1904, Mali, Iž, Zadar, borac, Zelengora
GRGUREV KRSTE ANTE, 1911, Vodice, Šibenik, delegat, Zelengora
GRUBIŠA BARIŠE MILAN, 1926, Drvenik, Makarska, oko Tare
GRUBIŠIĆ FRANE ŠIME, 1922, Šibenik, borac, Zelengora
GUBERINA ANDRIJE FRANE — PERISKULE, 1923, Šibenik, borac, Bare
GUBERINA MARKO, 1921, Šibenik, borac, Zelengora
GUBERINA STIPE, 1924, Šibenik, borac, Donje Bare
GUBERINA FRANE, 1923, Šibenik, borac, Sutjeska
JOVANOVIĆ OLIJEN, borac, Sutjeska

JELIĆ IVE ŠIME, 1924, Mali Iž, Zelengora
JELIĆ IVE ZORKA, 1922, Mali Iž, Zadar, bolničarka, Zelengora
JOZO SLAVICA, Lozovac, Šibenik, Košur
JURAS ANTE GORINKA (MARTIEL), 1920, Šibenik, bolničarka, Zelengora
JURČIĆ IVO, 1924, Šibenik, Bare
JURKOVIĆ JOSO, Sutjeska
JURKOVIĆ KREŠO, Sutjeska
KARAĐOLE STIPE IVAN, 1927, Šibenik, Sutjeska
KARAMATIĆ MATE NEDELJKO, 1925, Plina, Metković, Tara
KLARIĆ IVA NIKOLA, Stankovci, Šibenik, Sutjeska
KOLUNDŽIJA ĐURO, Knin, Šibenik, Sutjeska
KOLUVIJA JOVANA BRANKO, 1915, Kninsko Polje, Knin, desetar, Sutjeska
KORDULUK SAVE LUKA, 1905, Golubić, Knin, desetar, Popov Do
KOSTANIĆ IVANA JANKO, 1920, Drvenik, Makarska, borac, Sutjeska
KOSTANIĆ IVANA NEDELJKO, 1924, Drvenik, Makarska, Bare
KOTARAŠ TODE ĐURO, 1911, Kovačić, Knin, Kalinovik
KOTARAŠ JOŽE, komandir čete, Sutjeska
KOTARAŠ ĐURE NIKO, 1922, Kovačić, Knin, Zelengora
KOTARAŠ ĐURE STEVO, 1909, Kovačić, Knin, Zelengora
KOVAČIĆ MARKO, Imotski, Zelengora
KRONJA ANTE, 1924, Šibenik, Milinklade
KRONJA PAŠKE ANTE, 1920, Šibenik, Sutjeska
KRONJA FRANJE, 1908, Šibenik, ekonom čete, Zelengora
KUKOLJ SAVE BRANKO, 1925, Vrpolje, Knin, Sutjeska
KUKOLJ TODE JANDE, 1913, Vrpolje, Knin, Sutjeska
KUKOLJ PETRA NIKOLA, 1921, Vrpolje, Knin, Popov Do
LUKAC STIPE LUKA, 1921, Raslina, Šibenik, borac, G. Bare
LOVRIĆ JAKOVA JOSIP — BEPO, 1912, Šibenik, komesar čete, Zelengora
LOVRIN MATE BRANIMIR, 1923, Mali Iž, Zadar, Zelengora
MARTINOVIĆ ŠIME DINKO, 1925, Mali Iž, borac, Sutjeska
MARTINOVIĆ ŠIME MARJAN, 1921, Mali Iž, zamenik komesara čete, G. Bare
MAGLOV BOŠKO, Polača, Šibenik, Sutjeska
MAGLOV PETRA SAVA, 1923, Polača, Šibenik, bolničarka, Zelengora
MAGLOV ILIJE SPASE, 1917, Polača, Šibenik, borac, Popov do
MARELIĆ JOSE STANKO, 1924, Mali Iž, Zadar, borac, Zelengora
MARKOČ VIDA DRAGUTIN, 1924, Vodice, Šibenik, borac, Zelengora
MARTINOVIĆ LUKE MIRO, Mali Iž, Zadar, kuvar, Bare
MARUŠIĆ IVAN, borac, Zelengora
MASANOVIĆ MATE MILAN, Sutjeska
MATIĆ MARKA NIKOLA, 1924, Stanković, Šibenik, borac, Bare
MATIĆ ILIJE PETAR, 1925, Stanković, Šibenik, borac, Sutjeska
MEDIĆ MILANA BRANKO, 1920, Kovačić, Šibenik, borac, Sutjeska
MEIĆ ŠIME ŠIME, 1908, Tijesno, Šibenik, desetar, Sutjeska
MESIĆ ŠIME JOSIP, 1924, Mali Iž, Zadar, Zelengora
MEZIĆ MATE JOŽE, 1905, Mali Iž, Zadar, Zelengora
MILETIĆ MILAN, Kamenmost, Imotski, borac, Sutjeska
MILIVOJEVIĆ SAVE JOVAN, 1923, Polača, Šibenik, borac, na Zelengori
MILOČ ILIJA, 1922, Vrbnik, Knin, vodnik, kraj Pive
MILJKOVIĆ ANTE, Šibenik, borac, kod Foče
MIRKOVIĆ GLIŠE DUŠAN, 1921, Polača, Šibenik, borac, na Sutjesci
MIRKOVIĆ SAVE JAKOV, 1919, Polača, Šibenik, borac, Zelengora
MIRKOVIĆ GLIŠE JOVAN, 1914, Polača, Šibenik, borac, na Zelengori
MIRKOVIĆ SAVE MILAN, Kninsko Polje, Šibenik, borac, Miljevina
MIRKOVIĆ MIĆO, Kninsko Polje, Sutjeska
MITROVIĆ ILIJA, Knin, borac, Sutjeska
MLINAREVIĆ ĐURE PAJO, Kovačić, Šibenik, borac, Zelengora
MLINAR DUŠANA BORO, 1919, Šibenik borac, Zelengora
NAZOR MIRKO, Krilo, Jasenice, Omiš, borac, Zelengora

NINIĆ KRSTE JOSO, 1920, Šibenik, borac, Balinovac
NINIĆ PERO, Drniš, Šibenik, Sutjeska
NINIĆ TOME KREŠIMIR, 1922, Šibenik, komandir voda, Zelengora
NOVAKOVIĆ ILIJA, Kninsko Polje, Sutjeska
NOVAKOVIĆ JOVANA MOMIR, 1921, Kninsko Polje, sekretar SKOJ-a čete, Popov Do
NOVAKOVIĆ JOVANA PERO, 1909, Kninsko Polje, borac, Miljevina
PANJKOTA-BOGDANOVIĆ JOSE MIRKO, 1921, Šibenik, Sutjeska
PANOVIĆ LUKE MILAN, 1921, Mali Iž, Zadar, borac, Zelengora
PAŠKVALIN MATE FRANE, 1900, Šibenik, borac, Zelengora
PERIŠIĆ MATE, 1925, Dugopolje, Split, Sutjeska
PETRIČIĆ ŠANTA MILOJKO, 1923, Mali Iž, Zadar, borac, Gornje Bare
PETRICA TOME MARINKO, 1924, Mali Iž, Zadar, borac, Zelengora
PETRIČIĆ BERNARDA BOŽO, 1924, Mali Iž, borac, Zelengora
PETRIČIĆ MARTINA STANISLAV, 1903, Mali Iž, Zadar, Sutjeska
PETRIČIĆ MARIJA, 1922, Živogošće, Makarska, bolničarka, Sutjeska
PILOŽOTA NIKOLE ANTE, 1920, Šibenik, desetar, Zelengora
POPADIĆ STIPINA ANICA, 1926, Imotski, Zelengora
POPOVIĆ JOVANA JOVAN, 1920, Biskupija, Šibenik, Zelengora
POPOVIĆ LAZE LAZO, 1912, Biskupija, Šibenik, Sutjeska
POPOVIĆ ONISIM, Biskupija, Knin, Sutjeska
POPOVIĆ ĐURE STEVAN, 1912, Biskupija, Šibenik, na Zelengori
PRIJIĆ ŠPIRE NIKOLA, 1913, Biskupija, Šibenik, Sutjeska
PRIJIĆ NIKOLE ŠPIRA, Biskupija, Knin, u kanjonu Pive
PRIJIĆ MILOŠA ONISIM, 1919, Biskupija, Šibenik, komandir voda, Sutjeska
RADOČ JANDRIJE MILKA, 1926, Strmica, Knin, Sutjeska
RADULOVIĆ KRSTANA ĐURO, 1924, Polača, Benkovac, Sutjeska
RADULOVIĆ MILANA MIJO, 1921, Polača, Benkovac, na Zelengori
RADULOVIĆ ILIJE SAVA, 1914, Polača, Benkovac, Zelengora
RADULOVIĆ PETRA NIKOLA, 1920, Polača, Benkovac, Zelengora
RAŠAN JAKOV, Varaždin, na Vitezu
RNJAKA TODORA, Orlić, Knin, Sutjeska
RADELJIĆ ANTE SLAVA, 1919, Imotski, kuvarica u bataljonu, Zelengora
ROŠKO MARKA IVAN, 1920, Sutjeska
RUPIĆ MARKA DANE, 1921, Dubrava, Šibenik, Zelengora
RUŽIĆ NIKOLE PETAR, 1906, Imotski, vodnik, kod Žabljaka
SEKULOVIĆ RISTE ANICA, 1924, Imotski, borac, Zelengora
SINEVČIĆ ANTE, borac, Zelengora
SINOBAD MILE, Knin, Šibenik, Sutjeska
SLADIĆ ANTE, 1923, Stanković, Šibenik, Sutjeska
STANČIĆ ANTE, 1922, Šibenik, borac, Donje Bare
STANČIĆ NIKE ANTE, 1922, Šibenik, borac, Gornje Bare
ŠUNJEVARIĆ LJUBIŠA, okolina Čačka, Zelengora
ŠUPE IVO, Konjevrat, Šibenik, Zelengora
ŠVORINIĆ TOME JEROLIM, 1922, Mali Iž, borac, Zelengora
ŠVORINIĆ JOSIPA MIRO, 1920, Mali Iž, Zadar, borac, Zelengora
TEŽULAT NIKOLE PAVAO, 1921, Imotski, borac, Zelengora
TICA PETRA NIKOLA, 1909, Polača, Knin, borac, Zelengora
TICA VASE TODOR, 1903, Polača, Knin, borac, Sutjeska
TOMIĆ GOJKO, 1910, Timar, Šavnik, komesar bataljona, Rataj
VANDA ŽULJAN, 1926, Maribor, zamenik ref. saniteta bataljona, Gornje Bare
VIDOVIĆ LUKE ANDRIJA, 1924, Šibenik, borac, Zelengora
VIDOVIĆ NIKŠIN JERE, Šibenik, borac, Sutjeska
VITASOVIĆ NIKE VICE, 1905, Drvenik, Makarska, na Tari
VLAHOV LUCIANA ANTE, 1920, Vodice, Šibenik, borac, Gornje Bare
VLAJČIĆ SIME MARIJA, 1919, Imotski, borac, Zelengora
VOJINOVIĆ SIME ILIJA, Golubić, Šibenik, desetar, Sutjeska
VUČKOVIĆ JOVANA PETAR, 1919, Polača, Šibenik, puškomitraljezac, Zelengora

VUKIĆ ANTE, 1924, Šibenik, borac, na Miljevinskom mostu

ZELENBABA STEVO, Golubići, Šibenik, komandir voda, Sutjeska

ZENIĆ KRSTE MATE, Šibenik, Sutjeska

ZJAČIĆ PAŠKE ANTE, 1926, Šibenik, borac, Sutjeska

ZELENBABA SIMO, Žagrović, Knin, Sutjeska

ŠEGIĆ dr IVE MARIJAN (STIPE), Mali Iž, Zadar, borac, Miljevina

ŽUKIĆ GOJKO, 1914, Šibenik, Miljevina

2. NOU DALMATINSKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

ALJINOVIĆ VICKA IVANKA, Žrnovnica, bolničarka, Sutjeska

ALJINOVIĆ ANTE MATE, 1921, borac, Sutjeska

ALJINOVIĆ NIKOLE ŠPIRO, 1925, borac, Sutjeska

ALFIREVIĆ LUKE ANDRA, Zelengora

BABUN NIKE ŠIME, 1923, Tribunj, Šibenik, intendant, Bare

BAČKOVIĆ ILIJE ALEKSA, 1924, Vrlika, borac, Sutjeska

BANČEVIĆ-MAKAL FRANJE FRANJO, 1928, Smokvica, Korčula, Sutjeska

BANIČEVIĆ ANTONA STANKO, 1920, Smokvica, Korčula, mitraljezac, Sutjeska

BARBARIĆ ANTE IVAN, 1924, Žrnovnica, borac, Gacko

BARBARIĆ ŠPIRE MILKA, Žrnovnica, borac, Sutjeska

BARČOK ANTE ANTA-CANGLE, 1923, Vela Luka, Dubrovnik, Sutjeska

BARIĆ MARINKA LUKA, 1914, Kaštel Novi, zamenik komandira čete, Sutjeska

BAŠIĆ JURE MILKO, 1925, Dubrava, borac, Zelengora

BAŠIĆ STEVANA PETAR, Baljci, Šibenik, Sutjeska

BAŠIĆ ŠIME ŠPIRA, Baljci, Šibenik, Sutjeska

BAŠIĆ ILIJE VASA, Baljci, Šibenik, Sutjeska

BAUĆIĆ JOZE EVRIN-RINO, 1911, komandir čete, Miljevina

BAUĆIĆ IVANA RINOSLAV - TONI, 1892, Omiš, borac, Bare

BEARA MARKA MARKO, 1922, Zelovo, Sutjeska

BEČIĆ NEDELJKO, Makarska, Sutjeska

BILOBRK KATE JAKOV, 1924, borac, Foča

BJELIĆ DUŠAN, 1918, Bribir, Šibenik, Sutjeska

BEJLOBRK PAVE MILAN, 1919, Civljane, Knin, borac, Zelengora

BOGDANOVIĆ ILIJA, Sutjeska

BOGDAN ANDRIJE PAVE, Žrnovnica, Sutjeska

BOGDAN ANDRIJE MILA, Žrnovnica, Zelengora

BOŽIĆ ANTE IVAN, 1925, Zvečanje, Split, borac, Foča

BOŽIĆ MILE MARKO, 1920, Pisak, Split, puškomitraljezac

BOŽIKOVIĆ JURE BOGOMIR, 1928, Podstrana, Split, Sutjeska

BAJTO ANTE MIRKO, Zavojane, Makarska, borac, Sutjeska

BAŠIĆ MARINA BLAŽ, 1911, Klis, Split, borac, Sutjeska

BEUS IVANA MARKO, Zavojane, Makarska, Sutjeska

BOBAN BARIŠE MARIJA, 1925, Solin, borac, Bare

BOBAN JURE MATE, 1902, Klis, Split, komandir čete, Zelengora

BOBAN MARINA VICA, 1925, Solin, Split, borac, Bare

BOJIĆ NIKOLA, Bare

BUKLJAŠ IVANA PETAR, Zavojane, Makarska, borac, Sutjeska

BUKLJAŠ IVANA STIPE, Zavojane, Makarska, Sutjeska

BRAŠKIN DUJE IVAN, Kaštel Gomilice, Sutjeska

BRKIĆ BRANKO, 1923, Konjevrate, Šibenik, borac, Piva

BRKOVIĆ IVANA ZVONKO, 1921, Kašić, Benkovac, borac, Sutjeska

BULIĆ MATE ANTE, 1922, Tugare, Split, borac, Zelengora

BULIĆ JOSIPA FILE, 1924, Tugare, Split, bolničarka, Miljevina

BULOVIĆ JOVANA ĐURO, 1909, Bitelić, Sinj, vodnik, Sutjeska

BULOVIĆ PETRA NIKOLA, 1915, Bitelić, Sinj, borac, Miljevina

BULJEVIĆ STIPE MARIN, 1907, Lokva, borac, Miljevina

BURSAĆ DUŠANA ĐURO, 1914, Plavno, Knin, borac, Šćepan Polje

BUŠKAIN JURE MIJO, 1915, Smolonje, Split, borac, Zelengora
CECIĆ JOSIPA MILAN, 1923, Grohote, mitraljezac, Sutjeska
COKARIĆ ANTE KAŽIMIR, 1914, Stobreč, Sinj, borac, Sutjeska
CRNOGORAC LJUBO, Polača, Knin, Sutjeska
CRNOGORAC MIĆO, Polača, Knin, Sutjeska
CVITAKOVIC LAZE PETAR, 1919, Maovice, Zelengora
CVITAN STIPE NIKO, 1901, Zaton, Šibenik, borac, Sutjeska
CVITKOVAC DUŠANA BOŽO, 1925, Maovice, Zelengora
CVITKOVAC LAZE MARKO, 1920, Maovice, borac, Zelengora
ĆUK BOGDAN, Sutjeska
ĆURUVIJA MILAN, Foča
ĆALETA NIKE NIKOLA, 1908, Zaton, Šibenik, borac, Sutjeska
ČEČIĆ LUKE ANTE, 1925, Podstrana, borac, Sutjeska
ĆUK PETRA JOVAN, 1917, Rujište, Gračac, borac, Miljevina
ĆUKUŠIĆ MATE MARIJAN, 1926, Dicmo, borac, Sutjeska
ĆURUVIJA MILANA MILAN, Knin, Sutjeska
ĐURIĆ KRSTE ĐORĐE, 1920, Maovice, kom. čete, Sutjeska
ERCEGOVIĆ STIPE IVAN, 1925, Jesenice, borac, Zelengora
ERICA MARIN ANTE, 1924, Jesenice, borac, Zelengora
FERIĆ IVO, Split, borac, Piva
FISTANIĆ MIJE MILAN, 1920, Pisak, borac, Sutjeska
FORLIĆ ILIJE FRANE, 1924, Garjak, Sinj, borac, Sutjeska
FRANKOVIĆ IVAN, borac, Sutjeska
GOTOVIĆ IVANA MARKO, 1914, Virovo, Sutjeska
GRGAS LEOPOLDA VLADIMIR, 1923, Zablaće, Šibenik, na Sutjesci
GRUBIŠA IVANA STIPE, 1921, Jesenice, Sutjeska
GRUBIŠIĆ MATE JOSO-GUDAC, 1904, Šibenik, ekonom, Sutjeska
GULIĆ RISTE BRANKO, Gornja Jagodnja, Zadar, Miljevina
GIZDIĆ IVANA MILIVOJ, 1922, Klis, Split, Bare
GULIN, Sutjeska
HAJDUK DANE, borac, Bare
HARAŠIĆ IVANA JURAJ, 1916, Narežišće, borac, Sutjeska
HRŽIĆ JURAJA BOŽO, 1923, Supetar, borac, Sutjeska
IVKOVIĆ MARIJA, Split, Sutjeska
IVANČEV IVANA JURE, 1920, Gustirna, Split, borac, Zelengora
ILAK IVAN NIKICA, 1921, borac, Zelengora
JURIN ANTE, Hrčavka
JADRIČEVIĆ IVANA MATE, 1900, Glavice, Piva
JADRIĆ JEDRA VICE, 1914, D. Seget, Piva
JADRIJEVIĆ LUKE MIRKO, 1910, Sinj, Sutjeska
JAGODIĆ BOŽE BOGDO, 1920, Podgreb, Sutjeska
JAKELIĆ ILIJE STIPO, 1923, Podosoje, Sutjeska
JANIĆ DUŠAN, Sutjeska
JANKOV ŠIME MIRKO, 1920, Vodice, Šibenik, Zelengora
JANKOVIĆ PETRA MARKO, Baljci, Šibenik, Miljevine
JAVORČIĆ ANTE IVO, 1921, Žrnovnica, Sutjeska
JAVORČIĆ ŠPIRE JOZO, 1922, Žrnovnica, Sutjeska
JAVORČIĆ ANTE LUKE, 1923, Žrnovnica, Sutjeska
JAVORČIĆ ANTE VICENSO, 1925, Žrnovnica, Sutjeska
JELIČIĆ LUKA, okolina Šibenika, Sutjeska
JELIĆ BOŽO, Mali Iž, Zadar, Sutjeska
JERKO LOVRIC, Korčula, Bare
JERKOVIĆ MARTINA IVAN, Foča — Kalinovik
JOKOVIĆ GRGE ZORAN, 1912, Vela Luka, Dubrovnik, Sutjeska
JONČIĆ BLAŽA IVAN, 1920, Komiža, Zelengora
JONČIĆ PETRA JURAJ, 1924, Komiža, mitraljezac, Bare
JUDA ANTE, Sutjeska
JUKIĆ JOZE IVAN, 1923, Bitelić, Miljevina
JURADIN MARINA MATE, 1915, Posdrana, Sutjeska
JURIŠIĆ JOZE MILAN, 1924, Tugare, Bare
KAČUNIĆ MARKA MILAN, 1922, Tugare, Sutjeska
KALEBIĆ IVANA MARICA, 1922, Jesenice, Zelengora
KALAUZ MATE, Vrbnica

KITAROVIĆ IVE KRSTA, 1908, Šibenik, Bare
KLARIĆ ANTE ANTE, 1924, Jesenice, Sutjeska
KLISURIĆ PETAR LAZE, Baljci, Šibenik, Sutjeska
KNEZOVIĆ ANTE SREĆKO, 1922, Sutjeska
KOVAČEVIĆ PETRA KRSTO, 1923, Podosoje, Sutjeska
KOVAČIĆ STIPE JOZO, 1927, Omiš, Bare.
KRNIĆ JOSE DRAGO, 1922, Konjovrate, Šibenik, Zelengora
KRUŽIČEVIĆ IVANA FILE, 1925, Zvečanje, Sutjeska
KUKO MATE ANTE, 1912, Donji Muć, Sutjeska
KUKOLJ NIKO, Vrpolje, Knin, Sutjeska
KLJAKOVIĆ JERKA FABJAN, 1923, Solin, Split, borac, Sutjeska
KNEŽEVIĆ ĐURO, D. Bare
KOVAČEVIĆ BORIŠA, Miljevina
KULIĆ JOZE DUJO, 1922, Solin, Split, mitraljezac, Miljevina
KUŠURIN PETAR, Bare
LACMANOVIĆ ŠPIRE SAVA, Lišane, Zadar, Žabljak
LAKIĆ NIKOLA, Sutjeska
LALIĆ GOJKO, 1920, Čista Male, Šibenik, Sutjeska
LALIĆ NIKOLE RANKO, Čista Mala, Šibenik, Sutjeska
LARIĆ SLOBODAN, Split, Hrčavka
LEVAS GRGE JOZO, 1922, Omiš, Bare
LELAS PETRA MILAN, 1924, Omiš, Žabljak
LUKIN MILEVA, Jabuka
LUKIN NEDELJKO, Sutjeska
LJUBETIĆ DINKA JUGOSLAV, 1925, Sutivan, Sutjeska
MARELI SLAVKO, Mali Iž, borac, Kalinovik — Foča
Dr MARIJA-MARUŠKA, Sutjeska
MARINOV DINKO, kurir, Sutjeska
MARTINOVIĆ PETRA OLGA, 1923, Jesenice, bolničarka, Zelengora
MAŽIBRADA ĐURE MILE, 1923, Kistanje, Šibenik, Dragoš Sedlo
MAŽIBRADA TANASIJE VASILJ, 1922, Kistanje, Šibenik, borac, Sutjeska
MEDIĆ MIĆE BRANKO, Knin, Sutjeska
MEDIĆ PEHA BRANKO, Knin, Sutjeska
NEJIĆ JURE, Vodice, Šibenik, Sutjeska
MEŠTROVIĆ JOSIPA PETAR, 1920. Kaštel Gomilica, Miljevina
MEZIŠ ANA, Mali Iž, Zadar, Sutjeska
MATIJAŠ FILIPA JOZO, 1920, Ražanac, borac, Sutjeska
MUŠTRA MARKA KAJA, 1918, Seget, borac, Zelengora
MUŠTRA IVANA VIKTOR, 1921, Seget, borac, Zelengora
MARTIĆ MARKA ANTE, 1917, Smolonji, kod Foče
MARTINAC ANTE ANTE, 1912, Vrgorac, Makarska, borac, Zelengora
MARTINOVIĆ ROKE ANTE, 1922, Zaton, Šibenik, delegat voda, Sutjeska
MARUŠIĆ MIJE JURE, 1916, Podgrađe, borac, Miljevina
MARKIĆ LUKE LUKA, Bare
MANDIĆ, Tugare, Sutjeska
MARČETIĆ MILAN, Sutjeska
MARČIĆ FRANA MARIN, Jesenice. borac, Sutjeska
MARIĆ MARINA ANTE, 1921, Majdan, komesar čete, Sutjeska
MAGLOV DAMJAN, Polača, Knin, Sutjeska
MAGLOV JOZO, Polača, Knin, Sutjeska
MAJCAN STEVO, pom. mitraljesca, Tjentište
MALJKOVIĆ BOŽE IVAN, 1920, Trogir, vodni delegat, Sutjeska
MALJKOVIĆ-BILIĆ JELA, 1927, Trogir, bolničarka čete, Miljevina
MALJKOVIĆ NIKOLE SAVA, 1927, Trogir, Zelengora
MANDIĆ PAVE, Kičica, Sutjeska
MAJIĆ JURE ANTE, 1910, Zavojane, Makarska, borac, Ćurevo
MAJIĆ JURE IVAN 1919, Zavojane, Makarska, borac, Miljevina
MAJIĆ MATE VOJKO, 1918, Zavojane, borac, Vučevo
MAJKOVIĆ PETAR, Zelengora
MAZETIĆ STIPE MIRKO, Solin, Split, delegat voda, Zelengora
MARINOVIĆ IVANA MARKO, Zavojane, borac, Sutjeska
MARTINOVIĆ MATE, Zaton, Šibenik, Sutjeska
MILOŠEVIĆ, Sinj, Sutjeska
MILOŠEVIĆ EVA, Sinj, Sutjeska
MLINAREVIĆ PAJO, Dragočava, Foča
MRKONJIĆ JOSIPA JOSIP, 1916, Zmijavci, Imotski, borac, Zelengora
MIHOVILOVIĆ JOSIPA IVAN, 1920, Komiža, borac, Zelengora
MILANOVIĆ SIME JOVO, Sutjeska

MILAH PANDŽA IVANA MARIN, 1922, Blato na Korčuli, Miljevina
MILANKOVIĆ IGNJATA MILAN, Baljci, Šibenik, Sutjeska
MILAN ANTE MILE, 1923, Trebinje, borac, Sutjeska
MIMICA ANTE ČEDA, 1925, Mimice, Split, borac, Sutjeska
MIMICA JOZE MILAN, 1924, Mimice, Split, puškomitraljezac, Sutjeska
MIŠA DUJE ŠIME, 1922, borac, Sutjeska
MIŠE BLAŽE VICKO, 1923, Žedna, borac, Zelengora
MITAR BLAŽA IVANICA, 1922, G. Seget, bolničarka, Sutjeska
MAČETIĆ DUŠAN, Sutjeska
MRDEŽA JURE BOŽA, Lepenica, Šibenik, Sutjeska
MRKIĆ LUKA, Bare
NENADIĆ ILIJE STEVO, 1914, Dabar, Sinj, borac, Sutjeska
NIKOLIĆ LUCE, Solin, Sutjeska
NINKOVIĆ ĐURE ŠPIRO, Bos. Grahovo, Livno, borac, Sutjeska
NONKOVIĆ MILOŠA BRANKO, 1924, Knin, borac, Sutjeska
NOVAKOVIĆ IVANA JERKO, 1922, Tugare, Split, na Sutjesci
NOVAKOVIĆ JOVO, Sutjeska
NOVAKOVIĆ LUKE JOZO, 1916, Tugare, Split, Sutjeska
NOVAKOVIĆ BRANKO, Knin, Sutjeska
NOVAKOVIĆ JOVAN-ZEKAN, Bare
OBRADOVIĆ SIME BOŽA, Baljci, Šibenik, Miljevina
ODOVIĆ JOVANA RUŽA, Crnogorci, Imotski, Zelengora
OPAČIĆ DANA LUKA, Plavno, Knin, borac, Sutjeska
OPAČIĆ LJUBA, Plavno, Knin, Sutjeska
PALADA JURE KRIŽAN, 1920, Podgrađe, Zelengora
PALADA TOME MARIN, 1909, Podgrađe, Sutjeska
PALADA PETRA MIJO, 1926, Podgrađe, Zelengora
PALADA ANTE NIKOLA, 1891, Marine, Zelengora
PALADA IVANA PAŠKO, 1919, Podgrađe, Zelengora
PALADA JOŽE SVETIN, 1920, Podgrađe, Sutjeska
PALADA MARINA VINKO, 1925, Podgrađe, Sutjeska
PAVKOVIĆ IVANA CVITA, 1923, Seget, bolničar, na Pivi
PAVKOVIĆ MIĆE GRGO, Donji Seget, Split, Sutjeska
PAVKOVIĆ IVANA IVAN, Donji Seget, Split, Sutjeska
PAVKOVIĆ MARINA LJUBO, 1920, D. Seget, Miljevina
PAVLOV MARTIN STIPE, Kaštel Gomilica, Sutjeska
PEREŽA JADRE MATE, 1924, Marine, Sutjeska
PERVAN IVANA FRANE, Kokorić, Vrgorac, Sutjeska
PETRIĆ VERA, Sutjeska
PETRIĆ JOZICA, Klis, Split, Sutjeska
PETRIĆEVIĆ MATE MILAN, 1921, Dugirat, komesar čete, Zelengora
PETROVIĆ BORČIĆ MARINA ANTUN, 1926, Vela Luka, Dubrovnik, puškomitraljezac, Sutjeska
PILIĆ LOVRE LJUBOMIR, 1920, Podstrana, Zelengora
PETROVIĆ NEDELJKO, kurir, Sutjeska
PIONIĆ JOSIPA MARKO, 1902, Gomilica, Bare
PJANOVIĆ MILA, 1916, Nebriževac, Imotski, Gor. Bare
POLDAK ANTE, Sutjeska
POPOVIĆ FILIP, Biskupija, Knin, kom. čete, Bare
PROTIĆ JURJA IVAN, Smokvica, Korčula, Sutjeska
PROTIĆ-PETRUŠAC ANTUNA MARKO, 1920, Smokvica, Korčula, Sutjeska
PUHARIĆ IVE ŽIVKO, 1919, Makarska, Sutjeska
PUJIĆ ILIJE PETAR, Imotski, Sutjeska
RUŠIĆ GLIŠE JANKO, Zelengora
RACETIN IVANA BARTUL, 1922, Podgrađe, Sutjeska
RADELIĆ ANTE STIPE, 1920, Gradac, Ploče, komandir čete, na Sutjesci
RADIĆ PEJA, Sutjeska
RADIVOJŠA NIKOLE DUŠAN, Bos. Grahovo, Livno, Sutjeska
RADOVANOVIĆ JAKOVA PETAR, 1921, Smokvica, Korčula, Sutjeska
RAĐAN ILIJE JOVO, 1923, Otišić, Sutjeska
RAFANELI KLEME VOJKO, 1924, Makarska, Sutjeska
RAK JAKOV MILE, 1921, Dubrava, Šibenik, Sutjeska
RILJE IVANA MIJO, 1921, Trogir, Sutjeska
ROŽIĆ MARINA MARIN, 1919, Trogir, Sutjeska

RUDAN JAKOVA IVAN, 1917, Solin, komesar čete, Bare

RUPANOVIĆ VLADE VIKTOR, 1922, Sućuraj, Piva

RUŽIĆ ILIJE PERA, Imotski, Sutjeska

SILI NOLA, Podgora, Makarska, Gornje Bare

SINOVČIĆ TADIJE ŠIMUN, 1924, Žrnovnica, borac, Sutjeska

SKRAČIĆ NIKOLE STANKO, 1922, Murter, Šibenik, Zelengora

SORIĆ JAKOVA ANTE, Donji Seget, borac, Sutjeska

SORIĆ MARINA VINKO, 1925, Donji, Seget, borac, Zelengora

SRZIĆ NIKOLE ANTE, 1915, Makarska, borac, Sutjeska

SRZIĆ ANTINA NADA, Makarska, borac, Sutjeska

STANIĆ MARINA ANTE, 1927, Zvečanje, borac, Gornje Bare

STANIĆ DUŠANA MIRO, 1923, Tica, Split, borac, Sutjeska

STANIĆ MARIJANA MIRO, 1920, Stanići, borac, Vučevo

STOJAN MATE BLAŽ, 1920, Dograde, Split, borac, Zelengora

STOJAN JOZE IVAN, 1919, Dograde, borac, Sutjeska

STOJAN JOZE MATE, 1920, Dograde, borac, Zelengora

ŠIMIĆ BOŽE JOZO, Zelengora

ŠIMIĆ DOBRA PETAR, 1912, Komiža, Zelengora

ŠKORIĆ MIHAJLO, Sutjeska

ŠODA ANTE JOŽE, 1920, Bristivica, Zelengora

ŠUMAREVIĆ ANTE VIŠE - BAGIJA, 1923, Šibenik, desetar, Sutjeska

ŠIPKA IVANA MATE, Donji Seget, Sutjeska

ŠVORNIĆ JOZE MIRO, 1920, Mali Iž, Zelengora

ŠABUN ŠIME, Trebinje, Vodice, Sutjeska

ŠARAC ŠIME ANTE, Kambelovac, Sutjeska

ŠARIĆ ILIJE DUJO, 1925, Bajagić, Sutjeska

ŠERAROVIĆ IVANA PETAR, 1921, Smokvice, Korčula, Sutjeska

ŠVORINIĆ LIŠE ROMANO, Mali Iž, Sutjeska

TADIĆ JOSIPA MILAN, Glasovina, Imotski, borac, Bare

TALAIN MARINA ANTE-KOLE, 1924, Vela Luka, Dubrovnik, Sutjeska

TOMASOVIĆ MARINKO, Kitica, Sutjeska

TIŠMA PETRA DMITAR, 1919, Ivoševci, Kistanje, borac, Jabuka

TOMAZOVIĆ NIKOLE ANTON, 1918, Smokvice, Korčula, Sutjeska

TOMAŠ IVANA MILIVOJ, 1926, Split, borac, Sutjeska

TOMAŠ TOME, Seget Gornji, Split, Sutjeska

TOMAŠEVIĆ JOZO MILAN, 1921, Brnaze, Sinj, borac, Zelengora

TOMAŠEVIĆ STIPE, borac, Sutjeska

TOMAŠIĆ HUTE - JERA, Smokvice, Korčula, Sutjeska

TOMIĆ ANDRIJE BRANKO, 1921, Split, borac, Miljevina

TRGO ANDRIJE ANDRIJA, 1922, Jesenice, borac, Žabljak

TRGO MARKA MATE, 1914, Jesenice, borac, Zelengora

TRGO ANTE MATE, 1923, Jesenice, borac, Zelengora

TRKULJA TODE MARKO, 1923, Šipovo, Jajce, Sutjeska

TROSKOT TOME IVO, 1919, Kašić, Banjevci, Šibenik, borac, Sutjeska

TROSKOT JANDRIJE JOSO, 1921, Kašić, Šibenik, borac, Sutjeska

TROSKOT ŠIME NIKOLA, 1918, Kašić, Šibenik, borac, Sutjeska

TURBABA MIŠURA, Sutjeska

TURBABA STEVO, Sutjeska

UGRINA IVANA MATE, 1920, Žrnovnica, borac, Sutjeska

URSIĆ ANTE, 1921, Selun, Brač, Sutjeska

USTIĆ PETRA GOJKO, 1922, Otišić, borac, Sutjeska

UZELAC MILOŠA UROŠ, Lišane, Zadar, borac, Sutjeska

VIDOVIĆ TODOR MARKO, 1923, Sevid, Sutjeska

VJEŠTICA LUKO, Pribudić, Knin, Šibenik, Sutjeska

VUKIĆ ANDRIJE ANTE, 1924, Zvečanje, Sutjeska

VUKOVIĆ ROKA MARIN, 1924, Jesenice, mitraljezac, Foča

VLAHO LUCIJE ANTE, Vodica, Šibenik, Sutjeska

ZAGORAC PETRA ILIJA, 1921, Otišić, borac, Sutjeska

ZAGORAC RADE MITAR, 1914, Otišić, borac, Sutjeska

ZAGORAC MIHAILA TODE, 1922, Otišić, borac, Sutjeska
ZEKAN IVANA ANTE, 1910, Donje Postinje, Sutjeska
ZEMUNIK MATE MIRKA, 1921, Jesenice, borac, Sutjeska
ZRNIĆ ILIJA, Sutjeska
ŽIDIĆ MATE IVAN, Zavojane, Makarska, borac, Miljevina
ŽUVIĆ IVANA NIKOLA, 1923, Nerežišće, Sutjeska

4. PROLETERSKA (CRNOGORSKA) BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

ČALETA ŠIMA MILENKA, 1922, Bilice, Šibenik, bolničarka, Zelengora
ĐUROVIĆ VASILIJE-VAKO, 1907, Momišići, Titograd, komandant brigade, Sutjeska
ĐURAN T. TOMO, Bos. Grahovo, Sutjeska
ĐURAN NIKOLE PERO, Bos. Grahovo, Sutjeska
ĐURAN SAVE MIRKO, 1926, Ćaprazlije, Livno, Zelengora
ĐURAN J. LJUBO, Bos. Grahovo, Sutjeska
JELEČ ZINETA — DŽENDRO, Livno, kuvar, Sutjeska
KULJAČA MITAR, 1919, Kuljače, Budva, komandir kurira pri štabu, Sutjeska
LEKIĆ ANDRE RISTO, Virpazar, šef polit. odjela brigade, Miljevina
MIJATOVIĆ JOV. DARINKA, 1925, Krnja Jela, Nikšić, sanitet brigade, Ljubin Grob
PETROVIĆ MIĆE DRAGO, 1919, Bilice, Šibenik, Zelengora
PETROVIĆ MIĆE STIPE, 1922, Bilice, Šibenik, borac, Zelengora
TRKULJA KRSTANA GOJKO, 1915, Grkovci, Grahovo, Sutjeska
ZARIĆ JOVANA ILIJA, 1922, Orlić, Knin, borac, Zelengora
ZEKAN BOŽE IVAN, Pošćenje, borac, Sutjeska
ZEKAN IVANA MILE, 1925, Pošćenje, borac, Sutjeska
ZEKAN JAKOVA ANTE, 1910, Muć, Split, borac, Sutjeska
ZIROJEVIĆ PAVLA VUKA, 1923, Dobromane, Trebinje, borac, Sutjeska

1. BATALJON

ALEKSIĆ IVOV SAVO, 1914, G. Brčeli, Virpazar, borac, Sutjeska
BARJAMOVIĆ MARKO, 1912, okolina Bara, borac, Sutjeska
ALEKSIĆ PAVLE, 1923, G. Brčela, Bar, Mratinje
BABIĆ JANDRE NIKOLA, 1924, Livno, borac, Sutjeska
BARJANOVIĆ JOVOV MIRAŠ, 1906, Orahovo, Bar, borac
BOKAN LJUBIN BLAŽO, 1922, Bukovik, Virpazar, borac, Sutjeska
ČALETA BLAŽE TONA, 1923, Bilice, Šibenik, borac, Sutjeska
ČRNČEVIĆ MARKA VELIŠA, 1915, Dupilo, Virpazar, borac, Sutjeska
DOBRKOVIĆ LUKE NIKOLA, 1915, Sotomići, Virpazar, desetar u 3. četi, Sutjeska, sa CB
DRAGIĆ MILAN, 1914, Široka Rijeka, borac, Zelengora
ĐUROVIĆ MARKA MIŠO, 1923, Dupilo, Virpazar, desetar, Sutjeska, sa CB
ĐURAŠKOVIĆ MILOŠ, Miljevina
ĐURANOVIĆ PERE DUŠAN, 1914, Limljani, borac, Sutjeska
ĐUKANOVIĆ MILA ĐORĐE, 1922, Sotomići, Virpazar, Sutjeska, CB
GAŽEVIĆ JOVA MARKO, 1922, Sotomići, Virpazar, borac, Sutjeska
GRDINIĆ NOVE ĐORĐIJE, 1913, Polja, Mojkovac, vodnik, Sutjeska
ILIĆ MILOŠA DUŠAN, 1906, Pađane, Knin, borac, Sutjeska
IVETIĆ ĐURE MILOŠ, 1925, Kazanci, B. Grahovo, Sutjeska
INJAC RADE MIJO, 1920, Kazanci, B. Grahovo, borac, Sutjeska
IVETIĆ ĐURE MILOŠ, 1925, Kazanci, B. Grahovo, Sutjeska
IVOVIĆ L. NIKOLA, 1921, Seoci, Virpazar, borac, Sutjeska
ILIČKOVIĆ LJUBO, 1918, okolina Bara, borac, Zelengora
IVETIĆ MARKA NIKOLA, 1924, Kazanci, borac, Sutjeska
JURIĆ-SUDAC NIKOLE IVO, 1923, Vodice, Šibenik, borac, Miljevina

JURIČEV-MARTINA ANTE MIRKO, 1921, Vodice, Šibenik, borac, Miljevina

JANKOVIĆ MILAN, Ceklin, Cetinje, Zelengora

KLISIĆ RADA DRAGICA, 1916, Virpazar, bolničarka, Miljevina

KLISIĆ MILICA, Miljevina

KOVAČEVIĆ ŠPIRO, 1924, Gluhi Do, Virpazar, Sutjeska

LAKOŠ STIPE ANTE, 1912, Vodice, Šibenik, kuvar, Miljevina

LASAN JOZE JAKOV, 1918, Vodice, Šibenik, borac, Zelengora

MACURA NIKOLA, Kistanje, Šibenik, Sutjeska

MARKOVIĆ IVOV DUŠAN, 1926, Virpazar, vodni delegat, Jabuka

MARTINOVIĆ ŠIME MARJAN — ĆIRO, 1922, M. Iž, zam. komesara čete, Zelengora

MATULOVIĆ ANTONA ZORE, 1920, Klis, Split, borac, Zelengora

MIJAČ BLAŽO, Podgor, Virpazar, Sutjeska

MITROVIĆ NIKE DUŠAN, Sotomići, Virpazar, Sutjeska

MIZDRAK NIKOLE VASILJ, 1921, Strmica, Knin, Miljevina

ORLANDIĆ ĐUROV ZARIJE, 1927, Seoci, Virpazar, borac, Sutjeska

RABRENOVIĆ IVANA LJUBO, 1918, Bistrica, Mojkovac, Sutjeska

RABRENOVIĆ MIHAJLA SOFIJA, 1922, Bistrica, Mojkovac, Sutjeska

RADOMAN ŠPIRE STANKO, 1921, Ljubotin, Cetinje, Sutjeska

RADOVIĆ SAVA JELENA, 1924, Sotomić, Virpazar, Sutjeska

RAKOVIĆ MAKSIMA BOŠKO, 1909, Bistrica, Mojkovac, Sutjeska

RAKOVIĆ JOVANA DUŠAN, 1912, Bistrica, Mojkovac, Sutjeska

RAKOVIĆ MILIVOJA ĐOKO, 1916, Bistrica, Mojkovac, Sutjeska

RAKOVIĆ RADISAVA PETAR, 1920, Bistrica, Mojkovac, Sutjeska

RAŠKOVIĆ TOME MIRKO, 1922, Žagrović, Šibenik, Sutjeska

RAŠKOVIĆ DANE TODE, Žagrović, Šibenik, Sutjeska

RAŠULA ANTE NIKOLA, Žagrović, Šibenik, Sutjeska

ROLOVIĆ NIKA MILEVA, 1921, Brčeli, Virpazar, Sutjeska

ROCA STIPE ANTE, 1907, Vodice, Šibenik, Miljevina

ROSIĆ ŠPIRE SAVA, Kazanci, B. Grahovo, Sutjeska

ROSIĆ KOSTE SIMA, Kazanci, B. Grahovo, Sutjeska

SJEKLOĆA MILOV SVETO, 1923, Limljani, Virpazar, borac, Sutjeska

SJEKLOĆA MARKOV VLADO, 1923, Limljani, Virpazar, borac, Sutjeska

SLAVICA JERKO ANTE, 1921, Bilice, Šibenik, borac, Sutjeska

SLAVICA TOME MARINKO, 1924, Bilice, Šibenik, borac, Zelengora

SMUĐA ILIJE ILIJA, 1897, Pađane, Knin, borac, Sutjeska

SRDAREV NIKE ANTE PAŠKO, 1910, Vodice, borac, Zelengora

STIJEPOVIĆ VASO, 1915, Dujeva, Cetinje, Sutjeska

SLAVICA BLAŽA DRAGO, 1920, Šibenik, Miljevina

SLAVICA TOME MARINKO, Šibenik, Miljevina

SLAVICA ANTE MARINKO, Šibenik, Miljevina

SLAVICA ŠPIRE MIRKO, Šibenik, Miljevina

SLAVICA ANTE RADE, Šibenik, Miljevina

STOJANOVIĆ BLAŽA NIKOLA, 1923, okolina Bara, Miljevina

STOJANOVIĆ SAVA SLOBODAN, 1924, okolina Bara, Sutjeska

TRKULJA MARKA MILADIN, B. Grahovo, borac, Sutjeska

TOPIĆ PERO, 1920, Drvar, komandir čete, Sutjeska

POČEK VOJO, 1915, Cetinje, polit. odjel. brigade, Sutjeska

VUJOVIĆ JOVO, 1924, Ljubotin, Cetinje, bacačlija, Sutjeska

2. BATALJON

ANTIŠIĆ MATE IVAN, 1922, Jesenice, borac, Sutjeska

BORKOVIĆ OBRADA JOVO, 1920, Provo, Livno, borac, Sutjeska

BULATOVIĆ MILIVOJE, 1913, Cerovići, Kolašin, borac, Sutjeska

BOROZAN ĐURE ĐOKO, 1922, Bokovo, Cetinje, borac, Sutjeska

ĆIROVIĆ ILIJE RADULE, 1896, D. Morača, Zelengora

ČOBELJIĆ RADOŠ, 1912, Golja, Kolašin, borac, Sutjeska

DANILOVIĆ MILOSAVA DUNJA, 1914 Bistrica, Kolašin, Sutjeska

DENIĆ JOVO, 1926, Sajković, Bosna, puškomitraljezac, Sutjeska
BOŽIĆ VASE MILOVAN, 1918, Trebaljevo, Kolašin, Sutjeska
DOBRKOVIĆ ZARIJA, 1919, Sotonići, Bar, komandir kurira, Milinklade
DUNAT JAKOVA MIRKO, 1921, Vodice, Šibenik, Zelengora
ĐURIĆ LABUDA PETAR, 1923, Cetinje, Sutjeska
GRDINIĆ ĐOKO, 1914, Gilja, Kolašin, borac, Sutjeska
GRUJIĆ KOMNEN, 1920, Polja, Kolašin, borac, Sutjeska
GRUJIĆ MIJAILO, od Kolašina, između Foče i Kalinovika
GRUJIĆ MILOŠ, Rijeka Mušovića, borac, Sutjeska
JOVANOVIĆ LUKE TOMO, Cetinje, Vučevo
JOVIĆEVIĆ MRGUDA MILOSAVA, 1922, Češljari, Rijeka Crnojevića, borac, Zelengora
KEKOVIĆ SPASOJE, Sutjeska
KONJIKUŠIĆ RADE RISTO, 1924, Čaprazlije, Livno, Sutjeska
LAKETIĆ KOSA, 1921, G. Morača, Kolašin, borac, Sutjeska
LAKIĆEVIĆ VUKOSAVA DUŠAN, 1920, Borov Breg, Kolašin, borac, Sutjeska
LAKIĆEVIĆ RADOSAV, Rijeka, Kolašin, borac, Sutjeska
LASAN JOZE LJUBO, 1932, Vodice, Šibenik, borac, Miljevina
MALJKOVIĆ JOVE PETAR, 1883, Provo, Čelebić, Sutjeska
MITROVIĆ VELJKO, 1919, Sv. Stefan, Budva, pomoćnik lekara, Sutjeska
MIŠIĆ RISTE NIKOLA, Mojkovac, borac, Sutjeska
MIJATOVIĆ GAVRILA ĐORĐIJE, 1907, Krnja Jela, Kolašin, Sutjeska
MIJATOVIĆ DRAGOJA MIJO, 1922, od Kolašina, desetar, Piva
MIKOVIĆ DARINKA, 1917, Sv. Stefan, Budva, bolničar, Sutjeska
MIKOVIĆ NIKO, 1923, Čelobrdo, Budva, Sutjeska
MILJKOVIĆ JAKOVA ANTE, 1920, Vodice, Šibenik, Zelengora
MILOŠEVIĆ ANDRIJA, 1888, Osredci, Kolašin, Sutjeska
MITROVIĆ LAZE TOMO, 1915, Budva, Sutjeska
NENEZIĆ BLAGOTE DRAGUTIN, Veletovo, Cetinje, Vučevo
PEJOVIĆ ŽIVKO, B. Krupa, Sutjeska
RABRENOVIĆ SOFIJA, 1925, Polja, Kolašin, Sutjeska
RADOVIĆ VUKE IKONIJA, 1918, Bare, Kolašin, Sutjeska
RADOVIĆ VUKE MILJA, 1922, Bare, Kolašin, Sutjeska
RADOVIĆ VUKE STANKA, 1916, Bare, Kolašin, Sutjeska
RAKOČEVIĆ D. MILOŠ, 1924, Trebaljevo, Kolašin, Sutjeska
RAKOČEVIĆ MIRKA MILUN, 1911, Štitarica, Mojkovac, Sutjeska
RAKOČEVIĆ MIRKA MILUTIN, 1916, Sutjeska
RAKOČEVIĆ RADE, Kolašin, Zelengora
RAKOČEVIĆ MIRKA VIDO, 1910, Štitarica, Mojkovac, Sutjeska
RAKOČEVIĆ IVANA BATRIĆ, 1914, Morača, Kolašin, Sutjeska
RAKOČEVIĆ ILIJE VUČETA, 1907, Štitarica, Kolašin, Sutjeska
RAKOVIĆ MAKSIMA BOŠKO, 1918, Sutjeska
SLAVICA GRGE IVE, 1912, Bilice, borac, Zelengora
ŠARIĆ ŠPIRE UROŠ, 1918, Bilice, Šibenik, borac, Sutjeska
ŠĆEPANOVIĆ OBRADA MILORAD, 1920, Bjelovići, Mojkovac, puškomitraljezac, Sutjeska
ŠIŠOVIĆA MILIKA, borac, kod mosta na Foči
TRIFUNOVIĆ RISTE NEDELJKO, 1913, Glamoč, Sutjeska
VUJOVIĆ VLADO, Cetinje, Sutjeska
VUJISIĆ MILOVANA MILIKA, 1918, okolina Kolašina, Sutjeska
VELIMIROVIĆ MOMIR, vodnik, Sutjeska
VUČENOVIĆ STEVANA NIKOLA, 1920, Markovci, Knin, oko Sutjeske
VUJOVIĆ DARINKA, Zelengora
ZAGORAC STIPE JOVO, 1909, Prozor, Livno, borac, Sutjeska

3. BATALJON

BABIĆ MIRKA JELANA, 1922, bolničarka, Sutjeska
BANIĆ BOŽE GAČO, Kazanci, B. Grahovo, Sutjeska
BOŠKOVIĆ BELO, Sutjeska
BEGOVIĆ STANKA VLADIMIR — LALE, 1925, Zelengora
BEGOVIĆ NOVAKA VIDO, 1881, Sutjeska

BEGOVIĆ STANKA VLASTIMIR, 1921, Kosić, Danilovgrad, borac, Zelengora
BLEČIĆ SPASOJE, Sutjeska
BOBIČIĆ JOVANA LAZAR, 1905, Vučica, Danilovgrad, zam. komesara čete, Miljevina
BOBIČIĆ LUKE MAŠA, 1917, Vučice, Danilovgrad, bolničarka, Sutjeska
BRAJOVIĆ JAKŠE VLASTIMIR — VLAJKO, 1923, Kosić, Danilovgrad, sekretar SKOJ-a, Ljubin Grob
BUJAS LAZAR, 1926, Čipuljić, Bugojno, borac, Zelengora
BUVA ANTE, Sutjeska
DOBROVIĆ NIKOLA, desetar, Sutjeska
DUPLANČIĆ JOVO, Sutjeska
ĐOKIĆ VOJISLAVA JOVO, 1924, Beograd, Bioče
GALETA FRANJA, Sutjeska
GALETA TUNA, Sutjeska
GRANIĆ IVAN, Muć, Sutjeska
GRUJIĆ KOMEN, Sutjeska
ILIKA SLAVICA, Bilice, Šibenik, Sutjeska
INJAC JOVE VOJIN, Kazanci, B. Grahovo, Sutjeska
IVANOVIĆ J. BOJICA, 1915, Lalevići, Danilovgrad, Miljevina
INJAC GAŠO, Kazanci, B. Grahovo, borac, Zelengora
INDIŠIĆ MARJAN, Dubrovnik, puškomitraljezac, Sutjeska
JOVOVIĆ MARKA MACA, 1920, Gostinje, Danilovgrad, bolničarka, Sutjeska
JOVOVIĆ MARKA MIROSLAVA, 1920, Vukotići, Danilovgrad, bolničarka, Sutjeska
JOVOVIĆ MIRKA NATALIJA, Sutjeska
JOVOVIĆ VIDAKA RADOSLAV-PUCO, 1921, Jelenak, Danilovgrad, komesar čete, Sutjeska
JANJEVIĆ JELENA, Sutjeska
JANJEVIĆ PAVLE, Sutjeska
JOVOVIĆ PETRA NATALIJA, Kosić, Danilovgrad, Sutjeska
JANJIĆ NIKE DANKA, 1925, Grkovci, Grahovo, Sutjeska
KATNIĆ VOJIN, 1915, Klikovače, Danilovgrad, Ljubin Grob
KAŽIĆ SAVO, 1915, Titograd, komesar čete, Sutjeska
KOVAČEVIĆ MIRKO, Sutjeska
MARUNOVIĆ RADE, 1912, Danilovgrad, desetar, Sutjeska
MILIĆ RADA MILORAD, 1922, Ljusina, Bos. Krupa, Sutjeska
MILJEVIĆ MIROSLAV, 1920, Sutjeska
NIKOLIĆ, Nikšić, Sutjeska
OGRIZOVIĆ ĐURO, 1923, Otočac, Gospić, borac, Zelengora
OGRIZOVIĆ RASTKO, 1927, Otočac, Gospić, borac, Ljubin Grob
PAVLAK ANTE, Vrgorac, Sutjeska
PAVLOVIĆ DANE, Sutjeska
PETROVIĆ STIPE, Sutjeska
PJEVAC DUŠAN, 1922, Šiljevac, Sutjeska
PJEVAC MANE, 1921, Kordun, Ljubin Grob
RADOVIĆ MIRKA MIHAJLO, 1921, Martinići, Danilovgrad, Sutjeska
RADOVIĆ MILADIN, Sutjeska
RAJIĆ PETRA ŽIVKO, Rakinac, Smederevo, Sutjeska
RASPOPOVIĆ TRIPKA MILADIN, 1924, Podglavica, Danilovgrad, Sutjeska
RONČEVIĆ SAVA, Kordun, Zelengora
SAJKOVIĆ SAJA, Sutjeska
SKENDŽIĆ VOJE ILIJA, Škare, Gospić, borac, Zelengora
SKENDŽIĆ ĐURO, Škare, Gospić, borac, Zelengora
SLAVICA FRANJO, Sutjeska
SLAVICA MATE IVE, Sutjeska
STOJOVIĆ DUŠAN, Sutjeska
STOJOVIĆ ŠĆEPANA JAKŠA, 1914, Gostilje, Titograd, borac, Ljubin Grob
STOJOVIĆ RADULA RADE, 1924, Danilovgrad, borac, Sutjeska
ŠARANOVIĆ FILIPA MILIJA, 1901, Danilovgrad, komesar pri VŠ, Sutjeska
ŠIMIĆ BORE JOZO, Seget, Split, Sutjeska
ŠARANOVIĆ RAKA MINJA, Kosić, Danilovgrad, Sutjeska
VUJAKOVIĆ JAKOVA NIKOLA, 1922, Sutjeska
VUKOVIĆ JOZO, Bilice, Šibenik, Sutjeska
ZEKOVIĆ JOVANA ZARIJE, 1923, Kosovi Lug, Danilovgrad, borac, Sutjeska
ZEKOVIĆ PAVLA GOJKO, Kosić, Danilovgrad, Sutjeska
ŽIVKOVIĆ SAVO, Martinići, Danilovgrad, komesar, Zelengora

4. BATALJON

DRAGOJLO TOME DUŠAN, 1912 Paćene, Knin, Sutjeska

DRAGOJLO SAVE OBRAD, 1907, Pađene, Knin, Sutjeska
PRAŠTALO VASE JOVAN, 1924, Smoljane, Bos. Petrovac, Sutjeska

5. BATALJON

BADNJAR MILETA, 1923, Tepca, Crna Gora, borac, Sutjeska
BASARIĆ JANKA MILAN, 1922, G. Petrovići, Bihać, borac, Sutjeska
CEROVIĆ TOMISLAV, Tušina, Šavnik, Miljevina
ĆETKOVIĆ NIKOLA, Sutjeska
ĆUROVIĆ KOVILJKA, Tušina, Šavnik, bolničarka, Sutjeska
DRAGUTIN MARKA ALEKSANDAR, 1923, Bilice, Šibenik, Sutjeska
ĐURAN LJUBO, Žabljak,
ĐATIĆ MIRKO, 1926, Bitelić, Sinj, borac, Sutjeska
ĐURAN NIKOLE PERO, Sutjeska
GRBOVIĆ JEVREM, Žabljak, Durmitor, komandir čete, Sutjeska
GVOZDENOVIĆ BLAGOTA, D. Bijela, Šavnik, borac, Zelengora
INJAC PETAR, Kazanci, Bos. Grahovo, Zelengora
ILIĆ LAZE STEVAN, 1912, Pađene, Knin, borac, Sutjeska
INJAC RADE BOŽO, 1914, Kazanci, Bos. Grahovo, Sutjeska
INJAC TODORA BOGDAN, 1911, Kazanci, Bos. Grahovo, Sutjeska
IVETIĆ RAJO, Kazanci, Bos. Grahovo, borac, Sutjeska
IVETIĆ STOJANA MILOŠ, 1925, Kazanci, Bos. Grahovo, Sutjeska
JANJIĆ ILIJE MARKO, 1914, Grkovci, Grahovo, Sutjeska
JANJIĆ DANICA, Grabovica, Šavnik, bolničar, Sutjeska
JANJIĆ SIME SLAVKO, 1924, Grkovci, Grahovo, Sutjeska
JELIĆ PERE ĐORĐIJE, 1926, Bare, Šavnik, borac, Sutjeska
JONDŽA LAZE MILOŠ, 1914, Grkovci, Grahovo, Livno, Sutjeska
JURIĆ MIRKO, Gubin, Livno, Mratinje
KARADŽIĆ UROŠA VUKO, Petnjica, Šavnik, Sutjeska
KNEŽEVIĆ NOVIČIN MILAN, Miloševići, Šavnik, Sutjeska
KOVAČEVIĆ SPASOJA STOJAN, 1921, Kovačka Dolina, Žabljak, Sutjeska
KRSTANOVIĆ LAZE NIKOLA, 1908, Ramljane, Knin, Sutjeska
KRSTANOVIĆ PETRA, NIKOLA, 1921, Ramljane, Knin, Sutjeska
KOVAČEVIĆ M. VOJISLAV, 1924, Žabljak, Sutjeska
MARTIĆ NIKOLE ILIJA, 1922, Zagrović, Knin, Sutjeska
MIKIĆ SAVETA, Širovac, Šavnik, Sutjeska
NENADIĆ NIKE MILOŠ, 1912, Sutjeska
NENADIĆ JOVE MIRKO, 1914, Grkovci, Bos. Grahovo, Sutjeska
NENADIĆ MITRA PETAR, 1919, Grkovci, Grahovo, Sutjeska (desetar)
ODOVIĆ SVETOZAR, Pašćenje, Šavnik, borac, Vučevo
PAJČIN NIKOLE BOJANA, kod Žabljaka
RADIĆ MITRA MILAN, 1910, Čaprazlije, Livno, Volujak
RADOVIĆ MILOŠA BLAŽO, 1925, D. Rijeka, Durmitorski, Sutjeska
RADOVIĆ VUKO, Piviš, Durmitorski, Sutjeska
RAŠKOVIĆ NIKOLE LAZO, Miljevine
ROSIĆ SAVO, 1914, Kazanci, Livno, Sutjeska
ROSIĆ SIMO, 1918, Kazanci, Livno, Sutjeska
SLAVICA IVANA MARKO, 1923, Bilice, Šibenik, borac, Zelengora
TRKULJA NIKE DUŠAN, 1924, B. Grahovo, borac, Sutjeska
TRKULJA SIME JOVO, 1915, B. Grahovo, Sutjeska
TRKULJA MIRKO, B. Grahovo, Miljevina
TRKULJA DAKE MILOŠ, 1920, Bos. Grahovo, Sutjeska
TRKULJA RADOJA MILOŠ, 1920, B. Grahovo, Sutjeska
VRAČAR VUKO, Bezuje, Župa, desetar, Sutjeska
VRANJEŠ MILAN, Lajkovići, Titograd, kuvar, Sutjeska
VUKOJEVIĆ NIKOLE NIKOLA, 1908, Očestovo, Knin, Šibenik, Zelengora
ŽIŽIĆ VUK, Miloševići, Šavnik, komesar čete, Zelengora

ALIMAN IBRE MEHO, 1920, Livno, borac, Zelengora
ALJINOVIĆ LUKE BLAŽ, 1916, Žrnovnica, vodnik, Sutjeska
ALJINOVIĆ ANTE STEPAN, 1925, Žrnovnica, borac, Sutjeska
BRAČULJ JURE JAKOV, Bitelić, Sinj, borac, Sutjeska
BULOVIĆ JOVE ĐURO, Bitelić, Sinj, borac, Sutjeska
BULOVIĆ STEVANA ILIJA, Bitelić, Sinj, borac, Sutjeska
BURATOVIĆ JAKOVA IVAN, Vrbanj, Split, Sutjeska
BULJUGIĆ IBRE MIRO, 1925, Duvno, Livno, Sutjeska
CVIJAN ILIJE STANKO, Bos. Grahovo, borac, Sutjeska
CVITANOVIĆ STJEPANA DINKO, 1914, Bol, Brač, Sutjeska
ČEROVIĆ SAVO, 1896, Tušina, borac, Sutjeska
ČALETA NIKE ANTE, 1920, Bilice, Šibenik, borac, Sutjeska
ČALETA MARKA IVANKA-ČVAKA, 1919, Bilice, Šibenik, borac, Sutjeska
ČALETA JOSE MARA, 1927, Bilice, Šibenik, bolničarka, Zelengora
ČALETA NIKE MARICA, 1927, Bilice, Šibenik, borac, Volujak
ČALETA BLAŽA TONA, 1925, Bilice, Šibenik, bolničarka, Sutjeska
ČERINA NIKOLE IVAN, 1925, Solin, Split, Sutjeska
ĐURIĆ SV. PECO, Cetinje, Sutjeska
ĐURAN SAVE MIRKO, 1926, Čaprazlije, Zelengora
FRANIN JAKOVA IVAN, 1926, Jesenice, borac, Sutjeska
GAĆINA JOSIPA ANTE, 1923, Široke, Primošten, Zelengora
GAŠIĆ STEVANOV MITAR, Bos. Grahovo, kod Lučkih Koliba
GRANIĆ IVANA FILIP, 1909, Donji Muć, borac, Sutjeska
GRDINIĆ VIDA ĐORĐIJE, 1912, Poljice, Mojkovac, borac, Sutjeska
GRUBICA IVANA ANTE, 1923, Jesenice, borac, Sutjeska
IVETIĆ MIKE MARKO, B. Grahovo, Livno, borac, Sutjeska
IVETIĆ ILIJE BRANKO, B. Grahovo, Livno, borac, Sutjeska
IVAS VINKO, borac, Sutjeska
IVANIŠEVIĆ IVANA MIRKO, 1915, Jesenice, borac, Sutjeska
INJAC STEVANA BRANKO, B. Grahovo, borac, Sutjeska
ILIĆ IVANA SAVO, 1911, Pađene, Knin, borac, Sutjeska
ILIĆ ŠPIRE ĐURO, 1924, Pađene, Knin, borac, Sutjeska
JANJIĆ MIJE MILOŠ, 1919, Grkovci, Grahovo, Sutjeska
JOVOVIĆ MIRJANA, Zelengora
JURIĆ ANTE ROKO, 1924, Kn. Novi, puškomitraljezac, Sutjeska
KALEBIĆ ROKE MIRKO, 1920, Jesenice, Sutjeska
KANAZIR SAVE VOJIN, 1925, Mokro Polje, Knin, Sutjeska Zelengora
KAPIĆ BORISA IVAN, 1922, Jesenice, Žabljak
KARAMAN MIJE POLDO, 1915, Jesenice, Žabljak
MATIĆ MARTINA IVAN, 1923, Postinje, Sutjeska
KLARIĆ JURE FILIP, 1920, Jesenice, Zelengora
KLJAJIĆ ILIJA MIRKO, 1926, Majdan, Mrkonjićgrad, Sutjeska
KOLUNDŽIJA NIKOLE NIKOLA, 1921, Žagrović, Knin, Sutjeska
KOVAČEVIĆ MARINA KVIRIN, 1925, Žrnovnica, Sutjeska
KRIVAŠIĆ MILE ŽIVKO, 1921, Vrlika, Sutjeska
LALIČIĆ SIME VASO, 1927, Bar, borac, Sutjeska
LATIN STIPE LJUBOMIR, 1915, Vodice, Šibenik, borac, Miljavina
LOLIĆ MARINA ANTE, 1925, Žrnovnica, Sutjeska
LUJO PERE STJEPO, 1916, Dubrovnik, borac, Sutjeska
LJUBOJA OBRADA NIKOLA, Bos. Grahovo, Livno, borac, Sutjeska
LJUBOJA ILIJE SIMO, Bos. Grahovo, Livno, Sutjeska
MALEVIĆ MILOSAV, Sutjeska
MALEVIĆ REDŽO, Sutjeska
MIHANOVIĆ NIKOLE ANĐELKA, 1926, Žrnovnica, Sutjeska
MIKOVIĆ ANDRIJE DARINKA, 1916, Sv. Stevana, Budva, politički delegat voda, Milinklade
MILIĆ NIKOLA, Podbišće, Mojkovac, Zelengora

MISE VICKO IVO, 1922, Žedno, Trogir, Sutjeska
MALEVIĆ DRAGO, borac, Sutjeska
MALJKOVIĆ PETRA UROŠ, 1910, Čaprazlije, Livno, borac, Sutjeska
NENADIĆ AĆIMA MIRKO, B. Grahovo, borac, Sutjeska
PAVLAK IVANA ANTE, 1924, Orah, Makarska, Sutjeska
PALIŽETA MILKA, Sutjeska
PARAJČIL JOVE JOVO, Crni Lug, B. Grahovo, Sutjeska
PEJOVIĆ ALEKSANDAR, Sutjeska
PEJOVIĆ ZORKA, Sutjeska
POPARIĆ, Sutjeska
RADIVOJŠA MARKA DUŠAN, B. Grahovo, Livno, Sutjeska
RASPOPOVIĆ P. NIKO, 1911, Martinići, Danilovgrad, Sutjeska
SOČO PETRA MILAN, 1915, Nerežišće, borac, na Pivi
SUBOTIĆ SRBOSLAV-SRBO, Sutjeska
SUDIĆ IVANA MARIN, Jesenice, borac, Žabljak
SVETLICA MIRKO, Donje Vukovsko, Livno, Zelengora
SVILAN IVANA ANDRIJA, 1921, Žedno, desetar, Sutjeska
ŠPAR JOSIPA ANTE, 1911, Donji Muć, Sutjeska
ŠPAR MATE JOSIP, 1909, Donji Muć, Sutjeska
ŠINIK ILIJE JOVO, B. Grahovo, Livno, borac, Sutjeska
VUKOVIĆ ŠIME VICE, 1920, Bilice, Šibenik, Jabuka kraj Miljevine
VULIĆ MATE ANTE, 1911, G. Postinje, Sutjeska
VULIĆ MARKA JURE, 1911, G. Postinje, Sutjeska
VRAČA NEDELJKO, okolina Nikšić, Sutjeska

3. NOU DIVIZIJA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

ANTUNOVIĆ ŠPIRO, Šibenik, borac, Sutjeska
BUBIĆ IVAN, Klis, Vučevo
BOJOVIĆ DRAGIŠE DUŠAN, 1921, Kuta, obaveštajni oficir divizije, Nikšić, Sutjeska
BOGOVAC ĐURO, 1912, Bitović, Sinj, borac, Sutjeska
ČARAK MILAN, Crni Lug, Bos. Grahovo, Sutjeska
DESPOT ANTE, Zaostrog, borac, Sutjeska
GLUŠAC SIMO, 1908, Slatina, Sanski Most, borac, Sutjeska
JURIĆ ANTE IVAN, 1932, Kaštel Novi, kurir, Sutjeska
JURIĆ ANTE MILJENKO, 1930, Kaštel Novi, kurir, Sutjeska
JURIN ANTE ANTE — MARKO, 1908, Prvić Luka, Šibenik, politički radnik pri štabu, Sutjeska
JURLIN VICKO — MARKO, komesar čete, nestao na Sutjesci
JURETIĆ MILOŠ, 1906, Split, borac pratećeg bataljona, Sutjeska
JOVIĆ MILAN, Drvar, borac, Sutjeska
KALITERNA GRGA, Split, veterinar, Sutjeska
KITOREVIĆ IVE DUŠKO, 1920, Šibenik, kurir, Sutjeska
KRIČKA PAVLA JANKO, 1912, Vratiškovci, Šibenik, komandir prateće čete, Sutjeska
KOVAČEVIĆ DRAGAN, 1926, Nikšić, kurir, Sutjeska
KURTOVIĆ MATE DRAGICA, 1924, Klis, Split, bolničarka, Sutjeska
KOVAČEVIĆ SAVO, Nudo, Nikšić, komandant divizije, Sutjeska
LUČEV ANTE OSKAR — SAŠA, 1913, Prvić Luka, Šibenik, politodjel, Zelengora
LOZOVINA ANTE IVANKA, 1922, Donji Seget, Split, bolničar, Sutjeska
MILIĆ KRSTA, 1917, Biskupija, Knin, komandir voda, Sutjeska
MUSTAFA AVDO, 13. VI 1943, Sutjeska
MARČETA GOJKO, 1909, Kadrovci, Sanski Most, borac, Sutjeska
MARČETA MIĆO, 1920, Potkalinje, Sanski Most, komandir voda, Vučevo
MALBAŠIĆ MILAN, Šipovljani, Drvar, kuvar, Sutjeska
NOVOVIĆ BOGDAN, član politodjela brigade, Sutjeska
NINKOVIĆ JOVO, Crni Lug, Bos. Grahovo, borac, Sutjeska
OSTOJIĆ JOSIPA IVKA, 1924, Plina, Makarska, bolničarka, Sutjeska

ROGANOVIĆ ĐURO, Sutjeska

STIPICA ANTE, Žrnovnica, Split, borac, 13. VI 1943, Sutjeska

ŠIPKA MILAN, 1915, Suvaja, Bos. Petrovac, borac, Sutjeska

ŠUTIĆ STIPE, Trogir, Sutjeska

ŠORMOZ ILIJA, 1912, Crni Lug, Bos. Grahovo, borac, Sutjeska

TRKULJA DUŠAN, Nuglašica, B. Grahovo, borac, Sutjeska

TOMAŠEVIĆ JURA STIPE, 1907, Bačina, Makarska, zamenik intendanta, brigade, Sutjeska

1. NOU DALMATINSKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

TRGO ANDRIJA, Omiš, Split, intendant brigade, Sutjeska

UVODIĆ MILAN, Klis, borac, Sutjeska

UVODIĆ KOJO, Klis, borac, Sutjeska

VALETČIĆ ANTONA DARKA, 1924, Novi, bolničarka, Sutjeska

VUKIĆEVIĆ PAVLE, Sutjeska

VEJRAGIĆ SULEJMAN, Livno, borac, Sutjeska

VLAHOV STIPE, 1923, Privić Luka, Šepurine, Šibenik, barjaktar divizije, nestao na Sutjesci

VUČINIĆ HILDA JELENA, 1904, Ljubljana, kanjon Pive

VUKIĆEVIĆ NIKOLE RADULA, 1918, Cerovo, Nikšić, zamenik političkog komesara bolnice 3. divizije, kod Vučeva

1. BATALJON

BARIŠA ANTE MATE, Sutjeska

BARIŠIĆ MATE, 1912, Solin, Split, vodnik, Sutjeska

BEČKO ANTE IVAN, 1923, Udovičić, vodnik, Sutjeska

BLEČIĆ MILAN, borac, Sutjeska

BULIĆ JAKOV ŠIMUN, Sutjeska

CVITAN GRGE TOMO, Sutjeska

DELONGA JAKOVA STIPE, 1927, Sinj, Split, Sutjeska

DUJUŠIĆ MILAN, mitraljezac, Sutjeska

ERCEGOVIĆ MATE ANTE, 1920, Rogoznica, Primošte, Sutjeska

ERNI JURE, Otok Ivan, Sutjeska

MEDIĆ IVANA, referent saniteta 1. bat., pri prelasku Sutjeske

GRUBIŠA BORIŠE MILKA, 1921, Drvenik, Makarska, bolničarka, Sutjeska

GUERIERI JAKOVA BONE, Škrip, Brač, Split, Sutjeska

JURIČEVIĆ BARTUL, Škrip, Brač, Split, Sutjeska

KOTORAŠ DUŠAN, Sutjeska

KUKOČ BERISLAV, pri bolnici, Sutjeska

KUKOČ VINKA, pri bolnici, Sutjeska

MARASOVIĆ MIRKO, Dugopolje, Sutjeska

MARINKO MILAN, Koljani, borac, Sutjeska

MARASOVIĆ MIRKO, borac, Zelengora

MARTINIĆ PETRA PETAR, 1913, Otok Brač, intendant, Sutjeska

MIRIĆ PETAR, Škrip, Brač, Sutjeska

ODAK SLAVKO, Severić, Šibenik, borac, Sutjeska

PAVKOVIĆ JOZO, Sutjeska

ROSANDIĆ PAVAO, Sutjeska

RADOŠEVIĆ PETAR, Glavice, Sinj, borac, Sutjeska

RADNUKOVIĆ DAVOR, Split, Zelengora, Lučke Kolibe

SAMARDŽIĆ MIJO, borac, Sutjeska

SIRIŠČEVIĆ TONČI, Sutjeska

SOBIN FRANC, Kaštel Kambelovac, Split, Sutjeska

TOMAS IVANA JURE, Sutjeska

UVODIĆ NIKOLE MARIJA, 1924, Klis, Split, borac, Sutjeska

VIĐAK VLADO, Škrip, Split, Sutjeska

VUČIĆIĆ ANTE — ČUCO, Solin, Split, Sutjeska

ZEKARA MILE, borac, Sutjeska

ZMIJAREVIĆ JOZE MILA, 1923, Plina, Makarska, bolničarka, Sutjeska

ŽUVIĆ FRANE, Škrip, Brač, Split, Sutjeska

2. BATALJON

ACALIN KONSTANTIN, 1922, Zlarin, Šibenik, ekonom čete, nestao na Zelengori

ANTUNOVIĆ IVANOV KAŽIMIR, 1924, Kozica, Makarska, Zelengora

ALOGA AMBROZA ŠIME, 1914, Tribunj, borac, Sutjeska
BEGO IVE ŠIME, 1923, Šibenik, komandir voda, Sutjeska
BELAMARIĆ JOZE ANTE — BARE, 1912, Šibenik, kurir, Sutjeska
BJELJAC PETRA NIKOLA, 1913, Kistanje, Šibenik, komandir voda, Sutjeska
BAICA PERE NIKICA, 1922, Šibenik, borac, Sutjeska
BOLIĆ FEHIMA MUHAREM, 1913, Bos. Petrovac, Sutjeska
BORIJAN ŽARKO, Sutjeska
BEROVIĆ MATE VINKO, 1924, Šibenik, politički delegat voda, Sutjeska
BOSNIĆ-BAGATELA MATEJE JUGOSLAV, 1925, Blato na Korčuli, borac, Zelengora
BRANICA SREĆKA MLADEN, 1924, Zlarin, Šibenik, borac, Sutjeska
BULJOVCE IVANA MILAN, 1925, Biograd na moru, borac, Sutjeska
BEZBRADICA UROŠ, 1921, Kistanje, Šibenik, borac, Sutjeska
BAJKOVIĆ NIKOLE ANTE, 1912, Makarska, vodnik, Sutjeska
BERAM ANDRIJE MARIN, 1922, Kaštel Novi, borac, Sutjeska
CVITAN ANTE, 1920. Tribunj, borac, Sutjeska
CVITAN STIPE JOZO, 1920, Tribunj, borac, Sutjeska
ČUDINA FILIP, 1920, Filipjakov, Zadar, vodnik, Sutjeska
ČUDINA JOZO, borac, Sutjeska
ČULIĆ STJEPANA LENKO, borac, Sutjeska
DOBROTA BOŽA DRAGO, 1914, borac, Sutjeska
DELALA JERKO, 1924, Rogoznica, Šibenik, Sutjeska
DEVIĆ JOSIP, 1927, Rogoznica, Šibenik, Sutjeska
DIMITROVIĆ GLIŠO. Biskupija, Knin, Sutjeska
ERCEGOVIĆ MARTINA ANTE, 1920, Rogoznica, Šibenik, borac, Sutjeska
EREGA FERDO FRANE, 1918, Šibenik, Zelengora
ERCEGOVIĆ MATE ANTE, 1923, Rogoznica, Šibenik, borac, Sutjeska
GOLEŠ IVO — GALI, 1918, Rogoznica, Šibenik, referent saniteta, Sutjeska
GRČIĆ NIKOLE ILIJA, 1912, Kistanje, Šibenik, Sutjeska
GRUBIŠA STIPE DARIŠA, 1914, Drvenik, Makarska, Sutjeska
GUSIĆ ŠIMUNA ANTE, 1923, Grab, Sutjeska
GOLEŠ IVO, 1923, Rogoznica, Šibenik, borac, Sutjeska
JELIĆ PAŠKA BOŽO, 1921, Vrpolje, Šibenik, borac, Sutjeska
JUINOVIĆ ANTE LUKA, 1920, Kozica, Makarska, borac, Sutjeska
JUGOR ŠIME, 1920, Tribunj, borac, Sutjeska
JUNAKOVIĆ IVO — IVELA, Šibenik, komandir čete, Sutjeska
KARAMATIĆ ANTE NEDA, 1924, Plina, Makarska, bolničarka, Sutjeska
KLARIĆ JAKOVA NIKICA — CAJANO, 1914, Šibenik, borac, reka Tara
KRIČKA JANKO, 1919, Šibenik, komandir mitraljeske čete, Sutjeska
KORLAT DUŠANA STEVO, 1923, Kistanje, borac, Sutjeska
KAROLIJA JOVAN — ŠUCO, Kistanje, vodnik, Sutjeska
KOSOVIĆ NIKIN FILIP, 1912, Drvenik, Makarska, Sutjeska
KUTLAČA DUŠANA RADE, 1925, Kistanje, Šibenik, borac, Sutjeska
KURSAR KARMELO, 1922, Šepurine, Šibenik, borac, Sutjeska
MACURA SAVE MILJKAN, Drvenik, Šibenik, Sutjeska
MARAS JURE VICE, 1919, Kozica, Makarska, Tjentište
MARIĆ MIRO, 1925, Solin, Split, vodni delegat, Sutjeska
MAROTI IVANA HERMAN, 1912, Šibenik, komandir čete, Sutjeska
MAROVIĆ ?, Mravići, borac, Sutjeska
MATIJAS MATE NIKOLA, 1920, Marina, Split, borac, Sutjeska
MAŽIBRADA STEVO, 1914, Kistanje, Šibenik, desetar, Sutjeska
MAŽIBRADA VASO, 1922, Kistanje, Šibenik, desetar, Sutjeska
MATKOVIĆ RAFAEL, 1923, Kućine, Split, ekonom čete, Sutjeska
PUZIĆ IVO, 1922, Rogoznica, Šibenik, borac, Sutjeska
PAŠALIĆ MARKA JURE, 1923, Tučepi, Makarska, vodnik, Sutjeska
PLENČA IVANA JERKO, 1919, Vrpolje, Šibenik, Zelengora
POPIĆ MILAN, Sutjeska
POPIĆ NIKOLA, Drvenik, Šibenik, Sutjeska
PROJIN IVO, 1923, Rogoznica, Šibenik, Sutjeska

RADIĆ VOJE VUKAŠIN, 1914, Raduč̆ić, Knin, vodnik, Sutjeska
RAVLIĆ MATE JURE, 1911, Kozica, Makarska, Sutjeska
RAVLIĆ MARKA MARKO, 1918, Kozica, Makarska, Sutjeska
RAVLIĆ JURINA ŠIMUN, 1922, Kozica, Makarska, Sutjeska
ROMIĆ ĐURO, Ervenik, Knin, Sutjeska
RAVLIĆ IVANA ANTE, 1925, Kozica, Makarska, Sutjeska
RAVLIĆ JURE JOSO, 1925, Kozica, Makarska, Sutjeska
SKROZA MATE JOSIP, 1912, Prvić, Šibenik, Sutjeska
SKROZA MATE BOGDAN, 1912, Prvić Luka, Šibenik, borac, Sutjeska
SLADIĆ DRAGUTIN, 1922, Betina, Šibenik, borac, Sutjeska
SODA MATE, borac, Sutjeska
STIPANIČEV STIPE ANTE, 1909, Tribunj, borac, Sutjeska
STIPIN FRANE KARMELO, 1922, Prvić Luka, borac, Sutjeska
ŠAŠIĆ LAZAR, Ervenik, Knin, Sutjeska
ŠAROVIĆ IVO, Sutjeska
ŠEKULJICA PAVAO, Ervenik, Knin, Sutjeska
ŠEKULJKA RADE, Ervenik, Knin, Sutjeska
TRAŽIVUK VUKAŠIN, Vujčina, Kistanje, zamenik komandira čete, Sutjeska
TOLJANČIĆ NIKO, borac, Sutjeska
UGRČIĆ NIKOLE NIKOLA, 1924, Kistanje, Šibenik, borac, Sutjeska
VLAHOV STIPE ANTE, 1915, Prvić Luka, Šibenik, umro u CB na Sutjesci
VLAIĆ MATE, 1915, Unešić, Knin, vodni delegat, nestao na Zelengori
VUJASINOVIĆ DANILA PAJO, 1917, Ivoševci, Knin, vodni delegat, Zelengora
ZANINOVIĆ KRSTE IVO, 1924, Šibenik, vodni delegat, Sutjeska

3. BATALJON

ALAĆ LUKE MIRA, 1923, Drvenik, Makarska, bolničarka, Piva
AMIŽIĆ ŠIME, Sutjeska
ANTUNOVIĆ IKIN NEDELJKO, 1925, Drvenik, Makarska, umro od tifusa na Sutjesci
ARTIĆ JOSIP FILIP, 1913, Tugare, mitraljezac, Zelengora
ANIČIĆ IVANA JOZO, 1912, Donji Seget, Trogir, Sutjeska
BAGOTIN JUGO, Split, Sutjeska
BOGUNOVIĆ MATE DRAGICA, 1922, Baćine, Makarska, bolničarka, Sutjeska
BALETIĆ ANTE JOZE, Zavojane, Makarska, Sutjeska
DEČAN ANTE ZORICA, 1920, Biograd na moru, Zadar, Sutjeska
DELIĆ ANTE MATE, 1926, Drvenik, Makarska, Zelengora u bolnici
DIVIĆ STIPE ANTE, 1912, Drvenik, Makarska, Sutjeska
DIVIĆ IKE TOMA, 1909, Drvenik, Makarska, Sutjeska
DIVIĆ MARKA JOZE, Zavojane, Makarska, borac, Sutjeska
GABRIĆ MATE FRANE, 1907, Drvenik, Makarska, Sutjeska
GABRIĆ JOZE IVAN, 1916, Drvenik, Makarska, Sutjeska
GOJUN PETRA IVAN, 1925, Drvenik, Makarska, Sutjeska
GRUBIŠA ANTE SREĆKO, 1923, Drvenik, Makarska, Sutjeska
IVIČEVIĆ STIPE MIJO, 1926, Drvenik, Makarska, Sutjeska
IVIČEVIĆ DANKIĆA NIKO, 1926, Drvenik, Makarska, Sutjeska
IVIČEVIĆ STIPE MARIJA, 1926, Drvenik, Makarska, bolničarka, Sutjeska
IVIČEVIĆ MARINA FILIP, 1912, Drvenik, Makarska, Sutjeska
IVAZ PETAR, SUVERIĆ, Sutjeska
JAGLIĆ MATE IKO, 1913, Drvenik, Makarska, Zelengora
JAGLIĆ STIPE IVAN, 1925, Drvenik, Makarska, Zelengora
JAGLIĆ ANTE ZVONKO, 1926, Drvenik, Makarska, Sutjeska
JANKOVIĆ IVO, 1917, Šibenik, k-dir čete, Sutjeska
JELAŠ MATE DOMINKO, 1926, Drvenik, Makarska, kraj Pive
JELAŠ NIKOLE NEDELJKO, 1926, Drvenik, Makarska, puškomitraljezac, Bare
JOVANOVIĆ MARIN, Postranje, Split, Sutjeska
KITANOVIĆ ANTE, 1919, Šibenik, intendant, Sutjeska

KITAROVIĆ DUŠAN, 1920, Šibenik, borac, Sutjeska
KOSTANIĆ PAVAO ANDRIJA, 1924, Drvenik, Makarska, Zelengora
KOSTANIĆ IKE DOBRO, 1926, Drvenik, Makarska, Sutjeska
KOSTANIĆ BORIŠE KORE, 1914, Drvenik, Makarska, Zelengora
KOSTANIĆ IKE MIRO, 1923, Drvenik, Makarska, borac, Sutjeska
KOSTANIĆ ANTE MILOŠ, 1926, Drvenik, Makarska, borac, Sutjeska
KOSTANIĆ BARTULA NIKO, 1912, Drvenik, Makarska, borac, Zelengora
KOSTANIĆ STIPE NIKO, 1924, Drvenik, Makarska, Sutjeska
KOSTANIĆ PAVAO RADOSLAV, 1922, Drvenik, Makarska, Sutjeska
KOSTANIĆ IVANA STIPE, 1924, Drvenik, Makarska, Sutjeska
KOVAČEVIĆ ANTE JERKO, 1914, Otišće, zamenik komandanta bataljona, Sutjeska
KORLJAN JAKOVA MILAN, 1922, Gradac, Makarska, bolesnik, Sutjeska
MARTINAC ANTE, Sutjeska
MARKOTIĆ ANTE, Sutjeska
MATIJAŠEVIĆ SEGET, Sutjeska
MILAT-PANĐA MARINA IVAN, Sutjeska
MILIĆ DMITRA KRSTAN, 1913, Biskupija, Šibenik, komandir voda, Sutjeska
MATKOVIĆ JOZE IVAN, Zavojane, Makarska, borac, Sutjeska
NAJEV JAKOV, 1919, Marina, Trogir, borac, Sutjeska
ORDUNJ STANKO, puškomitraljezac, Sutjeska
PENCIROV IVANA ANTE, 1922, Primošten, Šibenik, Sutjeska
PEĆAR BARIŠE MATE, 1924, Drvenik, Makarska, Sutjeska
PEĆAR BARIŠE STIPE, 1923, Drvenik, Makarska, Sutjeska
PEĆAR NEDELJKO, Drvenik, Sutjeska
PEĆORA ANTE NEDELJKO, Brist, Makarska, Sutjeska
PRNJAK IVAN, Solin, komandir mitraljeskog voda, Sutjeska
RUPANOVIĆ VIKTOR, mitraljezac, Sutjeska
SKROZA MARTINA EDVARD-MAKSO, 1914, Prvić Luka, Šibenik, komesar čete, Sutjeska
SLAKO JOZE MATE, 1912, Drvenik, Sutjeska
STIPICA ANTE, Sutjeska
SUĆIĆ VLADO, Livno, Sutjeska
ŠEVO MATE FRANJO, 1921, Donji Seget, Trogir, desetar, Sutjeska
TOMASOVIĆ MILOVAR, Podstrana, Sutjeska
TRUTA ŽELJKO, 1920, Žlarin, borac, Sutjeska
UJDUR MATE JURE, Grodve, vodni delegat, Sutjeska
UJDUROVIĆ MIJE GOJKO, 1918, Gradac, Makarska, zamenik komandanta bataljona, prelaz Tare
VLATKO ANTE, 1918, Blato, Korčula, borac, Sutjeska

4. BATALJON

ANIČIĆ IVAN JOZE, 1921, D. Seget, Split, borac, Sutjeska
ANTUNOVIĆ IVANOV ANTE, 1922, Kozica, Makarska, Sutjeska
ANTUNOVIĆ NIKOLA JOZE, 1906, Kozica, Makarska, komandant bataljona, Sutjeska
BELAS GRGO, Zelengora
BELAS PETAR, Split, Piva
CVITAN ANTE, 1919, Tribunj, Šibenik, Sutjeska
ČALETA ANTE SLAVKO, Sutjeska
DONATOV DINKO, Korčula, borac, Zelengora
DONATOV IVE, Zelengora
DRAGOJEVIĆ NIKOLE NIKOLA ŠILO, 1912, Velika Luka, Dubrovnik, mitraljezac, Sutjeska
ĐAPIĆ KATICA, Sutjeska
ĐERMO LEMO MEHO (Ago), Livno, Sutjeska
JAREB ŠIME FRANE, 1908, Tribunj, Šibenik, Sutjeska
JADRIJEVIĆ PETAR, Glavice, Sinj, Sutjeska
JADRIJEVIĆ ROKO, Glavice, Sutjeska
MARELIĆ MIŠKA KUZMAN, 1912, Iž Mali, Zadar, Zelengora
METLIČIĆ IVAN, 1922, Supetar, Brač, vodni delegat, Sutjeska
PAVKOVIĆ IVANA MARIN, Donji Seget, Sutjeska
PETRIČIĆ ŠANTE ŽARKO, 1922, Iž Mali, komandir čete, Sutjeska
PETROVIĆ STIPE, 12/13 VI, Sutjeska
PERIĆ IVAN, Sinj, Sutjeska

PIROGIĆ ISKO, Livno, Sutjeska
PAVLIĆ JOZE GRGO, 1912, Kozica, Makarska, Sutjeska
ROŽIĆ ROZA, Trogir, Zelengora
SUĐIĆ VLADO, Livno, borac, Sutjeska
ŠANTIĆ IVAN, Split, Sutjeska (umro)
UVODIĆ NIKOLE MARIJA, 1924, Klis, Split, borac, Sutjeska
UJDRU JURE MATE, 1920, Gradac, Makarska, borac, Sutjeska
ZMIJAREVIĆ JOZE IVAN, 1924, Plina, Makarska, borac, Sutjeska

1. NOU DALMATINSKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

ALJINOVIĆ MATE ANDRIJA, 1924, Žrnovnica, borac, Sutjeska
AMIŽIĆ ANTE MARIN, 1925, Žrnovnica, desetar, Sutjeska
ANTULOV ANDRIJE MARKIOL, 1920, Prvić Luka, Šibenik, borac, Sutjeska
ANTUNAC ANTE SPIRO, 1920, Šibenik, pomoćnik intendanta, Miljevina
ANTUNOVIĆ JURE RATO, 1916, Drvenik, Makarska, rukovodilac bolnice, Sutjeska
ARTIĆ JOZE MILICA, 1923, Tugare, Sutjeska
ASANOVIĆ IVANKA, (Tara Barišić Ante Bartul), 1925, Vranik, Šibenik, Sutjeska
BARIŠIĆ FELESFORA MATE, 1913, Solin, Split, vodni delegat, Sutjeska
BEGO ŠIME ŠIME »CIMPRE«, Šibenik, borac, Zelengora
BENZON BARTILA IVE, 1923, Vranik, Šibenik, Sutjeska
BENZON IVANA MATE, 1921, Vranik, Šibenik, Sutjeska
BOBAN ILIJE KAJA, 1915, Klis, Split, Sutjeska
BOBAN IVANA KARMELA, 1925, Klis, Split, borac, Sutjeska
BOBAN IVANA SREĆKO, 1920, Klis, Split, borac, Sutjeska
BUČAN ŠPIRE BRANKO, 1920, Mravince, Split, Sutjeska
BUČAN JURE IVAN, 1914, Mravince, Split, Sutjeska
BUČAN VICE IVAN, 1922, Mravince, Split, borac, Sutjeska
BAČKOV FRANE VJEKOSLAV, 1923, Pakoštane, Zadar, borac, Sutjeska
BAKOVIĆ MATE LUKA, 1918, Bajagić, Sinj, borac, Sutjeska
BANOVAC JURE PETAR, 1906, Bračević, Sinj, komandir čete, Sutjeska
BARADA LUKE ANTE, 1919, Seget, borac, Sutjeska
BARADA MIJE IVAN, 1924, G. Seget, borac, Piva
BARADA IVANA TOMA, 1916, G. Seget, borac, Tara
BARIĆ MARKA DRAGO, 1922, Tugare, borac, Zelengora
BARIŠIĆ BARTUL, Vranik, Šibenik, Sutjeska
BARIŠIĆ ĐURE NIKOLA, Cetina, Split, Sutjeska
BARLETO IVAN, Korčula, referent saniteta, Sutjeska
BASKA FRARA ŠIME, 1917, Betina, Šibenik, borac, Sutjeska
BEARA SAVE ĐURO, 1922, Zelovo, Sinj borac, Sutjeska
BENUSI ZAMARJINA JAKO, 1924, Makarska, borac, Sutjeska
BELAS BLAŽA GRKO, 1920, Arbanija, Split, borac, Zelengora
BELAS TONI PETAR, 1920, Arbanija, Split, borac, Sutjeska
BERAN ANDRIJE MARIN, 1922, Kaštel Novi, Split, Sutjeska
BERETIN ANTE BOŽIDAR, 1922, Kaštel Novi, Split, borac, Sutjeska
BEŠLIĆ JOZE STJEPAN, 1921, Dubrava, borac, Sutjeska
BEŠKO IVAN, Sinj, vodnik, Pivski Manastir
BILAN BLAŽO ŽARKO, borac, Sutjeska
BILAS BOŽE CVITAN, 1912, Gradac, Makarska, borac, Sutjeska
BILIĆ JOSIPA ROZA, 1918, bolničarka, Sutjeska
BILOTA PETRA MARIN, D. Seget, borac, Sutjeska
BLAJIĆ JOKE JOZO, 1909, Dicmo, Sinj, borac, Sutjeska
BOGDAN JURE, Prhovo, Šibenik, Sutjeska
BOŠKOVIĆ IVANA MARKO, 1921, Bristivica, Split, borac, Miljevina
BOTUŠIĆ PETRA IVAN, 1921, Kaštel Lukšić, komesar čete, Zelengora
BOŽAN MARIJANA ANTE, 1922, Blizna, Split, borac, Miljevina

BOŽANIĆ ANTE TINA, 1922, Komiža, Vis, borac, Miljevina
BOŽIČKOVIĆ VANĐELA, Hvar, Sutjeska
BRAJKOVIĆ NIKOLE ANTE, 1912, Živagožde, Split, komandir čete, Sutjeska
BRKLJAČA IVANA JOZA, 1922, Split, borac, Tjentište
BULIĆ JOSIPA MARIN, 1917, Tugare, Split, borac, Sutjeska
CRNOGORAC JOVANA DAMJAN, 1912, Polača, Knin, borac, Zelengora
CRNOGORAC LAZE MIĆO, 1919, Polača, borac, Sutjeska
CRNOGORAC GLIŠE STEVO, 1920, Polača, borac, Sutjeska
CVITANOVIĆ ANTE, Sutjeska
ČARIJA ANTE IVAN, D. Seget, borac, Sutjeska
ČARIJA MARKA IVAN, 1921, D. Seget, borac, Sutjeska
ČOSO LUKE ANĐELKO, Udovičić, borac, Sutjeska
ČUKUŠIĆ ANTE IVAN, 1920, Dicmo, Sinj, borac, Sutjeska
ČUKUŠIĆ JOZE MIRKO, 1924, Dicmo, Sinj, borac, Sutjeska
ČURKOVIĆ MATE NIKOLA, Dicmo, Sinj, borac, Sutjeska
ERCEGOVIĆ ANTE VICE, Sutjeska
FABIJANOVIĆ ANTE MATE, 1921, Škrip, Brač, Sutjeska
FILINIĆ FILICIJA BRANKO, 1922, Tugare, borac, Zelengora
FRUŠTIN ANTE, Prhovo, Šibenik, Sutjeska
TUŠTIN JOSIPA ANTE, 1923, Šibenik, borac, Jabuka
GABELIĆ STEPANA JOZO, 1920, Vrbosko, Hvar, Sutjeska
GILIP ANTE PETAR, 1923, Donji Muć, Sutjeska
GIZDIĆ MIJE BERISLAV, Sutjeska
GILJEVIĆ LUKE JERKO, 1913, Baćina, Makarska, Sutjeska
GIZDIĆ IVANA MILIVOJE, Sutjeska
GIZDIĆ MARKA RUDOLF, Sutjeska
GLUČINA JURE DAVID, 1915, Drešnica, Makarska, Sutjeska
GOSPODNETIĆ FRANKA-SOJKA, Split, Sutjeska
GOŠJEVIĆ IVANA ILIJA, 1920, Dicmo, Sinj, Sutjeska
GRABOVAC PETAR, Sutjeska
GRAHOVAC IVAN, Sutjeska
GRAŠPAR STEPAN, Sutjeska
GRABOVAC ANDRIJE PETAR, 1914, Sinj, Sutjeska
GRABOVAC ALIJICE PETAR, 1917, Sinj, Sutjeska
GRCIĆ BARIŠE MIRKO, 1921, Vlaka, Makarska, komandir voda, 10. VI. Volujak
GUDIĆ MATE, Rogoznica, Split, Sutjeska
GUINA MARINA TONI, 1921, Trogir, Sutjeska
HAJDIK MATE DINKO, 1921, Gdinj, Sutjeska
ILIĆ KRSTE, Orlić, Knin, Sutjeska
IVAČIĆ DUJE AUGUSTIN, 1922, Glavice, Sutjeska
IVICA IVANA IVKOV, D. Seget, Sutjeska
IVIČEVIĆ ANTE, Sutjeska
IVIČEVIĆ DARINKA, Drvenik, Sutjeska
IVIĆ DUJE NIKOLA, 1921, Vranik, Šibenik, borac, Sutjeska
JADRIĆ JOZE DUJE, 1923, Dicmo, desetar, Sutjeska
JAJIĆ TOME ANTE, 1926, Bristivica, Tara
JARIĆ JURE IVAN, 1918, Sutjeska
JAKUS JOŽE MARKO, 1923, Vrsine, Split, Sutjeska
JENJIĆ ANTE FILIP, 1922, Glavica, Sutjeska
JEKUNICA MATE DRAGO, 1920, K. Šućurac, Miljevina
JOVANOVIĆ MATE MARIN, 1919, Potstrana
JURETIĆ JURE JOZO, 1894, Dicmo, Sutjeska
JURLIN ŠPIRE NEDELJKA, Gor. Sitna, Sutjeska
KATIĆ JOVE IVO, 1923, Solin, Split, borac, Sutjeska
KLJAKOVIĆ JOZE NIKOLA, Solin, Split, borac, Zelengora
KOLIĆ JERKA IVAN, 1921, Klis, Split, borac, Sutjeska
KRUNO ILI BRUNO, Žrnovnica, Split, Zelengora
KAPETANOVIĆ IVANA PERIKA, 1919, D. Seget, borac, Sutjeska
KARAMATIĆ BARIŠE ANTE, 1926, Plina, Makarska, Sutjeska
KAŠTELANČIĆ ANTE, Dragan, 1919, Potstrana, komandir čete, Zelengora
KUZMANIĆ ANTE BLAŽ, 1916, Kaštel Novi, borac, Sutjeska

KAŠTELANČIĆ DRAGO, Potstrana, Sutjeska
KUŽIĆ JOSIPA PETAR, 1926, Baranovac, Ploče, Sutjeska
KOCJANČIĆ ANTE ANTE, 1918, Karakašica, politički delegat voda, Sutjeska
KOSTANIĆ MILOŠ, Sutjeska
KOVAČEVIĆ IVANKA, Sutjeska
KOVAČEVIĆ JERKO, Makarska, Sutjeska
KOVAČIĆ ŠPIRO, Sutjeska
KUZMANIĆ STIPE STIPE, 1910, Pisak, Split, borac, Sutjeska
MAROVIĆ IVANA PETAR, 1922, Kaštel Stari, borac, Foča
MARTIĆ JAKOVA IVAN, 1924, Smoline, Sutjeska
MARTIĆ STJEPANA MIĆE, 1924, Škrip, Sutjeska
MARTIĆ JAKOVA NIKOLA, 1921, Smoline, Sutjeska
MARTINAC CICO ANTE, Vrgorac, Makarska, Sutjeska
MARTINAC MIRO, Vrgorci, Sutjeska
MARTINOVIĆ FRANKA MARIJA, Sutjeska
MARTINOVIĆ PETAR, 1914, Sutivan, Brač, Split, intendant, Sutjeska
MARTINOVIĆ PERE ŠIME, M. Iž. Sutjeska
MARUŠIĆ MATE SREĆKO, 1918, Marušići, Sutjeska
MATELJAK STANKO, Sutjeska
MATOŠIN JOSIPA ANĐELKO, 1922, Primošten, Šibenik, desetar, Miljevina
MUŠTRA NIKOLE BOŽO, 1924, D. Seget, Zelengora
MAŽIBRADA JOVANA OBRAD, 1913, Kistanje, Šibenik, Piva
MEDIĆ PETRA JOŽE, 1918, D. Seget, Miljevina
MAROVIĆ ANTE KAŽIMIR, 1920, Mravince, borac, Sutjeska
MAROVIĆ JAKOVA MARIN, 1920, Mravince, Sutjeska
MILIČIĆ PAVAO, borac, Sutjeska
MALBAŠIĆ MARKA MILAN, 1906, Šipovljani, borac, Sutjeska
MANDIĆ FRANE IVAN, 1921, Dubrava, politički delegat voda, Ustiprača
MANDIĆ ANTE JOZO, 1923, Tugare, borac, Zelengora
MARELIĆ KUZMAN, Mali Iž, Zadar, komandir voda, Sutjeska
MARIĆ ANTE MIJO, 1921, Vinišće, borac, Sutjeska
MARIĆ MARINA MIRO, 1925, Majdan, vodnik, Sutjeska
MARIN LUKE VJEKOSLAV, 1916, Žrnovnica, borac, Gacko
MARINIĆ NIKOLA JOSIP, 1925, Sinj, Sutjeska
MARKOTIĆ JOSIPA ANTE, 1911, Vrgorac, Makarska, borac, Sutjeska
MARKOTIĆ MARJANA JOZO, 1918, Dicmo, Sutjeska
MITRANOVIĆ MATE STIPE, 1916, Žrnovnica, Zelengora
MIHOLIVOĆ GRGE ANTE, 1914, Škrip, Sutjeska
MIKROTA PAVA, Stari Grad, Sutjeska
MIKULIČIĆ TOME ANTE, Potstrana, Split, Sutjeska
MILAT IVANA ANTE, 1918, G. Seget, Sutjeska
MILAT MIJE JERKO, 1914, G. Seget, Piva
MILAT JOŽE ANTE, 1921, G. Seget, Sutjeska
MILAT ANTE MIJO, 1920, G. Seget, Miljevina
MILAT GRGE TOMA, 1919, G. Seget, Zelengora
MILAT LOVRE VINKO, 1921, G. Seget, Miljevina
MILETIĆ JOSIPA FILIP, 1924, Milešina, Sutjeska
MILETIĆ NIKOLE NIKOLA-Šare 1924, Vela Luka, Dubrovnik, Sutjeska
MIMICA MATE FILIP, 1917, Podašpilje, Sutjeska
MINIĆ DINKA DINKO, 1924, Škrip, Sutjeska
MINIĆ PETRA PETAR, 1922, Škrip, Sutjeska
MIRIĆ DINKO, Škrip, Sutjeska
NADILO — BEREN PETRA PETAR, 1922, Blato, Korčula, Sutjeska
NUJIĆ JAKOVA MARIO, 1920, Split, borac, Sutjeska
NUJIĆ JOZE MILJENKO, 1920, Split, borac, Sutjeska
PAIĆ STANKO, Sutjeska
PARMAČ ANTE MATE, Sutjeska
PAUNOVIĆ SUNIN SINIŠA, Makarska, Sutjeska
PAVIĆ LOVRE JOZO, 1914, Sinj, Sutjeska
PAŽANIN FILIPA IVAN, 1921, Vinišće, Miljevina
PAŽANIN ĆIRILA STIPE, 1924, Vinišće, Zelengora

PECOTIĆ KUZME IVAN-Maloča, 1912, Smokvice, Korčula, Sutjeska
PELJA IVANA PAŠKO, 1921, Blizna, Zelengora
PERČIĆ ANTE, Sutjeska
PERČIĆ JERE MARIN, Žrnovnica, Sutjeska
PERIĆ LJUBE MARKO, 1922, Cavtat, Dubrovnik, pomoćnik komesara čete, Zelengora
PERKOV KARLA BOŽO, 1904, Tribunje, Šibenik, Sutjeska
PERKOVIĆ FILIPA MIRKO, 1925, Grab, Sutjeska
PERVAN FRANE ANTE, Kokorić, Vrgorac, Sutjeska
PERVAN IVANA ANTE, Kokorić, Vrgorac, Sutjeska
PIVČEVIĆ IVANA NEDELJKO, 1924, Tugare, Zelengora
POLJIČANIN MATE IVAN, 1918, G. Seget, Zelengora
POLJIČANIN MATE MARKO, 1923, G. Seget, Miljevina
POVIĆ ŠIME PETAR, 1921, Kaštel Štafilić, Sutjeska
PRELJOČANIN MIRKO KIJO, Cetina, Split, Sutjeska
PRLAC MATE MARJAN, 1903, Drašnice, Makarska, Sutjeska
PRODAN ANTE, Makarska, Sutjeska
PUŠALIĆ JURE, Tučepi, Makarska, Zelengora
PUZIN ANTIN IVAN, 1921, Rogoznica, Šibenik, Sutjeska
PALADA KRIŽAN, Zelengora
PIRAK, Makarska, Sutjeska
RADIVANIKOVIĆ DAVOR, Split, komandir čete, Zelengora
RADOJKOVIĆ KULE FRANKO, 1922, Škrip, Split, Sutjeska
RADOJKOVIĆ JULE JERKO, 1914, Sutjeska
RADOVNIKOVIĆ FRANE DAVOR, 1922, Split, kom. čete, Zelengora
RAKULJ MILICA, Dubrava, Glamoč, 1943, Sutjeska sa sinčićem od 5 godina
REŠETAR MATE IVAN, 1915, Sutjeska
RINČIĆ IVANA LUKA, 1922, Vrsine, vodnik, Zelengora
ROGOLJIĆ MATE, Sutjeska
RUPANOVIĆ VIKTOR, Kaštel Šućurac, Sutjeska
RUŽIĆ SREĆKA MILAN, 1919, Potstrana, nestao na Sutjesci
RACETIN BARTUL, Zelengora
SAMARDŽIĆ FILIPA PETAR, 1912, Maovice, Drniš, kom. čete, Sutjeska
SARDALIĆ-TANCUNA JANE ANTUN, 1919, Blato, Korčula, Sutjeska
SAŠA MIJE MIJO, 1916, Blizna, borac, Sutjeska
SKROZA MATIN BOGDAN, 1922, Prvić Luka, Šibenik, borac, Sutjeska
SMOLJIĆ BOŽE MARJAN, 1923, Blizna, borac, Miljevina
SOKOLOV NIKOLE IVAN, 1923, Vinišće, Sutjeska
SONTAĆ ANTONA VIKULA, 1912, Trogir, komesar čete, Tara
SRZIĆ STIPE MARTIN, Makarska, borac, Sutjeska
STANIĆ MATE PERO, 1920, Stanići, borac, umro od tifusa
STOLICA BOŽE MARKO, 1921, Makarska, politički radnik, Sutjeska
SUBAŠIĆ TINĆI, Sutjeska
ŠPIKA MARINA IVAN, 1907, D. Seget, Zelengora
SUŠAK ĐURE MIRKO, 1918, Dicmo, Sutjeska
ŠUTIĆ (STIPE), Gradac, Miljevina
ŠANTIĆ VICENCA IVAN, 1918, Trogir, Zelengora — Katin Kuk
ŠANTIĆ ANTE NIKOLA, 1922, Trogir, komandir čete, Zelengora
ŠEPAROVIĆ PĆORBAN ANTE, Sutjeska
ŠEVO MATE FRANE, 1923, D. Seget, desetar, Sutjeska
ŠEVO VICKA IVAN, D. Seget, Sutjeska
ŠIMIĆ SVETINA IVAN, 1921, G. Seget, Zelengora
TABAIN ANTE KOKA, 1919, Vela Luka, Korčula, borac, Sutjeska
TOMAŠ DUJE KAJE, 1916, G. Seget, Zelengora
TOMAŠEVIĆ IVANA DJENE, 1923, Baćina, Makarska, Miljevina
TOMAŠEVIĆ STIPE JURE, 1905, Baćina, Makarska, Sutjeska
TRGO IVAN, Jesenice, Split, Zelengora
TURIĆ ANTE, Sutjeska
TURIĆ IVKO, Sutjeska
TOMAŠ, Jesenice, Sutjeska
VIDOVIĆ NIKOLE SVETIN, 1919, Sevid, Trogir, Sutjeska
VIDOVIĆ ŠIME TUROD-TUDE, 1921, Sevid, Trogir, Sutjeska
VRANEŠ MILE, Cetina, Split, Sutjeska
VUČIČIĆ ANTIN MIRKO, Solin, Split, Tjentište

VUKUCAN IVANOV MIJO, Seget, Sutjeska
VUKMAN ŠIME ANTE, 1920, G. Seget, Zelengora
VUNDUK STEVO, Sutjeska
VELIĆ JOZO, Tugare, Sutjeska
VUŠKOVIĆ, Dicmo, Sutjeska
ZUBAC IVANA ILIJA, 1914, Košute, borac, Sutjeska
ZULIM MARINA IVAN, 1920, G. Seget, borac, Zelengora
ŽANIĆ STIPE ANTE, 1908, Potstrana, Zelengora
ŽUPANOVIĆ BLAŽA IVAN, D. Seget, Sutjeska
ŽUVELA MARKO — ANTIŠO, 1900, Vela Luka, Korčula, komesar čete, Sutjeska

5. NOU (CRNOGORSKA) BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

ANJATIĆ VERA, okolina Travnika, bolničarka, Sutjeska
ALEKSIĆ DRAGO, 1911, Podvrš, komandir baterije, Sutjeska
BURZAN BAJA MILORAD — Misa, 1919, Titograd, Sutjeska
BILIĆ STIPE, 1916, borac, Sutjeska
BALETIĆ MARKO, referent saniteta, Sutjeska
BILANOVIĆ LUKA, 1925, Duvno, borac, Sutjeska
CEROVIĆ PERA VOJISLAV, 1910, Nikšić, borac, Sutjeska
ĆETKOVIĆ JELENA, Piperi, Titograd, bolničarka, Sutjeska
DRAGOMANOVIĆ DUŠANA NEDELJKO, 1921, Cetinje, kurir, Sutjeska
ĐUROVIĆ MIHAJLA VESELIN-AGA, 1926, Veleta, Danilovgrad, kurir, Sutjeska
ĐUROVIĆ JAKICE ING. LAZAR, 1891, Grbić, Danilovgrad, Sutjeska
ĐURNIĆ ĐURE KRSTO, 1926, Virpazar, kurir, Sutjeska
ĐURIČIĆ PAULINA, 1921, Novi Bečej, bolničarka, Sutjeska
GIZDIĆ MILUTIN, 1918, Solin, Split, omladinski rukovodilac, Sutjeska
GOLOVIĆ IVANA MIRČETA, 1878, Pošćenje, Šavnik, Sutjeska
ILAK IVANA NIKOLA, Split, Sutjeska
JERKOVIĆ PETAR, borac, Sutjeska
KOVAČEVIĆ SPASOJE, Pločnik, borac, Sutjeska
KARAN LJUBO, borac, Sutjeska
KADOVIĆ VELIZAR, Šobojići, Nikšić, bolničar, Sutjeska
KRIVOKAPIĆ RADE, Nikšić, Sutjeska
DR KOMADINA, Mostar, lekar, Sutjeska
KOSTIĆ NOVICE KRSTO, 1914, Dučice, Nikšić, Vučevo
KOVAČEVIĆ MITRA BLAGOJE (otac Save Kovačevića), 1863, Grahovo, Nikšić, Sutjeska
KOVAČEVIĆ DRAGAN, Grahovo, kurir, Sutjeska
KOVAČEVIĆ PERO, Katuni, Makarska, borac, Sutjeska
KUSTUDIĆ VLADO, Glibovac, Nikšić, zamenik komandira, Sutjeska
KOSTIĆ RADONJE KRSTO, 1912, Dučice, Nikšić, intendant, Sutjeska
KOVAČEVIĆ BLAGOJA JANKO, 1903, Nudo, Grahovo, Nikšić, bojna komora, Sutjeska
KOVAČEVIĆ LJUBE ČEDA, Sutjeska
KOVAČEVIĆ ĐORĐE, Sutjeska
KOVAČIĆ MILAN, Sutjeska
KUKA HUME HASO, Livno, Sutjeska
KUNIČIĆ MARKA TADIJA, 1917, Dol, borac, Sutjeska
KOVAČEVIĆ BLAGOJA JANKO, 1903, Nudo, Grahovo, Sutjeska
LAZAREVIĆ DUŠAN, 1893, Grahovo, bojna komora, Sutjeska
LJANOVIĆ KATA, Gornji Crnci, Piperi, borac, Sutjeska
MARTINOVIĆ NIKO, načelnik štaba brigade, Sutjeska
MARTINOVIĆ LJUBICA, oko 1923, Peć, bolničarka, Sutjeska
MARTINOVIĆ STANA, Peć, bolničarka, Sutjeska
MAJKANIĆ ANTE FRANE, 1918, Svirce, borac, Sutjeska
MANOJLOVIĆ DAVIDA KOVILJKA, Vukovsko, Sutjeska
MARKOVIĆ RADOVAN, Sutjeska
MIĆOVIĆ RADOJICA-Rale, 1924, Peć, Sutjeska
MIĆUNOVIĆ GAVRILA GAJO, 1890, Nikšić, borac, Sutjeska
MIĆUNOVIĆ JANKO, 1910, Rudine, Nikšić, instruktor u bateriji, Sutjeska

MITAR AUGUSTINA ŠPIRO, 1916, G. Seget, borac, Sutjeska

MARČIĆ MIJO, Sutjeska

MARČIĆ NIKOLA, Sutjeska

MARČIĆ ANTE PARE, Lepenica, Šibenik, Sutjeska

MARTINOVIĆ BOŠKO, Nikšić, Sutjeska

MASLEŠA VESELIN, Banja Luka, Sutjeska

POPOVIC VINKO, Makarska, komandir voda, Sutjeska

PAVIČIĆ ANTE, 1923, Vrbanj, borac, Sutjeska

RAIČEVIĆ STANA, 1893, Ozrinići, Nikšić, Sutjeska

RAIČKOVIĆ SAVA VELIMIR, 1922, Tološi, Titograd, Sutjeska

RAMOVIĆ BLAGOTA, 1883, Sutjeska

REBULA IVAN, Sutjeska

RAJIČEVIĆ MANJA, Laz, kurir, Sutjeska

RAIČEVIĆ D. TOMO, 1884, Rastovac, Nikšić, Sutjeska

SEFEROVIĆ MUJO, 1926, Oplečani, Duvno, borac, Sutjeska

STIPIĆ ANTE, 1920, Split, borac, Sutjeska

STANIŠIĆ JOVE SIMIĆ MARA, 1922, Rašćani, Duvno, borac, Sutjeska

ŠARIĆ JURJA MIHAILO, 1921, Poljica, Hvar, Sutjeska

TOPALOVIĆ JEREMIJE VUKOSAV, 1912, Plužine, Nikšić, Sutjeska

VUŠOVIĆ JANKO, 1918, Gornje Polje, Nikšić, intendant bojne komore, Sutjeska

VELIMIR V. RISTO, 1904, Baljci, Livno, intendant, Sutjeska

VUČINIĆ RADOVANA BOŽIDAR BOŽO, 1920, Nikšić, pri štabu brigade, Sutjeska

VESELICA ANTE-BILI, 1913, Glavice, Sinj, Split, Sutjeska

VUJOŠEVIĆ BOŽO, 1915, Danilovgrad, borac, Sutjeska

VUČINIĆ MARKO, pratilac ranjenika, Sutjeska

ZLATIĆANIN JOVA PUNIŠA-VASO, 1911, Titograd, Vučevo

ŽMIKIĆ TRIPKA MIĆA, 1922, Grahovo, Nikšić, intendant bataljona, Zelengora

ŽAKULA IVAN, 1915, ostrvo Iž, borac, Sutjeska

1. BATALJON

BILANOVIĆ BOŽE ILIJA, 1909, Sutjeska

BOJOVIĆ DUŠAN, obaveštajni oficir, Sutjeska

BOŽOVIĆ RISTO, oko 1920, borac, Bioče

BOŽITKOVIĆ JURE IVAN, 1924, otok Ivan — Hvar, Sutjeska

BULAJIĆ ĆETKA DANICA, 1922, Grahovo, Nikšić, borac, Sutjeska

BRZOVIĆ ANTE IVAN, 1921, Šuica, Livno, kuvar, Tjentište

BALETIĆ MARKO, Broćanac, Nikšić, referent saniteta, Sutjeska

BOŽITKOVIĆ TOMO, otok Ivan, Sutjeska

BOŽITKOVIĆ ŽARKO, otok Ivan, Sutjeska

ĆVOROVIĆ RADOSAV, Mokro, Šavnik, borac, Sutjeska

DUJMOVIĆ LUKE JURAJ, 1925, Čile, J. Amerika (živeo u Sutivanu), Sutjeska

ĐUKANOVIĆ CVETKA (ĆETKA) DUŠAN, 1922, Lukovo, pomoćnik komesara čete, Sutjeska

ĐUROVIĆ BLAŽO, 1890, Zagrad, Nikšić, borac, Sutjeska

FILIP borac, kuvar 2. čete, Sutjeska

GAGOVIĆ RUŽA, Aranđelovo, Trebinje, bolničarka, Miljevina

KOJAŠEVIĆ VOJO, borac, Sutjeska

KLJAJIĆ DUŠAN, Sutjeska

KOSTIĆ KRSTO, 1917, Zagrad, Nikšić, politički delegat voda, Vučevo

KOVAČEVIĆ JANKO, Sutjeska

KRIVOKAPIĆ MARKA BOŽO, 1911, Vir, Nikšić, borac, Sutjeska

KOVAČEVIĆ RADOVAN, Grahovo, Nikšić, borac, Sutjeska

LAKIĆ GAVRO, borac, Sutjeska

LABUDOVIĆ BOŠKA BOŽIDAR, 1922, Dragova Luka, Nikšić, borac, Sutjeska

MARKOVIĆ MILEVA, 1922, Zagorak, Danilovgrad, Vučevo

MARKOVIĆ LUKE MITAR, Štedim, borac, Sutjeska

MATIJAŠEVIĆ MIRKA MILIJA — Milijana, 1925, Orah, Nikšić, borac, Sutjeska

MILOŠEVIĆ RADOMIR, oko 1910, Šavnik, borac, Tjentište

MIJUŠKOVIĆ VELIŠE VOJO, 1914, Nikšić, borac, Sutjeska

MATIJAŠEVIĆ ANDRIJE JURAJ, 1924, borac, Sutjeska
NIKOLIĆ MILIVOJE, borac, Sutjeska
ODAK SLAVKO, Severić, Šibenik
PERKOVIĆ LUKE ANTE, Sutjeska
RADOVIĆ BOŠKA MOMČILO, 1925, Lukovo, Nikšić, politički delegat voda, Sutjeska
ROGANOVIĆ ĐURO, Sutjeska
RADONJIĆ KRSTE ŠPIRO, borac, Sutjeska
ROĆENOVIĆ STANUŠA, Bršno, Nikšić, borac, na Pivi
VAŽIĆ JOVA DUŠAN, 1920, Rašćani, Duvno, Sutjeska
ZELEN GOJKO, Sutjeska
ŽMUKIĆ TRIFKA MIRKO, 1926, Grahovo, Nikšić, borac, Sutjeska

2. BATALJON

ALEKSIĆ JEFTE VELJKO, 1912, Banjsko, Nikšić, Sutjeska
BACKOVIĆ ĐORĐIJE-ĐOKO, 1920, Drenovštica, Nikšić, Sutjeska
BOGDAN MILAN, Zelengora
BOJOVIĆ VUKAŠINA MIHAILO, 1889, Kuta, Nikšić, Sutjeska
BOLJEVIĆ MILIĆA STEVO, 1918, Piperi, Titograd, komesar, Sutjeska
BARIĆ JUSA, 1920, Odžak, Bugojno, Sutjeska
CVETIĆ LAZE OBRAD, 1910, Baljci, Livno, komandir voda, Sutjeska
CVIJANOVIĆ JOVE MILAN, 1924, Oborci, Jajce, borac, Sutjeska
ČANOVIĆ VLADO, Bršno, Nikšić, borac, Tjentište
ERCEGOVIĆ MEDO, Šepurine, Šibenik, Sutjeska
GLIGORIĆ MARKO, Komarnica
GLUŠICA MARKO, 1920, Rubeža, Nikšić, zamenik komandira čete, Sutjeska
GREGORIĆ MARKO, iz Dalmacije, Komarnica
GURDULIĆ M. NIKOLA, 1922, Vrisnik, Sutjeska
KADIĆ VELIŠE ČEDOMIR, oko 1920, Nikšić, politički delegat voda, Sutjeska
KOLUNDŽIJA JOVANA ĐURO, 1910, Žagrović, Knin, desetar, Vučevo
KOTARA NIKOLE LUKA, oko 1919, Šavnik, borac, Sutjeska
KISKOVIĆ ŠIMUNA IVO, 1923, Tučepi, Makarska, borac, Sutjeska
KARAN V. SAVA, 1920, Rašćani, Duvno, Sutjeska
LABUDOVIĆ ĐORĐA ZORKA, 1924, Dragova Luka, Nikšić, bolničarka, Sutjeska
MAROJEVIĆ NOVAKA REČKO, 1917, Morakovo, Nikšić, borac, Komarnica
MARTINOVIĆ VUKICA, Sutjeska
MATIJAŠEVIĆ RAJKO, 1921, Šipačno, Nikšić, komesar čete, Tjentište
MUSUR SAVE VELIMIR, 1921, Đenović, Sutjeska
MIJUŠKOVIĆ VOJO, Sutjeska
MAGOVČEVIĆ MILICA, 1881, Pješivci, kod Gackog
MEŠTROVIĆ DOBRILA, 1922, Prozor, Sutjeska
NOVAKOVIĆ FRANIN JOZO, Stomorska, Split, Zelengora
NOVAKOVIĆ JOZO, Sutjeska
ORLANDINI IVAN, Hvar, Piva
PERUNOVIĆ DIMITRIJE-DILE, 1928, Drenovštica, Nikšić, Sutjeska
PRNJAT PETAR, 1922, borac, Bioče
PAVIĆIĆ ANTON, 1920, Vrbanj, Vučevo
RADIĆ MILAN, Sutjeska
RADONJIĆ RADIVOJA VASILIJE-VASO, 1915, Titograd, Rudine
RAMOVIĆ BLAGOTA, 1885, Danilovgrad, Sutjeska
RAČEVIĆ D. MILKA, Sutjeska
STIPICA ANTE, Piva
SIMIĆ M. JOKA, 1922, Duvno, Sutjeska
SAVIĆ L. SAVO, 1914, Duvno, Eminovo, Sutjeska
STANIŠIĆ S. JOSO, 1920, Rašćani, Duvno, Sutjeska
SIRATOVIĆ ANTUN, 1918, Vrbanj, desetar, Sutjeska
STOJANOVIĆ MILORAD, 1920, Štović, Goražde, Miljevina
ŠUŠOVIĆ SAVO, 1919, Titograd, komesar čete, Sutjeska
SKULETIĆ ĐURE MITAR, 1892, Bogetići, Nikšić, Vučevo
ŠKULETIĆ MITRA ZORKA, 1931, Bogetići, Nikšić, Vučevo
ŠLJIVANČANIN JOVAN, komandir čete, Sutjeska
ŠARIĆ MIĆA, Poljice, Hvar, Sutjeska
TOMAŠEVIĆ DANICA, 1925, Hercegnovi, borac, Suha
TOLIĆ TONKO, 1922, Vrgorac, Vučevo
VUJOVIĆ MARKA MILKA, 1903, Lukovo, Nikšić, Sutjeska
VUKIĆEVIĆ M. RADULE, Sutjeska

VARGOVIĆ STJEPANA JERKA-LELA, 1924, Draganiće, u Foči?
VRANICAN DRAGO, Sutjeska
VUJOVIĆ MARKA NIKOLA, 1903, Lukovo, Nikšić, Sutjeska
VUŠOVIĆ JANKO, Sutjeska
VODANOVIĆ JOSIP »SIBE«, 1918, Vrbanj, prateća četa, Sutjeska
VUČKOVIĆ VLADO, 1920, Glavice, Bugojno, borac, Sutjeska

3. BATALJON

ABRAMOVIĆ NIKOLA, Sutjeska
BAŠIĆ ANTE, Sutjeska
BOBAN JOZE MIRKO, 1920, Klis, Split, komesar, Sutjeska
BOJIĆ PAVE IVAN, Klis, Sutjeska
BULAJIĆ ĆETKA DANICA, 1922, Grahovo, Nikšić, Sutjeska
BULAJIĆ DANILO, Maočići, Grahovo, Sutjeska
BULJ JAKOV, Sutjeska
BOGOVČIĆ JOZO, Sutjeska
CRNOGORAC RADE, Livno, Sutjeska
ĆUPINA SAVE MILAN, 1920, Ravno, Bugojno, Sutjeska
DRAŠKOVIĆ P. MILAN, 1921, Nikšić, politički delegat voda, Sutjeska
GRGIČEVIĆ MATE, Sutjeska
GNJATO JOVAN, Sutjeska
JOKANOVIĆ OBRENA SEKULA, 1920, Travnik, borac, Sutjeska
JOVOVIĆ ĐORĐIJE, Štedim, Nikšić, Sutjeska
KOTARAC DINKA, Nikšić, Sutjeska
KILIBARDA PERO, Sutjeska
KOVAČEVIĆ MATE DANICA, 1919, Nudo, Grahovo, borac, Sutjeska
KARAN NIKE PERO, 1922, Rašćani, Duvno, Sutjeska
KARAN SAVE RUŽA, 1920, Rašćani, Duvno, Sutjeska
KARAN BOŽE SAVO, 1921, Rašćani, Duvno, Sutjeska
LAZOVIĆ DUŠA, Grahovo, Sutjeska
LJEŠKOVIĆ NIKOLA, 1921, Cerevo, Nikšić, komesar bataljona, Sutjeska
LIZATOVIĆ MARIJAN ANTE, 1917, Vrbanj, borac, Sutjeska
LIZATOVIĆ MARIJAN JOSIP, 1922, Vrbanj, borac, Sutjeska
MANDIĆ BOŽIDAR, 1914, Mandići, Danilovgrad, divizijska bolnica, Sutjeska
MILOŠEVIĆ GRUJA TODOR, 1917, Brestice, Bileća, borac, Sutjeska
MITAR AUGUSTINA ŠPIRO, Sutjeska
MILAT ZLATIĆ IVANA PETAR, 1917, Blato, Korčula, Zelengora
MATIJAS ŠIMUNA JOSIP, 1922, Marine, Split, borac, Sutjeska
NINČEVIĆ KAJO, Split, politički delegat voda, Sutjeska
PANTOVIĆ MILETE DUŠAN, 1920, G. Polje, borac, Sutjeska
PLAZBAG MIJO, 1923, Makarska, borac, Sutjeska
PAPIĆ GAVRILA MILAN, 1919, Nikšić, pomoćnik komesara, Sutjeska
POPOVIĆ ĐURO, Kočani, srez Nikšić, Sutjeska
RODIĆ MIRKO, Vukovsko, Sutjeska
RAMOVIĆ BLAGOTE DARINKA-KAJa, 1925, Ruma, bolničarka, Bioče
SREDANOVIĆ VIDAKA NEDELJKO, 1919, Vir, Nikšić, borac, Sutjeska
ŠAKOTA ĐURE MILAN, 1916
ŠEŠUN MIRKO, Vukovsko, Sutjeska
PARAC STANKO, Sutjeska
ŠARAC IVAN, Dalmacija, puškomitraljezac, Komarnica
VUJIČIĆ DUŠAN, 1919, Dolovi, zam. komandira čete, Sutjeska
VUJIČIĆ VASO, referent saniteta, Sutjeska
VUJIČIĆ ZORKA, bolničarka, Sutjeska
VUJIČIĆ RISTA KRSTO, 1919, Grahovo, Nikšić, poginuo na Sutjesci
VUŠOVIĆ V. NIKOLA, 1922, Nikšić, politički delegat voda, Sutjeska
VAŽIĆ MARKA MILICA, 1922, Oplećani, Livno, Sutjeska
ZDILAR MIJE PERICA, 1918, Eminovo selo, Livno, Sutjeska

4. BATALJON

BILANOVIĆ BLAŽO, Sutjeska
BILANOVIĆ LUKA, puškomitraljezac, Sutjeska
BODIĆ NIKOLA, Bugojno, borac, Sutjeska
BONJA BOŠKO-PATAŠON, Sutjeska
BILANOVIĆ RADE, 1923, Mandinovo selo, Duvno, Sutjeska
ČETINIĆ NIKOLA, Dalmacija, vodnik, Sutjeska
ĆETKOVIĆ MILOŠA JELENA, 1919, Crnci, Piperi, Titograd, pom. komesara čete, Sutjeska
ČAVIĆ VJEKOSLAV, Zijamet, Bugojno, borac, Sutjeska
DOMOZETOVIĆ MILORAD, Danilovgrad, kurir, Sutjeska

ĐUROVIĆ MARKO, 1918, Titograd, zam. komandanta, oko Bioča
ĐUROVIĆ OLGA, Danilovgrad, Sutjeska
ĐELMO ĐORĐE, Bugojno, Sutjeska
ERAK MIME ALEKSA, Bugojno, Sutjeska
ERAK MIRJANA, Bugojno, Sutjeska
ERAK GOJKA MILE, borac, Sutjeska
ERAK DUŠAN, Bugojno, borac, Sutjeska
ERAK ĐORĐE, Bugojno, borac, Sutjeska
ERAK NIKOLA, Bugojno, borac, Sutjeska
GNJATIĆ MARKA VERA, Sutjeska
GRGA BORJAN, Tjentište
GRGA IVANA NIKO, Donji Seget, Sutjeska
GROZDANIĆ F. NIKO, obaveštajac bataljona, Sutjeska
GRGA ANTE IVAN, D. Seget, Split, Sutjeska
GRGA MARIN, Split, Sutjeska
GNJATIĆ PERO, Bugojno, borac, Sutjeska
IVANLEVIĆ GLIGA JOVAN, Blizna, Titograd, komandir voda, Piva
JANJIĆ NIKOLA, Bugojno, borac, Sutjeska
JOVANOVIĆ PETAR, 1921, Jovanovići, Danilovgrad, Sutjeska
KADOVIĆ M. JAGOŠ, Danilovgrad, komandir bojne komore, Sutjeska
KADOVIĆ Đ. MILUN-MIZA, Šobojić, pom. komesara čete, Sutjeska
KADOVIĆ PERKO, Sutjeska
KADOVIĆ J. VELIZAR, borac, Sutjeska
KOVAČIĆ LJ. ČEDOMIR, 1923, s. Glavica, Jajce, Sutjeska
KOVAČIĆ Đ. MILAN, 1928, Glavica, Jajce, Sutjeska
KOVAČIĆ M. ĐORĐE, 1910, Glavica, Jajce, Sutjeska
KOVAČEVIĆ M. BLAŽO, Dolovi, Danilovgrad, borac, Vučevo
LJUMOVIĆ P. JAGOŠ, 1912, Kopilje, Titograd, borac, Piva
MILATOVIĆ BRANKO, politički delegat pratećeg voda, Sutjeska
MILUTINOVIĆ DARA, Piperi, Titograd, borac, Sutjeska
MILUTINOVIĆ RISTA ČEDOMIR, 1924, Velje Brdo, Titograd, na Pivi
NILEVIĆ, Titograd, Sutjeska
PEROVIĆ J. RISTO, 1882, Okolina, Savnik, borac, Sutjeska
PERIŠIĆ NIKOLA, Glavica, Jajce, borac, Sutjeska
PAVLOVIĆ NEDO, Trnovac, Travnik, borac, Sutjeska
PERIŠIĆ MILAN JOVO, 1923, Glavice, Jajce, Sutjeska
RAŠOVIĆ BAŠO, Titograd, vodnik, Sutjeska
RAKČEVIĆ PETRA SAVO, 1914, Ljesko polje, Titograd, borac, Sutjeska
STANIĆ JOVO, Zijamet, Bugojno, borac, Sutjeska
STANIĆ TODOR, Zijamet, Bugojno, borac, Sutjeska
STOJIĆ ŠPIRO, Zijamet, Bugojno, borac, Sutjeska
SLAVNIĆ JOVANA BRANKO, 1926, okolina Travnik, borac, Sutjeska
VUKADINOVIĆ NEDO, Bugojno, Sutjeska
VUJAK MLADENKO, Sutjeska
ŽAKULA IVE, otok Mali Iž, borac, Sutjeska

5. BATALJON

BOŽOVIĆ TOMANA, SAVIĆ, 1914, Stijena, Piperi. zam. komandira čete, Sutjeska
BRAJOVIĆ NJEGE PETAR, 1895, okolina, Danilovgrad, Sutjeska
ČETKOVIĆ MILOŠA NIKOLA, 1923, Crnci, Piperi, Titograd, Sutjeska
DAKIĆ PAVIĆ, Seoce, Titograd, Sutjeska
ĐOKIĆ MIHAJLO, Bugojno, Sutjeska
ĐUROVIĆ MITRA VLADO, borac, Sutjeska
ĐURANOVIĆ BOŽA, intendant bataljona, Sutjeska
DŽANKICA BLAŽO, Crnci, Piperi, Sutjeska
DŽENDO ARHIFA SALIH, 1895, Livno, Sutjeska
GROZDANIĆ ĐORĐE — ĐOLE, Sutjeska
GLIGOROVIĆ MIRKO, Sutjeska
GLIGOROVIĆ JAGOŠ, Sutjeska
GLIGOROVIĆ BAJOV MILE, 1882, Titograd, Sutjeska
ILAK IVANA NIKOLA, 1921, Donji Okrug, Split, Sutjeska
IVANČEVIĆ GOJKO, 1914, Blizna, Titograd, Sutjeska
JELIĆ MILE, Bare, Nikšić, Sutjeska

KOVAČEVIĆ E. DRAGAN, Sutjeska
KOVAČIĆ RADOSAV, Dolovi, Sutjeska
LJUMOVIĆ V. RADOVAN, Crnci, Piperi, Sutjeska
LJUMOVIĆ VASILIJE, Crnci, Piperi, Sutjeska
MARTINOVIĆ STANA, lekar, Zelengora
POPOVIĆ TICE MILKA, borac, Sutjeska
POPOVIĆ RADOVAN, Sutjeska
PAVLOVIĆ ILIJA — ILICA, Trnovac, N. Travnik, Sutjeska
PAVLOVIĆ NEDO, Trnovac, Sutjeska
POPOVIĆ MIJAILA BRANKO, 1924, Blizna, Titograd, Sutjeska
PAVIĆEVIĆ VLADA, Sutjeska
RAČIĆ BOŽIDAR, 1924, Gostilje, borac, Sutjeska
RASPOPOVIĆ RADOVAN, borac, Sutjeska
RADOVIĆ P. JEVREM, Piperi, Sutjeska
RASPOPOVIĆ VALE, Martinići, Sutjeska
ŠĆEPANOVIĆ NIKOLE ĐORĐIJE, 1909, Crnci, Piperi, Titograd, vodni delegat, Sutjeska
ŠĆEPANOVIĆ NIKOLIN MILE, 1901, Crnci, Titograd, Sutjeska
VUČKOVIĆ VLADO, Bugojno, Sutjeska
VUJAK MLADINKO, Bugojno, intendant, Sutjeska
VUKADINOVIĆ NEDO, Bugojno, Sutjeska
VUKAŠINOVIĆ MARKA PERO, 1883, Radovići, Piperi, Titograd, Sutjeska
VUJOTIĆ MILEVA, Sutjeska

5. NOU (CRNOGORSKA) BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

BAJEVIĆ (sinovac Save Kovačevića), Sutjeska
DRAGIČEVIĆ JOZE BRANKO, Sutjeska, nestao
GRGE ANTE MARIN, Seget Donji, Sutjeska
KOSTIĆ NOVICE KRSTO, 1914, Dušice, Nikšić, komis. za ishr., Vučevo
KOVAČEVIĆ LJUBE ČEDA, Sutjeska
KOVAČIĆ ĐORĐE, Sutjeska
KOVAČIĆ MILAN, Sutjeska
KUNIČIĆ MARKA TADIJA, 1917, Dol, Sutjeska
LAZOVIĆ DUŠAN, 1893, Grahovo, Nikšić, bojna komora, Sutjeska
MIJKANIĆ ANTE FRANE, 1918, Svirce, borac, Sutjeska
MANOJLOVIĆ DAVIDA KOVILJKA, 1926, Vukovsko, Kupres, Sutjeska
MARKOVIĆ RADOVAN, Sutjeska
MIĆOVIĆ RADOJICA — RALE, 1924, Peć, Sutjeska
PIVAN IVAN, Sutjeska
POPOVIĆ MARKA UROŠ, 1924, Sutjeska
POPOVIĆ RADOVANA VELIŠA — LEKO, 1904, Sutjeska
RAIČEVIĆ VELJKA VELIMIR, 1923, Tološi, Titograd, Sutjeska
RODIĆ MILA MILAN, 1920, Banjani, Bihać, Sutjeska
TODOROVIĆ RAŠE ANDRIJA, 1928, Jasenovo Polje, Nikšić, borac, Sutjeska
ZLATIČANIN JOKA — VASO, 1911, Titograd, Sutjeska
BULATOVIĆ MIJAT, 1916, borac, Sutjeska

10. NOU HERCEGOVAČKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

ANDRIJAŠEVIĆ IVANA BRANKO, 1921, Makarska, intendant, Sutjeska
ĆORIĆEVIĆ IVANA MARIN, Sutjeska
ĆORIĆEVIĆ MIJO, Sutjeska
BENDA, Bileće, komesar prateće čete, Sutjeska
DIVIĆ STIPE ANTE, 1913, Drvenik, Ploče, intendant, Zelengora
JANKOVIĆ NIKOLE SIMO, 1912, Kistanje, Šibenik, šef saniteta, Sutjeska
KOVAČEVIĆ SIME BORIŠA — ŠĆEPAN, 1918, Duvno, član politodjela brigade, Miljevina
MIODRAGOVIĆ JOVANA NEDA, 1922, Šibenik, referent saniteta, Sutjeska
PAROVIĆ MILAN, 1914, Nevesinje, Zelengora

VUKOJA KUZMANA JOVAN, 1897, Pađani, Trebinje, inženjerac, Sutjeska
ŽDERIĆ JOZINA ANE, 1917, Brist, Makarska, referent saniteta, Bare

1. BATALJON

ANTUNOVIĆ RADOVAN, 1908, Kazanci, Gacko, borac, Zelengora
BOJEVIĆ NOVAKA ILIJA, Baljci, Bileće
ĐURIČIĆ PAULINA, 1918, Banat, Sutjeska
DŽUBUR MIJE SULJO, 1926, Fazlagić kula, Gacko, borac, Miljevina
GOBOVIĆ JAKŠE RUŽA, 1913, Aranđelovac, Trebinje, bolničarka, Miljevina
GOVEDARICA ĐORĐE, Vrbica, Gacko, Sutjeska
GOVEDARICA SAVE SPASOJE, 1893, Miholjače, Gacko, Sutjeska
GRKOVIĆ MARKA MIHAJLO, 1906, Vrba, Gacko, Tjentište
KOŠUTIĆ MALETA DEJAN, 1920, Gacko, borac, Sutjeska
KOŠUTIĆ MALETE MLADEN, 1922, Gacko, borac, Sutjeska
KOVAČEVIĆ BOŽO, Zaslap, sanitetski referent, Rataj
KRČUN PERO, Zubci, Trebinje, Sutjeska
KAĆAM MINA, bolničarka u četi, Sutjeska
MASTILOVIĆ ŽIVKA BORIŠA, 1914, Izgori, Gacko, Sutjeska
MASTILOVIĆ STANIŠE MILORAD, Zelengora
NENADIĆ DANILA VIDA, 1921, Dulići, Gacko, Sutjeska
NENADIĆ DAMJANA VIDAK, 1920, Dulići, Gacko, Sutjeska
OKILJEVIĆ SIME DUŠAN, 1918, Platice, Gacko, borac, Sutjeska
POPADIĆ PAVLE, 17 godina, Milovići, Sutjeska
PUŠARA RISTA KOSA, 1923, Ulinje, Gacko, Sutjeska
RADIŠIĆ MILAN, Dobrice, Mostar, Sutjeska
RADULOVIĆ RADA LAZAR, 1924, Baljci, Bileće, kod Miholjaca, Gacko
RUPAR MARKO, Rusina, Mostar, Sutjeska
RADAN BORO, zam. komandira čete, Sutjeska
STAROVIĆ PAVLA IVAN, 1904, Samobor, Gacko, Sutjeska
STAROVIĆ PANTE SAVA, 1926, Samobor, Gacko, Sutjeska
TRKULJA DRAGAN, komandir voda, Sutjeska
VUKOMANOVIĆ TODORA MILUTIN, 1926, Jasenik, Gacko, Sutjeska
VUKOVIĆ RISTE STEVAN, 1895, Ulinje, Gacko, Sutjeska
VELIŠA ZVONKO, zamenik komandira čete, Sutjeska
ZEKOTIĆ KASIN, Boljevac, Jajce, Sutjeska
ZELENOVIĆ ĐURE MILIVOJ, 1921, Miholjač, Gacko, borac, Zelengora,

2. BATALJON

DERVIŠKADIĆ HAKIJA, 1920, Nevesinje, delegat voda, Zelengora
ĐURICA LAZARA GOJKO, 1915, Hatelji, Stolac, borac, Milinklade
GVOZDEN HASE MUJO, 1925, Pridvorci, Jajce, Sutjeska
MILANOVIĆ HUSE IBRO, 1929, Bojkovci, Jajce, Sutjeska
PAŠAJLIĆ ŽIVKA MIRKO, 1921, Nevesinje, Sutjeska
POPARA RISTE DAMNJEN, 1904, Kukričje, Bileća, Sutjeska
ŠARAC AHME OMER, 1920, Vitovlje, Jajce, Sutjeska
TEŠANOVIĆ ŠPIRE PETAR, 1927, Hadžići, Bileća, Sutjeska

3. BATALJON

ANDRIJAŠEVIĆ ANDRIJE NIKO, 1895, Makarska, intendant brigade, Sutjeska
DRVIŠ IVANA LOVRE, 1919, Makarska, Sutjeska
GAVRA IVANA JOZA, Makarska, Sutjeska
JUSUBEGOVIĆ MUSTAFE SALIH, 1924, Sutjeska
KRPO OSMANA MEHO, Sutjeska
KAPIĆ OSMAN, Sutjeska
KUJUNDŽIĆ MAKSIM, Sutjeska
MILANOVIĆ ĐUJE BOJKA, 1921, Bojskac, G. Vakuf, Sutjeska
MILANOVIĆ MEHE PAŠO, 1922, Sutjeska
MASLO ALIJE SMAJO, 1926, D. Jablanica, Mostar, Sutjeska
NIŽETIĆ ANTE, Zelengora
NIŽETIĆ DRAGI, 1922, Selce, Brač, omladinski rukovodilac, Sutjeska

OBAD ŠEVKIJA, 1920, Mostar, kom. čete, Sutjeska, narodni heroj
PIDRO LUTVE AGAN, Crkvice, G. Vakuf, Sutjeska
RAFANELI ANĐELA VOJNA, 1920, Makarska, Sutjeska
SADIKOVIĆ OMER, 1920, Ljubuški, komandir mitraljeskog voda, Sutjeska
TAVRA IVANA JOZO, 1912, Makarska, borac, Sutjeska
TRKULJA DRAGAN, Maglić
ZEKOTIĆ IBRE ASIM, 1920, Voljevac, G. Vakuf, Sutjeska
ZEKOTIĆ ASIMA FATIMA, 1922, Voljevac, G. Vakuf, Sutjeska

4. BATALJON

ALAČ VLADO, 1920, Drašnice, Makarska, borac, Zelengora
ANDRIJAŠEVIĆ MILAN, Nevesinje, borac, Sutjeska
ANTONIJEVIĆ N. PETAR, Brač, borac, Pivski Most
BATINIĆ MARKO, Makarska, borac, kod Ljubinog Groba
BARABAN KUJUNDŽIĆ ANTE, Imotski, borac, Miljevina
BRKIĆ HAMDIJA, 1920, Mostar, zam. komesara prateće čete, Miljevina
BATOŠ IVAN, Hvar, borac, Pivski Most
ČABRILO ĐURO, Fatnica, Trebinje, Sutjeska
DOMAZET TANASIJA MILAN, 1917, Vlahovići, Trebinje, zamenik komandanta bataljona, Šćepan Polje
DRAGIĆ ZORA, Konjic, zam. komesasara čete, Sutjeska
DRAŠKOVIĆ MILAN, 1922, Nevesinje, politički delegat voda, Ledenik kod Gackog
DIVIĆ ANTE, Makarska, kurir, Miljevina
DRAŠKOVIĆ SPASOJA MILIMIR, 1920, Gacko, Zelengora
ĐURIĆ GOJKO, Sutjeska
GUŠIĆ VOJIN, 1920, Ljubin Grob
GOSPODNETIĆ ANTE, 1926, Bol, Brač, borac, Zelengora
KARIN IVANA INVA, 1912, Imotski, borac, Miljevina
KUJUNDŽIĆ MARIJANA ANTE — BARABAN, 1914, Imotski, borac, Zelengora
LONČAR ZVONKO, Imotski, borac, Miljevina
LONČAR LJUBO, Imotski, borac, Miljevina
MAŠETIĆ HUSE IBRO, 1921, Voljevac, Jajce, Miljevina
MATKOVIĆ ANTE, 1917, Imotski, komandir voda, Zelengora
MIHIĆ RISTO, Dabrica, Stolac, Sutjeska
MILOŠEVIĆ B. SIMO, 1921, Nevesinje, borac, Zelengora
MIJOŠIĆ BOSILJKA, Makarska, bolničarka, Miljevina
MATKOVIĆ ANTE, Imotski, zam. komandanta bataljona, Sutjeska
ODAVIĆ MARKA MILAN, 1914, Imotski, borac, Sutjeska
ODAVIĆ JAKOVA RUŽA, 1921, Imotski, borac, Zelengora
PAŠAJLIĆ VLADO, 1922, Nevesinje, Mostar, Ledenik, Gacko
PUTICA VASE NIKOLA, 1921, Imotski, borac, Zelengora
PUHARIĆ NIKO, Makarska, vodnik, Zelengora
PERIĆ J. IVAN, Vrbanj, Hvar, Pivski Most
RADIŠIĆ ANTE, Komiža, Vis, borac, Miljevina
SEKULOVIĆ ILIJE MARKO, 1904, Imotski, borac, Zelengora
SABITOVIĆ MUŠE OMER, 1912, Duge, Prozor, Sutjeska
SOLDO MILKA, 1924, Nevesinje, bolničarka, Krivi Do, Gacko
STANIĆ JOVE MARA, 1923, Imotski, borac, Miljevina
STANIĆ MARKA MILICA, 1926, Imotski, borac, Miljevina
STANIĆ ĐURE NIKOLA, 1918, Imotski, borac, Zelengora
ŠILJEGOVIĆ T. MILAN, intendant, Miljevina
ŠKARPA IVO, Stari Grad, borac, Sutjeska
VLAHOVIĆ NIKOLA, 1920, Postire, Brač, borac, Zelengora
ŽIVODERAC MATO, borac, Zelengora

5. BATALJON

BURIĆ AVDE SALKO, 1915, Prenj, Stolac, borac, Sutjeska
ĐURIĆ GOJKO, Paprati, Stolac, komandir čete, Maglić
LJUBOJA NIKOLE MIRA, 1927, Livno, bolničarka, Miljevina

MIHIĆ MIRKO, Poplat, Stolac, zamenik komandira čete, Sutjeska
MULIĆ NIME MUJO, 1926, Livno, Maglić
MIOČ NIKO, 1918, Šujice, Livno, komandir voda, Krvava brda, Maglić
MILOLOZA JOZE MARKO, 1918, Livno, borac, Maglić
RADIĆ BLAŽE ROKO, 1919, Split, borac, Sutjeska
SUČIĆ STIPE NIKO, 1924, Vidoši, Livno, borac, Maglić
STANIŠIĆ RATKO, Livno, Miljevina
ŠANTIĆ ANTON, Maglić
ŠANTIĆ VICKOV IVAN, 1919, Trogir, Split, pom. mitraljesca, Maglić
TEKLIĆ MARKA TOMO, 1917, Zabrišće, Livno, zam. komandira čete, Sutjeska
TURAJLIĆ BEGANA SALKO, 1924, Prenj, Stolac, borac, Sutjeska
VIDOVIĆ TOME MIRKO, 1921, mitraljezac, Livno, Maglić
VORO VULETA, 1910, Dolac, Livno, Dolovi

6. BATALJON

JAKŠIĆ PERE VLADO, Žakovo, Trebinje, vodnik, Sutjeska

10. NOU HERCEGOVAČKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

ANTONIJEVIĆ NIKOLE PETAR, 1921, Novo Selo, borac, Piva
BAŠIĆ NIKOLE FRANE, 1907, Klis, Split, borac, Sutjeska
BRILIĆ AHMET, Kupres, Sutjeska
BRKIĆ MUJO, Jeleć, Jajce, Sutjeska
BELOVIĆ MIKE MILORAD, Kljenak, Mostar, Sutjeska
BEĆIRBEGOVIĆ SAFET, 1923, Kopčići, Prozor, borac, Sutjeska
BILENOVIĆ SALKO, 1920, Zastinje, Jajce, Sutjeska
BILIĆ OSRBA, Boško, 1913, Trogir, Sutjeska
BORČILO JUSUF, Glamoč, Sutjeska
DRAŠKOVIĆ SPASOJE, 1887, Slivlja, Trebinje, Sutjeska
FAJZIĆ TASIN, Kupres, Sutjeska
FETAHOVIĆ SALKO HASAN, 1920, Kopčići, Prozor, borac, Sutjeska
GILJEVIĆ STIPANA IVAN, 1909, Baćina, Makarska, Sutjeska
GREBO DERVE OSMAN — OSO, 1919, Mostar, Tjentište
GUINA MARINA ANTE, 1921, Trogir, vodnik, Zelengora
GABELIĆ ANTE ANDRIJA, 1925, Vranjic, Split, Sutjeska
HAĆAM MINA, Mostar, bolničarka, Sutjeska
HADŽIĆ ĐULAGE ENVER, Prozor, borac, Sutjeska
HLIVANČIĆ REDŽE IBRO, 1915, Lug, Prozor, borac, Sutjeska
HODŽIĆ HUSE ĐULAGA, 1924, Proslap, Prozor, borac, Sutjeska
HUSNIĆ MEHO, Mostar, borac, Sutjeska
IBRICA ALIJE TALE, 1925, Proslap, Prozor, Sutjeska
JOVIĆ JOZE MATE, 1907, okolina Šibenika, vodnik, umro na Šćepan-polju
LONČAR ĐORĐA, okolina Trebinja, Sutjeska
LEMO DERVIŠ, 1919, Livno, Sutjeska
LOZANČIĆ JOZE NIKOLA, 1914, Zagoričani, Livno, Sutjeska
LUČIĆ KRSTO, Ljubinje, Sutjeska
LOKMIĆ MUHAREMA SADIK, 1921, Duvno, Sutjeska
MAKALEK FRANCA VIDO, 1922, Makarska, borac, Sutjeska
MATKOVIĆ MATIJE MIHOVIL, 1915, Vrbanj, borac, Sutjeska
MULIĆ ŠEFIKA IBRAHIMA-JEFTIĆ, 1928, Livno, Tjentište
MERKADIĆ ALFRETA RADE, 1920, Prozor, borac, Sutjeska
MILANOVIĆ MUJE BAJRO, Sutjeska
MILAS JURE JURE, 1923, Proslap, Prozor, borac, Sutjeska
MILIDRAGOVIĆ RISTA RADE, Oblo Brdo, Trebinje, Zelengora
NIŽETIĆ DRAGI, omladinski rukovodilac, Sutjeska
ODOVIĆ MARKA MILAN, Crnogorci, Imotski, Zelengora
OKUKA VUKO, Predolje, Stolac, borac u pratećoj četi 6. bataljona, Sutjeska
OSMIĆ HALILA REDŽO, 1922, Proslap, Prozor, borac, Sutjeska
PAVIĆIĆ MILAN, D. Lapac, Sutjeska
PEZO IVAN, Zelengora
PEZO SALKO, Mostar, komesar čete, Sutjeska

PILJEVIĆ PETAR, Zelengora
PUHARIĆ IVANA ŽIVKO, Makarska, Sutjeska
PAROVIĆ MILAN, 1914, Nevesinje, Sutjeska
RADIŠIĆ STJEPANA ANTE, 1919, Vis, vodni delegat, Pivski Manastir
RADIŠIĆ STJEPANA IVAN, 1923, Vis, vodnik, Pivski Manastir
REMETA MILAN, 1908, Biograd, Nevesinje, Volujak
RILJE MIJO, Sutjeska
ROGAN MILAN, Davidovići, Trebinje, borac-puškomitraljezac, Jasenovo Polje
SADINOVIĆ, Ljubuško, borac, Zelengora
SAMARDŽIĆ GOJKO-KULJE, Bjelušin, Mostar, Vučevska strana
SEKULIĆ JOVO, Miljevina
SIMIĆ LUKE KARLO, 1918, Podgora, Makarska, Zelengora
STANOJEVIĆ IVANA FEDRO, 1923, Jelsa, borac, Sutjeska
STUPARIĆ JOZE TOMA, 1924, Sinj, borac, Sutjeska
ŠKROBIĆ PREDRAG, Mostar, politički delegat voda, Sutjeska
ŠUMAN JOZE CVIJETO, Vojno, Mostar, izgoreo u bolnici
ŠANTIĆ ANTE ANTO, 1914, Makarska Sutjeska
ŠARIĆ HUSAGE MIJAZ-NIZA, Mostar, intendant bataljona, Miljevina
ŠEŠKIĆ IBRAHIMA MUHAMED, 1921, Prozor, Sutjeska
ŠEVELJ ANTE TADIJA, 1924, Dol, umro u CB
TOMANOVIĆ SPASOJA MIHAILO, 1915, Trebinje, borac, Tjentište
TURIĆ IVAN-ŠKILJA, Makarska, Rudine
URLIĆ STIPE VID, 1914, Drašnice, Makarska, borac, Sutjeska
VELA MATE HUTE, 1922, Podgora, Makarska, umro u CB od tifusa
VEŽIĆ MILE ANTICA, 1919, Staševica, Metković, Miljevina
VOJNOVIĆ K. VULE, 1919, Bileće, pom. komesara čete, Sutjeska
VUGDOHIĆ MUHAMEDA MUHAREM, 1912, Varvara, Prozor, pom. komesara čete, Sutjeska
VUKOVIĆ STEVANA RISTA, Ulinje, Gacko, Sutjeska
ZEČIĆ AVDE MEHO, 1920, Prozor, borac, Sutjeska
ŽARNIĆ MARINA ALEKSANDAR, 1913, Makarska, borac, Zelengora

3. NOU DIVIZIJA — NEUTVRĐENE BRIGADE

MAMBAŠIĆ MARKO, od Drvara, Sutjeska
VRANJIČANIN NIKOLE DRAGO, 1919, Starigrad, Sutjeska
ZELEMBABA NINE, Žagrović, Knin, Sutjeska
VEJZAGIĆ SULEJMAN, borac u pratećoj četi, Sutjeska

7. NO BANIJSKA DIVIZIJA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

BRAJENOVIĆ MILE ILIJA, 1922, Umetići, Kostajnica, bolničar, Sutjeska
DJETELIĆ ANTE RATKO, 1918, Kostajnica, Drina
DODOŠ VASILIJE STOJAN, 1900, Dodoši, Petrinja, pratilac pri štabu, Sutjeska
DRAKULIĆ MILANA MLADEN, 1921, Kostajnica, diverzant, Drina
GRČIĆ JOVANA ĐURO, 1919, Pedalj, Rujevac, Dvor, vodnik, Zelengora
IVANIĆ ADAMA JANKO, 1908, Dodoši, Petrinja, borac, Sutjeska
JANEZOVIĆ LJUBAN, D. Javoranj, Dvor, Sutjeska
JANCE SIME MILKA, 1920, Majske Poljane, bolničarka, Sutjeska
JARIĆ NIKOLE SAVA, 1917, Javornik, Sutjeska
JOVČIĆ CUĆULA MILE, 1918, Drenovac, Glina, Sutjeska
JEKIĆ VASILJ, Grabovac, Sisak, Sutjeska
KOMLJENOVIĆ MILOŠA JOVO, 1909, Gradac, Glina, Zelengora
KUKOLEČA DAMJANA MILE, 1918, Bijele Vode, Glina, Miljevina

MARČIĆ JOVANA ŽIVKO, 1928, Drenovac, Glina, pisar, Sutjeska
MENIČANIN ĐURO, 1922, Rujevac, Dvor na Uni, Sutjeska
NOVKOVIĆ ADAMA JOCAN, 1908, Kraljevčani, Petrinja, Sutjeska
PAUNOVIĆ VASE DUŠAN, 1922, Joševica, Glina, kolnesar bolnice, Miljevina
POZNANOVIĆ JOSIPA RADE, 1922, Žirovac, Dvor, kurir, Sutjeska
ROKSANDIĆ RANKA LJUBICA, 1923, Majske Poljane, Glina, bolničarka, Sutjeska
SLIJEPČEVIĆ DUŠANA NIKOLA, 1922, Roviška, Glina, bolničarka, Sutjeska
ŠIMUNOVIĆ MITE NIKOLA, 1926, Joševica, Glina, kurir, Drina
ŠTRBAC GAJE VELJKO, Matijevići, Dvor na Uni, Milinklade
TINTOR GLIGE STANKO, Trnovac, Glina, bolničar, Zelengora
TOVARLAŽA VASILIJA DRAGICA, 1923, Drenovac, Glina, bolničarka, Sutjeska
TOVARLAŽA ĐURE MIĆO, 1884, Drenovac, Glina, kurir, Zelengora
ŽARINAC STJEPANA PAVAO, 1926, Joševica, Glina, Sutjeska
ŽARKOVIĆ MILOŠA MILE, 1917, Majski Trtnik, Sisak, Sutjeska

7. BANIJSKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

BEGOVIĆ STOJAN, kurir, Sutjeska
DIDULICA PETRA JOVO, 1924, Kinjačka, Petrinja, Sutjeska
DIDULICA PAVLA SAVA, 1910, Kinjačka, Petrinja, Sutjeska
DRAGULJA BOŽIN ĐURA, 1917, Rogulje, Dvor, Sutjeska
DRAŽIĆ NIKOLE MILE, 1925, Dobroselo, Bihać, Sutjeska
DODOŠ SAVE MILE, Hajtić, Glina, Sutjeska
ĐOKIĆ JOVANA VOJISLAV, 1892, Sarajevo, načelnik divizije, Foča
GRČIĆ JOVANA ĐURO, 1919, Pedalj, Rujevac, Dvor, vodnik, Zelengora
JELIĆ PETRA LJUBAN, 1920, Bijelnik, Petrinja, Zelengora
JAKOVOVIĆ JOVANA NIKOLA, Drenovac, kurir, Sutjeska
LONČAREVIĆ ĐURE JULKA, 1923, Mečenčani, Kostajnica, bolničarka, Sutjeska
LONČAR VASILIJA NIKOLA, 1920, Borovita, Koprivnica, borac, Miljevina
LJILJA K. NIKOLE JANKO, 1919, Gornji Žirovac, Dvor, komandir mitraljeske čete, Sutjeska
LJUBIČIĆ MILE DUŠAN, 1927, Bukovac, Vrginmost, Sutjeska
MARAKOVIĆ NIKOLE NINA, 1919, Hrv. Kostajnica, Sisak, komandant 7. brigade, Rataj kula
PAVLICA STOJANA NIKOLA, Drenovac, Glina, kurir, Sutjeska
RADIČANIN PAVLA ĐURO, 1921, Brđani, Sunja, pisar pri štabu, Sutjeska
VOJINOVIĆ STOJANA MILEVA, 1925, Dobroselo, Bihać, bolničarka voda, Sutjeska
VLADO, 1927, Belišće, bolničar brigade, pruga Sarajevo — Višegrad

1. BATALJON

BALAĆ ILIJE ŽIVKO, 1914, Staza, Kostajnica, borac, Pliva
BAŽDAR STEVE MIRKO, 1921, Šibine, Glina, borac, Piva
BEKIĆ TEŠE MIŠKO, 1907, Kinjačka, Petrinja, Sutjeska
BOROTA DUŠAN, Krčevo, Kostajnica, borac, Sutjeska
BUDIMIR DUŠAN, 1923, St. Selo, Glina, borac, Sutjeska
BULCTA DUŠAN, 1923, Dabrina, Glina, borac, Sutjeska
BUNČIĆ VASILIJA STEVO, 1914, V. Šušnjar, Sisak, borac, Zelengora
COKLIN MILOŠA NIKOLA, 1910, Kraljevčani, Petrinja, Jabuka
ĆORIĆ MOJSIJA SIMO, 1908, Glinski Trtnik, Glina, borac, mitraljezac, Sutjeska
ČAVIĆ DOBROSAVA MILE, 1914, Kostreši, Sisak, borac, prelaz Sutjeske
ERAK NIKOLE MARA, 1919, Bijele vode, Glina, delegat voda, Zelengora
IVATOVIĆ PAVLA RANKO, 1904, Glinski Trtnik, Glina, borac, Zelengora
JOVIČIĆ ĐURE EVICA, 1926, Drenovac, Sisak, bolničarka, pruga Sarajevo — Višegrad
KUKOLEČA ADAMA DUŠAN, 1913, Brnjenška, Sisak, borac, Zelengora

KRNJAJIĆ MILE ĐURO, 1921, Obljaj, Glina, borac, Sutjeska
LONČAR BANE LJUBAN, 1914, Draškovac, Dvor, borac, Sutjeska
LONČAR SVETOZAR, Majske Poljane, Glina, borac, Zelengora
LONČAREVIĆ ĐURE MILE, 1909, Brnjenška, Glina borac, Zelengora
LUKAČ STOJANA PAVLE, 1914, D. Dobrotin, Dvor, borac, Sutjeska
MACAKANJA DUŠAN, Šešava, Glina, borac, Sutjeska
MEANDŽIJA MARKA ĐURO, 1914, Majske Poljane, Sisak, borac, Piva
MIKULIĆ SIME MILAN, 1920, Pastuša, Glina, borac, Sutjeska
MILIĆ KUZMANA PAVAO, 1924, Gradac. Sisak, borac, Sutjeska
MILOJEVIĆ STEVE DUŠAN, 1919, Brđani, Sunja, Sutjeska
NIŠEVIĆ MARKA ĐURO, 1914, Glinski Trtnik, Glina, borac, Sutjeska
NIŠEVIĆ SIME VUJO, 1908, Glinski Trtnik, Glina, borac, Sutjeska
POLIMAC JOVE MILAN, 1923, Majske Poljane, Glina, borac, Zelengora
ŠPANOVIĆ MILOŠA LJUBAN, 1923, Žirovac, Dvor na Uni, borac, Sutjeska
TORBICA NIKOLE VASILJ, 1911, Trtnik, Glina, Piva
TRKULJA BOGDANA LJUBICA, 1920, Pastuša, Petrinja, Sutjeska
ŽARKOVIĆ JOVANA DUŠAN, 1922, Majski Trtnik, Glina, Sutjeska
ŽARKOVIĆ STEVANA VUJO, Majski Trtnik, Zelengora
ŽICA ŽIVKO, borac, Sutjeska

2. BATALJON

ADAMOVIĆ VASE JOVO, 1912, G. Mlinoga, Jabukovac, Petrinja, Sutjeska
ALUGA-CICVARA KOJE BRANKO, 1920, Blinja, Petrinja, vodnik, Zelengora
BAŽDAR DMITAR, Borovita, Glina, borac, Piva
BEKIĆ PAVLA PERO, 1922, Kinjačka, Sunja, Sutjeska
BIJELIĆ MILKA, 1923, Klasnić, Glina, borac, Zelengora
BIJELIĆ MILAN, Donja Velešnja, Kostajnica, Sutjeska
BOROJEVIĆ NIKOLE BRANKO, 1922, Borojevići, Kostajnica, Sutjeska
BOROJEVIĆ JOVANA DRAGAN, 1922, Borojevići, Kostajnica, Sutjeska
BOROJEVIĆ STEVANA JOVO, 1917, Borojevići, Kostajnica, Sutjeska
BUNJAC ĐURE JOVO, 1918, D. Žirovac, Dvor na Uni, Sutjeska
BAMBURAĆ M. LJEPOSAVA, 1926, Vitoševac, borac, Piva
BALTIĆ ĐURE BOGDAN, 1918, Selište, Kostajnica, ekonom, Sarajevo — Višegrad
CVIKIĆ L. ĐURO, Donja Bačuga, Glina, mitraljezac, Sutjeska
ĆOSO JANKO, 1906, Hajtić, Glina, borac, Piva
ĆUBRA ILIJA, 1910, Rujiška, Bos. Novi, borac, Miljevina
DEMONJA NIKOLE KUZMAN, Vlahović, Glina, Miljevina
DUPALO MILANA RADOVAN, 1909, G. Stupnica, Dvor, komandir voda, Sutjeska
DIVJAKINJA S. MIRKO, Roviška, Glina, borac, Piva
DIJAKOVIĆ P. SIMO, 1918, Balinac, Glina, kuvar, Piva
DOBRIĆ STOJANA STEVA, 1920, Ravno Rašće, Glina, borac, Piva
ĐERMANOVIĆ JOVE STEVA, 1921, D. Velišnja, Kostajnica, Sutjeska
JARIĆ MILA JANDRIJA, 1920, Javornik, Dvor na Uni, Sutjeska
KRALJ NIKOLE MILE, 1920, Ravno Rašće, Glina, Piva
KRNJAJIĆ DMITRA RADE, Sutjeska
KRUPLJANI SAVO ĐURO, 1910, Brđani, Sunja, Sutjeska
MIJIĆ I. STANKO, Ravno Rašće, Glina, Piva
MIKLOVIĆ PANA STEVO, 1905, Šakanlije, Sisak, Sutjeska
MRKALJ GLIGE BRANKO, 1922, Dodoši, Jabukovac, Sisak, Zelengora
MRKALJ NIKOLE ĐURO, komandir čete, pruga Višegrad — Sarajevo
METIKOŠ ILIJA, Bijele Vode, desetar, Sutjeska
PASPALJ PETRA SAVO, 1920, Majske Poljane, Sisak, Zelengora
PAVLICA STANKA JOVAN, 1912, Drenovac, Glina, Zelengora
PAĐEN A. ADAM, Ravno Rašće, Glina, bolničar, Sutjeska
PAJIĆ J. SIMO, 1912, Roviška, Glina, vezista, Sutjeska
SEKULIĆ PETRA MILAN, 1912, D. Javoranj, Dvor na Uni, Sutjeska
SEKULIĆ ĐURE SAVAN, 1927, D. Javoranj, Dvor na Uni, Sutjeska

SIMIĆ MILOŠA ADAM, 1920, Buzeta, Glina, Tara
ŠUŠNJAR LJUBANA MILAN, 1926, Vrpolje, Dvor, Sutjeska
TOVARLAŽA MIĆAN, Drenovac, Glina, Tara
TRKULJA S. STANKO, 1919, Pastuša, zam. komandira čete, Miljevina
TIŠMA PAVLA ILIJA, 1921, Javornik, Sisak, Sutjeska
VILUS OSTOJE JOVAN, 1919, Luščani, Glina, delegat voda, Miljevina
VLAISAVLJEVIĆ JANKA MILOVAN, 1925, Brđani, Petrinja, Sutjeska
VLAISAVLJEVIĆ ĐURE MIRKO, 1925, Brđani, Petrinja, Sutjeska
VRANEŠEVIĆ STEVANA DUŠAN, 1913, Trnjani, Sunja, Sutjeska
ŽARKOVIĆ ILIJE MILE, 1912, Roviška, Glina, Sutjeska

3. BATALJON

AKUK BOŽE DRAGAN, 1912, Šamarička Draga, Dvor na Uni, Sutjeska
BABIĆ TOME JOVICA, 1919, G. Ratkovo, Dobrinja, Ključ, delegat voda, Sutjeska
BASRAK PETRA LAZO, 1905, D. Dobretin, Dvor na Uni, Sutjeska
BIJELIĆ MILE MILOŠ, 1910, G. Žirovac, Sisak, Sutjeska
BORKOVIĆ ĐURO, Bansko Vrpolje, Sutjeska
BOŽIĆ MILE NIKOLA, 1915, G. Žirovac, Sisak, Sutjeska
ČUBRA OSTOJE STANKO, 1914, G. Dobretin, Sisak, Sutjeska
ČOVIĆ DUŠAN, Široka Kula, Gospić, obaveštajac bataljona, Vučevo
DRAGIĆ MILIVOJA BORIVOJ, 1919, Blinje, Petrinja, Kalinovik — Konjic
DRAGIĆ MILANA RANKO, 1921, Blinje, Petrinja, Sutjeska
ĐERMANOVIĆ MIRKO, D. Velišnje, zam. kom. čete, Sutjeska
ĐURIĆ STANKA MILE, Ljeskovac, Dvor na Uni, Sutjeska
ERAK MARA, Bijele Vode, Sisak, Milinklade
GRUBIĆ BOSILJKE MILOŠ, 1926, Moštanica, Petrinja, Sutjeska
GRUJIĆ ANA, Mačkovo selo, Sisak, Sutjeska
LONČAREVIĆ MARE, Vlahovići, Sisak, Sutjeska
LOVRIĆ ADAMA STOJAN, 1904, Kobarani, Dvor na Uni, Sutjeska
LUKIĆ SAVO, okolina Bihaća, Sutjeska
MURIĆ STEVANA GOJKO, 1927, Čukur, Kostajnica, borac, Sutjeska
MALIVUK PERE DRAGAN, 1903, Dobretin, Dvor na Uni, Sutjeska
OVUKA DMITRA DUŠAN, 1911, D. Dobretin, Dvor, Sutjeska
OVUKA SIME MILE, 1911, D. Dobretin, Dvor, Sutjeska
OLJAČA IGNJATIJA NIKOLA, 1912, Dodoši, Jabukovac, Sutjeska
RUDIĆ STOJANA DUŠAN, 1924, Ljubina, Dvor, Sutjeska
RADETIĆ STEVE MIĆO, 1924, Brđani, Petrinja, Sutjeska
RADETIĆ PAVLA MIROSLAV, 1923, Brđani, Petrinja, Sutjeska
TORBUK ADAMA SIMO, 1925, Sisak, Zelengora
TOVARLAŽA NIKOLE DANICA, 1919, Drenovac, Sisak, borac, Sutjeska
TOMAŠEVIĆ JOVE MIRKO, 1920, Kuruzna, Vrgin Most, borac, Miljevina
VOJNOVIĆ SOFIJA, Lug, Bihać, Sutjeska
VORKAPIĆ STANKA NIKOLA, 1915, Brnjeuška, Glina, Zelengora
ZORIĆ JANKO, Donje Komarevo, Petrinja, Zelengora
ZDJELAR MILIVOJ, Svinjica, Vojnić, Sutjeska
ZDRAKIĆ STEVE NIKOLA, Sutjeska
ZDJELAR DRAGAN, Svinjica, Vojnić, borac izviđač, Sutjeska

4. BATALJON

OVUKA MILOVANA STEVAN, 1922, G. Dobretin, Sutjeska

7. BANIJSKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

ANIĆ JOVANA STEVAN, 1915, Roviška, Glina, borac, Sutjeska
ČOKORA DUŠANA MILAN, 1919, Jabukovac, Sutjeska
ĐURIĆ PETRA MIRKO, 1910, Kinjačka, Sunja, Sutjeska
DŽAIĆ NIKOLE STOJŠA, 1923, Ljeskovac, Dvor, Zelengora

DŽAIĆ ĐURE JOVO, 1922, Brđani, Petrinja, Sutjeska
DŽAIĆ ĐURE STEVO, 1925, Brđani, Petrinja, Sutjeska
GRUBOROVIĆ ILIJE ĐURO, 1907, M. Gradac, Glina, Sutjeska
GRUBOROVIĆ ADAMA MILAN, 1922, M. Gradac, Glina, Sutjeska
GRUBOROVIĆ PETRA MILAN, 1911, M. Gradac, Glina, Zelengora
GRUBOROVIĆ SIME MILAN, 1922, M. Gradac, Glina, Tara
GRUBOROVIĆ JOVANA PERO, 1920, M. Gradac, Glina, Zelengora
GRUBOROVIĆ MATIJE STANKO, 1911, M. Gradac, Glina, Zelengora
GRUBOROVIĆ ĐURE STEVO, 1913, M. Gradac, Glina, Sutjeska
IVATOVIĆ JOVE DRAGAN, 1922, Roviška, Glina, bolničar, Sutjeska
KALAMBURA NIKOLE ĐURO, 1912, Gradac, Glina, Miljevina
KALAMBURA NIKOLE MIĆO, 1909, V. Gradac, Sutjeska
KALANJA STEVE MILAN, 1922, M. Gradac, Tara
KARAVEDIĆ MOJE VUKOSAVA, 1922, Mečenčani, komesar bataljona, Sutjeska
KARAJICA JOVANA STOJAN, 1909, V. Gradac, Sisak, Sutjeska
KEKECA STANKA ĐURO, 1925, Brestik, Glina, Sutjeska
KORDIĆ PAVLA DUŠAN, 1915, Bijeljina, Sutjeska
KRBAVAC TODORA STOJŠA, 1924, Bansko Vrpolje, Dvor na Uni, politički delegat, Sutjeska
KRKOVIĆ NIKOLE DUŠAN, 1911, M. Gradac, Sisak, Zelengora
KRUPLJANIN STOJANA BRANKO, 1904, Brđani, Sunja, Sutjeska
KUKOLEČA LJUBANA MILE, Bijele Vode, Glina, Sutjeska
LALIĆ JANKA NIKOLA, 1921, Brestik, Glina, Sutjeska
LIVUN ANANIJA PETAR, 1901, Drenovac, Glina, Sutjeska
LONČAR PAVLA BOGDAN, Majske Poljane, Glina, Zelengora
MAROVAC PAVLA STEVO, 1919, Tremušnjak, Jabukovac, Petrinja, Zelengora
MEŠTROVIĆ JOSIPA IVO, 1925, K. Gomilica, mitraljezac, Bare
MILUNIĆ JOVE MILE, 1914, Brđani, Sunja, Sutjeska
PAĐAN PERO, Banija, Petrinja, Sutjeska
PANTELIĆ NIKOLE MILAN, 1921, Hrtić, Dvor na Uni, Sutjeska
PARIPOVIĆ SIME PETAR, 1901, M. Gradac, Glina, Sutjeska
PAVLICA STANKA MIČAN, 1912, Drenovac, Glina, Miljevina
PAVLICA TANASIJA PAVAO, 1923, Drenovac, Sisak, Sutjeska
PERENČEVIĆ GLIGE NIKOLA, 1926, G. Mlinoga, Jabukovac, Sutjeska
POZNANOVIĆ MILE MILAN, 1923, Prevršac, Sisak, Sutjeska
POPOVIĆ MILAN, 1919, Dobro selo, Bihać, Sutjeska
RAKASOVIĆ STEVANA JANKO, 1926, Klinac, Petrinja, Sutjeska
ROKSANDIĆ NIKOLE DRAGAN, 1914, Šamarički Brđani, zam. komandira čete, Miljevina
ŠPANOVIĆ JOVE BOGDAN, 1920, G. Velešnja, Kostajnica, Sutjeska
ŠESTIĆ DAMJAN, V. Velišće, Sutjeska
ŠTAJCAR IVO, Petrinja, vodni delegat, Sutjeska
TINTOR JOVANA ANENIJA, Trnova, Glina, Sutjeska
TODOROVIĆ JOVANA ĐURO, 1908, Brestin, Glina, Piva
TRIVANOVIĆ PAVLA VLADO, 1923, Komora, Drina
TRKULJA BOGDAN, Mala Trepča, Sutjeska
TRKULJA RADE MILE, Mala Trepča, Vrgin Most, borac, Sutjeska
TUBIN PETRA RADE, 1909, Dobro selo, Bihać, Zelengora
TURAJLIĆ JOVANA GLIGO, 1912, Klinac, Jabukovac, Sutjeska
TURAJLIĆ MILE STEVO, 1920, Klinac, Jabukovac, Sutjeska
UMJENOVIĆ MILE ILIJA — IČAN, 1907, Brđani, Sunja, Sutjeska
VLADUŠIĆ MILA VASILJ, 1923, D. Žirovac, Sutjeska
VUJANIĆ RADOVAN TRIVUN, 1922, Brđani, Dvor, Maglić
VUJANIĆ ŽIVKA NIKOLA, okolina Dvora na Uni, zam. komandira čete, Sutjeska
VUKŠIĆ VASILIJA MILAN, 1926, Ljeskovac, Dvor, Sutjeska
VUKŠIĆ ADAMA VASILJ, 1903, Ljeskovac, Dvor, Zelengora

BJELAJAC SIME MILOŠ, 1924, Majske Poljane, Glina, delegat voda, Piva
ČUČKOVIĆ MIRE JOVAN, 1906, D. Bačuga, Sisak, četa za vezu, Sutjeska
IVKOVIĆ ADAMA DRAGAN, 1915, Šamarički Brdani, Dvor, borac, Sutjeska
IVANIĆ STANKA BRANKO, 1910, Dodoši, Jabukovac, sanitet brigade, Foča
KOTORANIN ĐURE NIKOLA, 1918, G. Selište, Glina, kuvar, Sutjeska
PAĐEN PETRA ADAM, 1908, Ravno Rašće, Glina, bolničar, Sutjeska
PAJIĆ JOVE SIMO, 1912, Roviška, Glina, Zelengora
PARIPOVIĆ SIME MARKO, 1889, M. Gradac, Glina, Piva
PARIPOVIĆ KUZMANA RADE, 1920, M. Gradac, Glina, Sutjeska

1. BATALJON

BISKUPOVIĆ VASE JOVAN, 1922, Bestrma, Petrinja, borac, Sutjeska
BISKUPOVIĆ JANKA MILOŠ, 1924, Sutjeska
BJELAJAC ŠIME MILOŠ, 1920, M. Poljana, borac, Sutjeska
BIRAČ S. ĐURO, 1908, Turkovac, komesar čete, Zelengora
CIMEŠA MIKE DUŠAN, 1922, Dobro selo, Bihać, Zelengora
ĆUPOVIĆ SIME DUŠAN, 1924, Roviška, Glina, borac, Sutjeska
DESPOT KATE ĐURO, 1918, Glina, kom. čete, između Tare i Pive
ĐURIĆ LAZE DUŠAN, 1911, D. Javoranj, Dvor, Piva
ĐURIĆ PETRA MILE, 1906, D. Javoranj, Dvor, borac, Šćepan polje
ERKALOVIĆ JOVANA STEVAN, 1927, V. Gradac, Sisak, Sutjeska
GRKOVIĆ JANKA MILOŠ, 1912, Bačvani, Sunja, artiljerac, Sutjeska
GRUBLJEŠIĆ LAZE SAVA, 1905, D. Bačuga, Sisak, Sutjeska
GRUBLJEŠIĆ SIME TEODOR, 1922, D. Bačuga, Sisak, Sutjeska
GRUBOROVIĆ ĐURE STEVO, 1908, M. Gradac, Glina, Sutjeska
HAJDUKOVIĆ MILE PERO, 1926, Bestrma, Petrinja, Sutjeska
IVATOVIĆ SIME ĐURO, 1912, Glinski Trtnik, Glina, borac, Sutjeska
IVATOVIĆ DUŠANA STOJAN, 1921, Glinski Trtnik, borac, Sutjeska
JANUS RUŽICA MILAN, 1925, Brubno, Glina, borac, Tara
JANUS ĐURED STEVO, 1925, Brubno, Glina, borac, Piva
KRVARAC TEŠIN STOJŠA, 1924, Vrpolje, Dvor na Uni, Sutjeska
KRKOVIĆ S. MILAN, 1923, M. Gradac, borac, Zelengora
LAZIĆ ĐURE DAMJAN, 1914, Bestrma, Petrinja, vodnik, Sutjeska
LIČINA ĐURE DRAGAN, 1927, Brubno, delegat, Piva
METIKOŠ STANKO, 1910, Glina, kuvar, Sutjeska
MICIĆ S. ĐURO, 1926, M. Trtnik, borac, Zelengora
MRAKOVIĆ ĐURO, 1920, Vlahović, kom. čete, Zelengora
METIKOŠ STANKA ĐURO, Bijele vode, Glina, politički delegat, Miljevina
NIŠEVIĆ ILIJE BOŽO, 1920, Roviška, Glina, borac, Sutjeska
NIŠEVIĆ DUŠANA JOVO, 1920, Glinski Trtnik, Glina, borac, Sutjeska
NIŠEVIĆ PAVLA LJUBAN, 1921, Glinski Trtnik, Glina, Piva
NIŠEVIĆ PETRA LJUBAN, 1921, Glinski Trtnik, Glina, Zelengora
STUDEN MILANA MILAN, 1921, Pakrac, komesar bataljona, Sutjeska
ŠESTO LUKE STANKO, Bijele Vode, Zelengora
TURAJLIĆ GLIGO, Klinac, Petrinja, delegat voda, Sutjeska
VRAČAR VASILIJA STOJAN, 1906, Majske Poljane, Sisak, Piva
VUJAKLIJA LAZAR, Pastuša, Petrinja, Sutjeska
VUJIĆ ĐURE ILIJA, 1926, Vlahovići, Glina, delegat, Piva

2. BATALJON

ARBUTINA JANKA STANKO, 1905, Martinovići, Glina, borac, Zelengora
BAIĆ PAVLA DUŠAN, 1924, Kotarani, Sisak, desetar, Sutjeska
BOMEŠTAR STANKO, Sutjeska
BAJIĆ ĐURE MILE, 1925, Poljani, Sutjeska
BOMEŠTAR BRANKO, Sutjeska

BUDIĆ ĐURE ILIJA, 1925, Bijele Vode, Glina, Zelengora
BUNČIĆ STEVA, 1911, Šušnjar, Sisak, Sutjeska
BANOVIĆ STEVO, Gradina, Bihać, Sutjeska
BALABAN TODORA JANKO, 1910, Zborište, Bos. Krupa, Sutjeska
BUNČIĆ ILIJE STEVO, 1919, Glinica, Bihać, Piva
BANOVIĆ RADE STOJO, 1914, Piva
BUNČIĆ JELICA, 1923, Šušnjar, Sutjeska
BIRAČ NIKOLE BOGDAN, 1913, Trnovac, Glina, borac, Sutjeska
BOROMISA JOVANA DUŠAN, 1922, Brestik, Glina, borac, Zelengora
BOROMISA PAVLA STEVO, 1922, Brestik, Glina, borac, Piva
BULAT NIKOLE MILOŠ, 1922, Brestik, Glina, borac, Zelengora
ĆIKIĆ STANKA MILAN, 1917, Drenovac, Glina, Sutjeska
ĆUĆKOVIĆ MILOŠA MILENKO, 1923, G. Selište, Glina, Višegrad — Sarajevo
ĆUĆKOVIĆ STOJANA MILOŠ, 1921, Sisak, Sutjeska
ĆUPOVIĆ MARKA PAVAO, 1908, Glina, Sutjeska
DEMAJO NIKOLE KUZMAN, 1916, Vlahovići, Glina, Tara
DRAŠKOVIĆ MILE ĐURO, 1905, Glinica, Bihać, Miljevina
DOMAZET MILA MILOŠ, 1924, D. Hrastovac, Kostajnica, zam. komandanta bataljona, Višegrad — Sarajevo
DEMIĆ NIKOLE PETAR, 1900, Bijele Vode, Sutjeska
ĐURIĆ JOVANA MILOŠ, 1912, D. Javoranj, Dvor, borac, Sutjeska
GAKOVIĆ TODA, Sutjeska
JELIĆ MILE ILIJA, Bijele Vode, Miljevina
JELIĆ JANKA LAZA, Bijele Vode, Piva
JANUS STEVE STEVO, 1917, Brubno, komandant bataljona, Zelengora
JOVIĆ MIHAJLA MILAN, 1912, Ravno Rašće, Sutjeska
JUGOVIĆ ADAMA ĐURO, 1917, Rogulje, Piva
JOVIĆ PETRA DUŠAN, 1920, Gradina, Bihać, Miljevina
JANUZOVIĆ DMITRA MILIĆ, 1908, D. Javoran, Sutjeska
KRNJAJIĆ DRAGANA JOSIĆ, Sutjeska
KRIVOŠIJA SAVE LJUBAN, 1921, Bojna, Glina, Sutjeska
KUKOLEČA JANKO, 1920, Bijele Vode, Sutjeska
KOMADINA STOJANA NINA, 1925, Glinica, Bihać, Miljevina
KELEUVA ILIJE PERO, 1927, Brestik, Glina, Sutjeska
KEPDŽIJA MILOŠA ĐURO, 1924, Kepčije, Dvor na Uni, borac, Višegrad — — Sarajevo
LUČINA PANE VELJKO — DRAGAN, 1925, M. Gradac, Glina, Sutjeska
MARIJANOVIĆ MILE NIKOLA, 1920, Tremušnjak, Jabukovac, Sutjeska
MIČIĆ ĐURE STEVO, 1923, Glina, Sisak, iza Foče
MIHAILOVIĆ MILANA ŽARKO, 1918, Sunja, politički komesar bataljona, Piva
MILJEVIĆ JANKA ILIJA, 1916, Dragotina, Glina, kom. čete, Sarajevo — — Višegrad
MILJEVIĆ ILIJA, 1917, Glina, Sisak, kom. čete, Sutjeska
MEDIĆ JOVE ĐURO, Gradina, Bihać, Sutjeska
METIKOŠ ISE MILE, 1900, Dvor na Uni, Sutjeska
METIKOŠ PERE STEVO, 1922, Bijele Vode, Sutjeska
METIKOŠ PETRA ŽIVKO, 1922, Bijele Vode, Sutjeska
OSTOJIĆ STOJANA MILAN, Bosanska Bojna, Višegrad
OSTOJIĆ OSTOJE PETAR, Zelengora
OSTOJIĆ PERE RADE, 1922, Zborište, Bihać, Sutjeska
PRERADOVIĆ RADE PERA, 1923, Rujevac, Sisak, Sutjeska
PRERADOVIĆ RADE STOJAN, 1920, Rujevac, Sisak, Sutjeska
PURAR MILANA PERO, Gradina, Bihać, Sutjeska
PETROVIĆ ILIJE JOVAN, 1919, Drenovac, Sisak, Sutjeska
PETROVIĆ STOJANA NIKOLA, 1920, Drenovac, Glina, Sutjeska
POLIMAC ANENIJA LJUBAN, 1926, Banski Grabovac, Sutjeska
PRERADOVIĆ ADAMA MILAN, 1922, Rujevac, Zelengora
RADANOVIĆ JOSIPA DUŠAN, 1924, Brubno, Glina, Višegrad
RAJLIĆ MILAN, bacačlija, Sutjeska
BELIĆ MIĆANA DUŠAN, 1917, G. Selište, Glina, Zelengora

ROZMANOVIĆ MIRKO, p. mitraljezac, Sutjeska
SLADOVIĆ VASILIJA PETAR, 1902, G. Trtnik, Sutjeska
STANIĆ JANKA MILE, 1912, G. Javoranj, Sutjeska
SVILAR SMILJA, 1926, Bač. Topola, Sutjeska
STOJISAVLJEVIĆ STEVANA LJUBAN, 1920, Bagori, Bihać, Sutjeska
ŠOŠA ADAMA STEVO, Glinice, Bihać, Sutjeska
ŠOŠA PERE RADE, 1910, Zborište, Bihać, Sutjeska
ŠOŠA PERE ILIJA, 1919, Zborište, Bihać, Sutjeska
TINTOR STEVANA LJUBAN, 1916, Jasničani, Sisak, kom. čete, Miljevina
TINTOR BOŽE MILAN, 1908, Gl. Trtnik, Glina, Piva
TIŠMA VASE ĐURO, 1928, Javornik, Sisak, Piva
TOMIĆ MOJSIJE JOVO, 1912, Trnovac, Glina, Zelengora
TINTOR JANDRIJE ILIJA, Bijele Vode, Glina, borac, Sutjeska
VIGNJEVIĆ NIKOLE DUŠAN, 1920, Glinica, Bihać, Sutjeska
VIŠNJIĆ DUŠANA ĐURO, 1924, Podvis, Bihać, Sutjeska
VAJAGIĆ TOME KOJO, 1920, okolina Bihaća, Sutjeska
ŽELIĆ GLIGE MILAN, 1909, Naševići, Sisak, Sutjeska

3. BATALJON

ARBUTINA STEVANA IGNJATIJE, 1908, Gorička, Dvor na Uni, Piva
ARBUTINA ILIJA, Bansko Vrpolje, Sutjeska
ARBUTINA NIKOLA, Žirovac, Sisak, Sutjeska
ĆURČIJA PETRA STEVO, 1922, Brestik, Glina, borac, Zelengora
DROBNJAK MILANA SLAVKO, 1927, G. Mlinoga, Jabukovac, Sutjeska
ERKALOVIĆ PETRA MILE, 1915, V. Gradac, Sisak, Sutjeska
IVKOVIĆ ADAMA DRAGAN, 1914, Brđani, Dvor, borac, Miljevina
JUGOVIĆ DRAGANA DUŠAN, 1928, Rogulje, Piva
KRNJAJIĆ RADE OSTOJA, 1913, G. Žirovac, Sisak, Zelengora
KRSTINIĆ JANDRIJE JOVAN, 1919, Pedalj, Sisak, Sutjeska
KECMAN SPASE GOJKO, 1923, Bihać, Sutjeska
KRKOVIĆ STOJANA PETAR, 1915, M. Gradac, borac, Sutjeska
LIVUN STOJANA JOCO, 1920, Drenovac, Glina, Tara
LILJAK NIKOLE JANKO, 1915, G. Žirovac, Sisak, Miljevina
MACAKANJA ADAM, Sarajevo—Višegrad
MARTINOVIĆ ILIJE ĐURO, 1918, Drenovac, Glina, Miljevine
OBRADOVIĆ STEVE MILOŠ, 1926, Šaš, Kostajnica, Sutjeska
OSTOJIĆ MIRKA MLADEN, Banjani, Bos. Krupa, desetar, Sutjeska
PUSTINJAK MARKA RADE, 1923, Jezero, Bihać, komandir 1. odelj. Zelengora
PAUNOVIĆ VASILIJA DUŠAN, 1921, Brezava Polje, Sunja, Sutjeska
POPOVIĆ DRAGOJA MILAN, 1920, ili 1922, Dobro Selo, Sutjeska
SAMARDŽIJA ILIJE OSTOJA, 1924, Javornik, Sisak, Sutjeska
SRBLJANIN MILE MIRKO, 1926, Hrastovac, Sutjeska
TRIVANOVIĆ STEVANA STANKO, 1920, okolina Gline, borac, Miljevina
TUČAR DMITRA DRAGAN, 1918, Brnjeuška, Sisak, Tara
KOSTA VAJEGIĆ, Sutjeska
VIŠNJIĆ DUŠANA ĐURO, 1925, Drenovac, Bihać, Sutjeska
VLADIĆ STANKA MILE, 1913, Drenovac, Glina, ekonom, Sutjeska

8. BANIJSKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

CVIKIĆ STANKA NIKOLA, 1920, Drenovac, Glina, bolničar, Miljevina
KRENETIĆ ĐURE MLADEN, 1912, Dobroselo, Bihać, Zelengora
KRNJAJIĆ TEODORA OSTOJA, 1914, Javoranj, Sisak, Sutjeska
KOTUR MIHAJLA VELJUN, delegat voda, Miljevina
LIŠEVIĆ ILIJE PERA, 1908, Stabandža, Bihać, Sutjeska
MARTIĆ DUŠANA STEVO, Buzeta, Glina, Sutjeska

MARTINOVIĆ JOVE LAZO, 1911, Drenovac, Glina, Tara
MARTINOVIĆ STANKA NIKOLA, 1907, Martinovići, Glina, borac, Piva
MARTINOVIĆ MILA SOMO, Drenovac, Glina, Zelengora
MARTINOVIĆ JOVANA SIMO, 1913, Martinovići, Glina, Zelengora
MUŽDSKA MARKA DUŠAN, Buzeta, Glina, Zelengora
MENIĆANIN STOJIŠA RADE, 1924, Rujevac, Sisak, Sutjeska
METIKOŠ STOJANA JOVAN, Bijele Vode, Glina, Zelengora
OSTOJIĆ ADAMA BOŽO, 1923, Ostojić, Dvor, borac, Tara
RADULOVIĆ ĐURE MIĆO, Trnovac, Glina, Sutjeska
REBRAČA ADAMA ĐURO, 1902, Majske Poljane, Glina, Sutjeska
REBRAČA ĐURE MILAN, 1926, Majske Poljane, Glina, Sutjeska
ROGULJA PAVLA MILAN, 1926, Rogulje, Dvor, Piva
RUDEŠ STOJANA STOJČA, 1922, Rudeži, Dvor, Zelengora
RUDEŠ MILOŠA PETAR, 1912, Rudeži, Sisak, Sutjeska
RUDEŽ STEVAN, 1922, Rudeži, Dvor, Sutjeska
ROKSANDIĆ VUJE DRAGAN, 1922, borac, Sutjeska
SANADER STOJANA STANKO, 1900, Ljeskovac, Zelengora
SIMIĆ VUJE DUŠAN, Buzeta, Tara
SLIJEPČEVIĆ SIME DRAGAN, 1925, Roviška, Sutjeska
STANIĆ TOME MILAN, 1923, G. Javoranj, Sutjeska
STANKOVIĆ MILAN, 1911, Ivanjska, Bos. Krupa, Sutjeska
STILIN IVANA IVAN, 1916, Bačvani, artiljer. Sutjeska
STRIŽAK JANKA ILIJA, 1912, Bijelnik, Petrinja, Sutjeska
ŠPANOVIĆ ĐURE MILKA, 1925, Žirovac, Glina, bolničar, Zelengora
ŠTEKOVIĆ LAZO, 1909, Grabovac, borac, Zelengora
ŠUKUNDA STEVANA EVICA, 1924, M. Gradac, Sisak, Sutjeska
ŠUKUNDA BRANKA NIKOLA, 1912, M. Gradac, Sisak, Zelengora
ŠAŠO ĐURE DUŠAN, 1912, Ljeskovac, Dvor, Zelengora
ŠTRBAC MILA DUŠAN, 1912, D. Javoranj, Dvor, Sutjeska
TEPŠIĆ JOKO, borac, Sutjeska
TESLA MARKA BOŽO, 1913, okolina Dvor na Uni, Zelengora
TOTIŠIĆ JOVANA MIRKO, 1911, okolina Sunje, Piva
TRIVANOVIĆ MARKA MILAN, 1921, M. Gradac, Glina, Sutjeska
VASILJEVIĆ PETRA BOŽO, 1925, Stupnica, Dvor, Miljevina
VLADUŠIĆ NIKOLE VASILJ, 1922, Brestik, Glina, Zelengora
VOJNOVIĆ LAZE RADE, 1922, D. Bačuga, Sisak, borac, pruga Višegrad — Sarajevo

16. NO BANIJSKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

ĆULIBRK MIHAJLA BRANKO, 1924, Glavica, Bihać, borac, kurir, Sutjeska
GAJIĆ DRAGUTINA SIMO, Hrtić, Dvor na Uni, bolničar, Sutjeska
JELIĆ STANKA UROŠ, Bijele Vode, borac, Miljevina
KARAJICA JOVANA JANKO, 1907, V. Gradac, Sisak, kurir, Sutjeska
MAROJEVIĆ MILANA STANKO, 1919, Drežnik, Ogulin, borac, izvidač, Sutjeska
PRIBIĆEVIĆ NIKOLE DRAGAN, Grabovica, Dvor na Uni, Sisak, Sutjeska
SEKULIĆ PETRA PETAR, 1916, D. Hrastovac, zam. komandanta bataljona, kod Foče
SLIJEPČEVIĆ ILIJE GLIGO, 1921, Brnjeuška, Sisak, 1943, Zelengora
ZLONOGA MARKA STEVAN, 1920, Majske Poljane, Glina, Zelengora

1. BATALJON

ARBUTINA STEVANA IGNJATIJA, 1912, Gorička, Dvor na Uni, borac, Sutjeska
ARBUTINA DMITRA PAVAO, 1913, Gorička, Dvor, borac, Sutjeska
BABIĆ ĐURE DUŠAN, 1920, Kotarani, Sisak, borac, Zelengora
CVETANOVIĆ RADOVANA NIKOLA, 1920, G. Oraovica, Sisak, borac, Sutjeska

JANJANIN NIKOLE DUŠAN, 1928, Rujevac, Dvor na Uni, kurir brigade, Sutjeska
JANJANIN NIKOLE PERO, 1923, borac, Sutjeska
ĆULIBRK TRIVE MILORAD, 1924, Glavica, Bihać, borac, Zelengora
BAKIĆ JOVE MILOŠ, 1921, Glavica, Bihać, borac, Zelengora
DOMAZET MILE MILOŠ, 1922, D. Rastovac, Vojnić, zam. komesara, na pruzi Sarajevo—Višegrad
GRABUNDŽIJA MIĆE ANĐA, 1920, D. Oraovica, Sisak, borac, Sutjeska
GRANDIĆ MILOVANA DUŠAN, 1924, Glavica, Bihać, kurir, borac, Sutjeska
NOVAKOVIĆ DAMJANA SVETOZAR, 1915, D. Pastuša, Jabukovac, Zelengora
NIKOLIĆ DRAGANA VASO, 1923, Glavica, Bihać, borac, Zelengora
PAUNOVIĆ JOVANA MILAN, 1919, Joševica, Jabukovac, kuvar, Sutjeska
PLAVLJANIĆ JOVANA MILAN, 1910, Joševica, Jabukovac, Sisak, Sutjeska
RODIĆ STEVANA LJUBICA, 1923, Brnjeuška, Glina, Zelengora
SAMARDŽIJA STEVO MILE, 1920, borac, Zelengora
SAVIĆ JOVE MILJKA, 1922, G. Komora, Sisak, borac, Sutjeska
STANKOVIĆ KOSTE STOJAN, 1922, Ivanjska, Bihać, borac, Zelengora
TADIĆ MILOŠA MIRKO, 1925, Kotarani, Sisak, borac, Sutjeska
VLAJNIĆ MIRKA MILAN, 1916, Trnjani, Sunja, zam. kom. čete, na cesti Višegrad—Sarajevo
VUKŠIĆ VASANA MILAN, 1924, Ljeskovac, Dvor, borac, Sutjeska
ZUBER ADAMA LJUBAN, 1925, Ljeskovac, Dvor, borac, Sutjeska
ZUBER BOŽE MILAN, 1920, Ljeskovac, Dvor, borac. Vučevo
ZUBER STOJANA DUŠAN, 1922, Ljeskovac, Dvor, borac, Zelengora
ZUBER STANKA MILAN, 1912, 1907, borac, Dvor, Ljeskovac, Rudine

2. BATALJON

ARBUTINA DMITRA PAVAO, 1905, Gorička, Dvor na Uni, kod Višegrada
BERKOVIĆ AĆIMA ĐURO, 1926, Vrpolje, Dvor, Sutjeska
BUNJEC DUŠANA STOJAN, 1934, D. Klasnić, Glina, Piva
CREVAR MILJKA, Mečenčani, Sisak, bolničarka, Sutjeska
ČOLIĆ GRUJO, Sutjeska
ČALIĆ STEVO, Sutjeska
ČELAR DAMJANA DRAGAN, 1925, Brnjeuška, Sisak, Tara
ČANAK ILIJA, okolina Dvora na Uni, borac, Miljevina
ĆULIBRK STOJANA MILOŠ, 1923, Dobro Selo, Bos. Krupa, Sutjeska
DOŠEN MILAN, 1925, Rogulje, Dvor na Uni, Sutjeska
DOBREČEVIĆ OSTOJA, 1923, Lotine, Dvor na Uni, Sutjeska
DODOŠ AVRAMA DUŠAN, 1926, Dodoši, Jabukovac, Sisak, pruga Višegrad—Sarajevo
ĐURIĆ JOVANA LJUBAN, 1923, D. Javoranj, Dvor, Sutjeska
ĐURIĆ LJUBANA MILAN, 1924, D. Javoranj, Dvor, Sutjeska
ĐURIĆ MILE-ČIKIN, D. Javoranj, Dvor, Sutjeska
GAĆEŠA STOJŠE BRANKO, Dvor na Uni, delegat voda, Sutjeska
IVKOVIĆ MILOŠA MILAN, 1917, Brđani, Dvor, kod Višegrada
IVKOVIĆ PETAR, Brđani, Dvor, Sutjeska
ILIBAŠIĆ DRAGANA MILOŠ, Draškovac, Dvor na Uni, Sutjeska
JOVIĆ JOVANA MILAN-KRIŽ, 1923, Rujevac, Sutjeska
JUGOVIĆ DRAGANA MILAN, 1915, Rogulje, Piva
JANEZOVIĆ NIKOLA, D. Javoranj, Sutjeska
JANUZOVIĆ ILIJE JANKO, 1922, D. Javoranj, kod Tare
JANZOVIĆ OSTOJE LJUBAN, 1926, D. Javoranj, Sutjeska
JANZOVIĆ MILOŠA PERO, 1926, D. Javoranj, Maglić
JOVAŠEVIĆ MILOŠA STOJAN, 1914, D. Javoranj, Sutjeska
KOJENIĆ MILIĆA SAVAN, Draškovac, Dvor na Uni, Sutjeska
KRKOVIĆ STOJANA MILAN, 1922, M. Gradac, Glina, Sutjeska
LJUBIČIĆ RADA PERO, Dvor na Uni, Sutjeska
MENIĆANIN STOJANA MIRKO-BAĆIN, 1920, SAD, delegat voda, Višegrad
NIŠEVIĆ SAVAN, 1913, Oraovica, Dvor na Uni, Sutjeska

PRIBIĆEVIĆ MILANA DRAGAN, 1922, Grabovica, Sisak, Sutjeska
RUDEŽ BOŽO, Sutjeska
RUDEŽ MILOŠA PETAR, 1911, Sutjeska
RUDEŽ STEVAN, Sutjeska
RUPEK NIKOLA, Gorička, Sutjeska
ROKSANDIĆ MIHAJLO, Sutjeska
SISAN JOVANA LJUBAN, 1925, D. Javoranj, Piva
STAMBOLIJA MILAN, 1922, Trgovi, Dvor borac, Sutjeska
SUNDAĆ PERE MILAN, 1924, D. Javoranj, Zelengora
SUNDAĆ JOVAN, D. Javoranj, borac, Sutjeska
SUTARA TRIVUNA DUŠAN, 1917, Brđani, Piva
VEKIĆ RADA VASILJ, 1909, Borovita, Glina, Sutjeska

3. BATALJON

BIRAČ JOVE DUŠAN, 1911, Trnovac, Glina, Zelengora
BULAT ADAMA MILOŠ, 1900, Buzeta, Glina, Sutjeska
BOGIĆEVIĆ MIĆAN, 1914, Jabukovac, Petrinja, zam. komandira čete, Piva
BADLOVIĆ GOJKO, 1924, Trgovi, Dvor na Uni, borac, Sutjeska
BRANKOVIĆ MILANA NANA, Bijele Vode, Glina, borac, Sutjeska
CREVAR NIKOLE STANKO, 1919, Drenovac, Glina, borac, Zelengora
ĆUĆKOVIĆ STEVE MILAN, 1925, Balinac, Sisak, Sutjeska
ĆAVIĆ MIĆANA ANA, 1922, D. Javoranj, Dvor, Zelengora
DOŠEN ĐURE PETAR, 1920, Kraljevčani, Petrinja, komandir voda, Piva
DROBNJAK MILJKANA MARA, D. Mlinoga, Petrinja, borac, Sutjeska
DEMIĆ MIĆE JOVO, 1922, Bijele Vode, Glina, Miljevine
DODOŠ ILIJE DRAGAN, Jabukovac, borac, Tara
ERCEGOVAC SIME DUŠAN, 1925, Papići, Sisak, vodni delegat, Sutjeska
HALAGIĆ MILA NIKOLA, 1915, Hrastovac, Sunja, zam. komandanta bataljona, Sutjeska
IVKOVIĆ RADOVANA ALEKSA, 1915, Brđani, Sisak, pruga Višegrad—Sarajevo
JELIĆ LAZE JOVO, 1919, Bijele Vode, Piva
JELIĆ MIĆO, Bijele Vode, Glina, borac, Sutjeska
KOMLJENOVIĆ MILOŠA JOVO, M. Gradac, Glina, borac, Sutjeska
KOPUN LJUBAN, 1924, Živaja, Kostajnica, borac, Piva
KARAJICA PETRA STANKO, 1925, V. Gradac, Sutjeska
KUKULEČA PETRA MILE, 1923, Bijele Vode, Glina, Piva
LOVRIĆ DRAGAN, Javnica, Dvor, Sutjeska
MRĐENOVIĆ JANKA MIRKO, 1924, Papići, Sunja, borac, Sutjeska
METIKOŠ MILAN, Bijele Vode, Glina, borac, Sutjeska
METIKOŠ STEVANA STEVAN, Bijele Vode, Glina, borac, Sutjeska
OBRADOVIĆ STEVE MILOŠ, 1921, Šaš, Kostajnica, Sutjeska
OČIGRIJA MIRKA LJUBAN, 1917, Papići, Sunja, zam. kom. 2. čete, Sutjeska
OČIGRIJA JANKA STOJAN, 1912, Papići, Sunja, desetar, Sutjeska
PAUKOVIĆ OČIGRIJA STOJAN NIKOLA, 1923, Papići, Sunja, vodnik, Sutjeska
POLIMAC NIKOLE MILKA, Borovita, borac, Sutjeska
REPAC SAVE MILAN, 1925, Bos. Bojna, borac, Sutjeska
RABLJENOVIĆ MIRKO, Jovac, Dvor na Uni, delegat voda, Sutjeska
SANKOVIĆ JOVANA ILIJA, Trnovac, Glina, borac, Zelengora
SANKOVIĆ JANKA ŽIVKO, Trnovac, Glina, borac, Miljevina
SVILOKOS JOVE DRAGAN, 1922, Papići, Sunja Sutjeska
SARAP ILIJA, Ravno Rašće, Glina, borac, Sutjeska
STANIĆ ĐURE MILOŠ, 1924, Čakalska, Kasa, Sunja politički delegat, Sutjeska
TESLA STEVE NIKOLA, 1924, Šaš, Sunja, borac, Sutjeska
TARBUK ADAMA KATA, 1920, V. Gradac, Sisak, borac, Sutjeska
VRKORAC ĐURE STOJAN, 1903, Slovinci, Sunja, Milinklade
VUKIĆ STOJANA DRAGAN, 1920, V. Gradac, Sisak, Sutjeska
ZORIĆ ĐURO, Bos. Bojna, borac, Piva
ŽIVKOVIĆ STOJANA ANKA, 1921, Šaš, Sisak, Sutjeska

ŽIVKOVIĆ PETRA DMITAR, 1924, Kotarani, Sisak, borac, Sutjeska
ŽIVKOVIĆ OSTOJA, Kotarani, Glina, borac, Sutjeska

4. BATALJON

BAIĆ PAVLA DUŠAN, 1924, Kotarani, Dvor, na Uni, Sutjeska

16. BANIJSKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

AKIK MILANA PETAR, 1922, Draga, Dvor na Uni, Piva
ARBUTINA JANKA ILIJA, 1907, Martinovići, Glina, Zelengora
BABIĆ MILIN DUŠAN, Sutjeska
BABIĆ SLAVKA MILE, Sutjeska
BAJĆETIĆ JOVANA MIHAJLO, 1921, Čakalska Kosa, Sunja, Sutjeska
CRLJENICA STEVAN, Stupnice, Dvor na Uni, Sutjeska
ĆULIBRK MIŠE NIKOLA, 1923, Dobro selo, Bihać, Zelengora
ĆELAR ĐURE VAČO, 1925. Brnjeuška, Sisak, Zelengora
DRAŽIĆ TRIVUNA PAVLE, 1912, Dobroselo, Bihać, Zelengora
DROBNJAK ILIJE DRAGAN, 1922, M. Gradac, Glina, Sutjeska
DROBNJAK ILIJE DUŠAN, 1924, M. Gradac, Glina, Sutjeska
JANIZOVIĆ MILOŠA NIKOLA, 1908, D. Javoranj, Sutjeska
JOVIĆ JOVANA PETAR, 1912, M. Gradac, Sutjeska
KRKOVIĆ DRAGANA PERO, 1916, M. Gradac, Sutjeska
KRNJAJIĆ NIKOLE JOVO, 1922, Borojevići, Kostajnica, Sutjeska
LONČAR NIKOLA, Borovita, Glina, Piva
LJUBIČIĆ STANKO, Obljaj, Glina, Sisak, prilikom povlačenja sa Tare
MAMUZIĆ DUŠAN, Glina, Zelengora
MAMUZIĆ MILAN, Glina, Piva
MARTIĆ MIĆE DMITAR, 1922, Sisak, Sutjeska
PETROVIĆ NIKOLE STANKO, M. Gradac, Glina, Sutjeska
PETROVIĆ STOJANA STOJAN, 1925, M. Gradac, Glina, Piva
ROKSANDIĆ STEVO, Balinac, Glina, Žabljak
SAMARDŽIJA ADAMA ILIJA, 1923, Buzeta, Miljevina
SOPAR MIRKA MILAN, 1919, Jošavica, Petrinja, Sutjeska
ŠRBITINA GNJATIJA, Gorička, Dvor, na Uni, Piva
ŠUKUNDA MILANA SIMO, 1921, M. Gradac, Glina, Sutjeska
ŠUŠNJAR ANTUNIJA SIMO, 1918, Ljeskovac, Dvor, Sisak, Sutjeska
TEPŠIĆ BRANKO, Stupice, Sutjeska
VRANEŠEVIĆ LJUBAN, Stupnice, na Sutjesci
VRANEŠEVIĆ PETAR, Vrpolje, na Sutjesci
VUČKOVIĆ MILE MARKO, Trnovac, Glina, Sutjeska
VUJANIĆ ĐURE MARKO, 1912, Brđani, Ćurevo
VUJANIĆ ŽIVKA NIKOLA, 1923, Brđani, Dvor, Volujak
VUJANIĆ ŽIVKA RADOJKA, 1921, Brđani, Dvor, Sutjeska
ZEC MILOŠA MARKO, 1921, Dobro Selo, Zelengora
ZORIĆ KAJO, Sutjeska

7. NO BANIJSKA DIVIZIJA — NEUTVRĐENE BRIGADE

BAJLOVIĆ TANASIJA BRANKO, 1923, Luščani, Glina, borac, Zelengora
BAJLOVIĆ ĐURE GLIGO, 1908, Luščani, Sisak, borac, Zelengora
BALJAK SIME MILAN, 1916, Prevršac, Kostajnica, Sutjeska
BEGOVIĆ BOŽE NIKOLA, 1925, Begovački Crizović, Glina, Sutjeska
BULAT VUJE ĐURO, Sutjeska
CREVAR NIKOLE JANKO, Drenovac, Sisak, komandir čete, Sutjeska
DABRUŠA JOVAN, G. Žirovac, Dvor, Banija, Sutjeska
DAVIDOVIĆ SOFIJE LJUBICA, 1923, M. Gradac, Glina, Sutjeska
DENIĆ KUZMAN, 1924, D. Klasnić, Banija, Piva
DIDULICA ĐURE JOVO, 1925, Kinjačka, Sunja, Sutjeska

DOBRIĆ MIHAJLA STEVO, Sutjeska
DODOŠ STEVANA MILAN, 1911, Sutjeska
DAGELJEVIĆ ILIJE ĐURO, 1920, Jovac, Dvor, Sutjeska
DROBNJAK ĐURE DUŠAN, 1923, G. Mlinoga, Jabukovac, Sutjeska
DROBNJAK ĐURE MILAN, 1921, G. Mlinoga, Jabukovac, Sutjeska
DROBNJAK NIKOLE MILE, 1913, G. Mlinoga, Jabukovac, Sutjeska
DROBNJAK PETRA SAVA, 1927, G. Mlinoga, Jabukovac, Sutjeska
DROBNJAK SIME STEVO, 1919, G. Mlinoga, Jabukovac, Sutjeska
DROBNJAK SAVE VESO, G. Mlonoga, Jabukovac, Sutjeska
ĐUMAN STOJANA MIČO, S. Pokarci, Sutjeska
GARIĆ, G. ŽIROVAC, sa Banije, Sutjeska
ĐAJIĆ NIKOLA, D. Javoranj, Dvor, Sutjeska
GOŠIĆ SIMO, Mečenčani, Sutjeska
JANIĆ ĐURE NIKOLA, 1924, Prevršac, Sutjeska
JELIĆ MIČO, Sutjeska
JELIĆ PERO, Sutjeska
JOVIĆ PERE NIKOLA, 1928, Ravno Rašće, bolničar, Sutjeska
KRNJAJIĆ RISTO, Žirovac, Sutjeska
KRNJAJIĆ STANKA PERA, Borojevići, Sutjeska
LONČAREVIĆ STANKA MILAN, Vlahović, Glina, Sutjeska
MILIĆ DUŠANA OSTOJA, 1923, Javnica, Dvor, Sutjeska
MIROVIĆ MILAN, Sutjeska
MENIČANIN RAČI, okolina Dvora, delegat voda, pruga Višegrad—Sarajevo
MARIĆ MILA EVICA, 1921, Glina, Piva
MARTINOVIĆ MILA PETAR, 1908, Glina, Piva
MARTINOVIĆ STOJANA STEVO, 1925, Glina, Zelengora
MRĐENOVIĆ JANKA MIRKO, 1924, Sunja, Sisak, Sutjeska
MAČIĆ STOJANA SLAVKO, 1923, Glina, Sutjeska
MENIĐANIN DMITRA MILAN-MIŠO, 1904, Sisak, borac, Sutjeska
MILIČEVIĆ IGNJATIJA, Gorička, borac, Sutjeska
NOŽINIĆ STEVANA DRAGAN, 1909, Prevršac, Sisak, Sutjeska
NOVAKOVIĆ DUŠAN, Zrmanja, Gospić, Sutjeska
NOŽINIĆ MIŠKA BRANKO, 1920, Jošavica, Jabukovac, Sutjeska
NOŽINIĆ MIŠKA ILIJA, 1919, Jošavica, Jabukovac, Sutjeska
OBRADOVIĆ PAVLA PAJO, 1918, Prevršac, Sisak, Sutjeska
OSTOJIĆ VASILIJA LJUBAN, 1924, Ostojići, Dvor, Sutjeska
OSTOJIĆ ?, Kobiljak, Dvor, Sutjeska
PEŠUH STANKA DAMJAN-DARO, Sutjeska
PETROVIĆ NIKOLE JOVO, 1919, M. Gradac, Glina, Sutjeska
SIMIĆ MILOŠA DAMJAN, 1914, Buzeta, Sisak, Miljevina
SLIJEPČEVIĆ NIKOLE MILOŠ, 1911, Brnjeuško, Sutjeska
STOJAKOVIĆ LJUBICA, 1923, Gašeća, Vojnić, Sutjeska
STOJAKOVIĆ STOJANA RADE, 1926, Ljubina, borac, Sutjeska
STOJAKOVIĆ RADE STOJAN, Ljubine, Dvor, borac, Sutjeska
STOJČEVIĆ ĐURE ILIJA, 1918, Čelebić, Sutjeska
STOJČEVIĆ JOVANA NIKOLA, 1920, Čelebić, Livno, Sutjeska
STOJČEVIĆ SVETOZARA RADE, 1900, Čelebić Livno, Sutjeska
TINTOR JOVE MILAN, 1920, D. Žirovac, Dvor, Sutjeska
ŠTAJCER IVAN, Sutjeska
ŽARINAC STJEPANA PAVAO, 1926, Joševica, Glina, Sutjeska
ŽARKOVIĆ MILOŠA MILE, 1917, Majski Trtnik, Sisak, Sutjeska

6. NOU ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

BASRAK NEDO, 1921, Brčko, miner, Košur
BOSNAR NEDA, vodnik, između Pive i Sutjeske
KOVAČEVIĆ BRANKO, Novi Grad, Odžak, miner, Miljevina
MUŠKOĆ PERO, Novi Grad, miner, Miljevina

PAPIĆ ĐURO, desetar, Sutjeska
TRBOJEVIĆ VOJIN, 1920, Obrež, Kupinovo, borac, Miljevina

1. BATALJON

BOŽIC ZARIJE RADOMIR, 1926, Vlasenica, borac, Sutjeska
BOŽIĆ LUKE SRETKO, 1925, Vogošće, Sarajevo, borac, Sutjeska
ĆUĆKOVIĆ MEHO-ŠUCO, Zenica, mitraljezac, Sutjeska
»JOJA«, Sarajevo, Sutjeska
KOVAČEVIĆ A. ĐURAĐ, Veliko Selo, Sutjeska
KOZOMARA ĐURO, Livno, puškomitraljezac, Sutjeska
MARTINJUK JOVO, 1925, Sarajevo, mitraljezac. Raženo — Goražde
MUNIŠIĆ J. NIKOLA, 1919, Sarajevo, Ustikolina
MIKIĆ L. SAVO, Veliko Selo, Bijeljina, Sutjeska
OBRALIĆ R. IBRIŠIM, 1906, Maglaj, borac, Sutjeska
PAUNOVIĆ J. MARJAN, 1914, Sokolac, Sutjeska
PAUNIĆ MARJAN, Nadići, Sarajevo, puškomitraljezac, Zelengora
PARIĆ SAFET, Vareš, Košur
SARAJČIĆ NEĐO, 1921, Sarajevo, komandir 2. voda 1. čete, Miljevina
SIMOVIĆ ILIJE NOVICA, 1921, Crvena Brda, Foča, Ćurevo
STANIŠIĆ T. MILORAD, 1923, Sijerci, Sokolac, mitraljezac, Vučevo
TERZIĆ MILOŠA MIRKO, 1923, Klopče, Zenica, borac, Sutjeska
TOMIĆ BRANISLAV, Tupanari, Vlasenica, Sutjeska
TRIFKOVIĆ TOME SRETKO, Tupanari, Tuzla, Sutjeska
TOMIĆ B. MIRKO, Velino Selo, Brčko, Sutjeska
VUKOVIĆ RADOVAN, 1918, Sumbulovac, Sarajevo, zam. komandira 3. čete, Košur

2. BATALJON

BEŠLAGIĆ AVDO-BRICO, Begov Han, Zenica, puškomitraljezac, Zavajit
BEJATOVIĆ S. MILIVOJE, 1919, Sokolac, komesar čete, Sutjeska
CEROVIĆ CVETKO, 1923, Gučevo, Goražde, Sutjeska
ĆOBO MARKO, 1926, Dobrašina, Rogatica, Sutjeska
ĐOKIĆ PERO, Grbavica, Brčko, desetar, Košur
ĐURIČIĆ MARKA MIJAT, 1902, Dubnica, Zvornik, Sutjeska
FRGANJA VOJKO, 1926, Gučevo, Goražde, kuvar, Sutjeska
JERKOVIĆ JAKOVA JERKO, 1918, Baškovići, Foča, Sutjeska
JOVIČIĆ DUŠAN, 1922, Gučevo, Sutjeska
JOVIČIĆ MILIVOJE, 1923, Gučevo, Sutjeska
JOVIČIĆ RADOMIR, Sutjeska
JOVIČIĆ SLOBODAN, 1920, Gučevo, Sutjeska
KARIŠIK JOVO, Moštanica, Zenica, borac, Košur
KOVAČEVIĆ N. ALEKSA, Velino Selo, Bijeljina, borac, Miljevina
KARABANTIN BOGDAN - LJAJATOR, Novi Sad, Košur
KARIŠIK MILORAD, 1899, Gučevo, Rogatica, Sutjeska
KOVAČEVIĆ DANILA DUŠAN, 1920, Surtovići, Rogatica, zam. komandira čete, Sutjeska
KUSMUK RADE, 1927, Gučevo, Rogatica, Sutjeska
MALI ĐORĐO, Zavidovići, Košur
NERIĆ SVETISLAV, 1925, Gučevo, Rogatica, Sutjeska
PETROVIĆ MITAR-ĆUBO. Popovi, Bijeljina, Sutjeska
SANDIĆ BRANKO, 1924, Brčko, Zavajit
SARIĆ JOVE RAJKO. 1909, Vrtoče, borac, Miljevina
SOLDAR RAJKO, puškomitraljezac, Sutjeska
STJEPANOVIĆ JOVANA MILOŠ, 1919, Rajčići, borac, Sutjeska
SULJAGIĆ ALIJA, Brčko, komandir čete, Košur
SELIMOVIĆ ALIJA, Sutjeska
SUBOTIĆ NIKADIN, Bijela Voda, Zenica, Sutjeska
ŠURBAT BRANKO, 1921, Sarajevo, komesar čete, Sutjeska
TODOROVIĆ MILOVANA VUKADIN, 1924, Rajčići, borac, Sutjeska
UJIĆ MILE, 1924, Podgaj, Goražde, Sutjeska
UJIĆ MILORAD, 1907, Podgaj, Rogatica, Sutjeska
VIDAČAK BOGDAN, Klopče, Zenica, Sutjeska

3. BATALJON

AMOVIĆ RADOVANA RATKO, 1917, Čitluci, Sarajevo, Jabuka
ĆERANIĆ JOVAN, 1924, Mićivode, Sokolac, Sarajevo, Jabuka
ĆOLIĆ — STANJEVIĆ AĆIM, 1919, Šenkovići, Sarajevo, borac, Košur
ĐURIĆ VIKOTIJA MILORAD, 1923, Vukovići, Sutjeska
ĐURIĆ MILOTIJA NENAD, 1921, Vukovići, Sutjeska
ĐURIČIĆ MIJAT, Dubnica, Vlasenica, Sutjeska
ĐURIČIĆ MARJANA MILIVOJE, Dubnica, Vlasenica, Sutjeska
DŽINDO ĆAMIL, 1897, Rogatica, Goražde, Sutjeska
ĐERIĆ RADOMIR, Miletci, Sokolac, Zavajit
EĆIMOVIĆ MANOJLA MARKO, 1909, Mandra, Sokolac, komandant bataljona, Sutjeska
ILIĆ MILOVANA VUKOSAV, 1923, Miliči, Nova Kasaba, Zelengora
JOLOVIĆ JANKA JOVAN, 1924, Bandin, Odžak, Košur
JOLOVIĆ MILOŠA MILE, Bandin Odžak, Sokolac, pom. komesara čete, Zavajit
KOSORIĆ BOJA RADE, Čitluk, Sokolac, desetar, Sutjeska
KOVAČEVIĆ DUŠAN, 1919, Smrtići, Sokolac, Sarajevo, zam. komandira čete, Košur
LUBARDA VELJKO, Sijerci, Sokolac, Miljevina
MARIĆ KOSTE SPASOJE, 1920, Čavarine, Sokolac, Sarajevo, desetar, Košur
MARTINOVIĆ TOMO, 1927, Rajevina, Vlasenica, Tuzla, Sutjeska
MUSTAPIĆ IVANA SREĆKO, 1924, Lovreć, Imotski, Sutjeska
NIKOLIĆ NIKOLA, Kozice, Sutjeska
NESTOROVIĆ S. MIHAILO, Velino Selo, Brčko, Sutjeska
PANTIĆ RADOVANA BRANKO, 1923, Milići, Sutjeska
PARADINA SIMO, 1907, Mokro, Sarajevo, Košur
PAVLOVIĆ VLADIMIRA OBRO, 1909, Milići, Vučevo
SARIĆ RAJKO, Sarići, Vlasenica, Miljevina
SOLDAR SIME RAJKO, 1919, Sijerci, Sarajevo, zam. komandira čete, Zavajit
STJEPANOVIĆ MIHAILA NIKOLA, 1912, Rajčići, borac, Sutjeska
SUŠIĆ MILAN, Rajići, Vlasenice, borac, Sutjeska
SUŠIĆ RISTE MILIVOJE, 1919, Rajići, borac, Sutjeska
ŠUKA J. RADENKO, 1925, Suvitići, borac, Košur
TRIŠIĆ PANTE MILOVAN, 1914, Rajčići, borac, Sutjeska
TRIŠIĆ PERE SREDOJE, 1915, Vlasenica, desetar, Sutjeska

4. BATALJON

PETROVIĆ SIMIN MILAN, Bos. Šamac, Sutjeska

5. BATALJON

TEKLIĆ MARKA TOMO, 1912, Zabrišće, Livno, zam. komandira čete, Miljevina

6. NOU ISTOČNOBOSANSKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

ALTARAC NISIM, Sarajevo, Košur
BOĆIĆ ZARIJE RADOMIR, Vlasenica, Sutjeska
BRČAK PERO, Brčko, Zavajit
JOVIČIĆ MILIVOJE, 1918, Gučevo, Sutjeska
KOVAČEVIĆ MARKA GOJKO, 1912, Doljani, Bihać, komandir čete, Tjentište
KRAJIŠNIK JOVO, Mošćanica, Zenica, Sutjeska
LUJIĆ KONSTANTINA BORISAV, Sutjeska
LUKIĆ AMILIJE — »CVIKO«, Sutjeska
MANOJLOVIĆ ĐURE MILOŠ — »KAJO«, 1922, Dragaljevac, Brčko, komandir mitraljeskog voda, Zelengora
MARJANOVIĆ MILUTIN, iz Bos. Krajine, Zavajit
PERIĆ MILOVAN, Paraćin, Zelengora
SARIĆ SLOBODAN, Vrtoče, Vlasenica, Sutjeska

SARAČEVIĆ ABDURAHMAN, Gornja Tuzla, Sutjeska
SIMIĆ AMAJLIJE MITAR, Sutjeska
VEJIN NIKOLE IVAN, 1921, Begluci, D. Lapac, Sutjeska
ZRNIĆ MIRKO, borac, Sutjeska

15. (PRVA) NOU MAJEVIČKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

PERIĆ VOJO, 1930, Tuzla, kurir, Popov Most

1. BATALJON

BAŠIĆ MILAN, B. Krupa, borac, Sutjeska
BEŠLAGIĆ ADIL, borac, Zelengora
BRKIĆ MILAN-CRNI, 1924, Žabar, Sutjeska
CVITKOVIĆ MILENKO, Sarajevo, komandant bataljona, Popov Most
CVETINOVIĆ VOJO-ŠUCO, komandir čete, Popov Most
ĆOVIĆ MITAR, Popov Most
DAKIĆ RADE, okolina Prijedora, Grbići
DRAGIĆ STEVO, B. Novi, Zavajit
DELIĆ RADE, Popov Most
ĐURIČIĆ MILIVOJE, Milići, borac, Popov Most
ĐERMANOVIĆ RADE, Prijedor, Grbići
FILIPOVIĆ DRAGAN, Drvar, komandir voda, Ćurevo
FILIPOVIĆ RADE, Prijedor, komesar čete, Sutjeska
FINCI DANE, Sarajevo, borac, Zelengora
ILIĆ BORO, Međaši, Bijeljina, borac, Popov Most
JUHAS STEVO, Bijeljina, Popov Most
JANKOVIĆ MARKO, 1920, Glavičice, Bijeljina, Sutjeska
KAPETANOVIĆ SIMANA DERVIŠ, Doboj, Popov Most
KNEŽEVIĆ LJUBO, Popovi, Bijeljina, borac, Popov Most
LUKIĆ ŽIVAN, Bukovica, Brčko, borac, Popov Most
LJUBINKOVIĆ LJUBIŠA, borac, Popov Most
MARJANOVIĆ MILUTIN, komandir čete, Zavajit
MANOJLOVIĆ UGLJEŠA, Popov Most
MARTINOVIĆ TOMO, okolina Kladanja, Popov Most
MARKIĆEVIĆ RISTO, borac, Popov Most
MARKIČEVIĆ BOŽO, Popovi, Bijeljina, borac, Popov Most
MIĆIĆ MILORAD, Žarkovići, borac, Zavajit
MIJATOVIĆ MIJAT, Sarajevo, borac, Sutjeska
NOVAKOVIĆ SAVO, V. Obarska, Zavajit
OBROLIĆ IBRAŠIM, Maglaj, Popov Most
PELEŠ ČEDO, Modriča, zam. kom. čete, Popov Most
POPOVIĆ BOŽO, borac, Popov Most
RADIŠIĆ MIHAJLA MIŠO, Bijeljina, Miljevine
SARIĆ JANKA SLOBODAN, 1924, Milići, Sutjeska
SUBOTIĆ SRBO, Bijeljina, borac, Popov Most
SIMIĆ TOMO, Zvornik, borac, Zavajit
SIMIĆ, Maglaj, borac, Zavajit
TODIĆ VLAJKO, borac, Zavajit
TOMANIĆ SREĆKO, Velino Selo, Brodac, Bijeljina, Sutjeska
VASIĆ SVETOZAR-GOLUB, Čaklović, Zavajit
ZELENOVIĆ STEVE SAVO, Bijeljina, Sutjeska

2. BATALJON

BIJELIĆ LUKE JOVO, 1924, Ražljevo, Brčko, borac, Sutjeska
GLIGOREVIĆ CVIJANA ILIJA, 1922, Ražljevo, Brčko, Sutjeska
KNEŽEVIĆ SAVO, 1920, Tutnjevac, Lopare, mitraljezac, Zelengora
MILOŠEVIĆ MIHAJLA ĐOJO, 1921, Ražljevo, Brčko, Miljevina
TOMANIĆ R. SRETEN-SREĆKO, Sutjeska
VUJIĆ SLAVKO-SLADO, Brodac, Brčko, Sutjeska

3. BATALJON

BRKIĆ MILAN, Žabar, borac, Popov Most
ĆUBIĆ STEVE DIKO, 1928, Modran, Janja, kurir, Sutjeska

JOVANOVIĆ BRENE CVJETKO, 1922, Zabrđe, Ugljevik, borac, Popov Most
MRKONJIĆ TEJO, 1923, Kordaši, Gračanica, Sutjeska
RADOVANOVIĆ ĐUKANA MILOŠ, 1924, V. Obarska, Bijeljina, Popov Most
RADOVANOVIĆ ĐOKANA VASO, 1922, V. Obarska, Bijeljina, Dragoš Sedlo
STANOJEVIĆ PERE IGNJAT, 1928, Pirkovci, Brčko, borac, Sutjeska

4. BATALJON

ARSENOVIĆ ANDRIJA, Dvorovi, Bijeljina, borac, Popov Most
BEKIĆ MILAN, 1923, Tišnja, Brčko, Popov Most
DAKIĆ ILIJE VELIMIR, 1921, Mrkonjić-grad, zam. komesara. bat., Sutjeska
ĐORĐIĆ MIKA, Međaši, zam. komandira, Sutjeska
ERKIĆ MAKSIM, Kacevac, Bijeljina, Brčko, Miljevina
GRUJIĆ DRAGO, Međaši, borac, Vučevo.
IVANIĆ MILAN, Vučevo
JELAČIĆ BORO, Potkovač, Pljevlja, Sutjeska
JAKOVLJEVIĆ MILO, Međaši, Brčko, Mrčin Kolibe ili Lučke Kolibe
KISIĆ DESPOTA SIMO, 1921, Rašljevo, Brčko, desetar, Popov Most
KOSTIĆ JOVE NEMANJA, 1920, Vršani, Bijeljina, ekonom čete, Popov Most
LUKIĆ MIHAILO, Bobetino Brdo, Koraj. Lopare, Trebičina — Foča
LUKIĆ CVIKO, Amajlije, Bijeljina, borac, Sutjeska
LUKIĆ JANKOVAC MIRKO, 1919, Glavičice, Bijeljina, zam. komandira, Popov Most
MIHAJLOVIĆ TEŠE TOMO, 1911, Popovo Polje, Brčko, Popov Most
MITROVIĆ ĐOKE STOKAN, 1922, Popovo Polje, Brčko, Popov Most
MIHAJLOVIĆ SIMIKA, Popovo Polje, Brčko, borac, Ustikolina
MITROVIĆ MITRA JOVO, 1918, D. Bukovica, Brčko, borac, Popov Most
MEDIĆ RAJO, 1925, Stanovi, Brčko, kurir, Zelengora
MARJANOVIĆ MILORADA ĐURO, 1920, Obrijež, Bijeljina, Zelengora
MITROVIĆ SLAVKO, Banjica, Bijeljina, borac, Popov Most
MITROVIĆ MILOŠ, Banjica, Bijeljina, borac, Miljevina
NENADOVIĆ DUŠKO, Srem. Rača, borac, Popov Most
PAĐEN NOVAK, borac, Sutjeska
PAJDAKOVIĆ NOVAK, 1925, Popov Most
POPOVIĆ LAZAR, Korenita, Bijeljina, vodnik, Ustikolina
PAJIĆ ŽIVANA, Sutjeska
PAVLOVIĆ BOŽO, Tutnjevac, Lopare, borac, Tjentište
RISTIĆ ĐURO, Popovi, borac, Sutjeska
SIMIKIĆ ŽIVANA MILJEN, 1920, Rašljevo, Brčko
SIMIKIĆ RADE SAVO, 1920, desetar, Popov Most
STANIŠIĆ JELE, Pjenovac, Vlasenice, Milinklade
SUBOTIĆ SRBO, Bijeljina, delegat voda, Milinklade
STAKIĆ JOCO, G. Brodac, borac, Popov Most
SIMENOVIĆ DRAGO, Kojčinovac, Bijeljina, borac, Miljevina
STANKIĆ SAVO, Modran, Bijeljina, Miljevina
STANKIĆ NEĐO, Glavičice, Bijeljina, borac, Popov Most
TOMANIĆ SREĆKO, Velino Selo, borac, Milinklade
TRIVKOVIĆ MILAN, Banjica, Brčko, borac, Vučevo
TIMIĆ ALEKSIJE MILORAD, 1921, kod Bijeljine, Sutjeska
VUJIĆ JOVAN, Međaši, Brčko, borac, Popov Most

5. BATALJON

GOLUŠIĆ MITRA JOVO, 1923, D. Bukovica, Brčko, Zelengora

15. (PRVA) NOU MAJEVIČKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

ČALIĆ JOVO, Goriška, Dvor na Uni, Miljevina
DRLJEVIĆ NIKOLA, BiH, Ćurevo
KOVAČEVIĆ MIHAILA ALEKSANDAR, Velino Selo, Brčko, Sutjeska
LUKIĆ CVIJETIN-CVIKO, Sutjeska

MIHAJLOVIĆ MAKSIMA SIMIKA, 1925, Popovo Polje, Foča
MILIĆ Đ. STEVO, Grmušani, Dvor na Uni, Piva
MIODRAG N. MILE, Javoranj, Dvor na Uni, Piva
MITROVIĆ TEŠO, Vukosavac, Lopare, Vučevo
POPOVIĆ MILAN, Sutjeska
TIŠMA LJUBAN, Grmušani, Dvor na Uni, Piva
VASILJEVIĆ V. SIMO, Pedalj, Dvor na Uni, Piva
VIDOVIĆ NIKOLE RATKO, 1925, Brdo, Sutjeska

3. NOU DALMATINSKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

BURA MARKA DRAGO, 1925, Stankovci, Benkovac, brigadni kurir, Sutjeska
BRATIĆ AVGUSTINA MATE, 1923, Podgrađe, Split, kurir, Sutjeska
BOŠNJAK MIJE MARJAN 1921, Lovreč, Imotski, borac, Sutjeska
BOŠNJAK MATE BOŽA, 1923, Lovreč, Imotski, borac, Zelengora
BILOPAVLOVIĆ MIJE MIJO, 1915, Imotski, zamenik komandanta bataljona, Sutjeska
BAŠIĆ MIJE JOZO, 1925, Vinišće, Split, kurir, Miljevina
EŠKIMJA JANKA MARIJA, 1923, Biograd na moru, pom. referenta sanitета brigade, Piva
GUNJAČA JERKO, Split, Tjentište
LUKAŠ ŠIME, 1912, Split, bolničar, Sutjeska
MARUŠIĆ ANĐELKA, Lokve, Split, bolničar, na Tari
PAVIŠIĆ IVAN ANTE, 1911, Nerežišće, vodnik, Sutjeska
PAVIĆ IVANA PETAR, 1922, Vinišće, Split, kurir pri štabu, Miljevina
PREOČANIN SIME LAZO, 1916, Cetina, komandir čete, Sutjeska
PITEŠA ANTE KUZMA, 1925, Vinišće, Split, Sutjeska
RADOJČIĆ MARIJA, Split, Zelengora
SALLA PIETRO, bolničar, Zelengora
TOPIĆ ANĐELKA, Muć, Sutjeska
VUJINIĆ SONJA, 1925, Zenica, bolničar, Sutjeska
VIDANOVIĆ MATE MLADEN, 1921, Supetar, pisar, Miljevina
VUKOVIĆ BOJA, 1921, Cetina, bolničarka, Sutjeska

1. BATALJON

BOKO LOVRE (VICKA), 1914, Ogorje, Split, borac, Miljevina
BULIĆ MARKA JAGO, Ogorje Gornje, Split, Sutjeska
ČULIĆ FRANE, kurir bataljona, Čehotina
JUGOVIĆ MATO, 1908, Podgora, Tjentište
MILIČIĆ NIKOLE PAVAO, 1900, Podgora, Makarska, Bare
MRĐEN TOME DUME, 1925, Biograd na moru, Zadar, Zelengora
MRKAJIĆ MILAN, Bronjine, Sutjeska
MILETIĆ IVANA LUKA, 1920, Milešine, Split, zam. komandira, Čehotina
PEČAR NEDELJKO, Brista, Makarska, Sutjeska
POPOVIĆ STEVAN (MIJE), Biskupija, Knin, u kanjonu Pive
PURIĆ JOZE IVAN, 1919, Blizna, Split, desetar, Zelengora

2. BATALJON

GRUBIĆ LADO — JUNAK, 1924, Čortanovci, Košur
JERČIĆ ANDRIJE STANKO, 1923, Podgrađa, Sutjeska
MARIČIĆ ANTE BARE, 1919, Lepenica, Šibenik, komesar čete, Sutjeska
MRCETA JURE NIKOLA, 1915, Lepenica, Šibenik, Sutjeska
MATIJAŠ JURE IVAN, Vrane, Trogir, Sutjeska
PAVKOVIĆ IVANA IVAN, Donji Seget, Trogir, Sutjeska
MIKULANDRA VICE ANTE, 1924, Šibenik, Sutjeska
PELIŽOTA STIPE, Šibenik, pom. komesara čete, Tara
POPOVIĆ JOVANA JOVAN, Biskupija, Knin, u kanjonu Pive
POVIČIN MATE IVAN, G. Seget, Trogir, Sutjeska
RADELIĆ ANTE STIPE, 1920, Makarska, vodnik, Sutjeska
REIĆ ANTE, 1920, Split, Tara
TORBICA SIME ĐURO, 1922, Plavno, Knin, Šibenik, borac, Zelengora

TORBICA MILOŠA NIKOLA, 1923, Plavno, Knin, borac, na Zelengori
TORBIĆA KUZMANA PETAR, 1914, Plavno, Knin, borac, na Sutjesci
TORBICA PETRA GLIŠO, 1924, Plavno, Knin, borac

3. BATALJON

ANUŠIĆ LUKE MATE, 1903, Podgora, Makarska, borac
BAČKOVIĆ ĐURE ALEKSA, Sutjeska
BOGUNOVIĆ PETRA KATA, 1922, Baćina, Makarska, borac
BOGAVAC VUJO, 1908, Zapužane, Benkovac, borac, Sutjeska
BRDAR NIKOLA (JOZE), Zabrišće, Livno, pom. komesara, Sutjeska
CERO SALIH (ZAIMA), 1895, V. Kablići, Livno, borac, Tara
ĆOSO MIĆE MARKO, Jagodnja, Zadar, Tara
ĆELAR IVANA VICE, 1914, Šibenik, Sutjeska
DOŽDOR BOŽO — SVILAJA, Dugo Polje, Split, desetar, Popov Do
DUIŠIN JOŽO, Kaštel Novi, borac, Piva
ĐIRLIĆ PETRA KRIŽAN, Sutjeska
GRANIĆ MATE JOZE, 1913, Promajna, Makarska, mitraljezac, Sutjeska
GRANIĆ ANTE IVAN, 1922, Baška Voda, Makarska, borac, Sutjeska
GRANIĆ JOSIP, 1909, Promajna, borac, Zelengora
JURAS ANTE MLADINKO, 1922, Šibenik, Sutjeska
JURKOVIĆ IVANA JAKOV, 1917, Kotišna, Makarska, ekonom, Čehotina
JURIŠIĆ NIKOLA, 1912, Baške Vode, Makarska, borac, na Vučevu
JURIŠIĆ ANTE (KLEME) 1920, Baška Voda, Makarska, borac, na Čehotini
JOSIPOVIĆ KREŠO (JURE), 1924, Bast, Makarska, borac, Sutjeska
JOSIPOVIĆ MARJANA MATE, 1914, Bast, Makarska, borac, Zelengora
JOSIPOVIĆ ANTE (JURA), 1913, Bast, Makarska, borac, Sutjeska
JURIŠIĆ ANTE, Baška Voda, Makarska, borac, Zelengora
MORIĆ IVANA MILE, Crljenik, Šibenik, Sutjeska
MAREVIĆ ANTE, 1919, okolina Makarske, delegat, Sutjeska
KARADOLE MARKA VINKO — VICE, 1909, Šibenik, borac, Zelengora
KLEUT TODE MARKO, Šibenik, Sutjeska
KUNAC MARIJANA VOJKO, 1923, Podgora, Makarska, Tjentište
KRIHI MIJE PAVAO, 1911, Baćina, Makarska, borac, Sutjeska
KRIHI PAVLA BLAŽ, 1911, Baćina, Makarska, Sutjeska
LUKIJETIĆ ANTE (MATE), 1908, Podgora, Makarska, bolničar, Zelengora
LUKIĆ ŠIMUNA LJUBO, 1919, Podgora, Makarska, borac, Vučevo
LUKAS ŠIME IVE, 1919, Rasline, Šibenik, na Barama
MRDEŽA JURE BOŽO, 1915, Lepenica, Šibenik, Sutjeska
MRDEŽA ANDRIJE MARIJAN, 1924, Lepenica, Šibenik, Sutjeska
MRDEŽA MARIJANA MATE, 1923, Lepenica, Šibenik, Maglić
MILIĆIĆ JURE ŠPIRA, 1920, Podgora, Makarska, kurir, Zelengora
MARINOVIĆ IVANA FRANE, 1915, Baćina, Makarska, delegat voda, Miljevina
MUŠAN KRUNA LJUBE, 1911, Vrgorac, Makarska, zamenik kom. čete, Zelengora
MUSTAPIĆ ANTE KRIŽAN, 1898, Makarska, borac, u CB
MUSTAPIĆ IVANA SREĆKO, 1921, Makarska, u CB
MILIČIĆ P. NIKOLE POVA, Podgora, Makarska, borac, Zelengora
PEČAR PETRA ANTE, 1925, Podgora, Makarska, borac, Sutjeska
RADOVAN MATE, Dugo Polje, Split, Tara
RELJA IVANKA, Split, Zelengora
RADELIĆ ANTE STIPE, 1920, okolina Makarske, Sutjeska
SRZIĆ MARINA JERKO, 1914, Kotišna, Makarska, borac, Sutjeska
SIKARICA BOŽO (PERE), 1920, Baška Voda, Makarska, borac, Sutjeska
TROSKOT TOME IVE, Kašić, Šibenik, Sutjeska
VLADAVIĆ BOŽO — CIGO, Kotlenica, desetar, umro do tifusa, Vučevo
ŽDERIĆ JOZE ANA, 1920, Ploče, borac, Sutjeska

4. BATALJON

AMIŽIĆ BLAŽ, Žrnovnica, komesar čete, Sutjeska
BAŠIĆ IVO, Kaštel Štafilić, vodni delegat, Sutjeska

BUBIĆ BLAŽE IVAN, 1919, Runović, Imotski, Zelengora
DESPOTOVIĆ MIRKO, Miljevina
FRLETA JOSIP SREĆKO, 1924, Kaštel Stari, borac, Zelengora
GRUBIĆ LJUBANA STEVAN, 1928, Zapužane, Zadar, borac, Sutjeska
IVIČEV FRANE JOZO, 1922, Kaštel Stari, borac, Sutjeska
JARIĆ ANTE, Šolta, borac, Sutjeska
KRIVO ILIJE MILAN, 1924, Suhač, Sinj, borac, Sutjeska
KALEBIĆ VID, Šolta, borac, Sutjeska
KUĆINO IVO, 1921, Omiš, zam. komesara čete, Sutjeska
MAGLOV BOŠKO, ekonom 3. čete, Popov Dol
MEDIĆ PETRA BRANKO, Pijevci, Miljevina
MILADINOV BERNARD, Šolta, borac, Sutjeska
MILAT IVO, Korčula, borac, Sutjeska
PAVKOVIĆ IVANA IVAN, 1918, Seget, Sutjeska
PURIĆ IVAN, 1921, Blizna, borac, Sutjeska
RADOJKOVIĆ IVANA MILUTIN, 1925, Podgora, Makarska, kurir, CB
RANČIĆ JOVE STIPO, 1921, Livno, Sutjeska
RADMAN VITE, Šolta, borac, Sutjeska
RADIĆ BLAŽE MATE, 1906, Dvornice, Rogoznica, borac, Sutjeska
SINODOD MILE, ekonom, Popov Do
ŠPANIĆ ANTE, Pribude, Muć, borac, Sutjeska
TOLIĆ ŠIME PETAR, 1923, Biograd na moru, Zadar, Sutjeska
VRSALJKO NIKOLE JAKOV, 1921, Podgora, Makarska, kurir, Sutjeska
VRGOČ IVAN, 1923, Pribude, Muć, borac, Sutjeska
ŽARKIĆ MARKA IVAN — BEAN, Sutjeska

5. BATALJON

ANTIĆ VLADO, Zaton, kod Gackog
AVLIŠ MANIJULE, Rasliner, Šibenik, Zelengora
BEŠLIĆ STIPAN, Dubrava, Zelengora
BEŠIĆ ANTE, Dubrava, Zelengora
BEŠIĆ MILKO, Zelengora
CVITAN MARKO, Zaton, Zelengora
ČURKOVIĆ NIKOLA, Miljevina
GRBOJEVIĆ VOJIN — CAĐO, 1920, Sutjeska
GRGAR STIPE, Zablaće, Šibenik, Vučevo
JURKAVIĆ IVO (KRSTE), Mandalina, Šibenik, Zelengora
JURKOVIĆ JOZO, Mandalina, Šibenik, Zelengora
JURKOVIĆ KREŠO, Mandalina, Šibenik, Zelengora
JURKOVIĆ BLAŽ, Mandalina, Šibenik, Zelengora
JURKOVIĆ VINKA, Mandalina, Zelengora
KALPIĆ KRSTE IVAN, Radonjić, Zelengora
KALAN ROKO, Lozovac, Šibenik, Vučevo
MARTINOVIĆ DAKO, Zaton, Zelengora
MRŠA MILE, Zaton, Zelengora
MRŠA MATE, Zaton, Zelengora
MIHALJEVIĆ MILAN, 1919, Bilice, borac, Bare
PEŠIĆ DUCA, Borak, Omiš, Miljevina
RADIČIĆ MATE, Dubrava, Zelengora
RADIČIĆ JURE, Dubrava, Zelengora
RADIČIĆ MARKO, Dubrava, Zelengora
SIKAVICA VJEKOSLAV, Baška Voda, Zelengora
SLAVICA MIKO, Bilice, Vučevo
SPAJIJA LOVRO, Sitno, Zelengora
ŠEVERDIJA FRANE, Zaton, Zelengora
VUKŠIĆ ANTE, Mandaline, Šibenik, Zelengora
VILIČIĆ VARDAR, Split, Vrbnica
ŽIKAVIĆ LJUBICA, Zaton, Zelengora
ZEČEVIĆ LJUBOMIR, Donja Jagodnja, Zelengora

3. NOU DALMATINSKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

ALFIROVIĆ MAKSIMA BLAŽO, 1917, Plavno, Knin, borac, Sutjeska
ALFIROVIĆ DAMJANA NIKOLA, 1922, Plavno, Knin, borac, Sutjeska
ALJINOVIĆ JOZE STJEPAN, 1906, Žrnovnica, ekonom čete, Sutjeska
ANUŠIĆ NIKOLE MATE, 1911, Žrnovnica, komandir čete, Sutjeska
ARNIAS ROSA, 1922, Zaton, Šibenik, Sutjeska
ALAVANJA VASILIJA PAVAO, Lišane, Zadar, borac, Zelengora

ARČARA UROŠA MARKO, Jagodnja, Zadar, borac, Sutjeska
JURLIN ANTE, Prvić Luka, Šibenik, pol. radnik, Sutjeska
BILANOVIĆ STOJANA MARKO, 1922, M. Selo, Bugojno, Sutjeska
BOLJAT ANDRIJE MARKO, 1908, Solin, Split, Sutjeska
BORJAN ILIJE SAVKO, 1927, Solin, Split, Sutjeska
BAČETIĆ MAETINA IVAN, 1921, Blato na Korčuli, Miljevina
BARIĆ FRANE IVAN, 1922, Tugare, borac, Zelengora
BARIŠIĆ ĐURE NIKOLA, 1914, Cetina, borac, Sutjeska
BAŠIĆ IVANA MARIN, 1924, Vinišće, borac, Miljevina
BEARA JAKOVA BRANKO, 1923, Zelovo, Sinj, Sutjeska
BELANOVIĆ BORO, Šibenik, Sutjeska
BIJUK MATE, Ogorje, Split, borac, Sutjeska
BORKOVIĆ SPIRE NIKOLA, 1925, Otišić, Split, borac, Sutjeska
BUČIĆ MARKA PETAR, 1922, Crivac, Split, borac, Sutjeska
BUĆEVIĆ JURE ANTE, 1925, Milešina, Split, Sutjeska
BULIĆ STJEPANA IVAN, 1925, Ogorje, Split, borac, Sutjeska
BUJAS JAKOVA MILE, 1915, Šibenik, borac, Zelengora
BURMAZ ANTE MIROSLAV, 1909, Podaca, Makarska, Sutjeska
CETINIĆ PETRIĆ NIKOLE MARIN, 1919, Sutjeska
CVIJETIĆ STEVE RADE, 1922, borac, Sutjeska
ĆOSIĆ IVANA STJEPAN, 1920, Crivac, Split, Sutjeska
ĆUPIĆ LJUBE MILAN, Gornja Jagodnja, Zadar, Piva
ĆALETA ĆANE STIPE, 1923, Lokva, Split, Zelengora
ČAPALIJA JOZE ANTE, 1924, Vinišće, Miljevina
ČARIJA ANTE IVAN, 1919, Donji Seget, Zelengora
ČUDINA IVANA MIJO, 1921, Bristivica, Miljevina
ČURINA STIPAN VICKO, 1923, Vrsine, Sutjeska
DAVIDOVIĆ ILIJE FILIP, Mirlović Polje, Drniš, Šibenik, Sutjeska
DELIĆ JOZE KRUNO, 1925, Sinj, Sutjeska
DELIĆ JAKOVA STIPE, 1927, Sinj, Sutjeska
DODIG IVAN, M. Prolog, Metković, Sutjeska
DRUŽIĆ MIRA, Omiš, Split, Sutjeska
DUČIĆ FRANE NIKOLA, 1923, Vinišće, Trogir, Zelengora
ĐAPIĆ FILIPA MARKO, 1915, Bitelić, Sinj, Zelengora
ĐIRIĆ JOZE ANTE, 1924, Radošić, Sinj, Zelengora
ĐURKIĆ PETRA KRIŽAN, 1919, Radošić, Zelengora
DRŽAK ĐURO, oko 25. g. Knin, politički delegat voda, Piva
FERIĆ PAŠKE IVO, 1923, Split, borac, Tjentište
FRANULIĆ JOSIP IVAN, 1914, Nerežišće, borac, Sutjeska
GRUBIŠIĆ DUJE DUJO, 1915, Solin, Split, Sutjeska
GOVORČIN MARKA SALVO, 1922, Iž Mali, Zadar, Zelengora
IVANIŠEVIĆ LUKE JOSIP, 1925, Split, Sutjeska
JANJIĆ FILIPA NEDELJKO, Mirlović Polje, Sutjeska
JERKOVŠE IVAN, Miljevina
JERKOVIĆ IVANA IVAN, 1915, Žrnovnica, Miljevina
JOŠIĆ LOZE STEVAN, Mirlović Polje, Sutjeska
JOVIĆ VLADE ALEKSANDAR — BUBO, 1914, Knin, Sutjeska
JURIN STIPE MARIN, 1914, Jesenice, Zelengora
JURIŠIĆ ANTE DANE, 1914, Šibenik, komandir voda, Sutjeska
KABIĆ KUZMANA UROŠ, Lišane, Zadar, Piva
KAPIĆ PETRA VLADO, 1920, Jesenice, Sutjeska
KELAVA JURE JURE, 1917, Bitelić, Miljevina
KAČUNKO ANTE SILVESTAR, 1914, Solin, Split, Zelengora
KERUM MATE JURE, 1907, Radunić, Sinj, komandir voda, Foča
KLARIĆ IVANA NIKOLA, 1924, Stankovci, Šibenik, Sutjeska
KLAIT TODE MARKO, Šibenik, borac, Sutjeska
KNEŽEVIĆ ĐURE MARKO, 1914, Cetina, Sutjeska
KONJEVODIĆ MARIJA, Vodica, Šibenik, Sutjeska

KORINIĆ IVANA DRAGO, 1920, Smokvica, Korčula, Sutjeska
KOVAČEVIĆ ANTE DUŠAN, 1922, Čelina, Sutjeska
KRIVOŠIĆ JOVE PETAR, 1920, Otišić, Sutjeska
KRILIĆ LUKE ANTE, 1928, Baćine, Makarska, Sutjeska
KUJUNDŽIĆ NEDELJKA VERA, 1923, borac, Sutjeska
LACMANOVIĆ GLIGORIJA STEVAN, Lišane, Zadar, Žabljak
LACMANOVIĆ GLIGORIJA LUKA, Lišane. Zadar, Piva
LAKAS IVE JAKOV, 1924, Rasline, Šibenik, Zelengora
LOVRAN MIŠKA MIRO (BISKUP), 1925. Mali Iž, Zadar, Zelengora
LUČINI JURE IVO, 1922, pom. komesara čete, Sutjeska
KOVAČEVIĆ JURE VICE, 1920, Čelina, Žabljak
MARELIĆ JOSE SILVESTAR, 1926, Mali Iž Zadar, Zelengora — Bare
MANDIĆ JOLE PAVAO, 1913, Tugare, komesar bataljona, stradao sa CB
MARINOVIĆ IVANA FRANE, 1916, Baćina, Makarska, Zelengora
MARINOVIĆ JURE IVAN, 1914, Baćina, Makarska, ubijen kao ranjenik u CB
MARINOVIĆ BOŽE VINKA, 1924, Baćina, Makarska, ubijena kao ranjenik u CB
MARSIĆ DANE, Stilja, Metković, Sutjeska
MATIJAŠ ANDRIJE IVAN, 1919, Pozorac, komandir čete, Sutjeska
MUSTAPIĆ ĆORUŠIĆ GRGE KRIŽAN, 1898, Lovreć, Imotski, Sutjeska
MUSULIN STIPANJA NIKOLA, 1924, Podaca, Makarska, Sutjeska
MEZIĆ MATE MILJENKO, 1921, Mali Iž, Zelengora
MIHAJLOVIĆ — ŽILICA, Žrnovnica, Split, Sutjeska
MIHANOVIĆ IVANA ROMAN, 1922, Žrnovnica, Sutjeska
MIKAS IVAN MIKA, 1926, Betina, Tjesno, Šibenik, Sutjeska
MILOŠ STIPE MATE 1908, Miljevina
MILJAK LJUBO, Vrgorac, komandir čete, Sutjeska
MIRKOVIĆ SAVA, Polača, Knin, Sutjeska
MONTI ANTE JOVO, Knin, Sutjeska
MORIĆ TOME JOCO, 1925, Crljenik, Benkovac, Sutjeska
MORIĆ IVE MILE, 1923, Crljenik, Stankovci, Benkovac, Sutjeska
MRČELA ANTE IVAN, 1919, Tugare, Piva
MRKOČ SUZANA, Sutjeska
NOVAK PETRA DUŠAN, 1925, Otišić, Sutjeska
OPAČIĆ NIKOLE MARKO, 1920, Plavno, Šibenik, Sutjeska
PAVEŠKOVIĆ IVANA NEDELJKO, 1922, Tugare, Zelengora
PAUNOVIĆ JOZE SINIŠA, 1922, Makarska, Sutjeska
PAVLIĆ MATE LJUBOMIR, 1922, Tugare, Tara
PAŽANIN FILIP, Miljevina
PAŽANIN JOSIP, Miljevina
PERIĆ JOKA i sin (ud. PETROVA), Sinj, pri prelasku Sutjeske
POLIČANIN MATIN IVAN, Gor. Seget, Split, Sutjeska
POŽANIN SIMUNA JOZO, 1921, Viniše, Trogir, Sutjeska
PREOČANIN MARKA ILIJA, 1921, Cetina, mitraljezac, Sutjeska
PULJAS ANTE JOSIP, Sutjeska
PRLJIĆ DAMJANA BOŽO, D. Jagodnja, Zadar, Sutjeska
RADELJA JURE MIRKO, Sitno, Sutjeska
RABUŠIĆ IVANA DANIJEL, 1911, Podaca, Makarska, Sutjeska
RADELJA JURE PETAR, G. Sitno, Sutjeska
RADIČIĆ IVANA MATE, 1912, Dubrave, Piva
RADIČIĆ IVANA JURE, 1914, Dubrave, Zelengora
RADIČIĆ ANTE MARKO, 1913, Dubrave, Zelengora
RADOVANOVIĆ PETRA IVAN, 1924, Smokvica, Korčula, Sutjeska
RADOVANOVIĆ IVANA NEDELJKO, 1924, Sutjeska
RAK STIPE JERKO, Rakovo Selo, Šibenik, Lučke Kolibe
ROKOV SVETE ANTE, 1900, Gomilica, Miljevina
ROZGA STIPE IVAN, 1919, G. Blizna, Sutjeska
RADIČIĆ ili RADELJA MARKO, Sutjeska
RADIČIĆ ili RADELJA NEDA, Dubrava, Split, Sutjeska
SINOBAD TODE, Knin, Sutjeska
SKRAČIĆ DUME MARKO, 1920, Murter, Šibenik, borac, Sutjeska

SKUGER JERKA MARINKO, 1921, Dubrava, Šibenik, borac, Zelengora
SKUGOR NIKE VICE, 1920, Dubrava, Šibenik, borac, Sutjeska
SOKOLOV NIKOLE IVAN, 1922, Seget, Split, Sutjeska
SOKOLOV JURE STIPE, 1920, Vinišće, borac, Sutjeska
STANIĆ MATIN LUKA, 1915, Zvečanje, Split, komandir čete, Gornje Bare
STOŠIĆ NIKE IVO, 1923, Šibenik, borac, Bare
STIPICA ANTE MATE, 1908, Žrnovnica, Sutjeska
STIPICA JURE MARIN, Žrnovnica, Gacko
ŠAMAN HRKOLO ANDRE LOVRO, 1912, Korčula, Sutjeska
ŠARAC JOVE DUŠAN, Mirlović polje, Drniš, Šibenik, Zelengora
ŠEKULICA ĐORĐA LUKA, Lišane, Zadar, Sutjeska
ŠKUGOR KRSTE KRSTE, 1921, Dubrava, Šibenik, Sutjeska
ŠKUGOR JOSE MILE, 1918, Dubrava, Šibenik, Zelengora
ŠODA ANTE MATE, 1921, Bristivica, Zelengora
TOMAŠEVIĆ ŠIMUNA STIPE, 1910, Baćina, Makarska, komesar čete, Sutjeska
TIČINA MARIJA, Muć, Sinj, Sutjeska
TORBICA MILOŠA JEKA, 1924, Plavno, Knin, Šibenik, bolničarka, Sutjeska
TORBICA DANILA NIKOLA, 1922, Plavno, Knin, Šibenik, borac, Sutjeska
TURKOVIĆ NIKOLE ANTE, 1925, Ljubitovica, Split, borac, Zelengora
UJDUROVIĆ ZORKO, Gradac, Makarska, Sutjeska
ULIĆ JOSIP MARIN, 1919, Tugare, delegat voda, Piva
UZELAC LUKE MILOŠ. Lišane, Zadar, borac, Piva
VILIČIĆ RUDIJA VARDAR, 1922, Split, borac, Zelengora
VIDOVIĆ JOSIPA IVO, 1920, Sevid, Sutjeska
VIDOVIĆ ANTE MARINKO, 1924, Sevid, Piva
VIDOVIĆ SIBE, 1923, Sevid, Miljevina
VRANJEŠ VASE MILAN, 1914, Cetine, komandir čete, Sutjeska
VRKIĆ TOME NEDELJKO, 1924, Tugare, Tara
VUČIĆEVIĆ VELIMIRA ŽIVKO, Gornja Jagodnja, Zadar
VUKOMAN STEVE NIKOLA, 1922, Otišić, Sutjeska
VUKOVIĆ NIKOLE MILAN, 1925, Cetina, Vrlike, Split, stradao sa CB
ZAGORAC ĐURE ILIJA, 1924, Otišić, borac, Sutjeska
ŽANKO PETRA BRANKO, 1927, Sinj, borac, Sutjeska
ŽARKOVIĆ FILIPA MARKO, 1920, Ljubitovica, borac, Zelengora

7. NOU KRAJIŠKA BRIGADA — ŠTAB I PRIŠTAPSKE JEDINICE

ATLAGIĆ VUKOSAV, 1922, Krnjeuša, B. Petrovac, Sutjeska
ĆALETA JAKE dr RAFAEL, Mrkonjić Grad, Sutjeska
KNEŽEVIĆ PETAR, 1919, okolina B Petrovca, Miljevina
MARKOVIĆ JEFTO, Stupna Jezero, Jajce, ekonom, Sutjeska
MARKOVIĆ VIDA, Stupna Jezero, Jajce, bolničarka, Sutjeska
PUPIĆ JOVE STANISLAVA, 1925, Mrkonjićgrad, borac, Zelengora
RADULJ BRANKO, Ivanjska, Bos. Krupa, komandant bataljona, Sutjeska
ROKSANDIĆ NIKOLE DRAGAN, 1914, Šamarički Brđani, Dvor, Miljevina
ŽRNJA OSTOJE BLAGOJE, 1922, Čardak, Mrkonjićgrad, kurir, Miljevina

1. BATALJON

ADAMOVIĆ ILIJA, Sanski Most, borac, Sutjeska
ĆATO MAKSIM LUKA, 1913, Pribeljci, Jajce, mitraljezac, Miljevina
DEVIĆ CVIJANA MIJA, 1921, Gorice, Jajce, na Sutjesci
DIVJAK PAJE RADE, Sutjeska
DROBNJAKOVIĆ VLADA, Vranje, komesar čete, Miljevina
ĐUJA, Suvaja, B. Krupa, Sutjeska
GAVRIĆ ŠPIRE JOVO, Jajce, borac, Miljevina

JANDRIĆ ILIJE MOMIR, 1923, Sutjeska
KALAJDŽIJA LJUPKO, Šipovo, Jajce, Sutjeska
KOSOVAC MILE JOVO, 1921, Natpolje, Jajce, Sutjeska
KNEŽEVIĆ LJUBO, Sutjeska
KRČMAR JANKA VUČEN, 1924, Krnjeuša, Bihać, Zelengora
KOVAČIĆ JOVE DUŠAN, 1923, Babići, Jajce, Sutjeska
KNEŽEVIĆ ŠPIRO SPASAN, 1919, komandir prateće čete, Sutjeska
MARKEZ ILE MOMČILO, 1924, Vagan, Jajce, Sutjeska
NIŠIĆ MARKA JOVO, 1920, Gorica, Jajce, Sutjeska
POLIĆ JOVE MIRKO — PROLETER, 1929, Kneževići, Šipovo, Jajce, Sutjeska
PONJAVIĆ MAKSIM, 1912, Jajce, Miljevina
PAVLOVIĆ LJUBO, 1925, okolina Jajca, Zelengora
PENO MIRKO, 1920, Krčevine, Jajce, Miljevina
PROLE ISAK, Grdovo, Jajce, Žabljak
PONJEVIĆ ILIJE MILAN, 1924, Natpolje, Jajce, Miljevina
ROSIĆ ČEDO, 1923, okolina Jajca, Sutjeska
SAVIĆ SIMO, 1920, borac, Goražde
STUPAR STOJANA MILAN, komandir čete, Sutjeska
SAVATIĆ CVIJE RADE, 1916, Brišće, Jajce, vodnik, Miljevina
SUKNJAJA TOMA PERO, 1918, Lukovo, Jajce, Jabuka
ŠPIRIĆ MILOŠ, Brda, Jajce, Žabljak
VOJINOVIĆ PERE ILIJA, 1925, Gorica, Jajce, Sutjeska
VOJINOVIĆ MILE MITAR, 1926, Gorica, Jajce, Sutjeska
VOJINOVIĆ ILIJE ŠPIRAN, 1922, Gorica, Jajce, kurir VŠ, na Sutjesci
VUJIĆ PAVLA BOŽO, 1924, Drenov Dol, Jajce, Sutjeska
VUJIĆ ŠPIRE ILIJA, 1925, Gorica, Jajce, više Sutjeske
PONJEVIĆ JOVO, Natpolje, Jajce, borac, Sutjeska
PONJEVIĆ MILAN, Jajce, borac, Sutjeska
PONJEVIĆ BOGOLJUB, Jajce, borac, Sutjeska
ČENO MIRKO, Jezero, Jajce, borac, Sutjeska
JONJIĆ SPASAN, Jajce, borac, Sutjeska
JANDRIĆ ĐURO, Jajce, borac, Sutjeska
ADAMOVIĆ ILIJA, Sanski Most, Sutjeska

2. BATALJON

DRAGIĆ ĐURE MITAR, 1903, Humići, Ključ, Sarajevo — Višegrad
DVIZAC JOVE MILE, Ribnik, Ključ, Sutjeska
DVIZAC PERE NIKOLA, Ribnik, Ključ, Sutjeska
JEFŠIĆ BLAGOJE DUŠAN, Pađani, Sutjeska
KOVAČEVIĆ JOVE DUŠAN, 1923, Šipovo, Jajce, Rudine
TADIĆ LAZE MILAN, 1912, Ljubina, Sisak, Sutjeska

3. BATALJON

BABIĆ (omladinac), B. Novi, Sutjeska
BOJANIĆ STOJAN, 1926, Šehovci, Mrkonjićgrad, Sutjeska
BABIĆ STEVO, Ključ, Sutjeska
BOGOJEVIĆ NIKOLE KOSTA, 1925, Surjan, Mrkonjićgrad, Sutjeska
BABIĆ JOVICA, Ratkovo, Ključ, pom. komesara čete, Sutjeska
BUVAČ STEVANA BRANKO, Ribnik, Ključ, Sutjeska
ČUKOVIĆ DUŠAN, Korita, Bos. Krupa, Sutjeska
ČUTURA ILIJE KRSTAN, 1924, Zablaće, Ključ, Sutjeska
ČUTURA MILE ĐORĐE, 1921, Zablaće, Ključ, Sutjeska
DANIČIĆ MARKA MILUTIN, 1924, Sokolovo, Ključ, Sutjeska
DRAGIĆ OBRADA VID, 1921, Peći, Ključ, Sutjeska
DIMITROVIĆ NICE PETKO, 1919, Zablaće, Ključ, Sutjeska
ĐURANOVIĆ JOŠE DUŠAN, Šehovci, Zelengora
ĐUKANOVIĆ KOSTA, 1921, Sokolovo, Ključ, Zelengora
ĐURĐEVIĆ JOVE NIKOLA, Ribnik, Ključ, Sutjeska
ĐAKOVIĆ VASE ILIJA, 1920, Sutjeska
GALIĆ MIRKO, 1919, Gustovara, Mrkonjićgrad, desetar, Sutjeska
GAVRILOVIĆ ĐORĐA BOŠKO, 1922, Sokolovo, Ključ, Sutjeska

GALIĆ ILIJA, Gustovara, Mrkonjićgrad, Zelengora
GRAHOVAC RADE ĐUKAN, 1926, B. Krupa, Zelengora
JOSIPOVIĆ PERE MILOŠ, 1921, Plamenice, Ključ, Sutjeska
KRAJCER JOVE ALEKSA, Ribnik, Sutjeska
KALABIĆ PERE ĐURAĐ, 1921, Peći, Ključ, Sutjeska
KANURA MIHAILO, Mrkonjićgrad, Miljevina
KAURIN MILE, 1926, Mrkonjićgrad, Piva
KITIĆ NIKOLA, Vrbljani, Ključ, Sutjeska
KLJAIĆ NEDELJKO, 1924, Sokolovo, Ključ, Zelengora
KNEŽEVIĆ OSTOJE STEVAN, Slatina, Ključ, Zelengora
KNEŽEVIĆ NIKOLE BOŽO, 1923, B. Petrovac, Miljevina
KONDIĆ NINE DUŠAN, 1921, Sokolovo, Ključ, komandir voda, Sutjeska
KONDIĆ ĐURANA DUŠAN, Sokolovo, Ključ, Zelengora
KONDIĆ SLAVKO, Ključ, borac, Zelengora
KOVAČEVIĆ MILE KRSTAN, Kozica, Sanski Most, Zelengora
KONDIĆ TODORA ALEKSA, Sokolovo, S. Most, Zelengora
KALABA DUŠAN, Ljubinje, Ključ, Zelengora
KECMAN PERO (MUKONJA), Bukovača, B. Petrovac, Sutjeska
LAKIĆ LAZARA KRSTAN, 1922, Sokolovo, Ključ, Sutjeska
LAKIĆ GAVRE MILAN, 1923, Sokolovo, Ključ, Sutjeska
LUŽIJA LJUBOMIR, okolina Banja Luke, Sutjeska
LEKIĆ JOVE VOJIN, 1922, Trijebovo, Mrkonjićgrad, Zelengora
MAČKIĆ LAZARA BRANKO, 1922, D. Ratkovo, Ključ, Zelengora
MAJSTOROVIĆ GLIŠO, 1925, Gerzovo, Mrkonjićgrad, Sutjeska
MALBAŠIĆ MIRKO, Saračevac, Zelengora
MATIJAŠEVIĆ SPASOJA JOVO, 1916, D. Ratkovo, Ključ, Zelengora
MITROVIĆ MIHAILA PERO, Sokolovo, Ključ, Sutjeska
PLAVŠIĆ RAJKO, Sokolovo, Ključ, Sutjeska
PAVIĆ DRAGO, Vedro Polje, B. Petrovac, Sutjeska
PETROVIĆ PETRA SPASOJE, 1925, Rastoka, Prijedor, Piva
PUPIĆ JOVE DOBRILA, Mrkonjićgrad, Sutjeska
PUPIĆ JOVE STANISLAVA, Mrkonjićgrad, Sutjeska
PAPIĆ MILENKO, 1922, Dubrave, Glamoč, Sutjeska
RIBIĆ SIME DANILO, 1920, Peći, Ključ, Sutjeska
SALAK VLADE BRANKO, 1922, D. Ratkovo, borac, Zelengora
SALAK NIKOLE MIHAILO, D. Ratkovo, borac, Zelengora
SALAK PERE MILAN, 1914, D. Ratkovo, borac, Zelengora
SAVANOVIĆ JOCE GOJKO, 1917, Dabrac, Mrkonjićgrad, Sutjeska
SIMIĆ VASILIJA KRISTINA, Sutjeska
SAVIĆ DUŠAN, Ribnik, Sutjeska
TRNINIĆ SLADA, Drvar, Sutjeska
TEPIĆ STANKA ĐURO, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
TEPIĆ STEVANA STOJAN, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
TICA DRAGO (JEFTIN), 1922, Trijebovo, Mrkonjićgrad, Zelengora
TICA BLAGOJA NEĐO, 1923, Trijebovo, Mrkonjićgrad, Zelengora
TUČIĆ MILANA NEDELJKO, Ribnik, Prijedor, Zelengora
TANASIĆ SLAVKO, 1921, Ratkovo, Ključ, Zelengora
VASIĆ VITOMIR, 1926, okolina Jajca, Sutjeska
VASILJEVIĆ VLADIMIR, Sokolovo, Ključ, Sutjeska
VIŠEKRUNA RADE VOJIN, 1927, V. Tičevo, Drvar, Krčevine
VUČENOVIĆ LAZARA MLADEN, 1922, Dabrac, Mrkonjićgrad, Piva
VUKOVIĆ STEVANA KRSTAN, 1921, Sokolovo, Ključ, Sutjeska
VULIN DRAGO, Zableće, Ključ, Sutjeska
VRAČAR BOGDAN, Ribnik, Ključ, Piva
ZELJKOVIĆ DUŠANA SPASOJE, Sokolovo, Ključ, Zelengora
ZELJKOVIĆ VOJIN, 1916, Baraći, Mrkonjićgrad, borac, Sutjeska

4. BATALJON

ADAMOVIĆ JAKOV, Podgrmeč, borac, Miljevina

BALAĆ JELA, Mali Radić, Bos. Krupa, Sutjeska
BALAĆ JOVO, Podgrmeč, Zelengora
BAJIĆ ILIJE SAVO, 1928, Bešnjevo, Šipovo, Jajce, Jabuka
BAJIĆ JAKOVA VUKOSAV, 1928, Bešnjevo, kurir, Zelengora
CREPULJA GAJE CVEJO, 1924, Mujdžići, Jajce, Zelengora
DANILOVIĆ NIKE RADE, 1928, Stupna, Jajce, Jabuka
DABIĆ DRAGO, 1925, Baraći, Mrkonjićgrad, Sutjeska
GRUBAC SIME ILIJA, 1920, Brđani, Jajce, borac, Zelengora
IVETIĆ UGLJEŠA, 1924, Mrkonjićgrad, borac, Zelengora
JERINIĆ ĐURO STANKO, 1928, Duljci, Šipovo, Jajce, Lučke Kolibe
JERKIĆ MILANA TODOR, Sutjeska
JOVAŠ BRANKO, Pliva, Zelengora
JOVIČIĆ MILANA SLAVKO, Jezero, Zelengora
KOSOVAC MILA JOVO, 1923, Šipovo, Jajce, Miljevina
KARIĆ LAZO, borac, na Sutjesci
LETIĆ DUŠANA MARKO, 1924, Majevac, Jajce, na Košuru
MAJSTOROVIĆ SIME GLIŠO, 1925, Gerzovo, Jajce, Sutjeska
MILJUŠA STEVE MILE, 1914, Vođenica, Bos. Petrovac, Tara
MARIĆ ĐURE RADE, 1913, Mujdžići, borac, Jabuka
MARIĆ JOVE STEVAN, 1923, Mujdžići, Zelengora
MARKIĆ SIME ILIJA, Sutjeska
MAGALJČIĆ STANKO ČANE, Peručica, Jajce, Sutjeska
MARTIĆ STANKO, Stupna, Jezero, Jajce, Zelengora
MARTIĆ M. MIRKO, Stupna, Jezero, Jajce, puškomitraljezac, po izlasku iz Zelengore
MEDIĆ SLAVKO KRSTE, 1922, Vođenica, B. Petrovac, borac, Miljevina
MILJEVIĆ ČEDO, Vražić, Jajce, Košur
MILJKOVIĆ ČEDO, Zelengora
MITRIĆ NOVAK, pom. komesara, Sutjeska
MLINAR MILANA SLAVKO, Sutjeska
OLIĆ TOME STEVO, 1917, Olići, Jajce, Zelengora
OKULIĆ MARKANA MARKO, Stupna, Jajce, borac, Zelengora
OLIĆ SPASANA ČEDO, 1918, Olići, Jajce, borac, Sutjeska
OPARNICA ĆUKE ČEDO, 1920, Sokolac, Jajce, borac, Zelengora
OPARNICA TODA, Sokolac, Jajce, borac, Zelengora
OLIĆ SIME MLAĐEN, 1921, Olići, Jajce, borac, Sutjeska
PROLE JOVICE MILAN, 1923, Majevac, borac, Zelengora
PROLE KRSTE STEVAN, 1921, Majevac, borac, Zelengora
PROLE MIĆE MIĆO, 1914, Majevac, borac, Sutjeska
ROJETAR VUJE OSTOJA, Stupna, Jajce, Zelengora
ROSIĆ ĐURE NIKO, 1926, Stupna, Jajce, Jabuka
STOISAVLJEVIĆ DRAGO, Zelengora
ŠEVO NIKOLA (SAVE), 1915, Ništavci, Prijedor, Zelengora
ŠTIKLICA JAKOVA MAKSO, 1926, Bešnjevo, Jajce, borac, Žabljak
TARLOĆ MIĆE MITAR, 1912, Stupna, Jajce, borac, Zelengora
TRIVUNOVIĆ PERO, Peručica, Jajce, Sutjeska
TEGELTIJA PERE STANKO, 1923, Lukovo, Šipovo, Jajce, borac, Košur
UBIPARIP JOVE RISTO, 1928, Stupna, Jajce, borac, Zelengora
VUJNIĆ ILE MAKSE, 1924, Brđani, Jajce, borac, Miljevina
ZARIĆ LAZO, Ribnik, Sutjeska
ZEKLJKOVIĆ SIMA VOJIN, 1916, Baraći, Jajce, borac, Sutjeska

7. NOU KRAJIŠKA BRIGADA — NEUTVRĐENI BATALJONI

BILAK MILA LAZO, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
ČUTURA MILE ĐORĐE, 1921, Zablaće, Ključ, Sutjeska
GILJEVIĆ ANTE STIPICA, 1926, Baćina, Makarska, Bare
ĐURĐEVIĆ JOVE NIKOLS, Sutjeska
DJEDOVIĆ JOVANA NIKOLA, 1917, Moštanica, Petrinja, Zelengora
ĐAKOVIĆ ILIJE DUŠAN, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
ĐAKOVIĆ LAZE DUŠAN, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
ĐUKIĆ MILAN, Sutjeska

JOVIČIĆ ILIJA, Sutjeska
JURIŠIĆ ILIJE MILOŠ, Ribnik, Sutjeska
KECMAN MUKONJA PERO, Piva
KNEŽEVIĆ JOSE LAZO, Ribnik, Sutjeska
KNEŽEVIĆ NIKOLE PERO, Ribnik, Sutjeska
KNEŽEVIĆ JOVE STANKO, Ribnik, Sutjeska
LONČAR MILAN, Sutjeska
MALINOVIĆ ILIJE MARA, Sutjeska
MACANOVIĆ MIĆANA NEĐO, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
MIKIĆ SIMO — VUK, Peručica, Jajce, Jabuka
NESVANULICA MARKA NIKOLA, 1911, Javnica, Sisak, Zelengora
POPOVIĆ PETAR, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
PROLE BORO, Sutjeska
PROLE ILIJA, Sutjeska
PROLE MILAN, Sutjeska
PROLE ŽIVKO, Sutjeska
RADIĆ DARA, Sutjeska
RADOJČIĆ STEVANA ĐUKA, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
RADIĆ RISTE DARA, Sutjeska
ROLJIĆ PETAR, Sutjeska
SAVANOVIĆ LAZE DIMITRIJE, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
SAVANOVIĆ LAZE MIHAILO, Sutjeska
STANIŠIĆ NINE OSTOJA, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
STANIŠIĆ TODE SLAVKO, Sutjeska
STOJANOVIĆ BOŽE DUŠAN, Sutjeska
TEPIĆ VASE VASO, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
TRKULJA MARKO, Jajce, Sutjeska
TUČIĆ MILANA NEĐO, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
VUKOVIĆ MILADINA ĐOKO, Sutjeska
VASILJEVIĆ TRIVE NIKOLA, Ribnik, Prijedor, Sutjeska
VEŠTICA NIKO, Pljeva, Šipovo, Jajce, komesar čete, Višegrad — Sarajevo
VULIN MIJAJLA DRAGO, 1921, Zablaće, Ključ, Sutjeska
VRANIĆ RADIVOJ, Sutjeska
VUJIĆ SPASA, Sutjeska

CENTRALNA BOLNICA

ACALIJA IVAN ANTE, 1921, Sinj, Sutjeska
ANDRIJAŠEVIĆ PEPIĆ PETAR, 1921, Sutjeska
ANTUNAC ŠPIRO, Šibenik, Sutjeska
ANUŠIĆ JOZE LUKA, 1913, Glavice, Bare
ATLIJA NIKOLA, pomoć. komesara čete, Miljevina
ALEKSIĆ MIODRAG — KNIĆANIN, 1921, Knić, Sutjeska
ANDESELIĆ DARA, bolničarka, Sutjeska
AMIŽIĆ IVANA ŠIMUN, 1925, Žrnovnica, Sutjeska
ANTIĆ, V. Selo, Bjeljina, Sutjeska
ANTUNOVIĆ JOZO — PILOT, Kozice, Sutjeska
AVDIĆ Ž. MUSTAFA, 1919, Plana, Sutjeska
ANDRIČEVIĆ KRISTA LJUBO — DABAR, 1917, Potomje, Korčula, Sutjeska
ALAC VID, borac, Sutjeska
BAHAĆ S. OBRAD, Bos. Grahovo, Sutjeska
BANIČEVIĆ SEFERA ANTE MARKO, 1918, Smokvica, Korčula, tifusar, Sutjeska
BARBIR MATE JURE — ĐURE, 1900, Draževitić, Metković, komandir voda, kao ranjenik ubijen na Sutjesci
BAVČIĆ MARIA DUJE, 1920, Omiš, Miljevina
BAVČIĆ MATE IVKA, 1922, Omiš, Zelengora
BATEŠ ĐURE VID, 1895, Vrtoče, Bihać, Sutjeska
BEDALOV ANTE LJUBO, 1919, Solin, pomoćno osoblje, Zelengora
BILČAR NIKOLE ILIJA, B. Grahovo, Livno, Sutjeska
BISKUPOVIĆ STIPE, 1924, Sutivan, Split, Zelengora
BOGDANOVIĆ TODE ILIJA, Šipovo, Jajce, Sutjeska
BILANOVIĆ MIJE MIRKO, 1926, Mandino Selo, Duvno, Sutjeska
BILANOVIĆ MIJE LJUBICA, 1920, Mandino Selo, Sutjeska
BRITVIĆ MILENKA ANĐELKA, 1909, Kaštel Kambelovac, Split, bolničarka, Zelengora

BRITVIĆ ANEJLIKA, MILENA, 1909, Kaštel Kambelovac, Split, pomoćno osoblje, Sutjeska

BRITVIĆ ANTE MILOŠ, 1921, K. Kambelovac, Split, umro od gladi na Zelengori

BRITVIĆ ANEJLIKA NELKA, 1926, K. Kambelovac, bolničarka, Sutjeska

BRKIĆ PESE PAŠKO, 1916, Mandalina, Šibenik, Sutjeska

BILANOVIĆ STOJANA LAZO, 1911, Mandino Selo, Sutjeska

BULATOVIĆ MILAN, 1912, Timar, Šavnik, Sutjeska

BAŠIR JURE, Sutjeska

BOJOVIĆ DANICA, Sutjeska

BULAJIĆ dr JOVAN, Grahovo, lekar, Sutjeska

BULJAN VICE ANEJLIKA, 1914, Sinj, bolnica, Piva

BUMBAK MARTINA ANTE, 1923, Jadrtovac, Šibenik, Zelengora

BUVA NIKE MARIJA, 1924, Bilice, Šibenik, Sutjeska

BILANOVIĆ BOŽE JOVO, 1923, Mandino Selo, Sutjeska

BOŽIKOVIĆ I. LUKA, Sušce, Split, Sutjeska

BARIĆ NIKOLE MATE, 1913, okolina Makarske, Zelengora

ĆOSIĆ RADOVAN — BATA, Sutjeska

ĐUKMIĆ KRSTO, srez Bar, Sutjeska

ĐURIĆ SAVE STEVO, Maovice, Drniš, Sutjeska

ĆOSO ANĐELKO, 1920, Udovičić, Split, na Sutjesci

ĆUSIĆ, Krčevine, Korenica, Gospić, umro na Zelengori

ĆIĆIN KASLOV (VICKA) ANTE, 1909, Vodice, Šibenik, Zelengora

ĆALETA MARICA, Bilice, Šibenik, Sutjeska

ĆALETA MARINKO, Bilice, Šibenik, Sutjeska

ĆALETA BLAŽE TOMO, Bilice, Šibenik, Sutjeska

ĆARIJA ANTE IVAN, Seget, Split, Sutjeska

ĆARIJA MARKA IVAN, 1922, D. Seget, Sutjeska

ĆARIJA IVANA VINKO, D. Seget, Sutjeska

ČIČIN ŠAIN (GOGE) TOMO, 1925, Vodice, Šibenik, Sutjeska

ČPIKA MARINOV IVAN, D. Seget, Sutjeska

ĆUDINA IVAN, Trogir, Sutjeska

ČVRLJAK SIME JOSO, 1909, Konjevrate, Šibenik, Miljevina

ČABO DUJO DANICA, 1912, Jabuka, Sutjeska

DANILOVIĆ MILUTIN, 1922, Jančev Do, Zabljak, Piva

ĐEVIĆ ĐURE MILIVOJ, 1916, Šibenik, Sutjeska

DRAŠKA LUKE STANA, 1923, Oplečani, Duvno, Sutjeska

DOBRIĆ MIĆANA JULIKA, 1922, Majdan, Dvor na Uni, Vučevo

DOBRIĆ NIKOLE MILAN, 1922, Majdan, Dvor na Uni, Vučevo

DODIG MILJE SMILJA, 1924, Podovi, Sanski Most, bolničarka, Sutjeska

DRAŽIN JOVAKINA ANTE, 1912, Kaštel Kambelovac, Split, na Sutjesci

DRAŽIN ANTE KARMELA, 1914, K. Kambelovac, bolničarka, Zelengora

DUNATOV ANTE ROMAN, 1907, Zadar, bolničar, Zelengora

ĐERKOVIĆ IVANA DRAGO, 1924, Brdina, Vinišće, borac, Sutjeska

ĐOKOVIĆ IVE ANTE, Goriš, Šibenik, Sutjeska

ĐURIĆ PERE TODOR, 1924, Vukovsko, Kupres, Sutjeska

ĐUKANOVIĆ MILE, 1925, Sukobin, Mačugi, Bar, vodnik, Sutjeska

ĐUROVIĆ JOKA VUKO, 1924, Momišići, Titograd, Sutjeska

EĆIM JURE BOŽO, 1915, Sitno, komandir čete, Sutjeska

EĆIM JURE LUKA, 1918, Sitno, vodni delegat, Sutjeska

EGELJA MILADIN, Orahovo, Brdo, komandir voda, Sutjeska

ERLEBA JOZE SREĆKICA, 1923, Kaštel Stari, Split, Sutjeska

AĆIM JURE BOŽO, 1915, Sitno, komandir čete, Sutjeska

GOJANOVIĆ MATE BISERKA, 1925, Šibenik, bolničarka, Zelengora

GRUBIŠIĆ KATIĆ NEDILKA, 1895, Solin, Split, Sutjeska

GUINA DAMJAN MARIN, 1924, Trogir, Zelengora

GUINA DAMJAN VINKO, 1919, Trogir, Sutjeska

GUNJAĆA MIJO JERKO, 1919, Sinj, Sutjeska

GUTMAN dr LJUBICA, Sutjeska

GUTMAN IRA VITA, 1923, T. Užice, bolničarka, Sutjeska

HERLINGER BRANKO, 1925, Glina, lek. pomoćnik, Sutjeska

HERLINGER MAKSA DRAGUTIN, 1887, Karlovac, glavni hirurg, Vučevo
HALAPIĆ BEĆIRA RAHMO, Livno, Sutjeska
ILIĆ NESTORA MILOMIR, Grivska, Arilje, T. Užice, Sutjeska
JURČEVIĆ MATE ANTE, 1925, Stipanići, Sutjeska
JADRIJEVIĆ MATKO, 1903, Glavice, Sinj, Sutjeska
JADRIJEVIĆ NIKOLE PETAR, 1894, Glavica, Sinj, Sutjeska
JADRIJEVIĆ LOVRE ROKO, Glavice, Sinj, Sutjeska
JAKIĆ RELJA, 1929, Šavnik, Sutjeska
JELČIĆ IVANA DOBRILA, 1915, Podaca, Makarska, Sutjeska
JELIĆ LJUBO, Sutjeska
JELIĆ — GAČINA ŠIME MARIJA, 1922, Iž Mali, Zadar, bolničarka, Zelengora
JELIČIĆ ŠIME RADMILO, 1925, Biograd na moru, bolničar, Sutjeska
JELOVAC OREN, Makarska, Sutjeska
JELOVIĆ ANTE TATJANA, 1926, Sinj, Sutjeska
JOVANOVIĆ OLIJE, Podstrana, Split, Sutjeska
JAKIJA JENDIĆ ARIZA AHMO, Livno, Sutjeska
JAKIJAFENDIĆ OMERA PAŠO, 1915, Guber, Bugojno, Sutjeska
JAMAN IVANA ANTE, 1911, Klis, Split, borac, Sutjeska
JAMAN DUJE BOŽO, 1915, Klis, borac, Sutjeska
JANA ANTE MARIN, 1924, Klis, borac, Sutjeska
JAMAN MARINA ANTE, 1916, Klis, puškomitraljezac, Sutjeska
JAVORČIĆ BLAŽE IVAN, 1919, Žrnovnica, Sutjeska
JERKOVIĆ MARTINA PETAR, 1925, Žrnovnica, Zelengora
JAKNIĆ VIDOJE, Piva
JOVANOVIĆ MILORAD, G. Polje, Sutjeska
KECMAN BOGDAN, Drinić, B. Petrovac, Sutjeska
KECMAN JOVICA, Sutjeska
KECMAN ĐURE JOJO, Vaganac, Bravski, Bos. Petrovac, Bihać, borac, Sutjeska
KELEUVA STANKA ĐURO, Sutjeska
KESERIĆ MILAN, Zelengora
KESIĆ BOŽO, Zelengora
KIPIĆ NIKOLA, Vučevo
KISO M. JOVO, vodnik, Sutjeska
KNEŽEVIĆ KOSMAN, Sutjeska
KNEŽEVIĆ MILAN, Sutjeska
KLIŠKIĆ ANTE, Sutjeska
KNEŽEVIĆ ĐURE STEVO, M. Cvijetnić, Drvar, Sutjeska
KNIĆANIN, 1924, Knić, Kragujevac, kod Tare
KOMNENOVIĆ S. VLADO, 1916, Bileća, Sutjeska
KORIZMA NIKOLE PERO, 1915, G. Javoranj, Drvar, Sisak, Sutjeska
KOVAČEVIĆ PERE DRAGO, V. Cvijetić, Drvar, politički delegat voda, Sutjeska
KOVAČEVIĆ NINKO, Sitneš, Sutjeska
KOVAČEVIĆ GORAN, Sutjeska
KOVAČIĆ ČEDA, okolina G. Vakufa, Sutjeska
KOVAČIĆ JURE, komandant bataljona, Dragoš sedlo
KOZOMORA MILIVOJ, Sutjeska
KREZO JOŽE JURKO, 1900, Livno, borac, Sutjeska
KRIŠTO NIKE MARIJAN, 1912, Zagoričani, Livno, komandir čete, Sutjeska
KRIVOKAPIĆ ČETKO, Sutjeska
KRIVOKAPIĆ MILUTIN, Sutjeska
KRNETA SIMO, Tiškovac, B. Grahovo, Sutjeska
KRNETA SIMO, Sajkovići, Livno, Sutjeska
KNEŽEVIĆ VLADISAVA MILEVA, 1915, Zagrad, Nikšić, borac, Sutjeska
KRSTAIĆ UROŠ, 1924, okolina Nikšića, borac, Sutjeska
KRUNIĆ JOVANA PETAR, 1925, Otišić, Sutjeska
KUKA VUJE DRAGO, 1923, Buzeta, Glina, Sutjeska
KUZMAN ANTE ŽIVKO, 1919, Imotski, Drina
KAPOV FRANE IVO, 1913, Kaštel Kambelovac, Zelengora
KATAVIĆ MIJE NEDELJKO, Vrgorac, Makarska, Sutjeska
KECMAN DAVIDA ZORA, 1923, okolina Bihaća, Zelengora
KOVAČIĆ IVANA MARKETO, 1922, Omiš, borac, Zelengora
KOVAČEVIĆ SAVICA, Zelengora
KOZOMORA ŠPIRE VITOMIR, B. Grahovo, Sutjeska
KRNIĆ LUKE ANTE, 1921, Konjevrate, Šibenik, borac, Zelengora
KRNIĆ MIKE JAKOV, 1921, Konjevrate, Šibenik, borac, Zelengora

KROLO ANTE ANTE, 1927, Sinj, Sutjeska
KRSTAIĆ TODORA MILOŠ, 1927, Žabljak, Sutjeska
LABROVIĆ ANTE JOZO, 1912, Sinj, Zelengora
LOVRIĆ SLOBODAN, 1922, Split, rukovodilac ešelona ranjenika, Sutjeska
LJUTICA MILICA, Sutjeska
MADIRACA IVANA ANTE, 1921, Trogir, Zelengora
MAČETA BLAGICA, Sutjeska
MARKOČ IVE SUZANA, 1914, Vodice, Šibenik, Zelengora
MAŠANOVIĆ STANKO, 1913, Cetinje, Sutjeska
MAŠĆE DUJE MIRKO, Donji Seget, Sutjeska
MATIĆ IVANA IVAN, 1923, Imotski, Zelengora
MILJKOVIĆ MILKA, 1914, Šibenik, bolničarka, Zelengora
MILJKOVIĆ STIPE STIPE, 1935, Šibenik, Sutjeska
MILOŠEVIĆ dr SIMO — ŠPIRO, 1890, Kamenari, B. Kotorska, član AVNOJ-a, Sutjeska
MIRKOVIĆ SLAVOLJUB — ARTEN, Kraljevo, Sutjeska
MIŠĆEVIĆ JOVO, 1920, Poljice, Gospić, Zelengora
MITROVIĆ MILA ILIJA, 1921, V. Radić, B. Krupa, Sutjeska
MIJANOVIĆ ILIJE MIRKO, 1892, G. Polje, Nikšić, Sutjeska
NUMIĆ IBRE KASIM, 1907, Duvno, Livno, kom. čete, Sutjeska
NIKOLIĆ ILIJE NIKO, Stupna, Jajce, Sutjeska
NOJMAN D. LJUBO, Sutjeska
NOJMAN LJUBICA, Sutjeska
OLIRARA JAKOVA KRSTO, 1923, Tjesno, Šibenik, Sutjeska
OSTOJIĆ PAVLA PERO, Majdan, Dvor na Uni, Sutjeska
PAŠALIĆ MARJANA ZVONIMIR, 1922, Tučepi, Makarska, komandir voda, Sutjeska
PAVIČIĆ MARJANA LUKA, 1920, Vrbanj, Sutjeska
POPOVIĆ LJUBANA GOJKO, G. Jagodnja, Benkovac, Sutjeska
POPOVIĆ BRANKA ILIJA, G. Jagodnja, Benkovac, Sutjeska
POPOVIĆ UROŠ, 1924, Doljani, Titograd, Sutjeska
PANOVIĆ MARIJA, 1920, Mali Iž, Zadar, bolničarka, Piva
PAŠKVALINI MATA IVO, 1924, Šibenik, ekonom, Sutjeska
PAŠKVALIN — BUJAS VESELA, 1912, Šibenik, bolničarka, Miljevina
PAVKOVIĆ IVANA IVAN, D. Seget, borac, Sutjeska
PAVKOVIĆ IVANA MARIN, 1923, Seget, Zelengora
PAVLOVIĆ STOJAN, D. Vukovsko, Bugojno, Sutjeska
PAŽIN NEDA, 1924, Livno, bolničarka, Sutjeska
PETRIČIĆ VLADIMIRA ASJA, 1932, Mali Iž, Zadar, sa majkom, Zelengora
PETRIČIĆ SANTA RAJKA, 1912, Mali Iž, bolničarka, Zelengora
PETRINOVIĆ FRANE PETAR, 1922, Supetar, Split, Zelengora
PETROVIĆ JAKOVA JAKA, 1900, Sinj, bolničarka, Sutjeska
PETROVIĆ — PERIĆ JOKA, 1903, Sinj Sutjeska
PETROVIĆ ŽIVANA MILUTIN, Sipić, Kragujevac, borac, Sutjeska
PETROVIĆ ILIJE STIPE, 1928, Sinj, Zelengora
PICUKARIĆ IKE LJUBINKO, 1923, Imotski, pom. intendanta, Zelengora
PIVČIĆ SULJE HAJRIJA, 1917, Livno, Sutjeska
POSINKIĆ LJUBE TOMA, 1919, Dol, Sutjeska
PUPAVAC VASE GOJKO, 1921, Zrmanja, Gospić, kom. čete, Sutjeska
PARIPOVIĆ DANA PETAR, 1919, Krš, Knin, kurir, Sutjeska
RADAKOVIĆ MAŠA, BOJE, Mandino selo, Duvno, Sutjeska
ROSANDIĆ ŠIMUN PAVO, 1918, Podgora, Makarska, Zelengora
RADALJAC MATIJA, 1931, Omiš, Split, Sutjeska
RADOŠEVIĆ VUČENA NIKOLA, Vrtoče, Bihać, borac, Sutjeska
RADOVANČIĆ ANTE TONKA, 1926, Bogomolje, bolničarka, Zelengora
RADOVIĆ ARSE MARKO, 1903, Titograd, komesar, Sutjeska
RADOVIĆ S. MILADIN, 1920, Martinići, Danilovgrad, načelnik CB, Sutjeska
RAMAĐA ANTE, 1915, Mandalina, Šibenik, borac, Sutjeska

RAMAĐA ANTE JOSO, 1912, Mandalina, Šibenik, borac, Zelengora
RILJE MARINA MIJO, 1911, Trogir, Sutjeska
RIMAC STJEPANA VLADO, 1923, Imotski, borac, Zelengora
ROCA FRANE MATIJA, 1913, Vodice, Šibenik, bolničarka, Sutjeska
ROGULJA ĐURE MILAN, 1905, Rogulje, Dvor, Sutjeska
ROMAC NIKOLE IVO, 1921, Glavice, Sutjeska
RONČEVIĆ ANTE ANTE, 1898, Rogotin, Makarska, pom. intendanta, Sutjeska
RUDAN NIKOLE dr KRSTO, 1910, Bogomolje, šef bolnice, Zelengora
RULJE MARINA MIJO, 1921, Trogir, Sutjeska
RUNJIĆ LUKA, 1925, Labin, Trogir, Šćepan Polje
REPAC MILA DRAGAN, 1921, Krš, Gospić, Sutjeska
STANIĆ MIKE SMILJANA, 1920, Oplećani, Sutjeska
STANIŠIĆ RISTE DUŠAN, 1897, Rašćani, Sutjeska
STANIŠIĆ SAVE LAZO, 1922, Rašćani, Sutjeska
SAMARDŽIĆ FILIPA IVAN, 1925, Maovice, Zelengora
SELIMOVIĆ IBRE ETHO, Sutjeska
SIMIĆ MILOŠA JOKA, 1925, Mokronoge, Duvno, Sutjeska
SIMIĆ MILOŠA MARA, 1924, Mokronoge, Duvno, Sutjeska
STANIĆ MILE PETAR, 1925, Oplećani, Duvno, Sutjeska
SOVILJ DUŠAN — ČARUGA, Sutjeska
SURLA JOVO, 1920, Jošan, Udbina, Sutjeska
SUTARA ILIJE ILINKA, 1919, Brđani, Dvor, Zelengora
SVILAN MILAN, Pećane, Korenica, Sutjeska
SVRDLAN LUKE MILE, 1925, Imotski, borac, na Zelengori
ŠOLAJA JANKA DOBRIVOJE, 1924, Gračanica, Gacko, Sutjeska
ŠARIĆ NIKE ZORA, 1925, Bilice, Šibenik, borac, Sutjeska
ŠARIĆ NEMED, Sutjeska
ŠKARPA BARTULA PAVAO, 1907, Starigrad, komesar, pred Sutjeskom
ŠARČEVIĆ MIKO, Ivanjica, Čačak, Sutjeska
ŠARANOVIĆ F. MILIJA, 1905, Slatina, Danilovgrad, Sutjeska
ŠANTEL, Sutjeska
ŠAKAN ĐURA, Sutjeska
ŠABAN ANTE, Split, od tifusa na Sutjesci
ŠTEHOVIĆ VASILIJA JANKO, 1914, G. Grabovac, Petrinja, Sutjeska
Dr ŠLEZINGER i ćerka, lekar, Sutjeska
ŠTAKIĆ MILA DANE, 1914, Klenovac, Gospić, borac, Sutjeska
TADIĆ KLEME ANTE, 1927, Sinj, borac, Sutjeska
TADIĆ RISTA MIRKO, Maslovare, B. Novi, Sutjeska
TOMIĆ ILIJE LUKA, 1914, Imotski, borac, na Sutjesci
TOPIĆ GRGE ANA, 1884, Kaštel Kambelovac, kuvarica, Zelengora
TRAŽIVUK TRUŽICA, Ivoševci, Knin, Sutjeska
TROGLIĆ IKE ANTE-TONGUL, 1919, Imotski, zam. intendanta divizije, Zelengora
TOLIĆ ANTE MIRKO, 1921, Vrgorac, Makarska, borac, Sutjeska
TOLIĆ ANTE TONKO, 1929, Vrgorac, Makarska, borac, Sutjeska
TAVRE JOZE, Makarska, borac, Sutjeska
UGARKOVIĆ DMITAR, 1922, Komić, Udbina, Sutjeska
UJEVIĆ MATO IVAN, 1892, Imotski, ekonom, Zelengora
UZELAC NIKICA, 1920, Andrići, Duvno, Zelengora
VULIĆ SIME ĐORĐE, 1919, Oplećani, Livno, Sutjeska
VULIĆ MARKA MIČO, 1924, Srđani, Duvno, Sutjeska
VILOTIJEVIĆ IGNJATIJA RADE, 1910, Kraljevo, Tara
VLAHOVIĆ ANTE STIPO, 1915, Prvić, Šibenik, Sutjeska
VLAJČIĆ NIKOLE MILAN, Imotski, Sutjeska
VRCIĆ JURE SLAVKO, 1922, Konjevrate, Šibenik, bolničar, Miljevina
VUJEVIĆ ANTE MARKO, 1924, Podgora, Makarska, Sutjeska
VUJČIĆ MILANA KRSTA, Žabljak, Sutjeska
VAŽIĆ JAKOVA ANĐA, 1923, Rašćani, Livno, Sutjeska
VUJISIĆ MILKA, član OK SKOJ-a, Vučevo

VUKŠIĆ ANTE BOSILJKA, 1922, Mandalina, Šibenik, Zelengora
VALIŠIĆ BOŠKO, Mandalina, Šibenik, Sutjeska
ZJAČIĆ PAŠKE ŽIVKA, 1922, Šibenik, bolničarka, Zelengora
ZJAČIĆ PAŠKE JOSIP, 1930, Šibenik, dete, Vučevo
ZIJADIĆ ALIJE SUĆRO, 1916, Guber, Livno, Sutjeska
ŽUŽUL GABRE IVAN, 1923, Imotski, Zelengora
ŽUŽUL ŠIMUNA IVAN, 1923, Imotski, Zelengora
ŽIŽIĆ LJUBE KATICA, 1924, Kaštel Kambelovac, Piva

NEUTVRĐENE JEDINICE

BABIČIĆ SPASOJE, Sutjeska
BEG LAKŠIĆ, Mostar, medicinar, Sutjeska
BEŠLOGIĆ FADIL, Sutjeska
BOJOVIĆ MIHAJLO, Sutjeska
BOMEŠTAR PETAR, Pedalj, Dvor na Uni. Sutjeska
BRAJEVIĆ VLAJKO, Sutjeska
BUJAK LAZAR, Zelengora
BAČIĆ STIPE, Betina, opština Tjesno, Miljevina
BAKOČEVIĆ BRANKA, Užice, Sutjeska
BAKOVIĆ JECENZA JOSIP, 1921, Nerežišće, Sutjeska
BAKRAČ TANASIJE, Luščani, Petrinja, Piva
BAŠIĆ SREĆKO, komandant bataljona, Zelengora
BAROVIĆ MIHAJLA NIKOLA, Sutjeska
BARUH SOLOMON i DRUGARICA, Sarajevo, Sutjeska
BEČIĆ IVANA ANĐELKA, Sutina, Split, Sutjeska
BEGOVIĆ MILOŠA DUŠAN, 1925, Bogonica, Sisak, Sutjeska
BENAK ADAMA KATA, 1926, Rakovac, Dvor, Zelengora
BELOMARIĆ MIRO, kurir, Zelengora
BILIĆ JOZE IVO, 1922, Makarska, Sutjeska
BIRSAK MARIJAN, Grbavci, Zvornik, Sutjeska
BINK MATE, Sutjeska
BJELANOVIĆ MARKO, Žabari, Brčko, Sutjeska
BOGIĆEVIĆ STEVANA MILOŠ, 1906, Jabukovac, Banija, Sutjeska
BOJOVIĆ TRIPKO, Sutjeska
BOMEŠTER STEVANA DUŠAN, Banjani, Bos. Petrovac, vodnik, Sutjeska
BORKOVIĆ NIKOLE JOVO, Provo, Livno, Milinklade
BRATNIĆ BUDIMIR, Vrbanj, Hvar, Sutjeska
BRKIĆ DANE NIKOLA, 1915, Palanka, Gračac, komandir voda, Sutjeska
BRKIĆ VOJO, Zrmanja, Gospić, Sutjeska
BUGARSKI JOVANA RADOMIR-BATA, 1897, Kragujevac, Zelengora
BUJAK MLAĐENKO, Zijamet, Bugojno, Sutjeska
CEROVIĆ RADOSAV, Tušinje, Miljevina
CVITANIĆ STJEPANA DINKO, 1914, Bol, Brač, Sutjeska
CVITKOVAC BOŽE IVAN, 1901, Mravinca, Zelengora
CVITKOVIĆ MILINKO, komandir baterije, Sutjeska
ČESLIĆ ZARIJE RADOMIR, Rašković, Vlasenica, borac, Sutjeska
ĆUMURDŽIJA, Balinovac
ĆATIĆ ALEKSA, 1921, okolina Jajca, Miljevina
ĆOPIĆ MILOŠ, Hašani, Sutjeska
ĆURČIJA PETRA STEVAN, Bestrma, Glina, Sutjeska
ĆUTURA KRSTAN, Zableće, Ključ, Vučevo
ČIČA PETAR, Orahovo brdo, Bos. Petrovac, Sutjeska
ĆUBRILO JOVAN, Fatnica, Bileće, Sutjeska
ĆURČIĆ JOVAN, Sutjeska
DUDE MILOŠ, Solin, Sutjeska
DOBAJIĆ ĐURO, Sutjeska
DRAGIĆEVIĆ IVANA JURICA, 1923, Orah, Makarska, Sutjeska
DUBRAVČIĆ JOSIPA NIKOLA, 1913, Nerežišće, Sutjeska
DRAGOVIĆ TRIPKA NIKOLA, 1925, Lipovo, Kolašin, Sutjeska
DUGUZA ALEKSA, Kifino Selo, Nevesinje, Zelengora
DIZDAR JUSUFA MAHO, 1924, Livno, vodnik, Zelengora
ĐILAS MOMČILO, Bušević, Kulen Vakuf, Miljevina

ĐIMOR MOMČILO, 1913, Sarajevo, komesar, Foča
ĐUKA MILAN, Zelengora
ĐUKIĆ PERO, Srdojevići, Zelengora
ĐURĐIĆ RAŠA, Sutjeska
DŽAKULA MILE JOVO, Majske Poljane, Glina, Zelengora
ENETIĆ OBRAD, okolina Livna, Sutjeska
FILIPOVIĆ ILIJE RADE, Veliki Cvetnić, Drvar, Sutjeska
FRNJE RIFAT-RIFA, Mostar, Sutjeska
GAČINA BAĆA GOJKO, 1919, M. Gruda, Sutjeska
GAJAK VLADO, Sutjeska
GAMULIN JOSIP, Jelsa, Hvar, Sutska
GAMULIN PROŠPER, Jelsa, Hvar, Sutjeska
GALONJA RADE, Sutjeska
GRUBIŠIĆ, Vučevo
GAVRANIĆ MILAN, Pribeljci, Jajce, Miljevina
GIZDIĆ IVANA ANDRIJA, Sutjeska
GIZDIĆ IVANA KOJE, Sutjeska
GIZDIĆ FRANJE STJEPAN-JEKO, Sutjeska
GRABOVAC SONJA, Sutjeska
GRNOVIĆ DUŠAN, Sutjeska
GRONIĆ FRANJO, Sutjeska
GRUBOR STEVANA MILE, Sisak, Sutjeska
HALILOVIĆ MUSTAFA, Sutjeska
ILBAŠIĆ MARKO, Dobro Selo, Bos. Krupa, Sutjeska
ILIĆ MILE, Risavci, Bos. Petrovac, Sutjeska
IVANIĆ MILANA JOVAN, 1919, Jabukovac, Sisak, vodnik, pruga Sarajevo —Višegrad
IVANOVIĆ JOVA, Sutjeska
IVAČIĆ, između Čehotine i sela Meljka
JELIČIĆ DRAGO, Smoljane, Bos. Petrovac, Sutjeska
JOJA LAKO, Sutjeska
JOVIĆ JOVANA MILAN, 1916, Šipovljani, Sutjeska
JANDRIĆ PETKA VICE, Donji Seget, Sutjeska
JADRIJEVIĆ LUKE MIRKO, 1913, Sinj, Piva
JAKIĆ BUDIMIR, Sutjeska
JAKIĆ JANKO, 1923, Merilja, borac, Sutjeska
JAKOVEVIĆ JOSIP, Sutjeska
JOKNIĆ VIDOJE, borac, Sutjeska
KATIĆ NEDELJKO, Sutjeska
KLJAJIĆ BEĆKA DUŠKO, 1925, Nikšić, Sutjeska
KLJAKOVIĆ-GAŠPIĆ JOZO, Solin, Sutjeska
KLJAKOVIĆ-GOŠIĆ STIPE, Solin, Sutjeska
KORDIĆ DRAGAN, Sutjeska
KORDIĆ GROZDANA, Sutjeska
KOVAČEVIĆ ANDRIJE ĐURAĐ, Veliko Selo, Brčko, Sutjeska
KOZOMORA ĐURO, desetar, Sutjeska
KRSTINIĆ JOVAN, Pedalj, Dvor na Uni, Sutjeska
KRŠIĆ LJUBO, Posavina, Sutjeska
LAKOLIĆ SIMO, Brodac, Sutjeska
LIZDEK JOVO, Sutjeska
LONČAREVIĆ MOMČILO, Miljevina
LUJIĆ KONSTANTINA BORKO, Veliko Selo, Brčko, Sutjeska
LUKIĆ CVIKO, Amajlije, Bjeljina, Sutjeska
LUKIĆ ĐURO, Zrmanja, Gračac, Sutjeska
LUKIĆ JOVO, Zrmanja, Gračac, Sutjeska
LABOR MATO, Foča
LAZAREVIĆ LAZARA ROBERT, 1904, Zvornik, intendant brigade, Sutjeska
LAZO MATE, Poljica, Sutjeska
LEKŠIĆ IVANA MLADEN, 1920, Milna, Brač, borac, Sutjeska
LELAS STIPE DRAGAN, 1925, Omiš, Sutjeska
LESKUR NIKOLA, Sutjeska
LISICA ŠIMUNA JOSIP, Srinjine, Split, Sutjeska
LISICA ANTE OSIP, Srinjine, Split, Sutjeska
LISICA ANTE PERO, Srinjine, Split, Sutjeska
LOLIĆ IVANA IVAN, 1914, Žrnovnica, Sutjeska
LOLIĆ JURE MATE, 1924, Žrnovnica, Sutjeska
LOLIĆ MARINA PETAR, 1924, Žrnovnica, Sutjeska
LONČAR VASILJ — DRAGAN, Majske Poljane, Glina, Zelengora
LOVRIĆ ILIJE ČEDO, Banjani, Bos. Krupa, Sutjeska
LUKIN IVAN, Sutjeska
LUKIĆ PERO, 1921, G. Podgradci, Banja Luka, Miljevina
LJUBIČIĆ KOSTE STOJAN, 1901, Jabukovac, Sutjeska
MALINIĆ (KĆI MIRKA), Vukoševac, Sutjeska

MANDIĆ BOSA, Drvar, Bihać, Miljevina
MANDIĆ BOŽO, Suho Polje, Sutjeska
MANDŽUKA DJELIJA, Potočani, Sutjeska
MANOJLOVIĆ KAJO, V. Obarska, Bijeljina, Sutjeska
MARIČIĆ ŽIVAN, Kraljevo, komandant bataljona, u CB po prelazu Pive
MARJANOVIĆ MILAN, Sutjeska
MARIJIĆ KRSTO, Šehovići, Sokolac, Zelengora
MARINOVIĆ STEVO KOSTA, Sutjeska
MARKOV MIRO, Murter, Zelengora
MARKOV ROKO, Murter, Miljevina
MARKOVIĆ MILORAD, zam. kom. čete, Sutjeska
MARTINOVIĆ ANTE DINKO, 1922, Makarska, Sutjeska
DR MARTINOVIĆ (STANKO), lekar, Sutjeska, (narodni heroj)
MAŠIĆ DUJE MIRKO, Donji Seget, Sutjeska
MATIĆ DANE DUŠAN, 1922, Kurjak, Gospić, Sutjeska
MATIJAŠ MARINA IVAN, 1917, Vrsine, Sutjeska
MATIJEVIĆ MILE, kod Vučeva
MUSTUR SAVE MILIVOJE, Đenoviće, Sutjeska
MIHAJILOVIĆ MIRKO, Sutjeska
MIJODRAGOVIĆ JOVO, Sutjeska
MIJOLJICA MILAN, Sutjeska
MIKOŠ, 1921—1924, Koričane, Kragujevac, mitraljezac, pored reke Tare
MILAŠINOVIĆ DRAGOJA, 1905, G. Vrtoče, Drvar, pri brigadnoj bolnici na Sutjesci
MILETIĆ JAKOVA IVAN, 1924, Milešina, Sutjeska
MILETIĆ PETRA JAKOV, 1922, Milešina, Sutjeska
MILIĆ VOJO, okolina Brčkog, Sutjeska
MILIĆ JOVO, Jaseničica, Zvornik, Sutjeska
MILIČEVIĆ OSTOJA, Sutjeska
MILIČKOVIĆ N. DIMITRIJE, Petrović, Titograd, Kanjon Pive
MILIN ZVONIMIRA DAMJAN, 1924, Jezera, Šibenik, Sutjeska
MILORADOVIĆ, 1917—1919, komesar omladinske čete, pri prelazu Sutjeske
MILOŠEVIĆ MIĆE VASO, selo Brestnice, Sutjeska
MILOŠEVIĆ M. VASO, 1920, Meka Gruda, Sutjeska
MILOŠEVIĆ M. VASO, 1923, Meka Gruda, Sutjeska
MILOVANOVIĆ DRAGOSLAV — DEMO, Vinjište, Sutjeska
MILONIĆ MILE, Brđane, Petrinja, Sutjeska
MILJUŠ JOVO, Sutjeska
MIOČ NINA, komandir voda, Sutjeska
MIŠĆEVIĆ MIRKO, Sutjeska
MIZBRADICA VASO, Sutjeska
MORAČA MILE, Sutjeska
MORNAR ŠIMUNA JOSIP, 1925, Pribude, Sutjeska
MRKALJ JOVANA GNJATIJE, 1896, Sutjeska
MANDIĆ BOŽO, Sutjeska
MARIJANOVIĆ BOŽO, Suvaja, Bihać, Sutjeska
MIKIĆ LAZARA STEVO, V. Selo, Brčko, Sutjeska
MILIČIĆ ŽIVANA ILIJA, V. Selo, Brčko, Sutjeska
MITROVIĆ RADOSLAV, Stupari, Šekovići, Sutjeska
MRKIĆ MIĆO, Zrmanja, Gračac, Sutjeska
MACURA NIKOLA, Sutjeska
NOVAKOVIĆ SIME JOVAN, 1916, Pribudić, Gračac, Sutjeska
NOVAKOVIĆ JOVAN, Zrmanja, Gospić, Sutjeska
NOVAKOVIĆ MARKA GOJKO, Sutjeska
NIŽETIĆ ROKA DRAGI, 1922, Selce, Zelengora
NIKITOVIĆ BOŽO, 1900, Komarnica, borac, Sutjeska
NADILO BURON JAKOVA IVAN, 1923, Blato na Korčuli, Sutjeska
NIKELIĆ LUCA, Sutjeska
NIKČEVIĆ LOVRE, Solin, Sutjeska
OBLAKOVIĆ PETAR, kod Foče
OKUKA GAVRILA ĐUKO, Sutjeska
OLJAČA IGNJATIJA NIKOLE, 1912, Sutjeska
OPAČIĆ JOVAN, Sutjeska
ORMAN HUSO, Ljubuško, Šćepan Polje
OSTOJIĆ BOGDAN — ČIKIRIZ, Košur
OSMIĆ OMERA SALKO, Milinklade
PAVLOV MARTINA SJEPE, borac, Sutjeska
PAVLOVIĆ VIDAKA DRAGA, Krušević, bolničarka, Sutjeska
PAVLOVIĆ RISTA, Pljevlje, Sutjeska
PAŽIN STRAHINJA, Miljevine
PERČIĆ MARINKA MILAN, Žrnovnica, Sutjeska

PERIŠIĆ DANKO, Duvnica, Vlasenica, borac, kod Tare
PIVČIĆ HASE MUJO, 1895, Livno, Sutjeska
PIVČIĆ MIJE NURIJA, 1914, Livno, Sutjeska
PLEČAŠ IVAN, desetar, Zelengora
PLEČAŠ NIKOLA, Bjelaja, Sutjeska
POPADIĆ STOJANA MIRKO, 1920, Otišić, Sutjeska
POPADIĆ PETRA MILICA, 1920, Imotski, bolničarka, Zelengora
POPARA ILIJA, Kukričje, Trebinje, Sutjeska
POPOVIĆ MATE ČIRO, 1923, Svinište, borac, Sutjeska
POPOVIĆ ČEDO, 1925, Jasik, Jajce, Sutjeska
POPOVIĆ OLGA, borac, Sutjeska
POPOVIĆ RADOVAN, Rijeka, Titograd, kanjon Pive
PRAŠTALO VID, Majkić Japra, Grmeč, Sutjeska
PRICA ADA, ekonom, Sutjeska
PRILJEVA NIKOLA, Majske Poljane, Glina, Popov Do
PRKIĆ JURE IVAN, Muć, Sutjeska
PRUJAT PETAR, Kruševica, borac, Sutjeska
PRODANOVIĆ BORA, Sutjeska
PUCAR MILAN, Rogulje, Dvor na Uni, Sutjeska
PUDARAC NURIJA, Sutjeska
PAMIĆ MARJAN, Glasinci, Sutjeska
PAVLOVIĆ SAVE MILAN, Popovi, Bijeljina, Sutjeska
PETRIĆ, kuvarica u bolnici, Sutjeska
PETROVIĆ BORO, Kriva Bara, Bijeljina, Sutjeska
PICUKARIĆ LJUBINKO, intendant divizijske bolnice, Zelengora
POLEKSIĆ VOJIN, Sutjeska
RAĐENOVIĆ JOVICA, Sutjeska
ROKVIĆ NIKOLA, Sutjeska
RABLJENOVIĆ MIRKO, Jovac, Dvor, delegat voda, Sutjeska
RADMILOVIĆ ANTE BRANKO, 1914, Sutivan, desetar, Sutjeska
RADMILOVIĆ GRZE UROŠ, 1920, Sutivan, umro od tifusa na Sutjesci
RADOJEVIĆ VELIMIR, Ožezi, Titograd, Popov Most
RADOVANAC STANIŠA, komandir pratećeg voda, Miljevina
RADOVIĆ MILA, Bar, Donja Morača, Sutjeska
RADULOVIĆ JEFTA, Sutjeska
RADUŠ ILIJA, 1916, Žrmanja, Miljevina
RAĐENOVIĆ VLADO (VIDA), Bosanski Osredci, Drvar, Sutjeska
RAKAS STEVANA RADE, Zut, Dvor na Uni, Sutjeska
RAŠETAR MATIN IVAN, Umčani, Makarska, Sutjeska
RAŠLI BRANKA, Šipovljani, Drvar, Sutjeska
RATKOVIĆ MILAN, borac, Sutjeska
REBRAČA STOJANA MILE, 1923, Majske Poljane, Glina, Zelengora
RINČIĆ IVANA STJEPAN, 1922, Murine, Zelengora
ROMANOVIĆ STOJA, Sutjeska
RULA MILE PETAR, Bijele Vode, Glina, Miljevina
RULA NIKOLE STANKO, Bijele Vode, Glina, Sutjeska
RUSIĆ ĐURO, Sutjeska
SAMARDŽIĆ S. DANILO, 1910, M. Gruda, borac, Sutjeska
SAMARDŽIĆ TRIFKA DANILO, Hodžić, Sutjeska
SAMARDŽIĆ NIKO, Sutjeska
SEFEROVIĆ MUJO, Oplečani, Duvno, Sutjeska
SEKULIĆ TRIVO, Sutjeska
SEKULOVIĆ JOVANA MILAN, 1922, Imotski, borac, Zelengora
SIKIRIĆ JURE IVAN, Pasičine, Makarska, Zelengora
SIRAGONJO SAVO, desetar, Sutjeska
SLAVNIĆ PETRA MILIN, 1923, Banijski Jabukovac, Sutjeska
SOFTIĆ A. RASIM, Sutjeska
SOLAĆ MILOŠ, 1910, D. Ratkovo, Ključ, borac, Zelengora
SORIĆ JAKOVA ANTE, Donji Seget, Split, Sutjeska
SORO STANA, 1924, okolina Bugojna, borac, Sutjeska
SPANIĆ ĐORĐE, Bijelo Polje, Sutjeska
STANIŠIĆ SAVE LAZO, Sutjeska
STANIŠIĆ RATKO, 1900, Livno, komandir bojne komore, Sutjeska
STANKOVIĆ JEFTO, Sutjeska
STEVANOVIĆ ILIJE ŽIVORAD, Barajevo, Sutjeska
STIPICA ANTE JEROLIN, Žrnovnica, Sutjeska
STUPAR SRETKO, Sutjeska
SUNDAČ SIME JANKO, 1924, D. Javoranj, Dvor, nestao na Zelengori
SUŠAK ĐURO, Sutjeska

SORAJEVIĆ NEĐO, Sarajevo, Sutjeska
SPAIĆ ŽELJKO, Romanija, Sutjeska
SREMAC MILOŠ, Sutjeska
STONEK ANDRIJA, komandir voda, Sutjeska
STOJOVIĆ JAKŠA, Sutjeska
SARATLIJA JOVO, Sarajevo, Sutjeska
STUDENI KRAJIŠNIK, Sutjeska
SEKULIĆ JANKA MILAN, 1915, Zlopoljac, Bihać, Sutjeska
SIMIĆ KRČADŽA KRSTO, Kriva Bara, Bijeljina, Sutjeska
ŠKUNDRIĆ MARIJA, Zrmanja, Gospić, Sutjeska
ŠKUNDRIĆ MILAN, Zrmanja, Gospić, Sutjeska
ŠUPE ANTE MARICA, 1926, Gradina, Šibenik, Sutjeska
ŠUPUT MILAN, Majkić Japra, Sutjeska
ŠARANOVIĆ MINJA, Sutjeska
ŠIPKA MILAN, Vođenica, Bos. Petrovac, Sutjeska
TANKOSIĆ PERE MILAN, 1921, M. Očijevo, Drvar, Sutjeska
TASIĆ ŽIKICA — MUŠTIKLAR, Kragujevac, Miljevina
TEOFILOVIĆ BOSA, Modran, Janja, Sutjeska
TEŠANOTIĆ ŠPIRA PERO, Meka Gruda, Sutjeska
TIŠMA MITAR, Sutjeska
TOMAŠ DINE, G. Siget, Split, Sutjeska
TOMIĆ SAVKO, Borje, Jajce, Sutjeska
TOMIĆ BOGDAN, Trebava, Modrič, Zelengora
TOMIĆ KRSTE PETAR, 1924, Otišić, Sutjeska
TORBICA NIKOLA, Sutjeska
TORBICA MIRKO, Sutjeska
TORBICA JOKO, Sutjeska
TORBICA ILIJA, Sutjeska
TONOVIĆ NATA, Sutjeska
TRKULJA ILUŠA JOVO, Zelengora
TOMAŠEVIĆ MILORAD, Sutjeska
TADIĆ STOJANA DUŠAN, 1925, Sočanica, Dvor, Sutjeska
TREPOV PETRA ZLATA, bolničarka, Sutjeska
TEŠIĆ TEŠO, Sutjeska
TOMANIĆ RADOVANA SREĆKO, Vel. Selo, Brčko, Sutjeska
TOMIĆ BOGDANA MIRKO, Vel. Selo, Brčko, Sutjeska
UBOVIĆ JOVO, Biskupija, Knin, Sutjeska
UBOVIĆ SAVA, Biskupija, Sutjeska
UGRIN MATE, Sutjeska
UJDUR GOJKO, na Tari
UJDURA MATE, okolina Makarske, borac, Sutjeska
UKIĆ KARMELO, Popović, Šibenik, komesar čete, Sutjeska
URLIĆ VID, Drašnice, Makarska, Sutjeska
UVODIĆ MARIJA, Klis, Split, bolničar, utopila se u Sutjesci
UVODIĆ MILAN, 1922, Klis, Split, muzičar, Sutjeska
UZELAC ILIJA, Rašinovac, Bos. Petrovac, borac, kota Vis kod Foče
ULEMEN ROĐE, Crni Potok, Sutjeska
UMIČIĆ ĐORĐE, 1935, Prijedor, Sutjeska
UMKOVIĆ JURE, Brač, Sutjeska
URŠIĆ VIDA ANTE, 1922, Selce, Sutjeska
UZELAC BRANKA BOŠKO, 1924, V. Radić, Bihać, Sutjeska
VASIĆ SLOBODAN, Majevica, Sutjeska
VASILJEVIĆ SIMO, Pedalj, Dvor na Uni, Sutjeska
VAČIĆ MIRKO, Solin, Sutjeska
VIKIĆ SVETISLAV — CECO, Brodac, komesar čete, Sutjeska
VLAHOV JOSIPA BOGDAN, 1922, Prvić, Šibenik, borac, Sutjeska
VESELIĆ MIKAILO, Brodac, Sutjeska
VUJOVIĆ JEFTE SLAVKO, 1918, Kifino selo, Nevesinje, borac, Sutjeska
VELJKOVIĆ KAZIMIR, 1909, Kragujevac, komesar, Sutjeska
VELJA MUSTUR, vodni delegat, Sutjeska
VISKOVIĆ IVAN, Sutjeska
VJESILAGIĆ A. FAHID, Sutjeska
VJEŠTICA ILIJA, Zrmanja, Gospić, Sutjeska
VJEŠTICA RADE ILIJA, 1912, Pribudić, Gospić, Miljevina
VLADIĆ PETRA DUŠAN, 1922, Zelengora
VLAJIĆ N. MILAN, kurir, Zelengora
VRANJEŠ MIRKO, Sutjeska
VRGOČ IVAN STJEPAN, 1925, Pribude, Sutjeska
VRPOLJAK IVAN, Pribude, Vučevo
VUČENOVIĆ GLIŠE ĐURO, 1924, Koljane, borac, Sutjeska
VUCIĆ MAJO, Sutjeska
VUCA MILAN, borac, Sutjeska
VUHANDIN SAVA, Sutjeska
VUJANOVIĆ ĐOKICA, Sutjeska

VUJANOVIĆ I. PETAR, 1910, Radonovci, Livno, vodnik, Sutjeska
VUJČIĆ MILAN, Zelengora
VUJČIĆ SIMO, zamenik komandira čete, Sutjeska
VUJČIĆ STOJANA PETAR, Vrbica, Livno, Sutjeska
VUJISIĆ MILKA, Tare, Kolašin, Sutjeska
VUJIČIĆ ZORKA, Dolovi, Nikšić, lek. pomoćnik, Sutjeska
VUJEVIĆ J. SLAVKO, 1918, Bileća, borac, Sutjeska
VUKAJLOVIĆ DANILO, Lukavac, Nevesinje, politički komesar bataljona, Sutjeska
VUKAJLOVIĆ LUKA, Sutjeska
VUKIĆEVIĆ RADULE, Piva
VUKMANOVIĆ STEVANA MILE, 1922, Banijski Jabukovac, Sutjeska
VUKOJEVIĆ JOVO, Podgrmeč, Sutjeska
VUKOVIĆ STOJANA MILUŠA, Hadžić, Sutjeska
VUKOVIĆ S. MILUŠA, 1910, M. Gruda, borac, Sutjeska
VUKOVIĆ RISTO NEĐO, Lopare, Tuzla, Sutjeska
VUKOVIĆ S. SIMO, 1928, M. Gruda, Sutjeska
VULETIĆ DUŠAN, Sutjeska
VULETIĆ NIKOLA, iz Dalmacije, kod mosta Sutjeska
ZEKOVIĆ, Danilovgrad, Sutjeska
ŽIVKOVIĆ MIROSLAVA, Sutjeska
ŽANLIĆ MARKA MARKO, 1920, Blato, Korčula, Sutjeska
ŽUNIĆ NIKOLA, Sutjeska
ŽUŽULA PETAR, Sutjeska

ŠTAB DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE U KANJONU TARE

JEDINICE DRUGE PROLETERSKE DIVIZIJE KOD SELA MRATINJA

DELOVI PETE CRNOGORSKE BRIGADE NA MAGLIČU

TREĆA KRAJIŠKA BRIGADA NA ODMORU

NA MAGLIĆU, 6. JUN 1943. GODINE

VUČEVO

DELOVI PRVE PROLETERSKE BRIGADE NA PROLAZU PORED SUHE GORE

VUČEVO — KOLIBA U KOJOJ SE NALAZIO ŠTAB DRUGE PROLETERSKE BRIGADE

ŠTAB SEDME KRAJIŠKE BRIGADE

KRATAK PREDAH NA SUHOJ GORI

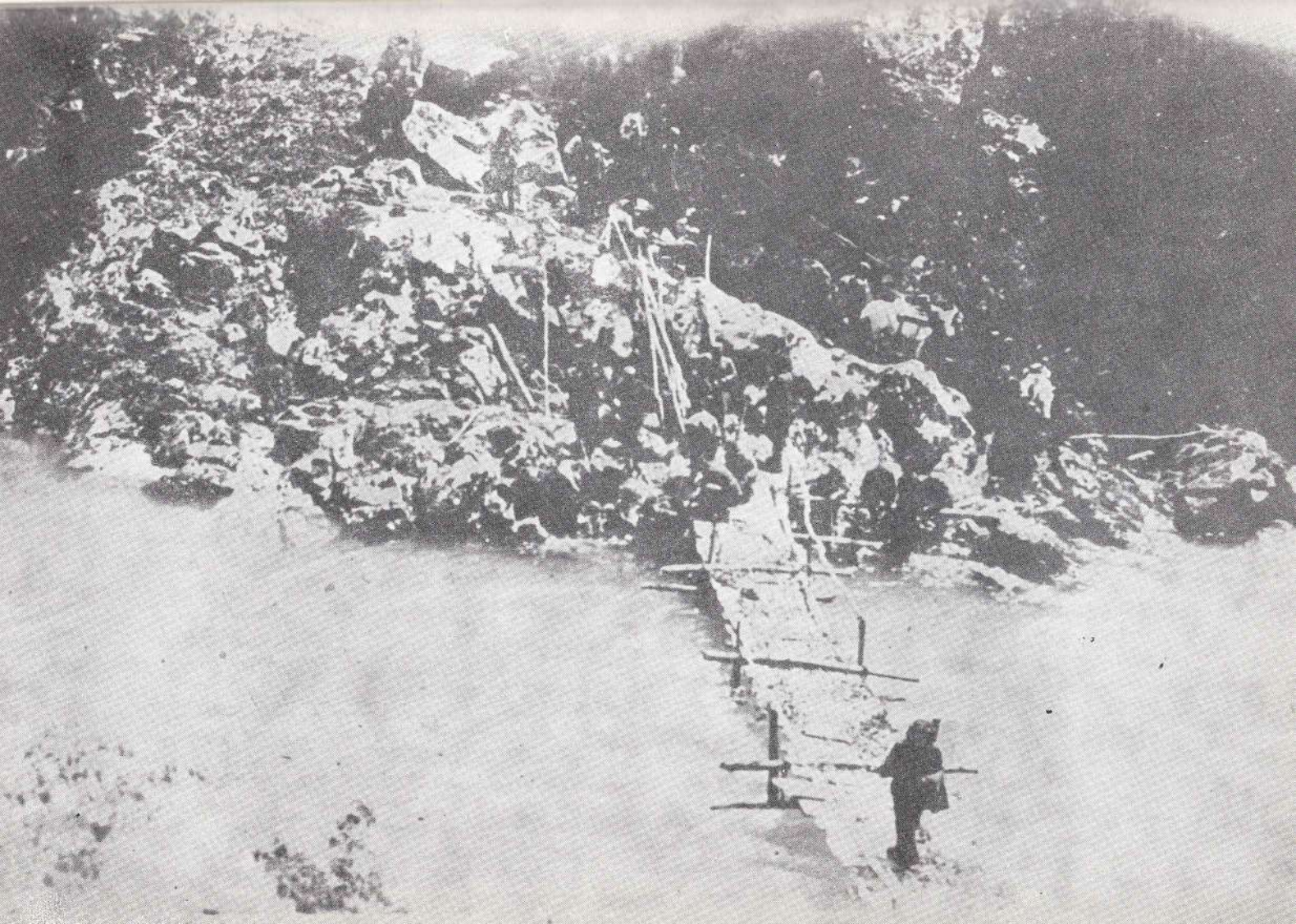

IMPROVIZOVANI MOST NA SUTJESCI KOJI SU PODIGLE JEDINICE DRUGE PROLETERSKE BRIGADE

KOLONA ČETVRTE (CRNOGORSKE) PROLETERSKE BRIGADE NA ZELENGORI — 11. JUNA 1943.

SADRŽAJ LIKOVNIH PRILOGA I FOTOGRAFIJA

LIKOVNI PRILOZI

Toma Šijaković: PARTIZANSKA KOLONA (ulje)
Marjan Detoni: PRELAZ PREKO REKE BOSNE (monotipija)
Frano Baće: U KANJONU SUTJESKE
Ismet Mujezinović: TIFUSARI
France Mihelič: POPALJENO OGNJIŠTE
Rizah Štetić: ZBJEG
Marjan Detoni: PORAŽENI
France Mihelič: TABOR
Nikolaj Pirnat: SIROTA

DOKUMENTARNE FOTOGRAFIJE

Štab Druge proleterske divizije u kanjonu Tare
Jedinice Druge proleterske divizije kod sela Mratinja
Delovi Pete crnogorske brigade na Magliću
Treća krajiška brigada na odmoru
Na Magliću, 6. jun 1943. godine
Vučevo
Delovi Prve proleterske brigade na prolazu pored Suhe Gore
Vučevo — koliba u kojoj se nalazio štab Druge proleterske brigade
Štab Sedme krajiške brigade
Kratak predah na Suhoj Gori
Improvizovani most na Sutjesci koji su podigle jedinice Druge proleterske brigade
Kolona Četvrte (crnogorske) proleterske brigade na Zelengori — 11. juna 1943.

OD REDAKCIJE

Kako se posle izlaska iz štampe »Sutjeska« javio jedan broj učesnika ove bitke, čiji prilozi nisu ranije objavljeni, to se Vojnoizdavački zavod odlučio da štampa i ovaj šesti tom, smatrajući, da će se ovim radovima i spiskom poginulih, koji je dobijen od Centralnog odbora Saveza boračkih organizacija, još potpunije sagledati veličina i celina ovog značajnog istorijskog događaja kao i potpunije razjasniti pojedini momenti. Nadamo se da će i ovaj tom, kao i prethodnih pet, biti sa pažnjom i interesom primljen od strane čitalaca i istoričara.

SADRŽAJ*

Đoko Ivanović: SNABDIJEVANJE 3. DIVIZIJE U TOKU BITKE NA SUTJESCI — — — — — — — — — — — — 7

Ljubodrag Đurić: DRINSKA OPERATIVNA GRUPA — — — 58

Stanko Štetić: SA VRHOVNIM ŠTABOM OD TARE DO MILJEVINE 80

Joveta Bobičić: KROZ NJEMAČKI OBRUČ NA SUTJESCI — — 99

Šukrija Bijedić: KROZ ČVRSTE OBRUČE — — — — — — 113

Vlatko Lazarević: ZAPISI SA SUTJESKE — — — — — — 132

Koča Jončić: ČETIRI NEZABORAVNE AKCIJE — — — — 166

Radivoje Kovačević: FRAGMENTI IZ BITKE NA SUTJESCI — 180

Miodrag Milovanović Lune: IZ DNEVNIKA ZAMENIKA KOMANDANTA 2. PROLETERSKE BRIGADE — — — — — 192

Dimitrije Vojvodić Zeko: OD JAVORKA DO ZELENGORE — — 208

Dane Olbina: IZVOD IZ PARTIZANSKOG DNEVNIKA — — — 227

Miloš Čičić: OD ČELEBIĆA DO MILJEVINE — — — — — 255

Dragojlo Stojić: PRATEĆA ČETA 2. PROLETERSKE BRIGADE 266

Milisav Raičević: U 7. KRAJIŠKOJ BRIGADI — — — — — 271

Teodosije Parezanović: MILJEVINA — — — — — — — 279

Mila Kapičić-Četković: RATAJ — — — — — — — — — 285

Dragi Milenković: NA RAZMEĐI ŽIVOTA — — — — — — 288

SPISAK POGINULIH BORACA U BICI NA SUTJESCI — — — 295

* Sadržaj I—V knjige ovog zbornika objavljen je na kraju V knjige.

SUTJESKA VI
PIŠU UČESNICI

*

REDAKTOR
Radovan Panić

*

LEKTORI
Stana Stanić
Stevan Kojić
Veljko Aleksić

*

TEHNIČKI UREDNIK
Andro Strugar

*

KOREKTORI
Vera Đurić, Biljana Đorđević,
Vera Radulović, Gordana Rosi,
Nada Vesić

Štampanje završeno aprila 1966.

TIRAŽ 10.000

Štampa Vojnoštamparsko preduzeće, Beograd, Mije Kovačevića 5